

ЛЬВІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ГАЛЕРЕЯ МИСТЕЦТВ
ІМ. Б.Г. ВОЗНИЦЬКОГО

ВІДДІЛ «МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК
«ЖОВКІВСЬКИЙ ЗАМОК»

ЖОВКВА КРІЗЬ СТОЛІТТЯ ВИПУСК 7

ЛЬВІВ – ЖОВКВА
2024

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ
І СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ УКРАЇНИ

ЖОВКВА
КРІЗЬ
СТОЛІТТЯ

Випуск VII

Львів
«Растр-7»
2024

УДК 726.54

Ж 78

Львівська національна галерея мистецтв імені Б.Г. Возницького

Редакційна колегія:

Бабуніч Юлія Ігорівна

доцент кафедри історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв,
кандидат мистецтвознавства

Бевз Микола Валентинович

завідувач кафедрою реставрації архітектурної і мистецької спадщини
НУ «Львівська політехніка», доктор архітектури, професор

Герич Володимир Петрович

старший науковий співробітник Львівської національної галереї мистецтв
імені Б.Г. Возницького, кандидат економічних наук (секретар колегії)

Заяць Андрій Євгенович

доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних
галузей історичної науки Львівського Національного університету імені І. Франка

Литвин Микола Романович

завідувач Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту
українознавства ім. І. Крип'якевича, доктор історичних наук, професор

Лукомський Юрій Володимирович

старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича,
доцент НУ «Львівська Політехніка», кандидат архітектури, докторант

Рибчинський Олег Валерійович

доцент НУ «Львівська політехніка», доктор архітектури

Збір та оформлення матеріалів збірника – Герич В.П.

Ж 78 Жовква крізь століття. Випуск VII. – Львів: Растр-7, 2024 – 362 с.: іл.
ISBN 978-617-8537-23-4

УДК 726.54

*За достовірність фактів, цитат, власних імен та назв,
посилань на джерела відповідають автори публікацій.
Редакція не обов'язково поділяє погляди авторів публікованих матеріалів.*

*Ілюстрація на обкладинці – будинки "з підсіннями" по вулиці Львівській
(сьогодні не існуючі)*

© Львівська національна галерея мистецтв
імені Б. Г. Возницького, 2024

© Автори статей, 2024

© Видавництво «Растр-7», 2024

ISBN 978-617-8537-23-4

ЗМІСТ

Володимир ГЕРИЧ

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК В М. ЖОВКВІ –
30 РОКІВ НА ШЛЯХУ ЗБЕРЕЖЕННЯ І ТВОРЕННЯ 6

Розділ I

ІСТОРИЧНІ МІСТА

ЯК АРХІТЕКТУРНО-МИСТЕЦЬКІ КОМПЛЕКСИ 27

Богдана БРУХЛІЙ

ПРОСТОРОВО-ПЛАНУВАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІЇ
МІСТА КОРЕЦЬ ПЕРІОДУ ХVІІІ – СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ 28

Владислав ДАВИДЮК

З ІСТОРИЇ ЗАБУДОВИ УМАНІ
НАПРИКІНЦІ ХІХ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ 40

Олена ДАЦЮК

ПРОЄКТИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ІНЖЕНЕРІВ З ПОСИЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ
ФОРТЕЦІ ПОЧАТКУ ХІХ СТ 48

Ольга ДЕРЕВІНСЬКА

АРХІТЕКТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ОБЛИЧЧЯ РИНКОВОЇ ПЛОЩІ МІСТА
КРЕМЕНЦЯ. ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ 58

Оксана КАЛИШ

САКРАЛЬНІ АНСАМБЛІ В СТРУКТУРІ ІСТОРИЧНИХ МІСТ
БЕЛЗЬКОЇ ЗЕМЛІ 66

Алла ПЕРЕПЕЛИЦЯ, Світлана ПАВЛОВА

АРХІТЕКТУРНИЙ ЛАНДШАФТ М. ЧИГИРИН ЧИГИРИНСЬКОЇ
ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЧЕРКАСЬКОГО РАЙОНУ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛ. (ХVІІІ - 70-ТІ РР. ХХ СТ.) 86

Олександр РОМАНЧЕНКО

ВІДБУДОВА ЦЕРКВИ СПАСА НА БЕРЕСТОВОМУ ТА ПРОЦЕСИ
ТРАНСФОРМАЦІЇ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА КИЄВА
ПОЧАТКУ ХVІІ СТОЛІТТЯ 104

Єлізавета ЄВСЕСВА
АНСАМБЛЬ НОВОЇ КАХОВКИ: ДОСВІД ЗБЕРЕЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ
В АКТУАЛЬНИХ УМОВАХ..... 114

Олена СЕРДЮК
РЕГЕНЕРАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ ЗАПОВІДНИКІВ
ДІАЗ «СТАРОДАВНІЙ КИЇВ»..... 125

Розділ II

ІСТОРИЧНІ МІСТА: СПЕЦИФІКА УПРАВЛІННЯ ТА РОЗВИТКУ 141

Сергій ЄСЮНІН, Юрій КЛІМЧУК
РЕІНТЕРПРИТАЦІЯ ПРЕДМЕТУ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ
У СВІТЛІ ВИМОГ СЬОГОДЕННЯ
(НА ПРИКЛАДІ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО)..... 142

Андрій КАПУСТА
ОСОБЛИВОСТІ МІСЬКОГО УПРАВЛІННЯ В МИКУЛИНЦЯХ
В КІН. ХVІІІ СТ., АБО «ТРИУМВІРАТ» ВЛАДИ..... 155

Данило КІНЬ
ГЕОІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ДОСЛІДЖЕННІ ТЕРИТОРІЙ
ІСТОРИЧНИХ МІСТ 171

Галина ЛАБІНСЬКА
ТУРИСТИЧНА ПРИВАБЛИВІСТЬ НЕАПОЛЯ ЯК РЕЗУЛЬТАТ
ІННОВАЦІЙНОЇ МІСТОБУДІВНОЇ ПОЛІТИКИ 182

Мирослава ФІЛІПОВИЧ
УПРАВЛІННЯ ІСТОРИЧНОЮ СПАДЩИНОЮ:
ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ..... 195

Розділ III

**ЗАКОНОДАВЧІ ЗАСАДИ ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНОГО
СЕРЕДОВИЩА ІСТОРИЧНИХ МІСТ:
УКРАЇНСЬКИЙ ТА СВІТОВИЙ ДОСВІД 209**

Денис ВІТЧЕНКО
ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ОПОРНИЙ ПЛАН М. ВОВЧАНСЬК:
ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПРОЕКТНІ
ПРОПОЗИЦІЇ 1990-2010-Х РР..... 210

Ігор ДЕРЕВІНСЬКИЙ

ПРОБЛЕМАТИКА ДОТРИМАННЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННОГО ЗАКОНОДАВ-
СТВА РЕЛІГІЙНИМИ ГРОМАДАМИ ПРИ ВИКОРИСТАННІ КУЛЬТОВИХ
СПОРУД В КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ СЕРЕДОВИЩА ІСТОРИЧНОГО
АРЕАЛУ НА ПРИКЛАДІ КРЕМЕНЦЯ..... 228

Roman MARCINEK

ENERGIA FOTOWOLTAICZNA W OBIEKTACH ZABYTKOWYCH. SZANSE I
ZAGROZENIE 236

Розділ IV

ІСТОРИЧНІ МІСТА: РЕСТАВРАЦІЯ ТА РЕВІТАЛІЗАЦІЯ..... 247

Володимир ГЕРИЧ

ДО ПИТАННЯ ЩОДО МІСЦЯ НАРОДЖЕННЯ
СТАНІСЛАВА ЖОЛКЕВСЬКОГО 248

Андрій ГРЕЧИЛО

З ІСТОРІЇ СИМВОЛІВ МІСТА ЖОВКВИ 254

Олена ЖУКОВА

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ МІСТ
(НА ПРИКЛАДІ ÖREBRO TA NORRKÖPING В ШВЕЦІЇ)..... 260

Андрій ЛЕВИК

ПРО ІСТОРИЧНІ МІСТА НА СТОРІНКАХ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОГО
ЖУРНАЛУ «НАША СПАДЩИНА» 282

Володимир НАКОПАЛО

ВІЙСЬКОВА СПОРУДА СЕРЕДИНИ ХІХ СТ. КІННИЙ МАНЕЖ У М. ЖОВКВА.
ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ДАХОВИХ КОНСТРУКЦІЙ МАНЕЖУ –
КРОКВЯНИХ ФЕРМ 298

Володимир НАКОПАЛО

ДО ПИТАННЯ ДАТУВАННЯ ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ ЖИТЛОВОГО
БУДИНКУ НА ПЛ. ВІЧЕВА, У М. ЖОВКВА 313

Олексій РАДЗЕЙ

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ СІЛ ТА СЕЛИЩ КИЇВЩИНИ. ЇХ
ПРИНАЛЕЖНІСТЬ ДО ОТГ 335

Ірина СЕРГІЮК

РЕВІТАЛІЗАЦІЯ ДИСОНАНСНОЇ ПРОМИСЛОВОЇ АРХІТЕКТУРИ В
ІСТОРИЧНОМУ МІСТІ А. ААЛТО (НА ПРИКЛАДІ КУЛЬТУРНОГО ЦЕНТРУ
KALEVAN NAVETTA В М. СЕЙННЯЙОКІ, ФІНЛЯНДІЯ)..... 346

*ВОЛОДИМИР ГЕРИЧ, старший науковий співробітник
ЛНГМ ім. Б.Г.Возницького, к.е.н, м. Жовква*

**ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК В М. ЖОВКВІ – 30 РОКІВ
НА ШЛЯХУ ЗБЕРЕЖЕННЯ І ТВОРЕННЯ**

*VOLODYMYR HERYCH, senior researcher
Borys Voznytskyi Lviv national art gallery,
Doctor of Economics, Zhovkva*

**STATE HISTORICAL AND ARCHITECTURAL
RESERVE IN ZHOVKVA - 30 YEARS ON THE WAY OF
PRESERVATION AND CREATION**

Анотація

Місто Жовква є унікальним в Україні історичним містом, збудованим за єдиним задумом, в досить короткий час, середмістя якого збережене до сьогодні. Рішення Уряду України про створення Державного історико-архітектурного заповідника в м. Жовкві було абсолютно правильним і єдиним можливим кроком для збереження багатого архітектурно-планувального та історико-культурного надбання цього міста. Створення окремої бюджетної інституції дозволило розгорнути серйозну роботу, пов'язану з дослідженням, охороною, реставрацією та ревіталізацією як цілого міського ансамблю, так і окремих пам'яток.

В статті розглядається діяльність заповідника протягом 30-ти років, способи і форми управління установою та територією, вплив цієї установи на розвиток історичної частини міста та актуальні завдання на сьогодні.

Ключові слова: заповідник, «ідеальне» місто, історичний ареал, пам'ятка.

Abstract

The city of Zhovkva is a unique historical city in Ukraine, built according to a single plan, in a fairly short time, the center of which has been preserved to this day. The decision of the Government of Ukraine to create a State Historical and Architectural Reserve in the city of Zhovkva was absolutely correct and the only possible step to preserve the rich architectural, planning and historical and cultural heritage of this city. The creation of a separate budgetary institution made it possible to launch serious work related to research, protection, restoration and revitalization of both the entire city ensemble and individual monuments.

The article examines the activity of the reserve for 30 years, the methods and forms of management of the institution and the territory, the influence of this institution on the development of the historical part of the city, and current tasks for today.

Key words: reserve, «ideal» city, historical area, monument

Постановка проблеми

30 років – достатній термін для оцінки будь-якого явища та висновків щодо його перспектив. Створення заповідника в м. Жовкві було незвичним і радикальним кроком задля збереження унікального міського середовища і його пам'яток. Аналіз стану справ на визначеній території, порівняння її забудови і впорядкування, ефективність управління обширною спадщиною в різних формах в Жовкві однозначно викликає інтерес в середовищі охоронців пам'яток і є в якійсь мірі мірилом пам'яткоохоронної діяльності в цілому в країні.

Методологією, яка застосовувана при цьому дослідженні, є порівняльний аналіз, зокрема з практикою з-за кордону, відповідність діяльності та дотримання законодавчих норм в сфері охорони культурної спадщини та містобудування, окремі соціологічні дослідження. Використано також окремі аналітичні матеріали та місцеві напрацювання регіонального розвитку.

Виклад основного матеріалу

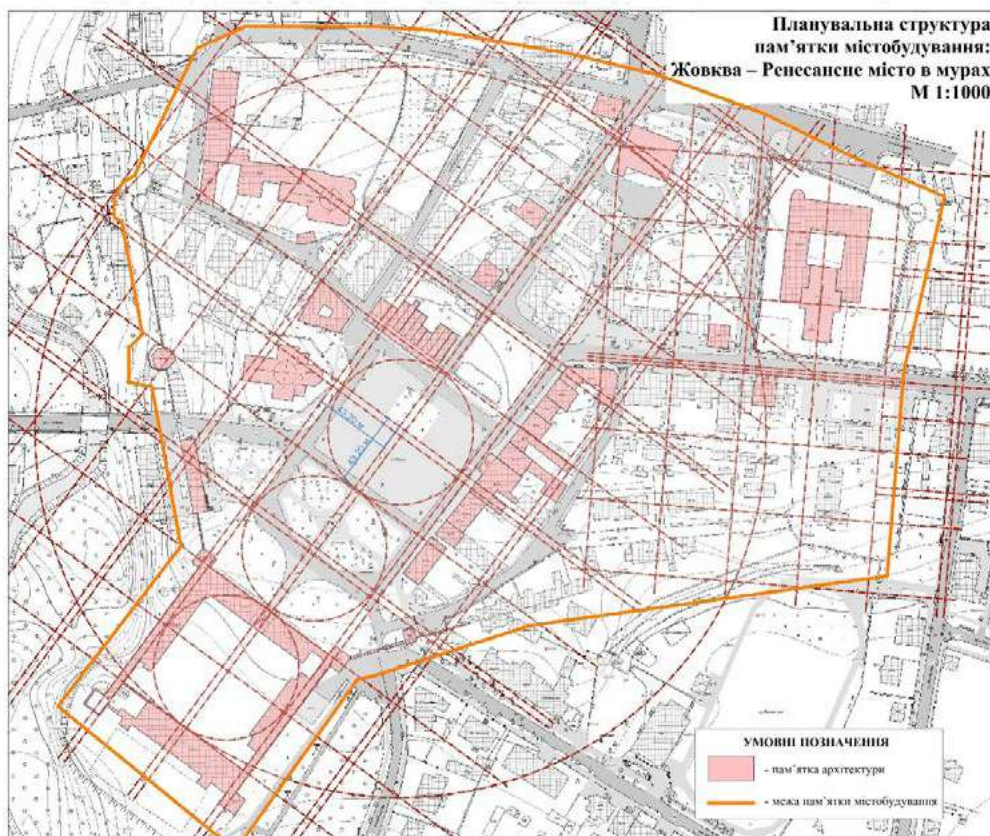
Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві в розумінні ст. 33 Закону «Про охорону культурної спадщини» (1) створений Постановою КМ України від 10.08.1994 року № 546 «Про державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві Львівської області». В обґрунтуванні рішення вказано: «...Прийняти пропозицію Львівського облвиконкому, погоджену з ... (6 відомств) ... про оголошення комплексу пам'яток історії, містобудування, архітектури та природи м. Жовкви державним історико-архітектурним заповідником».

Унікальність згаданого комплексу полягає в кількох особливостях, яких немає в інших містах України і які для Жовкви детально опрацьовані вченими НУ «Львівська політехніка»:

- Чітке добре збережене уфортифіковане історичне ядро міста, в якому розташовано біля 40 пам'яток національного значення;

- Планувальна структура міста, яке споруджене на передових на той час засадах «ідеального» пізньоренесансного простору для проживання громади. В плануванні активно використано планувальний модуль – «хелмінський» шнур та його десята частина – прут. Теоретики архітектури ренесансних часів вважали ідеальним простором для проживання коло, сформоване фортифікаціями, з внутрішньою регулярною вуличною мережею та відповідним розташуванням головних будівель. Стосовно Жовкви – коло це дещо спотворене, пристосоване до рельєфу, а застосований модуль формував в основному засади планування ринкової площі (іл. 1).

*Іл. 1. Модульна схема планування Жовкви. В.Герич, В.Сало
на основі матеріалів М. Бевз, Ю. Дубик*

Управління заповідником

Для управління справами на території заповідника була створена дирекція в складі 10 чоловік. Рішенням виконкому Львівської обласної ради народних депутатів від 24.11.1994 №43 «Про створення Державного історико-архітектурного заповідника в м. Жовкві» було затверджено Положення, опис меж і перелік об'єктів, які переходили на баланс заповідника, окрім цього були поставлені завдання по розробці планувальної документації. Фінансування заповідника передбачалось з місцевого бюджету. Треба сказати відверто – подібний хід подій не всім подобався. Адже в історичному місті появлявся сильний і незалежний гравець, з яким належало погоджувати різного роду рішення і напрацювання. Це відношення до заповідника та незалежно від форм управління зберігається до сьогодні і при різних складах міської влади або загострюється, або заспокоюється. Але до цього я ще повернусь. Принагідно хочу навести такий приклад. Подібна форма охорони та збереження культурної спадщини існує в Польщі. Там місцеві органи влади мають можливість створювати так звані «культурні парки», які мають подібні функції до наших заповідників.

В 2007 році розпорядженням КМ України 26.04.2007 року № 233-р. заповідник був переданий до сфери управління Мінрегіонбуду України. Це був переломний момент в історії установи і найкращий період для реалізації багатьох задумів. Був сформований непоганий колектив, пішли інвестиції, розвинулись нові напрямки роботи, появилась серйозна перспектива розвитку.

Але так тривало недовго. Політичні перетворення, зміна структури Уряду спровокували перегляд багатьох елементів управління та в цілому життя в державі. Національна спадщина в усій своїй багатогранності і різноманітті знаходилась під опікою двох відомств - Мінрегіону і Мінкультури, що є рідкістю в європейському середовищі. Як правило, все зосереджено в одних руках.

Цим шляхом пішли і ми в Україні – і як наслідок, заповідник в числі інших, розпорядженням КМ України 20 жовтня 2011 р. N 1032-р передається до сфери управління Міністерства культури України. Під управлінням цього відомства заповідник знаходиться і сьогодні. Головною проблемою цього періоду є нестабільність в самому відомстві. На жаль, протягом минулого десятиріччя неодноразові реорганізації і зміни в цьому міністерстві привели до втрати управління всією сферою нерухомої культурної спадщини, що позначилось і на Жовкві. Але наступні події, що стались в Жовківському заповіднику, не пов'язані напряму з Києвом. Внутрішні негаразди, завищені амбіції окремих працівників, низька заробітна плата та інші причини привели до кризи в установі і спонукали Міністерство культури та інформаційної політики до рішучих дій. Вибраний варіант ліквідації установи – наказом Міністра культури та інформаційної

політики України від 10.07. 2020 року №1951 «Про припинення діяльності державної організації «Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві» установа ліквідована і майно цілісного майнового комплексу ДІАЗу у м. Жовква передано Львівській національній галереї мистецтв імені Б. Г. Возницького.

Відверто – для мене таке рішення було несподіваним. Але, напевно, воно мало сенс – треба було розірвати усі можливі варіанти збереження старих відносин і, відповідно, причин нестабільності в колективі. Звичайно, таке рішення з точки зору управління історичною територією і комплексом пам'яток не є бездоганним. Функції музейної установи, яка має замкнутий контур діяльності, сама встановлює правила і сама їх відслідковує без втручання зовні (зрозуміло, в межах діючого законодавства), кардинально відрізняються від роботи у відкритому середовищі, серед різноманітних власників пам'яток, мешканців, що живуть на території заповідника, бізнесу, який тут працює, при різних часом точках зору з місцевою владою. Ця робота є значно складнішою, адже як згадувала видатна вчена, професор Торунського університету Б. Роуба – «суть роботи з пам'ятками полягає в роботі з людьми».

На жаль, поки що ЛНГМ ім. Б.Возницького серйозно до питань управління територією не підходила, хоча в статуті Галереї передбачені основні функції для цього з закону «Про охорону культурної спадщини». Заради справедливості належить згадати про досить активну роботу ЛНГМ в цей непростий час з пошуку інвестицій і подальше впорядкування належних галереї пам'яток.

Основні напрямки роботи заповідника і її стан

■ Стратегічні документи

Стратегія розвитку міста чи міської територіальної громади в цей чи інший спосіб впливає на стан та використання культурної спадщини. Місто мало розроблено раніше декілька стратегічних документів, які слабо впливали на текучий стан і не охоплювали всієї проблематики розвитку. Тому в 2022 році новостворена територіальна громада в змінених умовах вирішила підготувати нову стратегію розвитку, запросивши до цієї роботи київських розробників. Автор реагував на цю роботу, надіславши владі свої міркування. Якщо говорити про культурну спадщину, як основний ресурс територіальної громади, то у вічі кидаються дивні висновки. Серед сильних сторін територіальної громади визначено велика кількість пам'яток, серед слабких – те, що основні з них знаходяться в державній власності. Можна лише собі уявити, в якому стані була б ця спадщина без державного фінансування, адже пам'ятки у власності місцевої громади яскраво про це

свідчать. В цілому місто не розуміє, не знає і не хоче знати, як використати багатство, залишене предками, для сьогоденного розвитку. Жодних проєктів, жодних пропозицій, жодних програм, повна тишина. Тому так і живемо.

Стосовно Стратегії розвитку заповідника – вона теж не була б лишньою. Особливо в сьогоденних умовах, коли управління заповідником не розглядається як основна діяльність установи. Думаю, до цього треба повернутись при розробці плану організації території заповідника, врахувавши необхідність нехай і обмеженої, але автономії, в складі ЛНГМ ім. Б.Г. Возницького.

■ Для історичного міста і заповідника важливою основою діяльності є **містобудівні документи**, які закладають перспективу розвитку і правила гри. Серед них наступні:

- *Генеральний план міста*. Розроблений в 1996 році і передбачив існування заповідника, його межі і розвиток на перспективу. Враховуючи цю особливість, в генплані закладені рішення, які виключають проходження через заповідник транзитних магістралей, збереження паркової зони, відповідна поверховість забудови в окремих місцях тощо. Разом з тим після розробки генплану відбулись зміни в законодавстві і сьогодні він потребує коригування. Правда, справа ця є дуже складною і коштовною і місто напевно не знайде в найближчі роки можливостей коригувати цей документ;

- Разом з генеральним планом міста опрацьовується *історико-архитектурний опорний план* (сьогодні з визначенням історичного ареалу), який служить виявленню та майбутньому збереженню об'єктів культурної спадщини (в тому числі перспективних), визначенню статусу історичної забудови, охоронювані території, зони охорони пам'яток, характеристику ландшафту, місця втрачених будівель тощо. Старим ІАОП була встановлена комплексна охоронна зона міста, яка охоплювала майже всю його територію і вимагала при будь-яких земельних чи будівельних перетвореннях відповідного погодження в органах охорони культурної спадщини.

- *Концепція регенерації та ревіталізації історичного ядра Жовкви та розвитку соціальної і туристичної інфраструктури* була розроблена за участі спеціалістів НУ «Львівська політехніка». Цей документ пройшов погодження в усіх відповідних органах, в тому числі на сесії міської ради і сьогодні є одним з дороговказів для перспективного проектування.

- Основним містобудівним документом заповідника сьогодні є *план організації території заповідника* (раніше генплан заповідника). Ця робота була виконана НУ «Львівська політехніка» в 2007 році. Генплан пройшов містобудівельну раду Мінрегіону, однак не був підтриманий Жовківською міською радою. Обґрунтування – відсутнє. Незважаючи на це, ми сьогодні користуємось цим документом в поточній діяльності (іл.2).

Іл.2. Генеральний план розвитку ДІАЗу в м.Жовкві, 2007 рік,
НУ «Львівська політехніка»

Одночасно з розробкою генплану заповідника було виконано коригування старого Історико-архітектурного опорного плану з врахуванням нових вимог законодавства. Але він теж не був погоджений містом. Законодавець кілька років тому зробив спробу впорядкувати питання ІАОП в Україні (Жовква не єдина в своєму небажанні жити по закону), однак безуспішно. Керівництво попереднього скликання замовило чергове коригування цього документу, однак зусиллями депутатського корпусу з цього нічого не вийшло. Ця історія є яскравим прикладом безпорадності (?) державних органів в захисті культурної спадщини.

- Ще одним містобудівельним документом, згідно якого може розвиватись середмістя, є *детальні проекти територій*. Закон дозволяє для невеликих міст виготовити такий документи на всю центральну частину міста, але це не для Жовкви. Тут місцева влада змушує кожного можливого забудівника виготовляти цей документ на клаптик території за свої кошти. Така роздрібненість, виконання документації різними виконавцями створює проблеми при проектуванні, не дозволяє прийняти рішення стратегіч-

ного характеру для середмістя, але є вигідна для окремих осіб.

- З містобудівельної документації згідно сьогоднішнього законодавства кожен заповідник, як вже згадувалось, повинен мати план організації своєї території. Основою для розробки такого плану може бути Генплан заповідника від 2007 року. Замовником цієї документації має виступити ЛНГМ ім. Б.Возницького. Справа лише за бажанням і коштами.

- Як першочергове завдання для захисту заповідника має бути терміново виконана робота щодо внесення меж заповідника в єдину кадастрову систему України. Це законодавче обмеження дозволить не допустити порушень законодавства при реалізації земельних та будівельних перетворень на території заповідника.

■ Комплексний підхід до розвитку заповідника

• Від початку створення заповідника одним із завдань була розробка програми його розвитку. Така програма – *Комплексна програма збереження та відтворення історико-архітектурного середовища м. Жовкви*, яка була затверджена Постановою КМ України від 16 травня 2001 р. N 517. Програма окреслила основні напрямки, по яких мала проводитись робота з розвитку заповідника з визначенням джерел фінансування різних рівнів. Серед них:

1. Наукові дослідження пам'яток;
2. Виготовлення науково-проектної документації на основні містоформуючі об'єкти культурної спадщини державної та комунальної власності
3. Реконструкція та розвиток інженерної інфраструктури міста;
4. Реконструкція площ, вулиць і транспортної інфраструктури історичного ядра міста;
5. Ліквідація аварійного стану, реставрація і пристосування пам'яток державної власності;
6. Реставрація пам'яток власності релігійних громад;
7. Регенерація втраченої забудови історичного ядра міста;
8. Реставрація, реконструкція модернізація і ревіталізація існуючої житлової забудови історичного ядра міста;
9. Реставрація і реконструкція садово-паркових і ландшафтних комплексів;
10. Усунення аварійного стану, реконструкція, реставрація та відтворення фортифікаційних споруд замку і міста.

Виконання програми здійснювалось неритмічно і залежало від ініціатив самого заповідника і різних органів влади. В цифрах це виглядало наступно:

Джерела фінансування	I етап 2001 - 2005	2006	2007				
	план	факт	факт	факт	факт	факт	
Всього	60 000,0	21 369,3	1 163,4	8 000,5	6 514,8	5 134,6	195,0
Бюджетні кошти, в т.ч.	22 900,0	10 972,3	853,4	6 140,5	3 610,8	4 904,6	-
Держ. бюджет	8 700,0	6 906,8	488,9	2 630,4	3 254,8	3000,0	-
Обласний бюджет	10 200,0	2 978,0	-	-	-	98,6	-
Районний бюджет	2 400,0	679,8	-	1 026,6	-	-	-
Міський бюджет	1 600,0	407,7	364,5	2 483,5	356,0	1 806,1	-
Інші джерела	37 100,0	10 397,0	310,0	1 860,0	2904,0	230,0	195,0

Іл. 3. Джерела та розміри фінансування виконання Державної програми по Жовкві

Найбільший обсяг робіт по впорядкуванню середмістя Жовкви було виконано в рамках підготовки до відзначення 400-річчя надання місту Магдебурзьких прав. Цьому сприяли прийняті на державному рівні документи, зокрема:

- Розпорядження Президента України від 28 серпня 2002 року N 301/2002-рп «Про відзначення 400-річчя надання місту Жовква Магдебурзького права»;
- Постанова КМ України від 16.11.2002 р. №1737 «Про підготовку та відзначення 400-річчя надання м.Жовква Магдебурзького права».

В місті за ці роки виконано:

- впорядковано фронтальний корпус Жовківського замку з заміною даху та реставрацією фасаду;
- відреставровано міську ратушу;
- проведено впорядкування з влаштуванням дахів та ремонтом фаса дів ряду житлових будинків на пл. Вічевій;
- виконано окремі роботи на синагозі;

- забезпечено ряд робіт на культових будівлях та релігійних комплексах міста;
- відремонтовано ряд адміністративних будинків – райвно, центральної районної лікарні, юстиції, пошти тощо;
- виконано роботи на будівництві нової школи по вул. Львівській;
- збудовано 45-квартирний будинок, куди відселено мешканців з Жовківського замку;
- реконструйовано інженерні мережі на пл. Вічевій; розпочато роботи по впорядкуванню пл. Вічевої;
- відремонтовано вул. Львівську та Лесі Українки (основні вулиці міста) та інше.

Протягом 2001–2004 років в ремонтно-реставраційні, будівельні та монтажні роботи, будівництво доріг в м.Жовкві вкладено понад 20 млн. гривень, у тому числі бюджетних коштів різних рівнів – понад 10 млн., власних коштів підприємств, установ, релігійних громад теж понад 10 млн., всього біля 20,5 млн. гривень.

Після зміни Уряду в 2010 році проведено перегляд державних програм і програма по Жовківському заповіднику була скорочена (Постанова КМ УКРАЇНИ від 22 червня 2011 р. № 704 «Про скорочення кількості та укрупнення державних цільових програм»).

- Участь в проекті ЄС «Урбаністичні стратегії COMUS» разом з Луцьком і Прилуками. Вона стала можлива після успішної співпраці в Пілотному проекті №2 ЄС з Регіональної Програми «Київська Ініціатива» - «Реабілітація культурної спадщини історичних міст». Заповідник готував ці програми спільно з містом. В кінцевому результаті напрацьовано наступну стратегію:

БАЧЕННЯ МІСТА «Місто прагне стати визнаним центром міжнародних конференцій, наукових досліджень та підготовки кадрів, пов'язаних з культурною спадщиною та управління спадщиною, а також з культурним освітнім туризмом».

Пріоритети стратегії:

1. Створення промоційної, інформаційної, освітньої та наукової платформи культурної спадщини, що поєднує молодих активістів, політиків, журналістів, дослідників, досвідчених фахівців та істориків на місцевому, регіональному та національному рівнях.
2. Ревіталізація Ринкової площі та її історичної житлової забудови.
3. Створення регіонального єврейського музейно-туристичного центру на основі Жовківської синагоги.
4. Удосконалення інженерної інфраструктури в історичній частині міста (водопостачання, збір відходів, каналізація і т.д.).

5. Розробка нових рішень для транспорту в місті, особливо у зоні історико-архітектурного заповідника

Проектом, як і умовами програми, передбачалось ревіталізацію однієї пам'ятки, і це мала бути синагога. Однак з незалежних від Жовкви умов у зв'язку з недотриманням вимог програми з боку ведучої його організації в Києві, його реалізація була зупинена.

- Серед комплексних проектів щодо регенерації історичного середовища в місті необхідно назвати проект «Концепція реконструкції житла на пл. Вічевій в м. Жовкві», розроблений проектною майстернею «Ярко і К0 в 2006 році. Проект узагальнив попередні дослідження щодо житлової забудови і опрацював бачення ревіталізації та реставрації житлових будинків-пам'яток в середмісті. Ця проблема залишається для Жовкви найгострішою, більше того, вона посилилась в останні роки. Квартири в будинках – пам'ятках приватизовані, підприємства по обслуговуванню цього житла не створені і залишається повна невизначеність. Є досвід вирішення такого важкого питання в наших сусідів – містах Замості, Ярославі та інших, однак і там, і у нас без підтримки держави воно не вирішиться.

■ Наукові дослідження в галузі нерухомої культурної спадщини

- *Археологія.* Археологічні дослідження в сфері нерухомої культурної спадщини є основою всієї наступної діяльності: проектування, реставрації, реалізації. В заповіднику завжди був археолог (сьогодні такої посади немає), який забезпечував як рятувні, так планові дослідження. За ці роки добре досліджено замок (окремі частини ще потребують вивчення), проведена археологія на інших пам'ятках (синагога, комплекс Домініканського монастиря, церква св. Трійці, фрагментарно подвір'я монастиря Василіян та цілому ряді інших), обстежено і зроблено надзвичайно цікаві відкриття на міській території (вул. Коновальця, квартал біля синагоги, вул. Запорізька, вул. Винниківська та цілий ряд інших). За рахунок знайдених артефактів в заповіднику сформований відповідний фонд, частина предметів якого експонується. Склалась добра співпраця з НУ «Львівська політехніка» в частині опрацювання окремих артефактів і підготовки їх до експонування.

- *Архівні дослідження.* Науковцями заповідника проводиться робота в архівах – як в Україні, так і за кордоном. Підготовлено детальний перелік справ з матеріалами про Жовкву у Львівських архівах та бібліотеках, на основі цих досліджень здійснено ряд публікацій та виступів на конференціях.

- *Архітектурні дослідження.* Жовква є містом, яке відображає усю палітру архітектурних стилів і методів в XVI–XX століттях. Тому детальне вивчення кожної пам'ятки або просторового утворення допомагає роз-

крити у всій красі пам'ятку або історичний простір. Дослідження ці відбуваються спільно з проєктантами-реставраторами, які постійно працюють в Жовкві. Згадані дослідження стосуються житла (О. Бойко, В. Слободян, В. Накопало), релігійних комплексів і звичайно, об'єктів заповідника – замку, синагоги, церкви св. Трійці. Як приклад, можна навести кілька річних досліджень особливостей поліхромії в палацовому корпусі замку, які проводила група дослідників Музею Палацу короля Яна III у Віланові. Вдалось відшукати дослідити та інтерпретувати залишки поліхромних розписів XVII століття, що сьогодні є чудовим матеріалом для реконструкції.

- **Наукові заходи, видання.** Заповідник в 2008 році започаткував проведення різного роду наукових заходів, які проводяться дотепер. Проведено наступні періодичні науково-практичні конференції:

- «Жовква крізь століття» з нагоди 15-річчя Державного історико-архітектурного заповідника в Жовкві – 2010 рік;
- «Замки та фортеці України: спільна спадщина», 2012 рік;
- «Використання міжнародної допомоги в охороні культурної спадщини України» – 2014 рік;
- «Культурний ландшафт та проєктована зелень – складова частина охорони культурної спадщини» – 2016 рік;
- «Комплексні дослідження та проєктування великих пам'яток – резиденцій: європейський та український досвід» – 2018 рік.

Окрім цього, дуже цікавими були інші наукові заходи: Серія конференцій та семінарів, присвячених дерев'яній сакральній архітектурі, конференція до 350-річчя від дня народження уродженця Жовкви Й. Кондзелевича в 2017 році.

Заповідником започатковано організацію бази інформації та досліджень, пов'язаних з постаттю гетьмана Станіслава Жолкевського. З цією метою в 2017 році проведено круглий стіл з нагоди 470-ї річниці від дня народження гетьмана, видано науково-популярне видання «Станіслав Жолкевський: на рубежі».

Видавнича діяльність теж активно розвинулась починаючи з 2008 року. Заповідник видає:

- науковий збірник «Жовква крізь століття» (видано сім випусків);
- видавав газету «Ідеальне місто» (випущено 9 випусків);
- як ведучою установою в питанні управління Місцем Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Дерев'яні церкви регіону польських та українських Карпат» видано цикл брошур «Шляхи дерев'яної сакральної архітектури в Карпатському регіоні України»;
- видано декілька тематичних календарів та листівок.

■ Утримання та реставрація пам'яток заповідника

Одне з найважливіших та в сьогоденні умовах найскладніших завдань заповідника – належне утримання і використання об'єктів, які сьогодні знаходяться на балансі ЛНГМ ім. Б.Г. Возницького.

- **Замок** - центральний об'єкт заповідника і міста.

Перші проектні та реставраційні роботи на замку розпочалися в ході підготовки до святкування 400-річчя надання Жовкві Магдебурзьких прав. В 2002-2003 роках вдалось виселити з замку мешканців в новозбудований 40-ка квартирний будинок, замінити покриття з дахівки на даху фронтального корпусу та впорядкувати його фасад. Проектні роботи здійснював Інститут «Укрзахідпроектреставрація».

Наступні роботи здійснювались в 2007-2008 роках, в ході яких розпочато заміну даху на палацовому корпусі та впорядкування подвір'я за проектом згаданого вище інституту. Цей період був ускладнений несподіваним рішенням інвестора – розпорядника бюджетних інвестицій про зупинення фінансування в умовах відкритого даху.

Наймасштабніші втручання – реставраційні роботи та заходи з відтворення окремих частин замку проведено в 2014-2015 роках під час реалізації проекту «Скарби прикордоння – охорона культурної спадщини» з програми транскордонної співпраці ПБУ 2007-2013 спільно з польськими колегами з Підкарпаття. Фінансування проекту (90%) здійснювалось з коштів Євросоюзу. В ході цих робіт виконано шість завдань:

- завершено заміну дахів палацового корпусу;
- відбудовано напіврозібрану в XIX столітті західну вежу;
- розпочато роботи з виведення з аварійного стану кухонного корпусу;
- завершено роботи з реставрації східної вежі і влаштування в ній музейних експозицій;
- завершено в чорновому варіанті впорядкування подвір'я з влаштуванням інженерних мереж;
- відреставровано приміщення у фронтальному корпусі з влаштуванням в них візит центру для відвідувачів.

У 2018 році заповідник став учасником урядової програми Державних інвестиційних проектів зі своїм напрацюванням – ДІП «Комплексна реставрація і пристосування ансамблю Жовківського замку Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві». Ми замахнулись на освоєння понад 100 млн. державних капіталовкладень за три роки. Це завдання виявилось непосильним за такий короткий термін. Проектантом на цьому етапі стала фірма АМ «Зелемінь», яка виконала ескізний проект замку і коригування деяких попередніх напрацювань. В зв'язку з хронічним відставанням

від графіку проектних та реставраційних робіт в кінцевому результаті наш об'єкт був виключений з цієї програми. Це співпало з заміною керівника заповідника і в кінцевому результаті привело до ліквідації установи.

Протиаварійні роботи на замку продовжились вже в умовах Галереї, зокрема, в 2021 році виконано основні завдання на кухонному корпусі (замінено перекриття та дахи) та частково на північній вежі з прилеглими галереями. В 2022 році виконано ремонт другого поверху кухонного корпусу, де влаштована музейна експозиція.

Іл.4.Реставраційно-відновлювальні роботи на замку, 2015 рік, фото з коптера.

- Синагога.

В році на цьому об'єкті був частково реалізований проект за підтримки спонсорів з США, який не розв'язав проблем пам'ятки, навпаки, частково погіршив її стан. Зокрема, з південної сторони проведені археологічні дослідження не завершилися відновленням фундаментів колишньої прибудови і до сьогодні синагога потерпає від наявності цього викопу.

Натомість незавершені дахи були впорядковані в 2008 році за державні кошти. На жаль, пошуки альтернативного фінансування поки що не привели до успіху попри неодноразові обіцянки різних інвесторів.

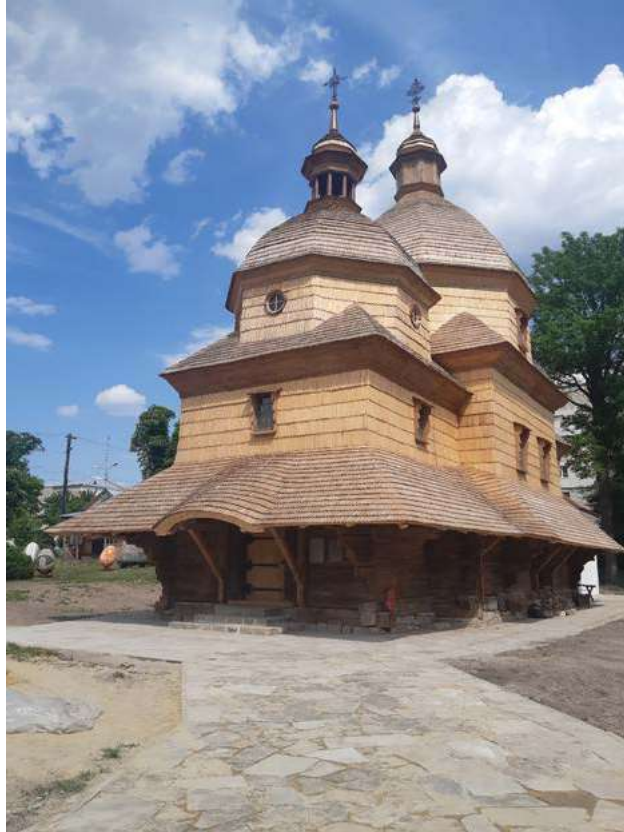

Іл.5. Синагога в Жовкві з висоти пташиного польоту, фото з коптера, 2021

- Церква св. Трійці, об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

У 2018 році розпочались роботи з комплексної реставрації цього об'єкту (проектант С. Пінковський). Перед цим проведено археологічні дослідження. В ході робіт виявилось, що об'єкт перебуває в набагато гіршому стані, ніж вважалось попередньо і обсяг реставраційних робіт зріс. Виконавці змушені були піти на часткову розбірку восьмериків і куполів храму та заміну пошкодженої деревини. На цьому об'єкті також були проблеми з фінансуванням через затримку фінансування з державного бюджету.

Сьогодні реставраційні роботи на об'єкті завершені, але громада, яка користувалась храмом, не може в нього потрапити. Причина – законотворча «діяльність» Верховної ради, яка вирішила, що за користування храмом віруючі повинні платити оренду. Однак, здається ця проблема вже знята і все стане на своє місце.

Іл.6. Церква св. Трійці – об’єкт Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО після реставрації, фото автора, 2023

Два приклади щодо реставрації пам’яток в Жовкві – замок і церква св. Трійці свідчать про декілька речей;

- в державі відсутній як мінімум двохрічний цикл планування інвестицій для пам’яток і нерозуміння цієї потреби для складних об’єктів;
- замовник інвестиції мусить так планувати роботи, щоб не залишати пам’ятку відкритою на осінньо-зимовий період.

- Комплекс колишнього монастиря Домініканців.

Цей об’єкт так само належить державі, але вже тривалий час використовується єпархіальним управлінням Сокальсько-Жовківської єпархії УГКЦ. Пошуки державних коштів на реставрацію цього комплексу не вдалось знайти, натомість до фінансування робіт підключилась область і протягом кількох років на об’єкті проведені роботи з заміни перекриття та дахів на частині приміщень колишніх монастирських келій, Подальші роботи на об’єкті залежать від умов його користування та виготовлення комплексної проектної документації.

- Брами і мури міста.

Найбільш проблемний об'єкт заповідника. Західне прясло оборонних мурів вже тривалий час знаходиться в аварійному стані, приміщення Звіринецької брами і прилеглих конструкцій стіни так само потребує термінового втручання. В даний час здійснюється проектування частини цієї пам'ятки.

■ Музеєфікація об'єктів заповідника

Мистецька галерея розглядає кожне приміщення як виставковий зал для розташування експозиції. Думаю, що це спрощений підхід до пам'яток. Пам'ятка має бути повернена до життя (ревіталізована) у відповідності з тими функціями, для яких вона була створена. У храмі мають відправлятися релігійні потреби, а в замку люди жили, їли, влаштовували забави тощо. Під час дослідження пам'ятки дослідник виявляє усі закриті з часом конструктивні, архітектурні особливості, залишки декору тощо, відкриває їх для огляду і пристосовує при потребі для нових функцій.

В заповіднику для музеєфікації можуть бути пристосовані окремі приміщення замку і синагоги.

Ми маємо розроблену спільно з польськими колегами концепцію музеєфікації замку. А перед цим власними силами відпрацьована концепція ревіталізації замку. Вона передбачає в першу чергу детальне дослідження усіх приміщень і пристосування їх під палацові цілі – особисті покої (спальні, кабінет, бібліотека тощо) та публічні простори – їдальня, сіни та інші. Важливими тут є підлоги, стелі, оздоблення стін, столярка, меблі тощо. Твори мистецтва – картини скульптури і т. д. мають служити допоміжним матеріалом для оздоблення функціонально визначених просторів.

Сьогодні під музейні експозиції відведені приміщення, які втратили свою первинну історичну цінність і є лише кімнатами, де можна розмістити музейні предмети.

В 2015 році фактично створені перші експозиції в приміщеннях східної вежі – музей-кузня, Гетьманська зала та музей «ідеального міста». Незабаром у вхідному вузлі замку було створено експозицію «Боротьба за Незалежність триває». В 2019 році були освоєні додаткові приміщення другого поверху гостьового корпусу під експозицію «Жовква в XVII–XX ст. – люди, боротьба, культура». Експонатами з власних фондів показана українська, польська та єврейська історія Жовкви та сюди перенесена виставка з вхідного вузла замку.

Сьогодні згадана експозиція демонтована і весь другий поверх гостьового корпусу замку відведений під експозицію «Сакрум і профанум», яка складається з більш ніж 200 експонатів – автентичних творів мистецтва XVII – XX століть. В експозиції картини, скульптура, меблі, тканини та інші цікаві предмети. В даний час йде робота підготовці приміщень і експонатів для розширення експозиції на першому поверсі цього корпусу.

Іл. 7. Відкриття експозиції в Жовківському замку за участі міністра МКІП О. Ткаченка.

■ Міжнародна співпраця

Заповідник завжди вважав важливою для себе міжнародну співпрацю. Було підписано цілий ряд угод про співпрацю – з Національним Інститутом Спадщини з Варшави (пізніше продовжена), з Музеєм Палацу короля Яна III у Віланові, з Музеєм історії Кракова та реалізовано ряд проектів.

Унікальним явищем в охороні культурної спадщини України є функціонування *Міжнародного центру охорони культурної спадщини при Жовківському заповіднику*. Віртуальна інституція, утворена ДІАЗом в Жовкві, Національним Інститутом спадщини у Варшаві, Науково-дослідним інститутом пам'яткоохоронних досліджень в Києві, поставила за мету зробити на основі польсько-української співпраці нові кроки по збереженню спадщини в Україні.

В першу чергу йдеться про практичне *навчання* українських пам'яткоохоронців на об'єктах культурної спадщини Польщі за тематичними

напрямами. За 2008-2023 роки проведено понад 50 таких семінарів з виїздами в Польщу, на яких пройшли навчання чи підвищення кваліфікації понад 600 спеціалістів України.

Під егідою Міжнародного центру реалізовано ще один унікальний проект – внесення в *Список Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* групи церков польсько-українського прикордоння під назвою «Дерев'яні церкви регіону польських та українських Карпат». 16 церков з обох боків кордону об'єднані не тільки спільною територією, але й архітектурою та оздобленням, служать до сьогодні центрами релігійного та культурного життя багатьох громад обох країн.

В 2018 році реалізовано проект «*Музеї без кордонів*» спільно з Урядом маршалка Малопольського воєводства та Музеєм історії Кракова. Результатами проекту стало проведення навчальних семінарів у Жовкві та Львові, розробка концепції музеєфікації Жовківського замку.

Робота з зарубіжними колегами продовжується, в основному, в науковому полі.

Проблеми в діяльності заповідника та порушення діючого законодавства

Оцінюючи об'єктивно стан збереження історичної тканини середмістя Жовкви, треба об'єктивно відмітити, що в цілому вдалось зберегти планувальну структуру і забудову. Тимчасові будівлі, споруджені з порушенням діючого законодавства, будуть існувати якийсь час, а потім мають зникнути. Адже закон «Про охорону культурної спадщини» забороняє спорудження подібних будівель на території заповідників. Але тут є небезпека, щоби місцева влада не зробила з них постійні споруди.

Але за роки існування заповідника в м. Жовкві допущено два грубі порушення забудови середмістя, наслідки яких, на жаль, неможливо усунути. Перше – це поступова забудова території колишнього комунального управління в міському парку і поява в центрі парку готельного комплексу, що створило цей історичний лісопарк, друге – це спорудження масивного завищеного житлового комплексу по вул. Б. Хмельницького в зоні регулювання забудови заповідника. При цьому порушені діючі норми щодо висотності будинку і втрачена унікальна панорама міста з півночі. Я не буду згадувати посадовців, з вини яких це сталося, оцінку їм зробить історія.

Є ще багато дрібних порушень в міському середовищі, які знаходяться в компетенції міської ради (реклама, деталі на будівлях-пам'ятках, безсистемні посадки зелені та усунення зелених насаджень, огорожі тощо). При активній роботі в тому числі заповідника ці проблеми можуть бути усунуті.

Висновки

Вертаючись до загальної оцінки діяльності заповідника за 30 років, треба ще раз підкреслити, що його існування і діяльність позитивно вплинули на розвиток міста, привернули увагу вітчизняної та міжнародної спільноти, а також власного населення до проблем збереження історичної спадщини. Правда, не вдалось активізувати громадянське суспільство, а якась активність окремих небайдужих є вкрай спонтанна.

Ми маємо сьогодні вкрай важливий етап розвитку заповідника, коли стоїть питання про його збереження і спроможність. Необхідні певні зусилля для реанімації колишньої діяльності установи в жовківському міському історичному середовищі. Посилання на війну не витримує критики – сьогодні на фронті наші хлопці ризикують життям, а ми в тилу, нічим не ризикуючи, маємо працювати в рази краще, ніж зазвичай.

Для цього необхідно здійснити наступне:

- Добитись затвердження історико-архітектурного опорного плану міста;
- Розробити план організації території заповідника;
- Закріпити згідно діючого законодавства в сучасних кадастрових системах межі заповідника;
- Розробити і затвердити програму ревіталізації історичної частини міста спільно з міською радою;
- Відновити діяльність консультативної ради (забезпечення науково-методичного керівництва перетвореннями на території заповідника) при відділі в Жовкві;
- Забезпечити належну роботу з паспортизації пам'яток на території заповідника.

Використана література:

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини», (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 39, ст. 333.
2. Герич Володимир. Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві: 25 років для спадщини і міста (1995-2020). // Науковий збірник ДІАЗу в Жовкві «Жовква крізь століття», випуск 6, 2022, видавництво «Растр-7», стор. 130 – 269.

Розділ І

Історичні міста як
архітектурно-мистецькі
КОМПЛЕКСИ

Богдана Брухлій
*краєзнавець, сертифікований Google цифровий
маркетолог, аналітик з кібербезпеки
м. Корець Рівненська обл.,
ORCID 0009-0007-0941-1382*

**ПРОСТОРОВО-ПЛАНУВАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ
ТЕРИТОРІЇ МІСТА КОРЕЦЬ ПЕРІОДУ XVIII –
СЕРЕДИНИ XIX СТОЛІТТЯ**

Bohdana Brukhlii
*local expert, Google certified digital marketer,
cyber security analyst
Korets, Rivne Region,
ORCID 0009-0007-0941-1382*

**SPATIAL AND PLANNING FEATURES OF THE KORETS
CITY IN THE PERIOD OF THE 18TH TO THE MIDDLE OF
THE 19TH CENTURY**

Анотація

Використовуючи праці українських та іноземних науковців, архівні матеріали, мемуарну літературу висвітлено якісні зміни в розплануванні та забудові міста Корець в період XVIII – середини XIX ст. Досліджено радикальні перетворення, що відбулись за ініціативи князя Юзефа Клеменса Чарторийського з врахуванням особливостей ландшафту і економічного потенціалу місцевості. Зокрема, це перебудова старого замку в палацовий комплекс; відбудова з розширенням костелу святого Антонія та монастиря василіан; будівництво церкви святого Миколи, гостинного двору та фарфо-

ро-фаянсової мануфактури; відкрито друкарню на івриті; перетворено місто на центр торгівлі деревиною та зерном, підтримка існуючих та відкриття нових виробництв. Використовуючи картографічні та інші архівні матеріали, автор надає опис регулярного плану м. Корця, за яким сформовано центральну ринкову площу м. Корець та розпочато процес будівництва нових або перетворення вже існуючих архітектурних домінант і акцентів.

Мета дослідження – висвітлити якісні зміни просторово-планувальних особливостей Корця періоду XVIII – середини XIX ст. як періоду закладання основних рис сучасного вигляду міста.

Предметом дослідження є зміни в розпланувально-просторовому устрої м. Корець періоду XVIII – середини XIX ст.

Ключові слова: Корець, історичне місто, Юзеф Клеменс Чарторийський, план ідеальної забудови міста, архітектурні домінанти і акценти.

Abstract

The author of the article used different types of works of Ukrainian and foreign scientists, archival materials, memoir literature which describe qualitative changes in the planning and development of the Korets city during the 18th to the middle of the 19th century. Jozef Clemens Czartoryski did radical transformations, which included the peculiarities of the landscape and the economic potential of the area. In particular, this is the restructuring of the old castle into a palace complex; reconstruction of the roman-catholic church of St. Anthony and the monastery of the Basilians; construction of the church of St. Nicholas, Czartoryski Small Palace and the porcelain and faience manufactory; was opened the Hebrew printing house; Korets was transformed into a center for trade in wood and grain; J. Czartoryski supported existing and opening of the new industries. Using cartographic and other archival materials, the author takes a description of the regular plan of Korets city in the period of the 18th to the middle of the 19th century.

Keywords: Korets, historical city, Jozef Klemens Czartoryski, ideal compositional and planning structure of the city, architectural dominants and accents.

Постановка проблеми

Важливою частиною складання перспективного плану розвитку території є історичний аналіз просторово-планувальних особливостей території в різні періоди часу. Особливу увагу приділено відрізку часу XVIII – середини XIX ст., адже саме тоді були закладені основні риси сучасного м. Корець.

Місто Корець знаходиться в Списку історичних населених місць України, тому потребує особливої уваги в напрямку збереження рис історичного ареалу.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій

В основу написання статті лягли праці українських та іноземних науковців, архівні, картографічні, ілюстративні матеріали, мемуарна література. Зокрема, детально вивчено матеріали авторської групи Львівської філії Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту “Укрпроектреставрація” (*Опорный план г. Корца Ровенской области, 1990*) та Науково-дослідного інституту пам’яткоохоронних досліджень м. Київ (*Історико-містобудівні дослідження: Суми, Миргород, Корець. За ред. Вечерського В.В., 2013*) під час підготовки опорних планів м. Корець в 1990 та 2012 роках, відповідно.

Найбільш інформативний матеріал, який стосується історії Корця XVIII – XIX ст. виявлений у Центральному державному історичному архіві України (далі ЦДАК), Державному архіві Рівненської області, Львівській науковій бібліотеці НАН України. Для періоду XIX ст. особливої уваги заслуговує Фонд 442 у ЦДАК (Канцелярія київського, подільського, волинського генерал-губернатора), в якому зберігаються відомості про наявність промислових підприємств, а також найбільш відомі архітектурні споруди міста, кількість населення, зведення нових храмів тощо.

На цей час виявлено два неопублікованих інвентарних описи замку, які датуються 1723 та 1813 роками. Перший зберігається в архіві Радзимінських у Відділі рукописів ЛНБ НАН України (*Відділ рукописів ЛНБ НАН України, фонд Радзимінських, 389/VII, арк. 90*). Другий – в архіві Потоцьких у фондах музею в Ланцуті, частково опублікований польським дослідником шляхетських резиденцій Р. Афтаназі (*Aftanazy R., 1988, S. 190-195*).

Найбільш інформативними з мемуарних джерел є праці К. Козьмяна (*Koźmian K., 1865, T. 3*), А. Анджейовського (*Andrzejowski A., 1861, T. 1*), І. Крашевського (*Kraszewski J.J., 1840, T. 1*), які відносяться до періоду кінця XVIII – середини XIX ст. і містять безліч цікавих подробиць про місто, його мешканців та пов’язані з ними події. В мемуарах К. Козьмяна є також опис замку-палацу Ю. К. Чарторийського на кінець XVIII ст.

Найбільш інформативними джерелами щодо містобудівного розвитку Корця цього періоду, розвитку його структури, територіального зростання тощо є плани міста 1809 та 1822 років.

Виклад основного матеріалу дослідження

Архітектурно-містобудівний розвиток м. Корця розпочався у давньоруську добу і пройшов ряд етапів. В цілому існуюча містобудівна структура і архітектурний образ міста склався в період кінця XVIII – кінця XIX ст. З середини XII до кінця XVIII ст. його основними складовими були замок

(спочатку дерев'яний, з XVI ст. – мурований) та розташоване поруч, також укріплене, місто, у відповідності до давньоруських і виниклих на їх основі центральноукраїнських та волинських містобудівних традицій. Ядром традиційно була ринкова площа, до якої сходились нерегулярні, підпорядковані ландшафту, вулиці. Їх напрямком був визначений існуванням змістовних домінант – храмів та брам-виїздів з міста. У кінці XVIII – на початку XIX ст. власником Корецького маєтку Ю. К. Чарторійським був складений план міста, який передбачав його перепланування на засадах регулярності (*Апостолова-Сосса Л. О., Бобровський Т. А., Виногородська Л. І., Єрзіна І. В., Томілович Л. В., 2012, С. 127*).

Важливою передумовою, а в певному сенсі і складовою, архітектурно-містобудівного розвитку Корця є його унікальний ландшафт. Місто розташоване в районі Корецького розлому Подільсько-Волинської височини і відноситься до території лісового межиріччя з балочним рельєфом. Другим надзвичайно важливим елементом ландшафту є р. Корчик, яка є найбільшим допливом р. Случ (*Природа Ровенської області / За ред. проф. К. Геренчука, 1976, С. 118*). Історично місто формувалося на правому березі, на високому мисоподібному виступі, що був з трьох боків оточений водою. Пагористий ландшафт став природною основою для міських архітектурно-містобудівних домінант та акцентів, а річка з її долиною та мальовничими виходами граніту є складовою більшості ландшафтно-архітектурних краєвидів, що становлять візитівки м. Корця.

Юзеф Клеменс Чарторійський (1740 – 1810) – власник Корця, котрий зробив величезний внесок для його містобудівного розвитку. За його ініціативи, а за деякими свідченнями, авторства, був втілений в життя новий план забудови території. Можна припустити, що він надихнувся архітектурними особливостями європейських міст. Ключовим елементом плану була восьмикутна центральна площа (за розташуванням практично співпадає із розміщенням сучасної). Також до нашого часу збереглась одна кутова будівля, що має перехідні риси від стилю бароко до класицизму. До неї у радянський період (1970-ті роки) прибудовано універмаг, а на початку 2000-х років фасад “доповнено” кількома дисонуючими малими архітектурними формами (*Апостолова-Сосса Л. О., Бобровський Т. А., Виногородська Л. І., Єрзіна І. В., Томілович Л. В., 2012, С.127*).

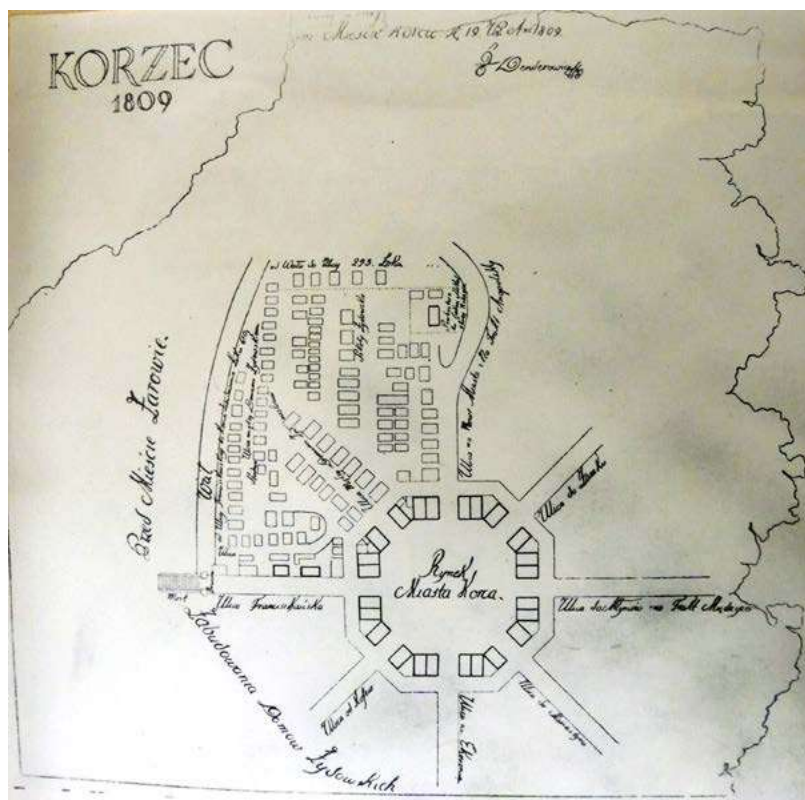
Головна ідея князя Чарторійського – створити регулярний план м. Корець, в центрі якого велика ринкова площа, звідки радіально відходять вулиці до найбільш значущих напрямків і архітектурно-містобудівних комплексів (до монастиря францисканців, млинів і дороги на Межиріч (Корецький), власницького управління, монастиря василіан і дороги на Аннопіль). Їх об'єднувала вулиця, що оточувала центр по колу в районі колишніх валів окільного міста. У путівнику по Волині 1938 року

Я. Гоффман назвав цей план французьким. Радіально-променеві плани міст, що були поширені в добу Просвітництва спирались на так звані “ідеальні плани міст” доби Відродження, на формування яких вплинула французька урбаністика. (Бапер С.Д., 1990, С.14).

Польський історик Т. Шафер припускав, що такі значущі перетворення міста було ініційовано після великої пожежі 1797 року. Цьому сприяло також піднесення мануфактурного виробництва, яке місто переживало в той час (Szafer T.P., 1959, S. 53-54).

Свідченням реалізації регулярного плану забудови є плани міста 1809 (іл. 1) та 1823 років, а також численні очевидці, які залишили спогади про своє перебування в Корці у першій третині XIX ст. (Wlast J., 1897, S. 112; Andrzejowski A., S.112). З цих описів нам стає відомо, що центральна ринкова площа була замощена, оточена двоповерховими мурованими будинками. На бічних вулицях міста, які вели до неї, знаходились садиби з садками чиновників, службовців економій та замку, ремісників, яких князь Чарторийський запрошував з-за кордону для роботи на мануфактурах Корця (Wlast J., 1897, S.112; Andrzejowski A., S.34).

Іл. 1 Мапа Корця 1809 року

У 1788 році в північно-східній частині Корця, що має назву “Юзефин” (походить від імені власника міста – Юзефа Клеменса Чарторийського) збудовано фарфоро-фаянсову мануфактуру. Будівля до наших часів не збереглась, але ми маємо її зображення (у вигляді малюнка на чаші і тарілці місцевого виробництва) (іл. 2). Будівля мала риси перехідного стилю від бароко до класицизму (польські мистецтвознавці називають його “станіславівським”). На малюнку добре проглядається велика споруда палацового типу з портиком в центральній частині і аттиком над ним. За свідченням А. Анджейовського, у правому крилі знаходились покої директора і лабораторія, в лівому – склад готової продукції. У середній частині розташовувались живописні зали, з тильного боку – велике подвір’я з численними фабричними будівлями (Барер С.Д. , 1990, С. 16).

Іл. 2. Зображення фарфоро-фаянсової мануфактури в Корці

Для організації виробничого процесу князь Чарторийський запросив до Корця досвідчених майстрів – братів Франтішека і Міхала Мезерів з Мейсена (*Яноші В., 2000, С. 57*). Завдяки їхнім зусиллям, створення порцеляни на польських (а нині українських) землях вперше увінчалось успіхом. Брати розробили рецептуру порцеляни з місцевої сировини, вдосконалили якість порцелянової маси та налагодили виробництво. Перші зразки порцелянових виробів були представлені королю Станіславу Августу, який обдарував Франтішека Мезера перснем з власною монограмою, а сейм надав йому шляхетство. У період найбільшого розквіту фабрики, у 1793 році, тут були зайняті 1000 робітників на 86 верстатах, оздоблювали посуд 73 талановитих художників (*Andrzejowski A., 1861, T. I. S. 34-38*). У 1810 році було виготовлено 28 985 одиниць посуду, а в 1811 – реалізували його у півтора рази більше. Ще одне піднесення фабрики спостерігається у 1805-1820 роках. Зокрема, у 1820 р. було випущено 13 400 тарілок, 280 ваз, 350 полумисків, а також соусники, сільнички, кофейники, маслянки. У 1831 році після придушення польського листопадового повстання фабрика перестала існувати, адже землі одного зі спадкоємців Ю. К. Чарторийського, на яких знаходилась фабрика, були забрані у державну скарбницю, як покарання за участь у згаданому повстанні (*Апостолова-Сосса Л. О., Бобровський Т. А., Виногородська Л. І., Єрзіна І. В., Томілович Л. В., 2012, С.127*). Але головною причиною закриття підприємства було вичерпання покладів каолінової глини в околицях Корця.

У 1788 році над головною вулицею міста, що веде до Рівного (сучасна вул. Київська, 71) князь Ю. Чарторийський звів будинок у стилі пізнього бароко. За свою пишність місцеві назвали його палацом. Споруда була двоповерховою, прямокутна у плані, оздоблена триосьовим ризалітом в центральній частині і пілястрами по периметру (*Orłowicz M., 1929, S. 248*). В джерелах достеменно не вказано призначення будівлі, та можна припустити, що вона використовувалася як альтернатива проживанню в замку, що знаходиться поруч. Також існує версія, що палац будувався в якості резиденції для однієї з доньок князя. Зараз це пам'ятка архітектури місцевого значення внесена в реєстр під назвою “Гостинний двір”, в літературі він також відомий як “малий палац Чарторийського”. В різні періоди свого існування приміщення використовувалось в адміністративних цілях і як заклад освіти (*Rąkowski G., 2005, S.351*).

У цей період нову віху розвитку отримує Свято-Воскресенський монастир. У 1752 році його передано уніатам (ордену василіан). У 1754 – 1767 роках після численних пожеж, в монастирі проводяться масштабні будівельні роботи, які змінюють його зовні. Споруда отримує риси пізнього бароко. Зведено двоповерхові цегляні келії, приблизно тоді ж будується надбрамна дзвіниця монастиря, яка не збереглась до нашого часу. Прямокутна у плані

будівля з двома низькими корпусами, що примикали до в'їзної брами, замикала собою вулицю Старомонастирську (Барер С.Д., 1990, С. 16).

На початку ХІХ ст. Ю. Чарторийський підписав проєкт церкви святого Миколи з умовою, що її фронтон буде повернутий до палацу, утворивши ще одну доміную в центрі міста (Kraszewski J.J., 1840, S. 99). Будівництво храму завершували вже на пожертви Потоцьких у 1834 році, після чого жодних значних перебудов і змін не відбувалося. Польські дослідники стверджують, що князь Чарторийський прийняв рішення про будівництво православної церкви з метою уникнення ліквідації францисканського монастиря і костелу у Корці (Orłowicz M., 1929, S. 248).

У 1774 році радикально перебудовується парафіяльний костел Вознесіння Богородиці (святого Антонія) (ЦДАЛ, Ф. 822, оп.12, спр. 2, арк. 549). Над південним вівтарем надбудовано напівсферичний купол з ледве наміченими гранями, великий за діаметром ліхтар і південний фронтон, що не зберігся до сьогодні. У 1795 році костел розписав варшавський художник Юзеф Маньковський. З територією сакральної споруди межувала садиба вікарія костелу, зведена на землі, подарованій власниками міста (Барер С.Д., 1990, С. 16).

Протягом другої половини ХVІІІ ст. зводяться дерев'яні церкви в передмісті Корця, які сприймаються у загальноміській панорамі як архітектурні акценти – храми святих Кузьми й Дем'яна, Георгія Переможця, Параскеви-П'ятниці, Вознесенська (Апостолова-Сосса Л. О., Бобровський Т. А., Виногородська Л. І., Єрзіна І. В., Томілович Л. В., 2012, С.127).

За ініціативи Ю. Чарторийського зміни торкнулись і замку в м. Корець, який на той час потребував ревіталізації. Інвентар замку 1723 року допомагає нам відтворити його приблизний вигляд до перебудови на палац. Він включав у себе в'їзну браму з потрісканими кам'яними стінами, велику двоповерхову будівлю з підвалами, другу житлову будівлю з кількома кімнатами, будиночок біля в'їзної брами, замкову кухню з великим відкритим вогнищем та замкову церкву. Зі всіх боків оточений кам'яними стінами з баштами, окрім південно-західної ділянки, огороженою частоколом (Відділ рукописів ЛНБ НАН України, фонд Радзимінських, 389/VІІ, арк. 90). Використавши частково укріплення напівзруйнованого замку князь Юзеф Клеменс Чарторийський звів у Корці близько 1780 року новий палац у стилі бароко, що відрізнявся своєю скромністю. Його найчастіше називався замком, відомий з єдиної літографії, виконаної перед 1832 роком, ще перед пожежею. Автор малюнку невідомий, а виконаний він був з такого місця, де будівля палацу, закрита деревами, не дуже добре проглядається. Значно кращою є літографія з малюнку Наполеона Орди, хоча і не зовсім вірна у деталях і відображає вже тільки руїни замку.

На підставі згаданих вище іконографічних матеріалів, а також інвентарю 1813 року (Aftanazy R., 1988, S. 190. Автор цитує документ: Inwentarz

Xięstwa Koreckiego y Klucza Smolderowskiego...Rękopis w zbiorach Muzeum w Łańcucie) можна стверджувати, що корецький замок-палац складався з чотирьох дворівневих крил, які утворювали нерегулярний замкнутий чотирикутник з дитинцем всередині. До замку провадив міст, у минулому підйомний, перекинутий через річ. Ю. Чарторийський замінив його широким мурованим мостом, що спирався на аркади. Можна припустити, що склепінчаста в'їзна брама, як і мури, що прилягають до неї з обох сторін, походили цілковито з замку XVI ст. Вона залишалася без значних змін, тільки була надбудована високою квадратною годинниковою вежею. Отвір брами, фланкований двома парами пілястрів, замкнуто трикутним щитом, на якому містився герб фундатора палацу.

Головний фасад палацу був повернутий на схід. Від нього відходили бічні крила. Праве було значно вужче лівого, до якого з зовнішнього боку примикали одноповерхові добудови. Сумнівно, що всі вони мали готичні вікна, як їх намалював Н. Орда. З заходу увесь комплекс замикало крило аналогічне протилежному. Репрезентаційні функції виконувало західне крило, оздоблене пілястрами. Частково, в більш скромних кількостях, вони прикрашали також усі інші фасади з боку дитинця. Дах палацу був покритий переважно гонтом. Каетан Козьмян, який відвідав палац у 1809 (за іншою версією у 1810 році) залишив такі записи про садибу: “Замок, а скоріше замочок має два поверхи, невеликий, дитинець незначний, поверховість старожитна, місцерозташування приємне. Річка бистра та глибока, але неширока, Корчик, оточує те гніздо колишнє князів Корецьких” (*Koźmian K., 1865, T. 3 S. 311*).

Подібна скромність, яку ми спостерігаємо у зовнішньому вигляді, характерна і для внутрішнього оздоблення палацу. Пояснення причин цього ми знаходимо також у К. Козьмяна, який власника Корця описує з великою симпатією і повагою. На його думку, ця світла людина, яка своєю господарською діяльністю широко прославила Корець, після розлучення з дружиною провадила спосіб життя мало не спартанський. (*Koźmian K., 186, T. 3 S. 312-313*). Князь прийняв свого гостя в кімнаті “непоказовій, але пристойній, обставленій меблями власної корецької фабрики” (*Koźmian K., 1865, T. 3 S. 312-313*).

Завдяки інвентарю 1813 року можемо скласти більш докладне уявлення про інтер'єр палацу. Однак, цей документ, ймовірно, був створений після того, як спадкоємцями Юзефа Клеменса Чарторийського було вивезено значну частину рухомого майна, тому покої видаються дещо пустими. Однак, опис дозволяє скласти уявлення про розпланування і призначення окремих приміщень. Так, у головному корпусі (фасадному) був підвал для збереження фруктів, а поруч з брамою знаходились східці, що вели на другий поверх. З другої сторони брами, частково у східному крилі, а частково у південному, знаходились дві житлові кімнати, сіни і скарбниця зі склепінчастою стелею, цегляною підлогою і з вісьмома заготованими вікнами.

Тут зберігався родинний архів. З коридору, що до нього прилягав, можна було потрапити до величезного льоху.

У північному крилі на першому поверсі розташовувались дві кімнати для гостей, передпокій, бібліотека, гардероб, дві розважальні кімнати, кімната з невизначеним призначенням, троє сіней і східці, що провадили на другий поверх. Всі ці приміщення мали гладко оштукатурені стелі, кахляні печі і каміни. Стіни в усіх кімнатах були також поштукатурені і пофарбовані, в бібліотеці – поклеєні шпалерами. З боку подвір'я (дитинця) тягнувся коридор. На другому поверсі того ж крила знаходились апартаменти князя, які склалися з наступних приміщень: кімната розважальна, спальня, два передпокої, гардероб, кімната камердинера, альков і двоє сіней. Всі приміщення були скромно оздоблені. Ближче до брами розташовувалася кімната архівіста з гардеробною.

Приміщення західного крила, репрезентаційного, були визначені у інвентарі в такий спосіб: кімната для розваг, більярдна, дві їдальні, зала, спальня і два кабінети. Окрім того, інвентар перераховує всі господарські будівлі, загалом 42, в тому числі розташовану поруч з замком з північного боку муровану кухню, криту гонтом, льодовню. Згадується “фруктовий сад” за домом та ін. (*Aftanazy R., 1988, S. 190-193*).

З точки зору розташування на високому і досить стрімкому узвишші та обмеженості території корецький замок не міг мати великого парку. Однак, Юзеф Клеменс Чарторийський, окрім фруктового садка, заклав прогулянковий парк зі стриженими шпалерами і композиціями чудових листяних та гілчастих дерев, в т.ч. різновидів, що рідко зустрічаються на Волині. Особливу привабливість замкового парку становили далекі краєвиди на мальовничі околиці оповиті смужкою Корчика. У 1831 році замок-палац згорів у результаті засмічення димаря і більше не відновлювався.

У XVIII ст. у місті активно розвивається релігійно-містичний рух під назвою “хасидизм”, видатним представником якого став рабі Пінхас. За сприяння Ю. Чарторийського в Корці була заснована одна з перших типографій в Україні, що друкувала книги гебрайським алфавітом. Вона працювала з 1776 по 1781 роки. За цей період у світ вийшло близько 20 книг – “Толдот Яков-Йосеф”, “Зохар”, “Шем”, “Дерех емуна”, “Ен га-хашмаль”, котрі сприяли швидкому поширенню хасидизму в Польщі та сусідніх країнах. У XIX ст. на пагорбі, розташованому на південь від замку-палацу, було утворено цвинтар, який частково зберігся до нашого часу (*Брухлій Б., 2017, С. 351-352*).

Варто зазначити, що Корець був одним з потужних центрів торгівлі збіжжям і деревиною. У цій сфері конкурували між собою корецькі купці переважно єврейського походження. Вони змагалися між собою в розкішності своїх будинків, та очевидці зазначали, що більшість з них були не найкращим естетичним прикладом (*Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, 1883, T. IV S. 432*).

Висновки

Варто зазначити, що серед писемних джерел, які характеризують містобудівний розвиток м. Корець, мало ілюстративного та картографічного матеріалу, наявна мемуарна література носить суб'єктивний характер, що ускладнює формування повної картини просторово-планувальних особливостей території періоду XVIII – середини XIX ст. Доступні джерела все ж вказують на економічний, адміністративний та культурний розквіт м. Корця в період князювання Ю. К. Чарторийського. Зокрема, перебудова старого замку в палацовий комплекс; відбудова з розширенням костелу святого Антонія та монастиря василіан; будівництво церкви святого Миколи, гостинного двору та фарфоро-фаянсової мануфактури; відкрито друкарню на івриті; перетворено місто на центр торгівлі деревиною та зерном, підтримка існуючих та відкриття нових виробництв. Особливий акцент зроблено на його ініціативі розробити регулярний план м. Корець, в центрі якого знаходилась велика ринкова площа, звідки радіально відходили вулиці до найбільш значущих напрямків і архітектурно-містобудівних комплексів (до монастиря францисканців, млинів і дороги на Межиріч (Корецький), власницького управління, монастиря василіан і дороги на Аннопіль). Їх об'єднувала вулиця, що оточувала центр по колу в районі колишніх валів окільного міста. У путівнику по Волині 1938 року Я. Гоффман назвав цей план французьким, адже радіально-променеві плани міст, що були поширені в добу Просвітництва спирались на так звані “ідеальні плани міст” доби Відродження, на формування яких вплинула французька урбаністика.

На сьогодні місто зберегло планувальну структуру, що склалася на кінець XVIII – середину XIX ст. (основні міські доміанти та акценти, найбільш важливі об'єкти культурної спадщини). Негативною тенденцією є будівництво дисгармонійних за будівельними параметрами та архітектурними рішеннями споруд переважно на центральній площі міста та прилеглих кварталах. Частково втрачено оригінальність задуму проектування м. Корця Ю. Чарторийським.

Використана література:

1. Апостолова-Сосса Л. О., Бобровський Т. А., Виногородська Л. І., Єрзіна І. В., Томілович Л. В. Розробка історико-архітектурного опорного плану м. Корець Рівненської області з визначенням меж та режимів використання історичних ареалів. – Київ, 2012 // Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень

2. Барер С. Д. Историческая справка // Опорный план г. Корца Ровенской области. В 3 т., 9 кн. – Львів, 1990 // Науковий архів інституту “Укрзахідпроектреставрація”
3. Брухлій Б. Корець // Шляхами штетлів. Мандрівки забутим континентом. - Люблін, 2017. - С. 538
4. Відділ рукописів ЛНБ НАН України, фонд Радзимінських, 389/VII, арк. 90. Інвентарий опис князівства Корецького у володінні кн. Юзефа на Корцю і Олексинцю Чарторийського ... у 1723 р. писаний
5. Історико-містобудівні дослідження: Суми, Миргород, Корець. За ред. Вечерського В.В. – К.: , 2013. – С. 334; 128 іл. (Науково-дослідний інститут пам’яткоохоронних досліджень)
6. Опорный план г. Корца Ровенской области. – В III т., 9-ти кн. – Львів, 1990 // Науковий архів Інституту “Укрзахідпроектреставрація”
7. Природа Ровенської області / За ред. проф. К. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1976. – С. 118
8. Львівський центральний державний історичний архів, Ф. 822, оп.12, спр. 2, арк. 549
9. Яноші В. Корецький фарфор знала вся Європа // Корцю – 850 років.. – С. 57
10. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. – T. VA. Dawne województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1988. – S. 190-195
11. Andrzejowski A. Ramoty starego detiuka o Wołyniu. – Wilno, 1861. – T. 1
12. Koźmian K. Pamiętniki. - T. 3. – Poznań, 1865
13. Kraszewski J.J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – T. I. – Wilno, 1840.
14. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck, 1929. – S. 248
15. Rąkowski G. Wołyń. Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej. Część I. - Pruszków, 2005. – S.351
16. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. - Warszawa, 1883. – T. IV. - S. 432
17. Szafer T.P. Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce w XVIII i pocz. XIX w. // Studia z historii budowy miast. Prace instytutu urbanistyki i architektury. – Zeszyt 1/14. – Warszawa, 1959. – S. 53-54
18. Włast J. Opowiadania historyczne z dziejów okolicy Słuczy i jej dopływów. – Kraków, 1897. – S.112

*ДАВИДЮК Владислав,
директор Державного історично-архітектурного
заповідника «Стара Умань»*

З ІСТОРІЇ ЗАБУДОВИ УМАНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

*DAVYDYUK Vladyslav,
director State historical and architectural reserve «Stara Uman»*

FROM THE HISTORY OF BUILDING UMAN AT THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES

Анотація

Стаття присвячена опису частини історичного шляху м. Умані в один з найбільш активних періодів розвитку міста. Господарський розвиток на переломі століть в часи російської імперії позитивно вплину на місто і сприяв його розбудові. Приватні інвестиції у виробництво та сферу обслуговування спричинились до появи в місті готелів, ресторанів, магазинів. Створені нові заклади культури. Вигідне географічне становище сприяли розвитку інфраструктури, зокрема, будівництву залізниці. В Умані в той час появилось багато будівель в стилі історизму та еkleктики, вирoсла своя будівельна індустрія. Цікаві об'єкти того часу сьогодні є важливою частиною історичної спадщини міста та основою для створення заповідника. Мета статті – охарактеризувати цінну забудову міста і показати витoки будівельного буму в місті на переломі століть.

Ключові слова: розвиток міста, готель, еkleктика.

Abstract

The article is devoted to the description of a part of the historical path of the city of Uman in one of the most active periods of the city's development. Economic development at the turn of the century during the Russian Empire had a positive effect on the city and contributed to its development. Private investments in production and the service sector led to the appearance of hotels, restaurants, and shops in the city. New cultural institutions were created. The advantageous geographical position contributed to the development of infrastructure, in particular, the construction of the railway. At that time, many buildings in the style of historicism and eclecticism appeared in Uman, and its own construction industry grew. Interesting objects of that time are today an important part of the historical heritage of the city and the basis for the creation of the reserve. The purpose of the article is to characterize the city's valuable buildings and show the origins of the construction boom in the city at the turn of the century.

Keywords: city development, hotel, eclecticism

Виклад основного матеріалу

Наприкінці XIX ст. в Умані настали сприятливі умови для будівництва прибуткових будинків, магазинів, банків, інших установ обслуговування та підприємств. Замовники будинків змагалися між собою за найкраще архітектурне оздоблення споруди. Хоча це був період еkleктики (змішення давніх стилів в архітектурі), спорудженні тоді будівлі прикрашають наше місто вже понад 100 років.

З початку 1890-х років міським архітектором Умані працював Сергій Шабельніков, який пропонував замовникам послуги не лише київських, а й одеських архітекторів. Значному розвитку Умані сприяло її знаходження на перетині торгових шляхів з заходу на схід з великим шляхом з півночі до чорноморських портів.

Цей розвиток посилювався, коли в 1890 р. було завершено будівництво залізниці, що зв'язала Умань з такими важливими залізничними вузлами, як Козятин, Київ, Одеса. Місто стало центром жвавої торгівлі. Газета «Киевское Слово» від 8 квітня 1892 р. писала: *«Весьма большую услугу оказала уманцам недавно проведенная къ нашему городу железная дорога... Тешимъ себя надеждою, что этою весной будутъ посещать насъ гости изъ другихъ городовъ, ради нашей Софiевки (Царицына сада), которую некоторые знаютъ лишь по описанiямъ. Весною она такъ прекрасна, такъ очаровательна...»* [1].

Ця ж газета від 11 серпня 1895 р. стосовно прискороного промислового розвитку та забудови міста новими будинками в статті «Все идетъ впередъ!» відмічала: *«За последние десять летъ нашъ городъ по пути*

прогресса сделалъ заметный шагъ. Железнодорожная ветвь, связавшая нашъ городъ съ главными центрами нашего края, дала наиболее чувствительный толчекъ въ этомъ направленіи. Коммерческая деятельность забила энергичнымъ ключемъ; къ намъ стали пріезжать агенты различныхъ коммерческихъ фирмъ, закупая такіе продукты, которые имели плохой сбытъ и шли только для местного потребленія; более ходкимъ вещамъ дали еще большее стремленіе на рынки центральныхъ городовъ, – мануфактурныхъ, бакалейныхъ, галантерейныхъ и др., – почувствовали потребность въ приличной обстановке, въ хорошихъ витринахъ. На ряду съ этимъ стали строиться новые магазины на «кіевскій» манеръ; появились «шикарныя» гостиницы, рестораны; учреждено несколько коммерческихъ конторъ; торговопромышленный банкъ въ Петербурге открылъ у насъ свое отделение. Городъ сталъ принаряжаться, моститься; почувствовалась необходимость в «бульваре», «сквере»; даже извозчики – и те стали поприличнее наряжаться; есть даже у насъ один или два «лихача». Вместо одного книжнаго магазина, у насъ теперь два; а писчебумажнымъ магазинамъ – нетъ числа. По улицамъ «зашимыгаль» газетчикъ, продавая кіевскія и одесскія газеты» [2].

Швидкому росту міста сприяли кредити, що надавалися Полтавським та Київським земельними банками під заставу зведених будинків. Київська газета «Жизнь и искусство» від 7 вересня 1897 р. писала: «Годъ съ небольшимъ тому назадъ Полтавскій поземельный банкъ получилъ разрешеніе выдавать в Умани ссуды подъ залогъ домовъ, и съ техъ поръ Умань стала усиленно застраиваться. Во всехъ частяхъ города, как на главныхъ улицахъ, где клочокъ земли стоитъ 3 – 4 тысячи руб., такъ и на более отдаленныхъ улицахъ, стали появляться дорогія каменные постройки. Вообще операціи банка расширяются у насъ съ каждымъ днемъ; банкъ уже имеетъ у насъ своихъ агентовъ, и полагаютъ, что имъ уже выдано въ Умани ссудъ подъ залогъ домовъ до ½ миллиона руб. И это за какойнибудь годъ времени!» [3]. Ця ж газета від 17 серпня 1899 р. відмічала: «Строительная горячка в полномъ разгаре. На многихъ улицахъ возводятъ новыя зданія. Сотни рабочихъ то здесь, то тамъ заняты кладкой камня. Умань въ последнее время разрастается, но все таки такого обильнаго появленія новыхъ построекъ никогда ранее не замечалось. Въ нынешнемъ году уманская управа выдала уже более 300 разрешеній на перестройку старыхъ домовъ и новыхъ. Несмотря, однако, на это, цены на квартиры нисколько не понижаются; напротивъ, многіе домовладельцы съ каждымъ годомъ сдаютъ квартиры все дороже и дороже. Многочисленныя постройки вызваны, отчасти, приростомъ населенія, но существенная причина строительной горячки кроется въ широкіхъ ссудныхъ операціяхъ Полтавскаго и Кіевскаго земельныхъ банковъ» [4].

Умань у цей період мала виразний характер дворянсько-купецького

міста. У ньому все було спрямовано, в першу чергу, на якнайкраще задоволення потреб та інтересів панівного класу. Вони мешкали на центральних вулицях міста, їм належали кращі будинки.

Газети того часу відмічали, що місто розростається з нечуваною швидкістю. Будує і перебудовує в Умані всякий – і капіталіст, і не капіталіст. Останнім допомагають земельні банки, найбільше Полтавський. У цей період з'являється значна кількість готелів.

Умань ще з другої половини XVIII ст. була місцем великих ярмарків, на які з усієї округи з'їжджалися купці. У зв'язку з цим у місті виникла велика кількість заїжджих дворів. Такій їх кількості сприяли так звані відпусти на день св. Яна, на день святих апостолів Петра і Павла, на день Преображення Господнього. В ці дні на свята завжди були значні приїзди багатой польської публіки, яка зупинялася у цих дворах.

У 1882 р. в місті налічувалося 14 заїжджих дворів. До наших днів дійшли деякі назви цих закладів: заїзд «Під квочкою», «Під лебедем», «Під карасем» та інші. З часом старинні заїжджі будинки в Умані стали зникати. Так у 1914 р. в місті було тільки 7 заїжджих дворів (чотири з них знаходилося на старому базарі, решта – на вулиці Нижньо-Миколаївській (нині – вул. Гайдамацька). Навзамін же їм з'явилися сучасні готелі. Кількість уманських готелів в різні періоди розвитку міста була неоднаковою. Так «Адрес-календар» на 1904 рік згадує дев'ять таких будівель, а «Календарь-справочник на 1914 г.» І.М.Гершенгорна дає відомості про 15 готелів.

Тільки на центральній площі міста було три готелі. На тому місці, де зараз розташований готель «Умань», знаходився збудований у другій половині XIX ст. двоповерховий готель «Франція».

На початку XX ст. ліворуч від готелю, ближче до колишньої вул. Київської (вул. Європейська), стояв двоповерховий будинок купця Ш.Ю.Звоніцького, на другому поверсі якого знаходився готель «Бель-Вью» (орендатор С. Бурнос).

Ще одним з прибуткових будинків на площі був готель «Ново-Європейський», який зберігся до нашого часу (нині вул. Небесної сотні 1/2). В існуючих реєстрах 1993 та 2013 рр. ця будівля названа, як готель «Європа», хоча з досліджень випливає, що назва «Європа» – помилкова.

На вулиці Небесної сотні збереглося ще два будинки, у яких свого часу також були фешенебельні готелі нашого міста.

Вул. Небесної сотні, 10. З періодичних видань початку XX ст. дізнаємося, що домовласником цієї споруди був пан Рахліс. Як і всі центральні будівлі міста, це був прибутковий будинок.

4 липня 1914 р. в одній із частин будинку було відкрито готель «Регіна». В газеті «Провінціальний голос» від 26 червня 1914 року повідомлялося: – «Въ последнихъ числахъ іюня 1914 года открывається гостини-

ца «Регина», Николаевская улица, против Окружного суда. Гостиница роскошно обставлена. Электрическое освещение, ванная, душ, телефонъ и проч. удобства. При гостинице будетъ открытъ первокласный ресторанъ». Ця ж газета від 3 липня писала: « Вь скоромъ времени вь городе Умани открывається гостиница «Регина». Газета від 5 липня 1914 року на своїх шпальтах вмістила наступне оголошення: «Въ городе Умани открыта гостиница «Регина». Таким чином завдячуючи оголошенням в тогочасній газеті вдалося встановити точну дату відкриття даного готелю. – Також, при готелі була велика конюшня і гараж.

У будівлі знаходився «Малий театр», власником якого був пан Полонський, який був і власником ілюзіону «Корсо». За радянської влади «Малий театр» перейменували на «Червоний театр».

Зі спогадів мешканця міста Григорія Брижка (1926 року народження) відомо, що 28 серпня 1941 р. з балкона (2-й поверх) цієї будівлі перед військами, що були вишикувані на вулиці Радянській, в очікуванні італійських союзників, виступав А. Гітлер. (Спільний парад так і не відбувся. Доц застав італійські частини в дорозі, і вони не змогли своєчасно прибути до Умані). В існуючому реєстрі 1993 р. цю будівлю помилково названо як готель «Лондон».

Вулиця Небесної сотні, 14. Двоповерховий будинок збудовано на початку ХХ ст. в традиціях неокласицизму. Власником будинку був пан Ольховський. У 1903 р. і в наступні роки в будівлі знаходився готель «Брістоль».

По вулиці Садова, 4 до нашого часу збереглася ще одна споруда чудової архітектури, в якій свого часу був Гранд-готель «Савой». Будинок зведено наприкінці ХІХ ст. З адрес-календаря м. Умані на 1904 р. відомо, що в цей період власником будинку був Лев Круглий.

У 1900 р. «Гранд-отель» належав пану Осташевському.

Власником готелю в 1913 р. був Ш. Вовнобой.

Ось такими чудової архітектури будинками забудовувалось наше місто наприкінці ХІХ – початку ХХ століття. Але, як завжди буває, всьому рано чи пізно приходить кінець. У 1900 році банки припинили давати кредити на будівництво і будівельний бум у місті пішов на спад.

Завершуючи розповідь про будівельну «гарячку», що охопила місто наприкінці ХІХ ст., краще ніж газета «Киевлянин» від 20 вересня 1900 р. і не скажеш: «*Строительная горячка, продолжающаяся вь Умани уже более двухъ летъ, недавно получила солидный холодный душъ со стороны банковъ, почти внезапно прекратившихъ выдачу ссудъ на прежнихъ условіяхъ, когда, владея 2 – 3 тысячами, можно было достать вь кредитъ десятки тысячъ. Прекращеніе легкой полочки ссудъ сразу же отразилось на ценахъ домовъ, которые здесь, какъ и вь Кіеве, строились нередко спекулянтами, при чемъ многіе изъ нихъ очутились вь критическомъ положеніи. Цены на дома сильно понизились, а вместе съ темъ понизились и*

квартирные цены, предстоять срочные платежи банкамъ. Раньше такіе платежи изредка покрывались частнымъ кредитомъ, правда, дорогимъ, но все-же его можно было найти. Теперь этотъ кредитъ, вследствие паденія ценъ на дома, отыскать почти невозможно, поэтому некоторымъ спекулянтамъ, не успевшимъ во время уладить свои дела, прійдется горько заплатить за свой рискъ. Лучшие всехъ выйдутъ изъ строительной горячки комиссіонеры, которые, какъ говорится, не сеяли и не жали, а собирали въ житницы, т. е. были въ стороне отъ риска, сопряженнаго со спекуляціей, а между темъ брали иногда солидные куши «комиссіонныхъ» отъ продавцовъ, покупателей, подрядчиковъ, торговыхъ фирмъ и др. Некоторые изъ комиссіонеровъ и управляющихъ постройками за время строительной горячки успели превратиться изъ бедныхъ еврейчиковъ въ довольно богатыхъ людей, настолько, что имъ стали теперь доступны и поездки въ Крымъ на виноградъ целыми семействами, до сего-же времени изредка ютившимися в грязныхъ еврейскихъ лачугахъ» [5].

Переглядуочи газету «Киевлянинъ», я знайшов ще декілька цікавихъ повідомлень про подальше припинення інтенсивної забудови нашого міста. У той же час кількість жителів міста невинно зростала, що в свою чергу привело до зростання цін на квартири. Так, у номері № 46 від 15 лютого 1910 року написано: «...Городское строительство за последние годы совершенно прекратилось, а такъ какъ приезжее население увеличивается, то квартиры начинаютъ сдаваться чуть ли не съ аукціона. В настоящее время можно положительно сказать, что между квартирными ценами Кіева и такими же ценами Умани, принимая во вниманіе площадьъ пола, нетъ никакой разницы, хотя въ Кіеве имеются лифты, ванны и пр., а въ Умани ни того, ни другого, ни третьего. Не разъ приходится слышать, что Умань – это будущій губернской городъ. Можетъ быть это и такъ, но только не можетъ подлежать сомненію, что до техъ поръ, пока наши городъ произведутъ въ губернскіе, - сменится не одно поколеніе» [6].

Номер газети від 4 лютого 1911 року ще детальніше описує проблеми міста, пов'язані з будівництвом житлових будинків і інтенсивним ростом населення Умані: «Въ настоящее время въ Умани наблюдается совершенно то-же самое явленіе, о какомъ идут вести и изъ другихъ городовъ, а именно въ смысле увеличенія населенія городъ быстро растетъ, но въ смысле увеличенія количества жилищъ онъ почти не трогается съ места. Его ростъ по части населенія обуславливается, съ одной стороны, приливомъ деревенской интеллигенціи для воспитанія детей и пр., а – съ другой, приливомъ крестьянъ, для которыхъ наше нынешнее землеустройство не оставляетъ возможности заработка дома. Едва-ли я на много ошибусь, если скажу, что населеніе Умани достигаетъ уже почти десяти тысячъ душъ и всемъ этимъ душамъ нужно какъ нибудь пристроиться. Между темъ, повторяю. Городское домостроительство почти

совершенно приостановилось и происходит это главным образом вследствие отсутствия у нас дешевого ипотечного городского кредита. Киевский земельный банк ссудь подь наши постройки не выдает, а другого кредита у нас нет. Несколько времени тому назад город возбудил предь министерством финансов ходатайство о разрешеніи открыть въ Умани городское кредитное общество, но министерство на это ходатайство ответило отказомъ, основываясь на томъ, что городское кредитное общество имеется въ Кіеве. Само собою разумеется, что существованіе въ Кіеве городского кредитнаго общества ровно никакого отношенія къ Умани не имеет, и потому въ последнее время возбуждено было вновь такое же ходатайство. Однако, какъ я узналъ, и его постигла не лучшая участь: министерство финансовъ отказало вновь; оказывается, что оно вообще весьма недоброжелательно относится къ городскимъ кредитнымъ обществамъ, которыя не оправдали его доверія. На сей разъ, однако, отказъ уже оставляетъ въ покое Кіев и выдвигаетъ на сцену Житомиръ. Министерство финансовъ говоритъ, что для удовлетворенія Умани в дешевомъ городскомъ кредите Житомирскому кредитному обществу будетъ предоставлено право распространять свои операціи и на Умань. Само собою разумеется, что отъ такого распространенія Умани будетъ такая же польза, какъ и отъ упоминанія о существованіи городского кредитнаго общества въ Кіеве, ибо и Житомиръ такъ-же близокъ къ Умани, какъ и Кіевъ. Результатъ здесь одинъ: дальнейшее поднятія цень на квартиры (а оне у насъ и безъ того весьма велики) и полное равнодушіе со стороны домовладельцевъ относительно предоставленія квартирантамъ хотя какихъ нибудь удобствъ (а ихъ въ уманскихъ квартирахъ и такъ мало). Безусловно, новый отказъ министерства финансовъ и при томъ отказъ безъ достаточно серьезной мотивировки ставитъ населеніе Умани, не имеющее собственныхъ домовъ, въ весьма тяжелое положеніе, да не лучше и городу, для котораго искусственно задержитъ ростъ предметовъ обложенія» [6].

Висновки

Розвиток міста Умані на переломі XIX – XX століть був спричинений різким економічним прискоренням. Це період залишив в місті вагомий слід у вигляді значної кількості громадських будівель (готелів, магазинів, житлових будинків тощо) в сучасних на той час стилях – історизмі та еkleктиці, які сьогодні складають основу історико-культурної спадщини. Вони органічно доповнюють великий культурний потенціал міського середовища в поєднанні з пам'ятками попередніх періодів. Сьогодні актуальною проблемою залишаються питання збереження цієї спадщини.

Використана література:

1. Корреспонденция «Киевского Слова». Умань / Киевское Слово. – № 1518. – 1892. – 8-го апреля. – С. 2 // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України.
2. От наших корреспондентов. Умань / Киевское Слово. – № 2722. – 1895. – 11-го августа. – С. 2 // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України.
3. Быстрый рост города. Умань / Жизнь и искусство. – № 247. – 1897. – 7-го сентября. – С. 4 // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України.
4. Г. Умань / Жизнь и искусство. – № 226. – 1899. – 17-го августа. – С. 4 // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України.
5. Корреспондент «Киевлянина». Умань / Киевлянин. – № 261. – 1900. – 20-го сентября. – С. 3-4 // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України.
6. Корреспондент «Киевлянина». Умань / Киевлянин. – № 46. – 1910. – 15-го февраля. – С. 4 // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України.
7. Корреспондент «Киевлянина». Умань / Киевлянин. – № 35. – 1911. – 4-го февраля. – С. 5 // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України.

Дацюк Олена
завідувачка науково-дослідного
відділу “Історія фортифікації”,
НІАМ “Київська фортеця” (Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6394-1663>

ПРОЄКТИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ІНЖЕНЕРІВ З ПОСИЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Olena Datsyuk
head of the research department
«History of fortification»,
NIAM «Kyiv fortress» (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6394-1663>

PROJECTS OF EUROPEAN ENGINEERS ON REINFORCEMENT KYIV FORTRESS OF THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY

Анотація

В статті досліджуються нереалізовані проєкти з посилення Київської фортеці, створені італійським інженером Л. Жіанотті та пруським інженером С. Ферстером на початку ХІХ століття. Розглядаються концепції та ідеї, що були використані при створенні цих проєктів, а також фактори, які завадили їхньому втіленню.

Поставлена у статті проблема полягає у вивченні нереалізованих проєктів з посилення Київської фортеці, розроблених італійським та пруським інженерами на початку ХІХ століття. Дослідження спрямоване на виявлення характерних особливостей використаних при проєктуванні, що притаманні європейській фортифікації. Також аналізуються причини та обставини, які перешкодили реалізації цих проєктів, та вплив європейських фахівців на еволюцію оборонної інфраструктури Києва у вказаний період часу.

Методологія дослідження базується на аналізі архівних та літературних джерел, що стосуються діяльності італійських, французьких та пруських інженерів у ХІХ столітті. Застосовується комплексний підхід, включаючи порівняльний аналіз інженерних проєктів та їх потенційний вплив на розвиток оборонної інфраструктури Києва. Процес дослідження включає аналіз концепцій, технічних рішень та причин, які призвели до неможливості реалізації цих проєктів.

Починаючи ще з Середніх віків знання військової інженерії становило значну частину професійних обов'язків архітекторів, а будівництво фортифікаційних споруд – найважливіша складова «цивільних» об'єктів. Так утворилась концепція ідеальних міст, що виникла в епоху італійського кватроченто та отримала широке поширення як в самій Італії, так і в інших регіонах Європи (Ситкарева, 1997, с. 9 – 10).

Abstract

The article is researches unimplemented projects of strengthening the Kyiv fortress, created by Italian and Prussian engineers at the beginning of the 19th century. Concepts and ideas that formed the basis of these projects are considered, as well as factors that prevented their implementation.

The problem posed in the article is the study of unrealized projects to strengthen the Kyiv fortress, developed by Italian and Prussian engineers at the beginning of the 19th century. The research is aimed at identifying the characteristic features used in the design that are inherent in European fortification. The reasons and circumstances that prevented the implementation of these projects and the influence of European experts on the evolution of Kyiv's defense infrastructure in the specified time period are also analyzed.

The research methodology is based on the analysis of archival and literary sources related to the activities of Italian, French and Prussian engineers in the 19th century. A comprehensive approach is applied, including a comparative analysis of engineering projects and their potential impact on the development of Kyiv's defense infrastructure. The research process includes the analysis of concepts, technical solutions and reasons that led to the impossibility of implementing these projects.

After the French invasion of Russia in 1812, the condition of the existing fortresses was checked. At first, they wanted to abolish the Kyiv fortress, but then projects were created to modernize it. In this way, among others, the project was created by Major General Yehor Khristiyanovych Ferster and Major General Louis Margelovich Gianotti. These projects are examples of fortification art that was implemented in Europe during the 18th century. Mainly these fortresses were built or modernized according to the projects of Vauban in France. Most of the projects are based on a solid radius of bastions on the heights, with

reinforcement of the weak section with gronverks or kronverks. Examples of such fortresses are Douai, Le Palais, Auson, etc.

The proposed projects of Gianotti and Frester for the modernization of the Kyiv fortress were rejected, in addition to the high cost of works, the type of fortification for the 19th century was obsolete, at the end of the 18th – at the beginning of the 19th century in France, the much more modern projects of Lazarus Carnot and René de Montalembert were implemented. In Prussia, to secure their borders, they built fortresses using the ideas of Jacob Spekle, Ernst Astaire, and others. In new projects, the simplest drawing of forts was used, quite often the bastion front was abandoned in favor of polygonal and caponir fronts.

Therefore, the ideas of French engineers Lazarus Carnot and René de Montalembert were used in the construction of the New Pechersk Fortress (1831 – 1856).

Виклад основного матеріалу дослідження

Після військових конфліктів або з винайденням більш досконалого озброєння завжди приймаються рішення з вдосконалення захисту кордонів держави. Так і після Французько-російської війни 1812 р. був створений спеціальний комітет для розгляду стану наявних укріплень та будівництва нових. Після перевірки, майбутнє Київської фортеці було під сумнівом, оскільки комітет розглядав можливість її виключення зі списку штатних фортець. Але призначений на посаду Генерал-Інспектора по інженерній частині князя Микола Павлович (майбутній імператор Микола I) не погодився з думкою комітету, він вважав, що Київ міг грати роль головного депо на південному театрі військових дій й дав доручення генерал-майору Луї Маргеловичу Жіанотті¹, своєму колишньому викладачу фортифікації, скласти проект посилення Київських укріплень (Кузяк, 2018, 31–32). Необхідно зазначити, що протягом всього XVIII ст. – поч. XIX ст. військові інженерні навчальні заклади та спеціалізована література з фортифікації запозичувались в іноземців, для будівництва укріплень запрошували інженерів з Франції, Німеччини, Італії (Яковлев, 1995, с. 79 – 80).

Проект Київської фортеці був складений Жіанотті в 1818 р. (іл. 1) (Фонди НАМ «Київська фортеця»), для його реалізації необхідно було повністю зрити Печерську фортецю (1706 – 1723 рр.), а на її місці розмістити нову яка складалась з сімнадцяти бастіонів² з кам'яними ескарпами³ та контрескарпами⁴.

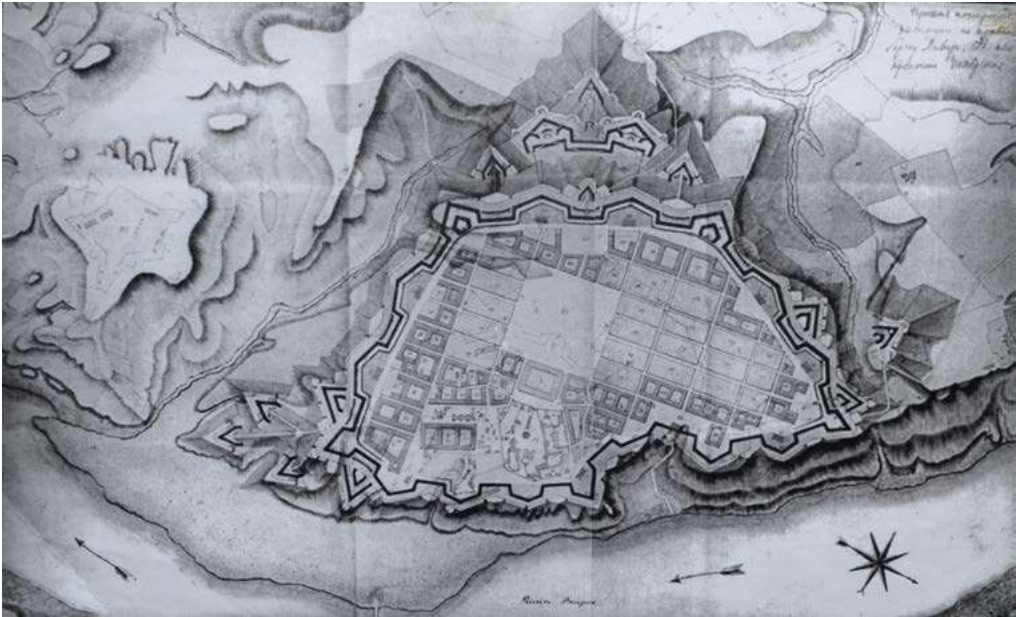
---

¹ Жіанотті (Джіанотті) Луї Маргелович (Луїджі Анджело Андреа Джузеппе) (1755 – 1827) генерал-майор з 12.12.1816 (Величко, 1914).

² Бастіон – п'ятикутне довготривале укріплення, що складається з двох фасів, двох фланків та відкритої горжі,

³ Ескарп – укіс рову з внутрішньої сторони укріплення, фортеці, форту.

⁴ Контрескарп – передня пологість рову, найближча до супротивника.

Лл. 1. План м. Києва з накладеним проєктом генерал-майора Жіанотті

Підступи з заходу прикривав великий кронверк ⁵(в зауваженнях до проєкту полковника Розенмарка його названо напівкронверком) і два люнети⁶, по обидва боки від нього. Ще три люнети розташовувались на місці Ближнього і Дальнього ретраншементів⁷. Вони мали контролювати Наводницьку дорогу. З півночі підступи до фортеці посилював ще один люнет. Всі бастиони мали великі розміри, що надавало можливість вільно розмістити в них, гарнізон, озброєння і припаси. Частина бастионів мала кавальєри. Куртини фронтів, що направлені в сторону можливої атаки супротивника, були прикриті тенелями, а деякі фронти посилені рavelінами. Прикритий шлях мав великі плацдарми й траверси у вихідних кутах. У ровах передбачалося влаштувати кам'яні ескарпи й контрескарпи, а також посилити найбільш вразливі до атаки частини фортеці кам'яними редюїтами та казематованими спорудами, що обстрілюють рови фланкувальним вогнем. Кам'яні редюїти повинні були бути побудовані в вихідних і плечових кутах прикритого шляху кронверка й винесеного вперед люнета на північному фронті. Казематовані фланкувальні споруди планували побу-

⁵ Кронверк – укріплення для посилення фортечного фронту, що складалася з одного бастиону і двох напівбастионів на всі боки, що надавали їй вигляд крони звідки й назва.

⁶ Люнет – відкрите з горжі польове укріплення з двома фасадами та двома фланками.

⁷ Ретраншамент - фортифікаційні будівлі, розташовані позаду будь-якої головної позиції оборонця, що обстрілюють простір за нею і примушують противника, що опанував головну позицію, вести подальшу атаку.

дувати в люнетах, розташованих на сторонах кронверка. Вартість реалізації даного проєкту становила 100 мільйонів рублів. Це були колосальні витрати, окрім того, проєкт не відповідав умовам рельєфу місцевості. Також не брались до уваги геологічні, гідрогеологічні та геоморфологічні властивості місця будівництва, що призведуть до чималих складнощів при будівництві (Кузяк, 2018). Окрім того, Старе місто та Поділ залишалися б без будь-якого захисту. В середині величезної бастионної фортеці мали б залишатися укріплення Івана Мазепи (близько 1693 – 1701 рр.) та арсенал (1801 р.). Вся територія всередині фортеці має чітке планування, характерне італійській епосі Відродження. На плані бачимо велику площу перед арсеналом, розташування вулиць та будівель чітке, що є відображенням естетичної гармонії та функціональної ефективності.

Свої пропозиції з підсилення Київської фортеці також надав генерал-майор Єгор Християнович Ферстер⁸, його проєкт був скороченим варіантом проєкту Жіанотті зі зменшенням вартості робіт. Новий проєкт передбачав будівництво величезного укріпленого табору (іл. 2) (Фонди НАМ «Київська фортеця») у Києві вартістю 5 766 600 рублів (Кузяк, 2018). Проєкт від 30 грудня 1818 р. зберігся не повністю, на наявній його частині показані укріплення які пропонується звести на місці Старокиївської фортеці. Печерська фортеця на ньому показана тільки ділянкою північного фронту з винесеними вперед новими укріпленнями.

Ділянку північного фронту Печерської фортеці від Спаського до Павловського бастиону передбачалося змінити, насипавши вал іншої конфігурації. Павловський бастион ліквідувався, а від шпїца Спаського бастиону до Дніпра насипався вал, який утворював би на всьому цьому просторі великий розтягнутий по фронту бастион. На верхньому краю берегового схилу планувалося звести досить великий люнет. Цей люнет, спільно з верками⁹ розташованого перед північним фронтом нового укріплення, прикривав тил фортеці від атаки з боку Дніпра.

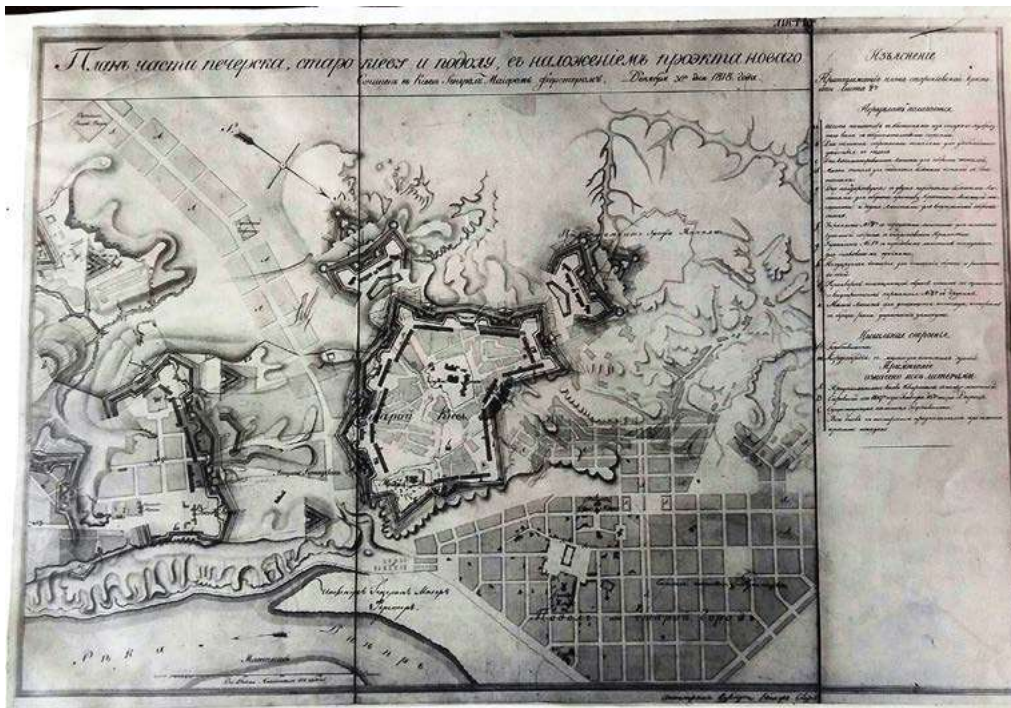
Передове укріплення планувалося розмістити так, щоб перекрити можливість прихованих підходів до фортеці з боку Хрещатицької долини і її відгалужень, що йдуть в сторону фортеці. Воно являло собою не зім-

---

⁸ Єгор Християнович Ферстер (1756 – 1826) – інженер, ген.-лейтенант, дворянського походження, нар. в м. Брауншвейг у 1756 р. У 1810 – 1812 рр. очолював Херсонський округ. У 1813 р. взяв участь в облозі Торна та Глогау, після чого був призначений начальником інженерів у Польській армії, де керував облоговими роботами під Гамбургом. У 1815 р. був відряджений до Бессарабії для огляду фортець Аккерман, Кілія, Ізмаїл, Хотін та Бендери для складання проєктів щодо їх укріплення; 1819 р. назначений начальником інженерів другої армії. Останні роки життя провів у Бендерах, де й помер на посаді керуючого Херсонським округом (Величко, 1914).

⁹ Верк – окреме укріплення, що входить до складу фортечних споруд та здатне вести самостійну оборону.

кнуте з тилу, симетричне в плані, велике укріплення бастионного накреслення. Відсутність горжі полегшувало можливість обстрілу його внутрішньої поверхні в разі захоплення противником і контратаки гарнізону на нього. Воно складалося з чотирьох бастионних фронтів, утворених трьома бастионами та двома напівбастионами. Причому всі бастиони й напівбастиони мали значні розміри. Північний фронт укріплення мав два бастионних фронти, утворених трьома бастионами, причому центральний бастион був найбільшим за розмірами в укріпленні.

Іл. 2. План частини Печерська, Старого Києва та Подолу з накладеним проєктом генерал-майора Є. Ферстера.

Куртини¹⁰ цього фронту були посилені тенелями¹¹, а на гласисі¹² перед шпiцем¹³ центрального бастиону планувалося звести великий люнет. Ліворуч і праворуч від цього люнета на відроггах, що виступають зі сторони Хрещатицької долини до Печерського плато, планувалося побудувати два редани¹⁴ для обстрілу підходів по відгалуженнях долини до фортеці.

¹⁰ Куртина – ділянка фортечної огорожі між фланками двох суміжних бастионів.

¹¹ Теналь – окреме, довге, вузьке укріплення, що розташоване перед куртиною і фланками.

¹² Гласис – пологий насип, що будувався перед ровом попереду прикритого шляху, який полегшував обстріл місцевості попереду головного валу.

¹³ Шпiц бастиону – вихідний кут бастиону.

¹⁴ Редан – польове укріплення, що складається з двох фасів, розташованих у вигляді

На лівому і правому флангах укріплення планувалося звести по одному бастионному фронту, утвореному бастионом і напівбастионом. Причому ці фронти були розгорнуті так, щоб західний обстрілював велике відгалуження Хрещатицької долини, а східний береговий схил Дніпра. Усередині укріплення в тилу бастионів його північного фронту планувалося розмістити казарми, з яких в разі необхідності можна було утворити ретраншемент цього фронту укріплення. Північний і західний фронти укріплення повинні були мати прикритий шлях з плацдармами у вхідних кутах.

Також слід зазначити, що на цьому плані видно невеликий фрагмент ще одного передового укріплення, розташованого на захід від Печерської фортеці, на тому місці, де пізніше буде зведено Госпітальне укріплення. На північ від правого флангу цього укріплення планувалося звести редан для кращого прикриття укріплення з боку Хрещатицької долини.

Старокиївська фортеця підлягала, згідно з цим проектом, повній перебудові. Північний, західний й південний її фронти мали бастионне накреслення, а східний й південно-східний були утворені тенальними фронтами. Перед північним та західним фронтами розташовувалися два передових великих укріплення. Ці передові укріплення займали вигідні висоти й ускладнювали підступи противника до Старокиївської фортеці по долинах з боку Кудрявця і з боку Хрещатицької долини. Обидва укріплення були однаковими в плані. Вони являли собою горнверк¹⁵, з куртиною посиленою теналью. Перед куртиною повинен був розташовуватися рavelін¹⁶, винесений вперед на гласис. Рavelіни повинні були мати редюїти¹⁷, які планувалося також побудувати й на їх прикритому шляху, на плацдармах у вихідному та у вхідних кутах. Горнверк передових укріплень також повинен був мати прикритий шлях, на якому навпроти куртини й шпівців напівбастионів планувалося облаштувати плацдарми. Плацдарми навпроти шпівців напівбастионів повинні були бути обладнані редюїтами. Горжа укріплень не була замкнута, однак там розташовувався редюїт укріплення. Цей редюїт в плані мав накреслення люнета, проте з тилу горжа мала слабкий захист. Уздовж куртини та в горжі напівбастионів планувалося побудувати казарми, які могли бути в разі потреби пристосовані для організації ретраншементу.

Огорожа головного укріплення складалася з п'яти бастионів, двох напівбастионів та трьох тенальних фронтів. Куртини всіх бастионних фронтів

вихідного кута (60–120 °).

¹⁵ Горнверк – допоміжне укріплення, що слугувало для укріплення фортечного фронту, складається з двох напівбастионів, з'єднаних куртиною, внаслідок чого споруда набувала вигляду рогів, звідки й назва.

¹⁶ Рavelін – трикутна споруда перед куртиною попереду фортечного рову, що служить для підтримки вогнем атакованих бастионів і для прикриття від вогню куртини.

¹⁷ Редюїт – внутрішнє укріплення, що влаштовувалося в зімкнутих укріпленнях для бою всередині останніх і для посилення їхньої внутрішньої оборони.

планувалося посилити тенелями. Також всі бастионні фронти мали прикритий шлях з плацдармами у вхідних кутах. Тенальні фронти були утворені валами, які проходили від шпіців крайніх флангових напівбастионів і прикривали внутрішню частину фортеці ламаними лініями. По центру східного тенального фронту планувалося звести великий редан для ведення вогню вздовж валу й обстрілу прилеглої місцевості. Три з п'яти бастионів, розташовані на найбільш загрозливих напрямках, мали великі розміри, що дозволяли розмістити на них значне число артилерії, що посилювало оборону фортеці з цих напрямків. Також ці бастиони мали всередині кавальєри¹⁸, що посилювало їх внутрішню оборону. Всередині фортеці, уздовж її фронтів, планувалося звести казарми, які могли б бути пристосовані для організації ретраншементу¹⁹ в разі потреби.

Територія Подолу не чим не захищена, мережі вулиць ортогональні (при прокладанні вулиць за взаємно перпендикулярними напрямками регулярні, прямолінійні та пропорційні), що характерно для періоду епохи Відродження (Бакулин, 2018).

В статті описано два проекти розроблені військовими інженерами Жіанотті та Ферстером на початку XIX століття. Ці проекти є зразками фортифікаційного мистецтва, що були реалізовані в Європі протягом XVIII ст. Головним чином це фортеці збудовані або модернізовані за проектами Вобана, у Франції. В основі більшості проектів – суцільний радіус бастионів на висотах з посиленням горнверками або кронверками слабкої ділянки. Прикладом таких фортець є Дуе (іл. 3), Ле-Пале (іл. 4), Гренобле (іл. 5) та ін. (Fortifications de Vauban).

Цілком зрозуміло чому запропоновані проекти Жіанотті та Фрестера з модернізації Київської фортеці були відхилені, окрім високої вартості робіт тип укріплення для XIX ст. був застарілим, в кінці XVIII – на початку XIX ст. у Франції втілювали значно досконаліші проекти Лазара Карно та Рене де Монталамбера, у Пруссії для забезпечення своїх кордонів будували фортеці з використанням ідей – Якоба Спекле, Ернста Астера та ін. При нових проектах використовували найпростіше накреслення фортів, досить часто відмовлялись від бастионого фронту на користь полігонального²⁰ та капонірного. Тож надалі при будівництві Нової

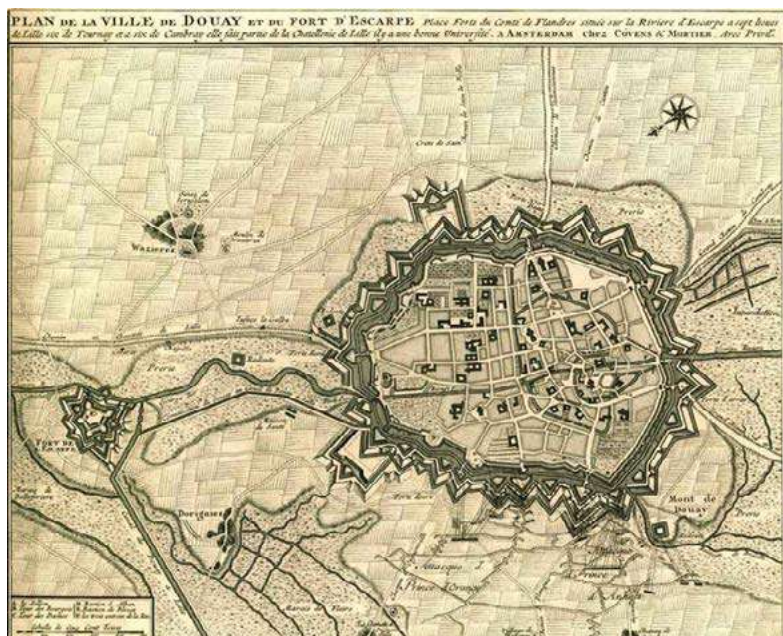
¹⁸ Кавальєр – насип усередині бастиону, що надавав можливість вести ярусний вогонь по місцевості, що лежить попереду.

¹⁹ Ретраншамент – укріплення розташоване позаду будь-якої головної позиції оборонця, що обстрілюють простір за нею і примушують противника, що опанував головну позицію, вести подальшу атаку.

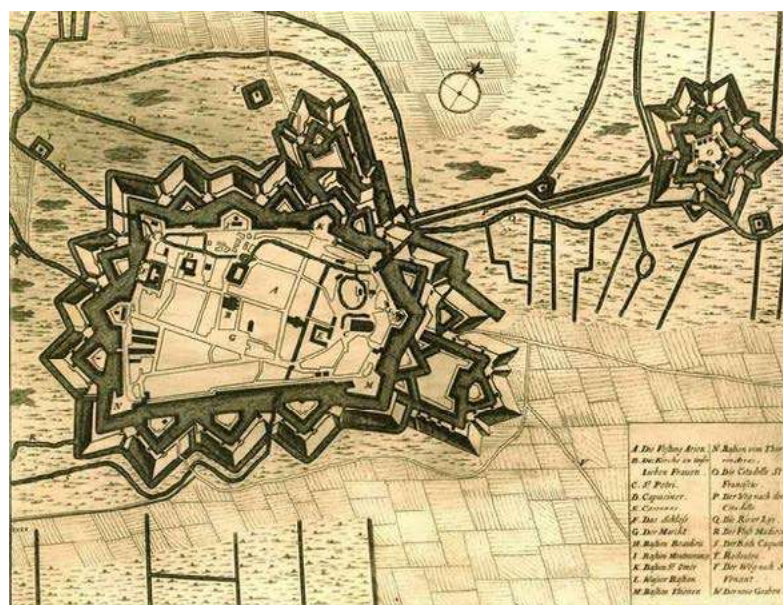
²⁰ Полігональний фронт – фронт, в якому фази укріплення спрямовані безпосередньо вздовж лінії полігону або зі слабким зломом посередині, причому вершина кута зламу відходить не більше ніж на 1/10 лінії полігону. Для фланкування рову зазвичай будується капонір, приєднаний до ескарпу, внаслідок чого П. ф. називався ще капонірним фронтом.

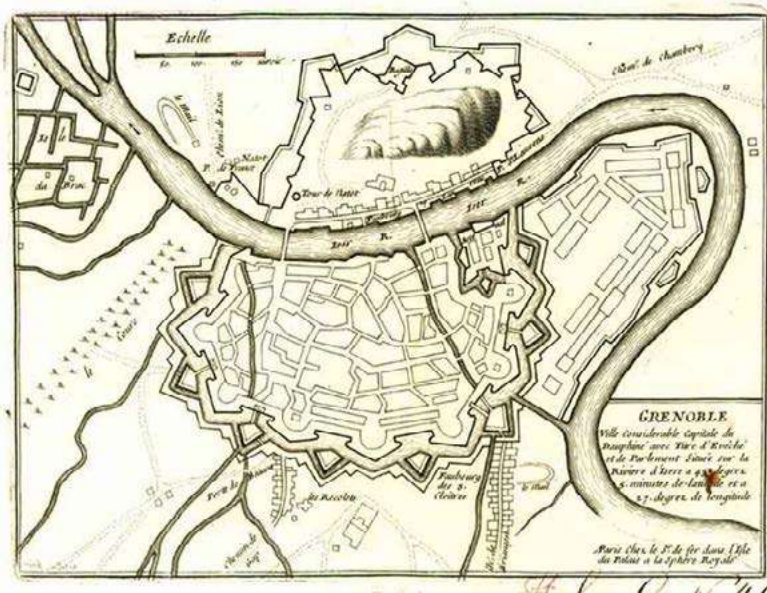
Печерської фортеці (1831 – 1856 рр.) були використані ідеї французьких інженерів Лазара Карно та Рене де Монталамбера.

Іл. 3. Фортеця Дуе. Франція

Іл. 4. Фортеця Ле-Пале, Франція.

Іл. 5. Фортеця Гренобле, Франція.

Перспектива подальших досліджень може бути пов'язана з пошуком повного плану проєкту Ферстера, втраченої частини, що мала розташовуватись на Печерську. Повний план дозволить перевірити консистентність пропонованого проєкту з реалізованим. Також надалі не менш важливим є пошук інформації, стосовно біографічних даних Жіанотті та Фрестера, оскільки їх біографічні дані досить вичерпні, а головним чином інших фортифікаційних проєктів складених ними.

Використана література:

1. Бакулин, А. А. (2018, 15 квітня). Ортогональ. Словарь Онлайн. <https://building.slovaronline.com/315-ORTOGONAL>
2. Величко, К., Новицкий, В., Шварц, А. и др. (1914). Военная энциклопедия. И. В. Сытина.
3. Кузяк, О., Дацюк, О., В'ялець, А., & Новікова-Вигран, О. (2018). Київська фортеця. Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця».
4. Ситкарева, О. (1997). Киевская крепость XVIII–XIX вв. Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник.
5. Фонди Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця».
6. Яковлев, В. (1995). История крепостей. Полигон.
7. Network of Vauban's major sites. (б. д.). Fortifications de Vauban Patrimoine Mondial de l'UNESCO Réseau des sites majeurs Vauban. <https://sites-vauban.org/en/node/7824>

Ольга Деревінська
магістр культурології
завідувачка науково-дослідного відділу
Кременецько-Почаївського державного
історико-архітектурного заповідника, м. Кременець

АРХІТЕКТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ОБЛИЧЧЯ РИНКОВОЇ ПЛОЩІ МІСТА КРЕМЕНЦЯ. ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Olga Derewinska
Master of Cultural Studies
head of the research department
Kremenets-Pochaivsky State
historical and architectural reserve, Kremenets

ARCHITECTURAL AND ARTISTIC FACE OF THE MARKET SQUARE OF THE CITY OF KREMENTS. HISTORICAL ASPECT

Анотація

У статті розглядається особливість Ринкової площі у Кременці у історичному аспекті. В основу взято статистичні та судові документи XVI-XVII ст., у яких згадується головні її структурні елементи. Перераховано особливості ратуші міста, звернено на характеристики ратуші, її особливість. Визначено розміри Ринкової площі, кількість будівель, які розташовувались на ній. Вперше зібрано інформацію про таку особливість міста Кременця.

Abstract

The article examines the peculiarity of the Market Square in Kremenets from a historical perspective. Statistical and judicial documents of the XVI-XVII centuries, which mention its main structural elements, are taken as a

basis. The features of the town hall are listed, the characteristics of the town hall, its special features are referred to. The dimensions of the Market Square and the number of buildings located on it were determined. For the first time, information about such a feature of the city of Kremenets has been collected.

Постановка проблеми

У статті розглянуто особливість структурних елементів Ринкова площі у Кременці у її історичному розрізі. Загалом існує стереотипне враження про відсутність значимості Ринку у Кременці як такого, тому здійснено спробу проаналізувати, відстежити історичне тло середмістя та визначити його первісний образ.

Методи дослідження добрані з позиції системного та міждисциплінарного підходів у вивченні історизму Ринкової площі у Кременці, її вигляду у давні часи. Застосовано поєднання загальнонаукових (критичного, факторного, морфологічного аналізу, моделювання, декомпозиції, типологічної класифікації тощо) та спеціальних наукових методів (аналізу першоджерел, натурних обстежень, композиційний, містобудівний аналіз, прогнозування, експериментальне проектування, методи аналізу ієрархій та мереж, та ін.).

Виклад основного матеріалу дослідження

Кременець, головне місто Південної Волині, був не тільки важливим осередком ремесла і торгівлі, а й резиденцією владних, судових і представницьких структур та місцем зосередження господарських органів староства. Своїм корінням місто сягало домонгольської доби, було адміністративним центром просторої округи, одним із перших у регіоні отримало магдебурзьке право.

Композиційна організація міста характеризувалась розміщенням замку на стрімкій горі, тоді як саме місто, розкинулось в долині, яка обмежена пасмами гір. Долина або ж балка витягнута із південного сходу на північний захід і є результатом багатовікової ерозії Подільського плато, що нависає своїм краєм над рівниною Малого Полісся. Східна сторона балки значно крутіша, розчленована бічними долинами на окремі гори: Дівочі скелі, Черча та Замкова, а з іншої сторони, більш пологої, височіють теж розділені між собою ярами гори Куличівка, Осовиця, Кам'яна, Хрестова, Воловиця. Дном долини ближче до східного її схилу тік у давнину струмок, який у минулому мав назву Потік Ірва. Історична частина міста розташована, в основному, між горами Замкова і Черча зі сходу, та Осовиця й Воловиця із заходу.

Містобудівні елементи Кременця підпорядковувались чинникам рельєфу та гідрографії, також відсутність в міру пологих ділянок у середмісті спричинило до стабільного існування в одному положенні місця під міський ринок. Візуально-відкрита структура міста та природні узвишся, долини, яри та балки вдало використовувалася жителями міста, таким чином формуючи свою унікальність та неповторність, зберігаючи природне планування якомога довго. Місто із таким складним рельєфом зберегло принцип переважання відкритих просторів у внутрішній структурі, неоднорідність просторової організації. Такі міста характеризуються густо забудованим центром та нерегулярно забудованими околицями. Також доміанти (замок, монастирі) розміщувалися на підвищеннях, що підсилювало характер їхнього сприйняття, такі споруди мали надзвичайно великий візуальний вплив.

Основою міського життя були ринкові площі. Тому показник кількості ринкових будинків характеризує і саме місто. В той же час, він певною мірою характеризував місто за розмірами та значенням як торгового центру, а також пов'язувався з претензіями власників на велику роль міст як торгових осередків. Окрім того, ринок був центральним та найбільш важливим компонентом міста, орієнтованим на забезпечення розташування якомога більшої кількості торговців та товарів. (Атаманенко, 2019)

Ринок поза всяким сумнівом вважався найпрестижнішою частиною власне міста, не беручи до уваги спеціально виділені для шляхти його райони. Ринок вважають організуючою ланкою внутрішнього планування міських поселень, центром економічного та суспільно-політичного життя міста.

План міста створювався на чіткій модульній основі. Планувальним модулем слугував розмір ринкової площі, а дрібніші членування визначалися розмірами земельної ділянки за магдебурзьким правом.

Регулярне планування центру часто не залишало можливості для подальших містоутворюючих процесів, крім того, місто отримувало чіткі кордони та межі (укріплення зокрема). Радіуси шляхів брали свій початок від міських брам, які розміщувалися у міських валах або міських стінах, що стимулювало тісну міську забудову згодом, та задовало централізму головній міській вулиці. Про існування у місті міських брам свідчить, зокрема, скарга міщанина на міську сторожу від 1575 року, де згадується що за міською брамою була затримана та побита його дружина під час ярмарку в місті на вулиці Вишневецькій.

Середмістя Кременця розкинулося на нижній частині Кам'яної гори (Осовиці), де знаходилась площа Ринок. За своїми абрисами вона була майже квадратною і мала нахил із заходу на схід, оскільки все ж таки, розташовувалась на схилі гори. У XVIII ст. з південного й північного боків вона впиралася в будинки мешканців міста, на заході – у споруди колиш-

нього єзуїтського колегіуму, а на сході – у мури францисканського монастиря (тепер Миколаївський собор). Беручи давні описи міста, на місці давнього францисканського монастиря теж колись була церква, як і на місці єзуїтського колегіуму. Через давність церков та їхню непридатність для подальшої експлуатації на їхньому місці збудували нові кам'яні споруди, які додатково почати виконувати важливу ринкову утворюючу функцію. Таку ж напевне виконували і попередні дерев'яні храми: із заходу – Святодухівський, зі сходу – Троїцький, Богородичний.

Забудова північного боку площі вважалася окремою вулицею, що мала назву Зарядна (нині пров. ім. Шевченка). Нижнім краєм Ринок виходив на головну транспортну артерію Кременця. Ця довга вулиця, що перетинала місто й передмістя з півдня на північ, носила назву Жидівська, а з XVIII ст. – Широка (нині вул. ім. Шевченка).

Вище Широкої паралельно до неї одна за другою бігли з півдня на північ вулиці Середня, Торгова й Горня, остання з яких виходила вже з верхнього, західного, краю Ринку. (Собчук, 2009)

Початок у Кременці магдебургії пов'язаний із великим князем литовським Свидригайлом. Саме він 9 травня 1438 р. видав відповідний локаційний привілей. Кременецький привілей дійшов до нас у пізнішій копії, уписаний у польській транскрипції спочатку в книгу Коронної Метрики, а звідти 8 жовтня 1785 р. перенесеній до кременецької гродської книги.

Кременецький привілей видавався у формі «контракту на вїтївство», тобто як привілей на вїтївство, і був адресований не всій громаді міста, а конкретній особі - міщанинові німецького походження Юрку з міста Бузьк, який мав право виступати організатором міської громади. Але за своїм змістом цей привілей був водночас і актом, що надавав Кременцю магдебурзьке право.

Привілеї на магдебурзьке право передбачали і відповідну просторову забудову міста. Йшлося про дозвіл на побудову ратуші, котра мала стояти на головній ринковій площі. Саме ця площа у формі квадратної чи прямокутної забудови вважалася головним атрибутом міста з магдебурзьким правом, а побудована на ній ратуша – символом міського самоврядного статусу. (Рибачок, 2009)

Варто відзначити, що саме існування в містах ринкових площ, на яких розміщувались крамниці і ятки, значної чисельності ремісничо-торгового населення та привілеїв на проведення торгів та ярмарків визначало їх роль як торгівельних центрів.

Відповідно до Магдебурзького права вїт у Кременці був головний в управлінні містом, відповідно, за виконання своїх функцій він отримував шостий «пенязь» від сплати ланового податку, регулярні сплати від доходів із міських крамниць і яток, від міської лазні, млинів, розташованих

на річці Ікві, третину доходів від судочинства, необмежене право на користування приміською нерухомістю, тобто міськими сіножатями, лісами, полями і т. п. Виходячи з даного епізоду, ми можемо зробити висновок, що на той час у місті вже були численні міські крамниці, ятки, лазня, що однозначно розташовувались у середмісті. (Рибачок, 2009)

За актом повторного надання місту магдебурзького права 1536 року міщанам надавалися різні пільги економічного характеру: можливість користуватися вагою, воскобійнею, заводити м'ясні ятки, аптеки, різні крамниці, доходи від яких мали йти на користь міста, що свідчить про наявність таких вагомих інституцій та закладів в канві міста. Окрім того, актом гарантувалося кременчанам право організовувати щороку ярмарки та щотижневі торги. Виходячи з численних актів надання та повторного підтвердження локаційних прав місто переживло багатоетапність трансформацій міського осередку, в тому числі це однозначно мало вплив на формування центру міста із ринковою площею. Зокрема, війт отримував на своє прохання від короля за особливі заслуги в цивільній або військовій службі привілей на вїтівство в місті, а разом із ним звільнену від податків земельну ділянку в самому центрі міста на Ринковій площі, з будинком, господарськими приміщеннями, городом і садом, а також отримував у користування інші джерела прибутків – млини, ставки, корчму, лазню, доходи від судочинства й торгівлі як ми вже згадували вище. Акт від 9 жовтня 1585 р., що є свідченням бургомистра та радців про втрату королівського привілею під час пожежі у ратуші, що перекинулась із будинку вїта, який знаходився поруч. Можемо зробити висновки, що будинок вїта і ратуша у Кременці розташовувалися поряд із Ринковою площею, окрім того можемо ствердити що ратуша у Кременці була дерев'яною, оскільки пожежа її знищила. Також не мало інформації нам додає акт ревізії 1563 року, де зазначається, що тогочасний вїт Кременця володіє двома ділянками на стороні Ринкової площі від вулиці Горньої. (Кравченко, 2009, с. 43)

Детальних описів цієї споруди гродські книги не дають, але згадки про кременецьку ратушу та її приміщення можна зустріти у ревізії Кременця 1563 року, де згадується що біля крамниць ратуша, а це значить, що її збудовано значно раніше якбула проведена ревізія. У ратуші в той час, крім інших другорядних приміщень, передусім мало бути два окремих основних приміщення – «світлиці» для засідань ради і лави, що мали окремі входи із сіней, а ще міська в'язниця і скарбниця. Проте, у документах, зокрема, Кременецького гродського суду, переважно згадувалась лише одна світлиця у ратуші, хоча інша могла просто не згадуватися, а по факту існувати, проте згадки про неї не має. Згадувана у документах гродського суду судова світличка чи кімнатка була з вікнами. Атрибутом ратуші була також

міська в'язниця, яку згадують у документах як «клітку міської казни». Можемо припустити, що це було зовсім невеличке приміщення, двері якого були обладнанні замком, в'язнів утримували на ланцюгах. Весь міський архів та міська зброя зберігалися у скарбниці або «схованні міському», що теж була складовою ратуші.

Цікавим елементом кременецької ратуші був дзвін, про існування якого свідчить скарга кременецького міщанина на бурмистра від 1583 р., де згадується ратушний дзвін.

У поборових реєстрах Волинського воєводства за 1570 рік відображенні сплати побору у частині опису міста фігурує кількість ринкових будинків (20), вуличних (253), церковні (5) та 144 з передмість. Але дані із документу не можемо вважати безпомилковими, оскільки попередні міські акти та пізніші фіксують значно вищі показники, тобто реєстр 1570 року носив, очевидно, частковий характер. (Атаманенко, 2009, с.62)

Станом на 1548 р. в місті знаходилося 11 вулиць (Ринок, Жидівська, Гринчик, вулиця, що веде до будинка ротмістра, вулиця Друга, вулиця від Мацея Теслі, вулиця від Мацея Глибокого, вулиця Жидівська, де лікар живе, Велика Жидівська, вулиця від лазні та вулиця мала за костьолом), а також були передмістя від Сапанова та просто передмістя (Атаманенко, 2007, с.79)

В описі 1563 року згадується кременецький ринок, який розташовувався під замком, внизу між горами. Ринкова площа була розміром в 1 морг і 9 прутів, на якій знаходилося 70 торговельних крамниць, де торгували тільки місцеві купці. Приїжджі купці не могли розкласти свої товари між міськими крамами, вони мали право ставати під будинками і лише там торгувати. В цілому лавки були універсальними торговими закладами, де продавались готові ремісничі вироби, напівфабрикати і сировинні матеріали. Такі лавки були змонтованими на кременецькому ринку. Оскільки Кременець був значним транзитним центром торгівлі на Волині, через нього проходили торгові шляхи на Львів, Острог, Дубно та Луцьк, а також через Кременець проходив «воловий шлях», яким переганяли волів із Молдавії та Поділля на Волинь, а звідти до Радома, Любліна та Гданська, додатково, через Кременець проходила стара дорога, якою перевозили сіль із Прикарпаття на схід до Подніпров'я, відповідно, торгівля була провідним заняттям серед міщан, тому ринкова площа як така відіграла величезне значення. (Харлінська, 2023, с.64)

Висновки

Центром міста Кременця довгий час була ринкова площа. У 1438 році великий князь литовський Свидригайло надає місту Магдебурзьке право.

Воно гарантувало свободу у плані судочинства та адміністративного впливу магната, гарантувало вільний вибір занятості ремісникам та торговцям, встановлювало податки та ціни на товари, гарантувало безпеку складам із товарами, визначало повинності зокрема військову. Міста із магдебурзькими привілеями мали право будувати ратушу із годинником, навколо неї розбудовувати ринкову площу та торговельні ряди, крамниці і загально-міські склади з провіантом, зводили заїжджі двори, лазні, шинки, млини, додатково дозволялося проводити ярмарки та торги.

Таким чином, ми звернули увагу на закономірності формування Ринкової площі у Кременці, визначили принципи її становлення, особливість та типологію її розташування. Відповідно до давніх актів визначили основне наповнення Ринку у XVI – XVII ст., який складався із торгових рядів, крамниць, житлових споруд та ратуші. У статті ми детально проаналізували принципи функціонування кременецької ратуші та її будівельну типологію. На перспективу дане дослідження стане головним у дослідженні пізніших етапів формування Ринкової площі у Кременці.

Використана література:

1. Атаманенко Віктор. Типологія міст кн. В.-к. Острозького у південно-східній Волині https://heritage.oa.edu.ua/assets/files/atamanenko_typolohiya_mist.pdf
2. Атаманенко Віктор. Населення міста Кременця другої половини XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Studii_i_materialy_z_istorii_Volyni_2009.pdf?PHPSESSID=eb1tfe7fobciiictfj0ihh3dsf1, 2009
3. Атаманенко Віктор. Інвентар Кременецького староства 1548 року / Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2007. Вип. 8. С. 27-36.
4. Кравченко Володимир. Структура міської влади Кременця в другій половині XVI ст. https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Studii_i_materialy_z_istorii_Volyni_2009.pdf?PHPSESSID=eb1tfe7fobciiictfj0ihh3dsf1
5. Рибачок Ірина. Джерела вивчення історичної демографії Волині другої половини XVI-першої половини XVII ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2009, вип. XXVII https://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/27/27/rybachok.pdf
6. Рибчинський Олег. Ринкові площі в композиційно-планувальній структурі історичного міста <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/may/16663/27.pdf>, 2015

7. Собчук Володимир. Соціокультурна топографія міста Кременця першої третини XIX ст. https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Studii_i_materialy_z_istorii_Volyni_2009.pdf?PHPSESSID=eb1tfe7fobciictfj0ihh3dsf1
8. Харлінська Ірина. Ревізії 1545 та 1552 рр. як джерело до вивчення соціально-економічного життя Кременецького староства. Історія, культура та освіта Волині у науковій спадщині Олександра Цинкаловського: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 125-річчю від дня народження вченого (26 квітня 2023 року, м. Луцьк). Луцьк: Волинський ІІПО, 2023. с. 270.

Оксана Калиш
Директор Державного історико-культурного
заповідника у м. Белзі

САКРАЛЬНІ АНСАМБЛІ В СТРУКТУРІ ІСТОРИЧНИХ МІСТ БЕЛЗЬКОЇ ЗЕМЛІ

Oksana Kalysh
Director of the State Historical and Cultural
Reserve in the city of Belza

SACRED ENSEMBLES IN THE STRUCTURE OF HISTORICAL CITIES OF THE BELGIAN LAND

Анотація

Белз – одне з найдавніших літописних міст України і найстаріше місто на Львівщині, вперше згадане у «Повісті временних літ» у 1030 році. Сьогодні місто наближається до тисячолітнього ювілею першої літописної згадки, який планується святкувати у 2030 р. Впродовж своєї багатомістової історії місто Белз відіграло важливу роль у геополітичному розвитку України. У 1170-1462 рр. Белз був столицею удільного князівства, у 1462-1772 рр. – центром одного з семи тогочасних воєводств, що розташувались на українських землях, у XIV – XVIII ст. – єпархіальним центром, у XIX – на початку XX ст. – одним з центрів Хасидизму.

В Белзі зберігся комплекс історичної забудови, серед якої збережені архітектурні пам'ятки, які датуються XVII – поч. XX ст. Історико-культурна спадщина Белза має комплексний характер. Тут присутні в одному місці, нашаровуючись часово і просторово, пам'ятки археології, пам'ятки архітектури та містобудування, пам'ятки історії, пам'ятки монументального мистецтва.

Враховуючи цінну історико-культурну спадщину міста у 2001 р. Постановою Кабінету Міністрів України створено Державний історико-куль-

турний заповідник, до відання якого передано цілісний комплекс, до якого входять пам'ятки Белза:

- Ансамбль церкви Св. Параскеви (ох.№1423);
- Вежа-каплиця (ох.№491);
- Ансамбль монастиря сс.Домініканок (ох.№490);
- Комплекс монастиря оо.Домініканів (ох.№2955-Лв).
та двох найменших історичних міст Белщини – Угнова і Варяжа:
- Костел Успіння Пресвятої Богородиці в Угнові з в'їзною брамою-дзвіницею (ох.№492);
- Костел Святого Марка монастиря отців Піярів у Варяжі (ох.№495).

На території Державного історико-культурного заповідника у м.Белзі, яка становить 36,5161 га, знаходяться також пам'ятки, які перебувають в комунальній чи приватній власності:

- Комплекс сакральних споруд урочища Замокоч (ох.№2954-Лв);
- Місце єврейського релігійного центру ХІХ ст. (ох.№2940 – Лв);
- Пам'ятник на честь 950-річчя першої літописної згадки про м. Белз (ох.№83).
- Братська могила радянських воїнів (ох. №773).

Виявлення, дослідження, збереження, популяризація та використання культурної спадщини Белза і довкілля є основним видом діяльності Державного історико-культурного заповідника у м. Белзі.

Annotation

Belz is one of the oldest chronicled cities of Ukraine and the oldest city in the Lviv Region, first mentioned in the «Tale of Timeless Years» in 1030. Today, the city is approaching the thousand-year anniversary of its first historical mention, which is planned to be celebrated in 2030. Throughout its centuries-old history, the city of Belz has played an important role in the geopolitical development of Ukraine. In 1170-1462, Belz was the capital of a separate principality, in 1462-1772 - the center of one of the seven voivodeships located on Ukrainian lands in the 14th-18th centuries. - eparchial center, in the 19th - at the beginning of the 20th century. - one of the centers of Hasidism.

A complex of historical buildings has been preserved in Belga, among which preserved architectural monuments dating back to the XVII - early 20th century. The historical and cultural heritage of Belz is complex. Archaeological monuments, architectural and urban planning monuments, historical monuments, monuments of monumental art are present here in one place, layered in time and space.

Taking into account the valuable historical and cultural heritage of the city, in 2001, by a decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine, the State Historical and Cultural Reserve was established, to which a complete complex

was transferred, which includes the sights of Belz:

- Ensemble of the Church of St. Paraskeva (no. 1423);
- Tower-chapel (house no. 491);
- Ensemble of the monastery of the Dominican nuns (house No. 490);
- Complex of the monastery of the Dominicans (o. no. 2955-Lv).

and the two smallest historical cities of the Belz region – Ugnova and Varyazha:

- Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Uhnov with the entrance gate-bell tower (no. 492);
- St. Mark's Church of the monastery of the Piyar fathers in Varyazha (no. 495).

On the territory of the State Historical and Cultural Reserve in the city of Belza, which is 36.5161 hectares, there are also monuments that are in communal or private ownership:

- Complex of sacred buildings of the Zamochok tract (oc. No. 2954-Lv);
- The place of the Jewish religious center of the 19th century. (ex. No. 2940 - Lv);
- Monument in honor of the 950th anniversary of the first historical mention of the city of Belz (ex. No. 83).
- Mass grave of Soviet soldiers (ex. No. 773).

Identification, research, preservation, popularization and use of the cultural heritage of Belza and the environment is the main activity of the State Historical and Cultural Reserve in the city of Belz.

Монастирські комплекси – архітектурна та мистецька спадщина Белза

Важко знайти в Україні місто, де б на такій невеликій території було стільки релігійних святинь. Тут налічувалось понад 10 церков і костелів, 6 монастирів, 2 єврейські синагоги. З шести Белзьких монастирів до наших часів збереглися три: монастир отців Домініканів, монастир сестер Домініканок, монастир сестер Феліціянок. Вони є окрасою середмістя Белза.

Ансамбль монастиря сестер Домініканок – пам'ятка архітектури національного значення (ох. №490).

Ансамбль монастиря сс.Домініканок складається з Костелу (церкви Св. Миколая), до якого з півдня та заходу примикають будівлі Монастирських корпусів і створюють розімкнутий прямокутник із зовнішніми розмірами 55 x 77 м та замкнутий внутрішній прямокутний двір розміром 31 x 46 м. Загальний будівельний об'єм ансамблю становить 22 000 куб.м.

Складова Ансамблю монастиря сестер Домініканок – Костел (церква Св. Миколая) виконана в стилі бароко із збереженими ренесансними елементами. На північному та східному фасадах збережені високомистецькі білокам'яні портали

головного та бічного входів. В рівні I та II ярусів влаштовані мушлеві арочні ніші з бароковими скульптурами святих. На фронтоні чільного фасаду добре збережена мозаїка з зображенням Св. Миколая. В інтер'єрі збережені фрески XIX ст. з зображенням євангелістів. У 1991 р. зусиллями релігійної громади на будівлі церкви св. Миколая проведені ремонтні роботи – заміна покриття дахів, підсилення конструктивів лівої нави, впорядкування фасадів та інтер'єрів храму. Протягом 2007-2009 рр. за кошти державного бюджету на будівлі церкви виконали першочергові та протиаварійні роботи, зокрема, протиаварійні кріплення конструкцій в інтер'єрі, підсилення фундаментів та, частково, реставраційні роботи, зокрема, відновлення склепіння крипти, реставрацію частини дахових конструкцій, заміну покрівлі на мідне покриття, реставрацію фасадів церкви (проектна організація – Інститут «Укрзахідпроектреставрація»). На даний час аварійним залишається технічний стан склепінь: склепіння східної захристії на I і II ярусах завалене, залишки перебувають в аварійному стані, склепіння західної захристії на II ярусі завалене, залишки перебувають в аварійному стані. Підпружна арка втраченого склепіння перебуває у аварійному стані, загрожує обвалом.

Монастирські приміщення – двоярусні, складаються зі східного, північного та південного корпусу. Східний корпус примикає від півдня до вівтарної частини храму, східна стіна підсилена контрфорсами. Входи до північного корпусу оздоблені мурованими з цегли та отинькованими порталами. Північний та південний корпуси перебувають в аварійному стані: міжповерхові перекриття, сходи, окремі ділянки зовнішніх стін будівлі втрачені. Первісні дахи, колись - двосхилі, у XVIII – XIX ст. перекриті черепицею, пізніше - бляхою, станом на сьогодні втрачені. Східний корпус перебуває в задовільному стані. У 2004 - 2005 рр. на замовлення ДІКЗ у м. Белзі були проведені першочергові протиаварійні роботи на східному корпусі Монастирських приміщень (виробничі роботи – ТзОВ «Ферум», м. Червоноград).

Пам'ятка є архітектурно-просторовою домінантою міста Белза і тому є привабливою для туристів. Виведення з аварійного стану та реставрація складових Ансамблю монастиря сестер Домініканок дасть змогу розмістити у відреставрованих приміщеннях хостел-готель для приїжджих, а також музей з фондovими приміщеннями, Центр дозвілля, картинну галерею. Призначення хостел-готелю – забезпечення проживання та харчування для туристів. Діяльність хостел-готелю буде здійснюватись в плані забезпечення турів в'їзного туриста (в тому числі, міжнародного).

Комплекс монастиря отців Домініканів – пам'ятка архітектури, археології, монументального мистецтва місцевого значення (ох.№2955-Лв).

Над центральною частиною панорами міста домінують виконані в стилі бароко вежа з годинником і дзвіниця, а за нею – руїни могутніх цегляних стін колишнього костелу монастиря отців Домініканів. Попередній костел на цьому місці був дерев'яний, збудований коштом мазовецького князя Єремії Земо-

віта у 1394 р., а в 1554 р Сигізмунд Август поновив його права та розширив мастки монастиря. Домінікани були найбільшими землевласниками в околицях Белза. Землю ченці здавали в оренду чи продавали з метою збагачення. На зароблені гроші послухники звели всередині XVI ст. мурований костел. Постав він на величезній міській ділянці, що простягалася від вулиці, яка виходила з південно-західного боку Ринку до давніх міських оборонних валів уздовж річки Солокії. Це була монументальна тринавова базиліка з трансептом та витягнутим півциркульним вівтарем. Його могутні стіни укріплювали потужні контрфорси. У XVI ст. звели муровані келії монастиря, дзвіницю та оборонний мур. В кінці XVIII ст. монастир був ліквідований австрійською владою, а костел перетворений на міський парафіяльний. В монастирських приміщеннях розташовувалися різні урядові установи. Після великої пожежі в кінці XVIII ст. костел був відновлений, але була змінена його планувальна схема, так як розібрали його передню частину аж до трансепту. Тоді ж і було замінено склепіння на дерев'яне перекриття. Неодноразові перебудови костелу вже на кінець XIX ст. стерли всі стильові сліди. В роки Першої світової війни святиня та частина монастирських корпусів зазнали значних руйнувань. Костел був чинний 400 років, аж поки його не зруйнували радянські війська, що вели бої з німецько-фашистськими окупантами.

Іл. 1. Ансамбль монастиря сестер Домініканок 1653,1743 рр. - пам'ятка архітектури національного значення (ох. №490)

Іл. 2. Ансамбль монастиря сестер Домініканок. Проектна пропозиція.

Після руйнацій монастиря під час Першої світової війни північний Келійний корпус з вежею був адаптований у 1920-х роках на Рагушу. У 1925 році на вежі було встановлено новий годинник. Після Другої світової війни більшість монастирських споруд були розібрані на будівельний матеріал. Північний корпус був реконструйований та пристосований під міськвиконком. Під час архітектурно-археологічних досліджень 2004 року були виявлені фундаменти північної частини костелу, величезне кладовище, а під товщею тиньку на стінах вежі – Стінопис XVIII ст. Вцілілі фрагменти відтворюють окремі моменти з життя отців домінікан. Один сюжет з двома постаттями показує сцену торгу отця-домінікана з купцем. Торговець, який тримає вагу з неврівноваженими шальками, емоційно переконує монаха у своїй правоті. Домініканин у вбранні священника пальцем лівої руки вказує на Розп'яття, а правою – нотує угоду. Інша фреска зображує домінікана-літописця з каламарем та розгорнутою книгою. Обидва розписи оздоблені пишною бароковою орнаментикою. Вони поповнили скарбницю культурних пам'яток Белза і стали їхньою окрасою.

Північно-східний кут монастирської території фіксує двоярусна барокова Вежа-дзвіниця, акцентована двома фронтонами з великими волютами. Пишний архітектурний вистрій ордерної композиції – пілястри з іоній-

ськими капітелями, лучкові прорізи, ліпний декор – вирізняють її з-поміж довколишньої забудови.

Оскільки монастир стояв при міських укріпленнях, то мусив мати власну систему оборони. Про це свідчать збережені прясла цегляних оборонних Монастирських мурів з бійницями. На сьогоднішній день збережено лише східне прясло та фрагмент південного прясла мурів.

Після реставрації, у 2007 р., приміщення Келійного корпусу з вежею використовують Державний історико-культурний заповідник у м.Белзі та Виконавчий комітет Белзької міської ради. На першому поверсі діє Історико-краєзнавчий музей Заповідника.

***Монастир сестер Феліціянок** – щойно виявлений об'єкт культурної спадщини.*

Останнім за часом постання став монастир сестер Феліціянок. 1867 року белзька громадська рада вирішила заснувати нижчу народну школу для дівчат і призначила на це відповідну дотацію. Для опіки школою запросили сестер Феліціянок з Кракова. Громадська рада міста виділила певну суму грошей на утримання школи. Велику підтримку та допомогу надавав монахиням отець Ф. Семенець. У 1871 р парох Ф. Семенець викупив в Целестини Хулімкової з Микова великий маєток, який складався з житлового мурованого будинку, покритого гонтою, двох господарських будинків, великого подвір'я, двох садків, городу, ставків та поля. Все це було віддано у власність згромадження. Сестри переїхали до нового приміщення, де заклали монастир. Спочатку збудували каплицю Святої Вероніки. Це – невелика однонавова споруда з вужчим прямокутним вівтарем, орієнтованим на захід, зведена в модерному стилі. Чільний східний фасад завершував щипець з трикутним фронтоном, криволінійні бічні грані якого підкреслювали дві великі волюти. Площину фасаду прорізали два великі вікна з півциркульним завершенням, та велике кругле над ними. Двосхилий дах вінчала сигнатурка зі стрімким високим шпилем. До південної сторони прилягав двоярусний корпус давньої школи для дівчат з 5 великими класами і широким коридором, а до північної – партеровий корпус келій. У 1919 р. в приміщеннях монастиря розмістився військовий польовий шпиталь. У 1951 р. приміщення монастиря сестер Феліціянок передали Белзькій районній лікарні, над монастирськими келіями добудували ще один поверх.

Реставрація приміщень колишнього монастиря сестер Феліціянок дасть змогу розмістити у відреставрованих приміщеннях колишнього монастиря реабілітаційний центр або пансіонат для літніх людей.

Лл. 3. Комплекс монастиря отців Домініканів XVI-XX ст. - пам'ятка архітектури, археології, монументального мистецтва місцевого значення (ох.№2955-Лв).

*Лл. 4. Комплекс монастиря отців Домініканів.
Перспективний план організації території.*

Сакральні ансамблі в архітектурі міста

Белз був важливим релігійним центром. На жаль, не всі храми збереглися донині. З десяти белзьких церков і костелів до нашого часу збереглися три. Одні втрачені внаслідок пожеж, інші були знищені ворогами, які постійно воювали за місто. Сьогодні діючі церкви Белза і ті, які не збереглися або збереглися у вигляді руїн, свідчать про минулу славу міста, його нескорених жителів.

Ансамбль церкви Святої Параскеви – пам'ятка архітектури національного значення (ох. №1423).

Єдиною вцілілою дерев'яною сакральною пам'яткою міста є церква Св. Параскеви, яка розташована на міському цвинтарі на колишньому Люблінському передмісті. Перші згадки про церкву під цією посвятою походять з кінця XV ст. (1472р.). Згідно актів візитації нова церква постала між 1762-1766 роками поряд з попередньою і виконувала роль парафіяльної. Замовником зведення існуючої будівлі храму виступив о.Данило Зборовський, який був парохом церкви Св. Параскеви з 1756 по 1770 рік. Зведена вона з соснових брусів на дубових підвалинах, що стояли на вкопаних в землю дубових стендарах. Гранчастий вівтар та нава об'єднані широким піддашшям. Над квадратною навою здіймається велика шоломова баня на низькому світловому восьмерику. Згідно з візитаційними та іконографічними матеріалами первісна церква була тридільною, триверхою. Своєю об'ємно-композиційною структурою вона, очевидно, була подібна до церкви в Горі, і, з великою ймовірністю, можна стверджувати, що їх звів один майстер Андрій Шимойлович.

Наприкінці XVIII ст австрійська влада приєднала церкву до міської парохії Святого Духа. Використовувалася церква як поховальна каплиця для белзьких християн, оскільки австрійці ліквідували цвинтарі при церквах і костелах та створили спільний християнський цвинтар на Люблінському передмісті. У 1863 р церкву відремонтували, а в 1896 р будівля стає філійною церквою, перебудова церкви з розширенням бабинця (рівноширокий з вівтарем бабинець замінено на новий, майже рівним у ширині з навою) у 1896 р. здійснена за пароха о. Теодора Карп'яка. Тоді ж споруджена нова дзвіниця, очевидно на місці старої, зведеної 1762 р. У 1977 р. занедбана напівзруйнована будівля зазнала ґрунтовної реставрації, здійсненої ЛСВРМ під керівництвом Івана Могитича. Під час реставраційних робіт було розібрано бабинець і церква перетворилася з тридільної на дводільну капличну споруду. До початку 90-х років в приміщенні церкви Св. Параскеви був красзнавчий музей.

У 2003-2010 рр. навколо та всередині церкви проводились археологічні дослідження, які виявили кілька шарів глиняної долівки та сліди пожеж

від попередніх будівель церкви, що стояли на цьому ж місці. З однієї з цих давніших церков походять ікони апостольського ряду, датовані XVI ст., які віднайшов відомий український дослідник Володимир Вуйцик під гонтами даху церкви Святої Параскеви у 70-х рр. XX ст. Відреставровані ікони стали окрасою збірки ікон Львівської національної галереї мистецтв імені Бориса Возницького.

Іл. 5. Ансамбль церкви Святої Параскеви 1761-1766 рр.— пам'ятка архітектури національного значення (ох.№1423):

Після реставрації, здійсненої у 2005-2007 рр. ЗАТ Львівським спеціальним науково-реставраційним проектно-виробничим управлінням «Львівреставрація» за проектом Інституту «Укрзахідпроектреставрація», греко-католицька громада міста Белза проводить в церкві богослужіння.

Комплекс сакральних споруд урочища «Замочок» – пам'ятка архітектури місцевого значення, Ох.№2954-Лв.

Комплекс сакральних споруд урочища «Замочок» розташований на території дитинця княжого Белза, на південний схід від історичного ядра, званого «міста в мурах», княжого торгово-ремісничого посаду, при дорозі з Белза до Львова. Найдавніша територія міста – давній град, що пам'ятає воїнів київських князів Володимира та Ярослава, неприступна фортеця белзьких князів та воєвод. Тепер це територія пам'ятки археології національного

значення «Городище літописного міста Белза» X- XIV ст. (ох. №130025-Н).

Пам'ять про княжі часи в місті збереглася в назві урочища Замочок. Колиш тут стояла дерев'яна церква, яку прикрашала чудотворна ікона Божої Матері. Згідно переказів, вона єдина вціліла під час влаштованої татарами пожежі під час нападу 1241 року. У 1382 році угорський намісник Галичини князь Владислав Опольський вивіз ікону до Ченстохови, де вона стала найславнішою святинею Польщі. У 1394 р. Князь Земовіт на місці згорілої княжої церкви в Белзі збудував дерев'яний костел найсвятішої Панни Марії, який король Владислав IV подарував міській громаді. 1731 року на місці попереднього збудували новий дерев'яний костел, який простояв до 1907 року. В люстрації від 1765 р. записано: "Від міста за кількасот кроків за рікою Белзці (Солокія) є окоп замку між валами, облитий водою і неприступний через болота, славний і вшанований уміщенням образу Пресвятої Діви Марії, що тепер славиться ласками в Ченстохові. Тепер на пам'ятку на тім окопі стоїть Костелик під покровом Пресвятої Діви Марії». Після переходу міста під владу Австрії костел був розібраний, а на його місці постала дерев'яна каплиця св. Вероніки, яку згодом замінили на муровану. Нинішній костел збудований у стилі історизуючого модерну за проектом львівського архітектора Калікста Крижановського, який за основу взяв типовий проект костелу на 600 осіб, розроблений львівським архітектором Тадеєм Обмінським 1903 року. Роботи розпочали 1906 року, будова тривала до 1911 року. В 1926-1927 роках за проектом того самого архітектора при східному фасаді було прибудовано нову захристію. Тоді ж була отримана згода на включення історичних сцен в розпис костелу.

На початку 1930-х років за проектом Вітольда Равського розпочалася розбудова сакрального комплексу, споруди якого (вівтар, брама, вежа та мури з наріжними каплицями і хресною дорогою) зводилися по черзі. У 1932 р. була побудована Дзвіниця (Марійська вежа) з зображенням герба Белза і Белзької землі. Вона була зведена до 550-річчя вивезення образу на Замочку, про що свідчить таблиця з теребовельського каменю з написом про побудову вежі і посвяту її Пр. Діви Марії.

1935 року, на осі костелу, від півночі, збудували триаркову стінну браму. Цього ж, 1935 року, посеред ділянки, на південний схід від костелу, звели і посвятили великий відкритий вівтар Св. Валентина. 1938 року навколо зведених вже споруд вимурували з цегли огорожу з каплицями. Ці споруди завершили комплекс, в концепції якого закладена ідея підкреслення давнього княжого городу. Разом з тим це сакральна споруда – «Хресна дорога» з 14 станціями (Кальварія) і двома відкритими каплицями.

1939 року після підписання пакту Рібентропа-Молотова, на «Замочку» розташувалася радянська погранична застава, у якій костел відіграв роль спостережного пункту. В роки Другої світової війни комплекс не зазнав великих руйнувань. Лишень на хресті під вікном апсиди залишилися сліди від куль. Після війни Белз увійшов до ПНР, а від 1951 року

став центром Забузького району Львівської області. Від виселення поляків у 1951 році комплекс на Замочку використовувався пограничним гарнізоном, в костелі влаштували склад, а територію розділили для господарських потреб сім'ям військових. Від 1991 р. костел використовується православною громадою міста. Були проведені ремонтні роботи, встановлений іконостас, перемальовані розписи, освячений на церкву Святого Миколая. Відкритий вівтар Св. Валентина був без ужитку. У 2005 р. у відреставрованій каплиці встановлено копію Чудотворної ікони Белзько-Ченстоховської Божої Матері. Громада польського міста Долгобичува відгукнулася на пропозицію белзької громади про повернення Чудотворного Образу до Белза, звідки він був узятий. Для створення достовірної копії ікони було віднайдено художника, наділеного правом виготовляти такі образи. За допомогою лазерного сканування з Образу у Ченстохові була знята копія і відтворена на живописний образ, рівний первинному, вивезеному з Белза. 11 грудня 2005 року Образ Богородиці урочисто припровадили до Белза, встановили у відреставрований Відкритий вівтар Святого Валентина на Замочку, який став місцем паломництва людей різних національностей та віросповідань.

*Лл. 6. Комплекс сакральних споруд урочища «Замочок» 1911-1938 рр.
пам'ятка архітектури місцевого значення (ох.№2954-Лв).*

Місце єврейського релігійного центру – пам'ятка історії місцевого значення (ох.№ 2940-Лв).

Історія белзьких євреїв починається ще з княжих часів. Впродовж багатьох століть євреї проживали тут поряд з українцями та поляками. Найдавніша писемна згадка про євреїв у місті датується 1469 роком у зв'язку з борговою справою. В той час старозаконні жили на Люблінському передмісті, де мали окописько, дерев'яну божницю і ритуальну лазню. Після підтвердження Магдебургського права у 1509 р. юдейська дільниця опинилася в межах міських укріплень – у північно-західній частині середмістя. У 1665 р євреї Белза отримали рівні права з римо-католиками. З того часу вони поступово заселяють площу Ринок, витісняючи українське та польське населення в передмістя. Юдеї міста вели дуже активне господарське життя, займаючись торгівлею та ремісництвом. У 1789 р. австрійський імператор Йосиф II видав Толераційний патент, згідно якого християни та юдеї зрівнювалися у правах. Не потрібно вже було дозволу на будівництво єврейських громадських споруд. Це дало поштовх до активізації культурного та релігійного життя всіх громад, в тому числі і єврейської. Сюди прибувають активні юдеї з різних міст. У 1806 р. Белз охопила велика пожежа. Збитки були настільки великими, що всім мешканцям міста була дарована сплата податків на 10 років. Це дозволило відбудувати місто. Вже на другий рік після пожежі була зведена нова дерев'яна божниця стараннями родини Адлерів, представники якої були рабинами в Белзі до 1831 року. Після них громаду очолювали представники династії Рокахів. Засновником династії белзьких хасидів став Соломон Роках (Шолейма бен Елізер Рейках). За нього Белз став місцем паломництва. Соломон був людиною освіченою, з широкими поглядами прагнув створити в Белзі величний громадський центр хасидизму. Для цього він скупив багато ділянок недалеко площі Ринок. Стараннями рабина тут постали Велика синагога, Бет Мідраш та Талмуд-Тора. Велика синагога була побудована коштом Соломона Рокаха, він також виступав і проєктантом будівлі. Белзька синагога була зведена за взірцем жовківської у стилі бароково-класицистичному. Синагога збудована з цегли, у вигляді великого куба, увінчаного короною високого двоярусного аттика. З трьох сторін кубічна споруда охоплена нижчими двоярусними синагогальними прибудовами. Фасади фланковані наріжними канельованими пілястрами. Вікна першого ярусу мали лучкові перемички. Північна прибудова мала аркове підсіння з терасою над ним. Всі входи на другий ярус прибудов були влаштовані по зовнішніх сходах. Західна прибудова відрізнялася односхилим дахом і на обох ярусах мала вікна з лучковими перемичками. Східний фасад вирізнявся термальним вікном на осі, що увиразнювало Арон Кодеш (вівтар). Віконні прорізи молитовного залу декоровані пілястрами та архівольтами.

Від заходу напроти Великої синагоги, була розташована споруда єврейської школи з бібліотекою у класичному стилі – Бет Мідраш (будинок мудро-

сті). Її архітектура нагадувала синагогальну. На південний схід від Великої синагоги у 1874 році на ділянці Ізахара Бер Рокаха та його коштом була збудована Талмуд-Тора – релігійна школа, у якій вивчали Тору. Це була велична добротна споруда палацового типу, яку в літературі часто називають палацом рабина. Вирізнялася вона своїм об’ємно-композиційним вирішенням – між двома двоюрисними будинками була велика зала, яка виділялася на фасаді великими півциркулярними вікнами.

Ще однією пам’яткою єврейської історії міста, яка стоїть і нині, є міква – обрядова лазня юдеїв. Це скромна споруда, що нагадує міський житловий будинок, розташована на вулиці Шевченка. Однак її внутрішній вигляд повністю розкриває первісне призначення.

Розвиток території єврейського релігійного центру був перерваний Другою світовою війною, яка стала трагедією для всієї юдейської громади Белза, коли було винищено всіх мешканців юдейського віровизнання. Останній рабин Белза Аарон Роках восени 1939 р., рятуючись від нацистів, переїхав із Белза в Перемишляни. У липні гітлерівці оточили єврейський квартал, зігнали всіх євреїв до синагоги і підпалили її. Тоді їх урятував греко-католицький священник Омелян Ковч (знаменитий «парох Майданека», що у 2001 р. був проголошений блаженним священномучеником). Серед загиблих було знайдено тіло єдиного сина ребе Аарона – Моше. З його смертю перервалася пряма династична лінія белзьких рабинів Роках (нинішній адмор белзької хасидської гілки – син двоюрідного брата ребе Аарона). Сім’ї ребе і його зведеного брата, що залишилися в Польщі, загинули внаслідок Голокосту. Після війни ребе Аарон Роках відновив белзький хасидський центр в Ізраїлі та прожив до 1957 р. До двору цадики з Белза приєдналися хасиди з інших дворів, чії цадики загинули в Європі – так белзькі хасиди знову стали однією з найбільших течій.

Побудова на території «Старого замку» і прилеглих зруйнованих кварталів у 1953 р. будівлі теперішньої Белзької загальноосвітньої школи зруйнували архітектурний ансамбль єврейського релігійного центру та його історичне середовище. Сьогодні ця пам’ятка історії місцевого значення є місцем релігійного паломництва Белзьких хасидів, які відвідують давнє кладовище з могилами рабинів-чудотворців з династії Рокахів, місце знищених в часі Другої світової війни синагоги, бет-мідрашу та будинку рабинів, а також – єдину в Україні відреставровану будівлю мікви XIX ст.

Архітектурні ансамблі Белзької землі

Впродовж тривалого часу Белз був важливим адміністративним, релігійним, економічним і культурним центром регіону – 300 років був столицею удільного князівства, 300 років – центром воєводства, у 1951-

1963 роках – районний центр, з 2020 року – центр Белзької територіальної громади. На території Белщини збереглися численні пам'ятки архітектури, археології, історії, монументального мистецтва. Два архітектурні ансамблі історичних белзьких міст знаходяться в оперативному управлінні Державного історико-культурного заповідника у м.Белзі.

Костел Успіння Пресвятої Богородиці з в'їзною брамою-дзвіницею в Угнові – пам'ятка архітектури національного значення (ох. №492)

Розташований за кілька кілометрів від українсько-польського кордону Угнів відомий як найменше місто в Україні – станом на 2021 рік у ньому на площі в 2,5 кв.км проживає менше тисячі людей. Це місто з давньою і цікавою історією та культурою називають колискою української інтелігенції: з Угнова вийшли 53 священники, 19 адвокатів, 19 лікарів, 12 викладачів-професорів. У 1462 році, з наданням магдебурзького права, Угнів став повноцінним містом. Тут діяли гончарський, кушнірський, ковальський, ткацький цехи, а найбільше славилися угнівські шевці. У міському краєзнавчому музеї зберігається жіночий міщанський стрій кінця XIX ст. та фрагмент знаменитого угнівського чобота, підковки котрого нагадували кінські підкови. За чоботами на угнівські ярмарки з'їжджалися з усієї Галичини. Угнівські чоботи славилися аж до XX століття. Процес їх виробництва докладно описав Іван Франко у своїх творах.

Місто Угнів багате архітектурними пам'ятками, серед яких особливо вирізняється пам'ятка архітектури національного значення 1683-1695 рр. Костел Успіння Пресвятої Богородиці (ох.№ 492). Храм розташований в західній частині середмістя на середині огороженої муром ділянки та орієнтований зі сходу на захід. Архітектура пам'ятки вирізняється ренесансово-бароковою пластикою. Уздовж своєї центральної осі храм ділиться на чотири частини – притвір з хорами в другому ярусі і двома фланкуючими високими вежами по боках, головна нава, пресвітерія (вівтарна частина), захристія. Під навою та вівтарною частиною виявлені крипти. Поперечні стіни поділу костелу завершуються ззовні бароковими фронтонами. Стіни храму багато декоровані профільованими архітектурними деталями. Вистрій стін інтер'єру розчленований на окремі прясла поодинчими та здвоєними пілястрами іонічного ордеру. Головна нава, пресвітерія, захристія, притвір перекриті циліндричними склепіннями з розпалубками. На стінах та склепіннях збережені сліди орнаментального живопису.

Пам'ятка є архітектурно-просторовою домінантою міста Угнова і тому є привабливою для туристів. Особливу роль відіграє при цьому так званий «ностальгійний» туризм – відвідування храму нащадками католицьких родин, що проживали до сер. XX ст. в Угнові. У 2006 р. був розроблений Проект ремонтно-реставраційних робіт пам'ятки архітектури кін. XVII ст. Костелу Успіння Пр.Богородиці в м.Угнові Львівської обл.

(ох.№492), що реалізовується поетапно, в міру надходження коштів. Під час проведення противарійних робіт у 2007 р. проведено заміну аварійних конструкцій даху металево-дерев'яними фермами, влаштовано з/б пояс по периметру карнизу, проведено доповнення втрачених ділянок карнизу та влаштоване покриття даху з черепиці згідно проекту реставрації пам'ятки (НДЛ-104 НУ «Львівська політехніка»).

Після завершення повного циклу робіт передбачається використання Костелу Успіння Пр. Богородиці в якості культурно-мистецького просвітницького центру з влаштуванням постійнодіючих виставок місцевого історико-красознавчого музею, постійної експозиції сакрального мистецтва регіону, концертного та виставкового залів. Це дасть нові можливості розвитку міжнародного туризму, дозволить залучити додаткові інвестиції для розвитку регіону.

Костел Святого Марка монастиря отців Піярів у Варяжі – пам'ятка архітектури національного значення (ох.№495)

Варяж – давнє історичне місто, розташоване на лінії кордону з Республікою Польща, а одночасно – і з Європейським Союзом. Костел Святого Марка – пам'ятка архітектури національного значення (ох. № 495). Костел Св. Марка монастиря Піярів розташований на південь від Ринкової площі колишнього містечка (тепер села) Варяжа. Територія дещо підноситься над навколишнім тереном. Споруда є активною домінантою краєвиду історичного міста. Мальовничості додає широкий став з південного боку від Середмістя, у якому віддзеркалюються вежі костелу.

Костел зведений впродовж 1693-1695 років за проектом Войцеха Ленартовича в бароковому стилі з ренесансовими ремінісценціями. Архітектура костелу вирізняється монументально-стриманою ренесансово-бароковою пластикою. Чільний фасад має осьову композицію з двома гранчастими вежами по боках. Центральна, нартексова частина підкреслена незначним ризалітом та акцентована головним входом і фронтоном. Архітектоніку костелу підкреслюють пілястри тосканського ордеру, які членують наву і вівтар, згідно з внутрішнім поділом, на прясла з півциркульно завершеним вікном у кожному. Вежі декоровані наріжними пілястрами і завершені аттиковим ярусом з голосниковими прорізами. Розвинутий багатопрофільований вінцевий карниз оперізує наву з вівтарем та нижній ярус нартексу, об'єднуючи їх в одне ціле.

Характерною особливістю костелу є його орієнтація по осі північ-південь та три маньєристичні фронтони, які увінчують поперечні стіни нави і тильну стіну вівтаря, а також дві вежі, які симетрично фланкують чільний фасад. На вежах у 1930-х роках влаштовані необарокові бані. Фронтони вирізняються великими волютами. На чільному фасаді поміщено чотири таблиці з інскрипціями. Ще дві таблиці вміщені над бічними входами.

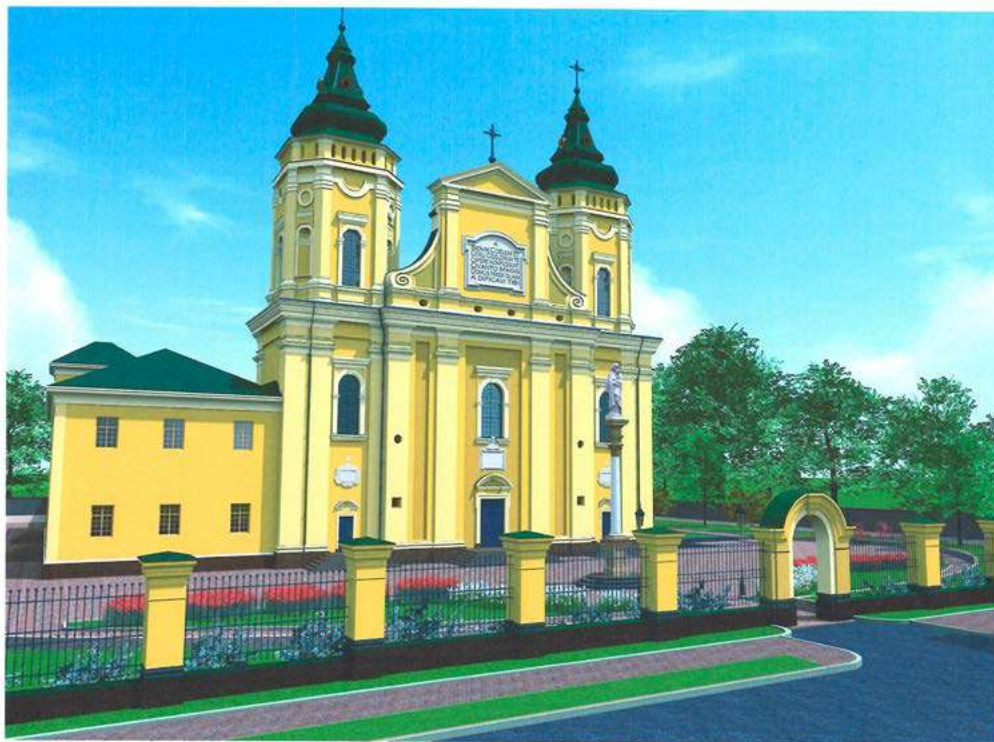
Стильове вирішення споруди відповідає часу постання – перехідний період від пізнього ренесансу до бароко. В костелі збереглися фрагменти настінних сюжетних та ілюзорних архітектурних розписів з 1730-1740 років. До східного боку костелу прилягає двоярусна мурована споруда келій і колегії Піярів з середини XVIII ст. Із західного боку будівлі втрачені. На території пам'ятки збереглась цегляна аркова брама, постамент від колони та стінна мурована дзвіниця. Костел Святого Марка є цікавим об'єктом для наукового дослідження та унікальною пам'яткою архітектури, що гармоніює з оточуючим середовищем та служить для зацікавлення наукової та територіальної спільноти, як знаковий символ культурного розвитку Варяжа в минулому.

Іл. 8. Костел Святого Марка монастиря отців Піярів у Варяжі 1693-1726 рр. - пам'ятка архітектури національного значення (ох.№495).

Після завершення повного циклу робіт передбачається використання Костелу Св.Марка в якості культурно-мистецького просвітницького центру для проведення міжнародних зустрічей на пограниччі Євросоюзу та України. Це дасть нові можливості розвитку міжнародного туризму, дозволить залучити додаткові інвестиції для розвитку регіону, що зараз має виключно сільськогосподарське спрямування. Завершення робіт призведе

до покращення загальної привабливості території, підвищить рівень історичної та культурної свідомості місцевого населення.

*Лл. 9. Костел Святого Марка монастиря отців Піярів у Варяжі.
Перспективний план організації території.*

Висновки

Історичні міста України вимагають особливого підходу, оскільки процеси їх розвитку, реконструкції, забудови, господарська діяльність у історичних ареалах, визначених на їх території, повинні ґрунтуватися на усвідомленні необхідності збереження і раціонального використання об'єктів нерухомої культурної спадщини, охорони традиційного середовища. При плануванні стратегії та перспектив збереження об'єктів культурної спадщини Белза треба враховувати такі його історико-культурні характеристики та особливості:

- Белз – це одне з легендарних літописних міст – т.зв. Червенських градів;
- Це давня князівська столиця XII – XV ст., історія якої найповніше висвітлена на сторінках літописів і реконструйована у сучасних наукових

дослідженнях; етапи розвитку та розбудови якої надаються до серйозного наукового відтворення;

- Белз – це найзахідніше літописне українське місто (у сучасних кордонах України), що функціонує безперервно протягом тисячі років, і на його прикладі можна найповніше відчитати історію взаємовідносин із західними сусідами України, прослідкувати історичні європейські впливи на українську культуру;

- Історико-культурна спадщина Белза має велике значення для кількох етносів: передусім, українського, як давня столиця, місце історичних подій, місце підписання першої унії української церкви з церквою римською та ін; для єврейського – белзька синагога, це один з духовних центрів хасидизму; для польського – оскільки з Белза потрапила до Польщі святиня польського народу Ченстоховська Богоматір;

- Місце давньої замкової каплиці Св. Катерини на белзькому Замочку, з якого походить чудотворна ікона, відома сьогодні як Ченстоховська Мати Божа; де на місці давньої каплиці на початку ХХ ст. було збудовано костел (збережений сьогодні), відкритий вівтар та Марійську вежу на честь увічнення місця походження Богородиці – є потенційним християнським екуменічним паломницьким центром для православних, католиків та греко-католиків;

- Історико-культурний потенціал Белза відображений в численних пам'ятках історії, археології, архітектури та мистецтва, розташованих як у самому місті, так і в його околицях; спадщина міста не досліджена ще сьогодні сповна, тому в майбутньому можна сподіватися збільшення списку пам'яток. В Белзі зберігся комплекс історичної забудови, серед якої збережені архітектурні пам'ятки, які датуються XVII – поч. ХХ ст.;

- Місто зберегло давню планувальну структуру, закладену за версією науковців ще в князівські часи (удільного Белзького князівства), а можливо й у добу «червенських градів». Збережено досьогодні планувальні елементи княжого міста: град, підгороддя, посад, включаючи розпланувальні елементи його вулиць та оборонних укріплень, місця монастирищ та дворів;

- Проведені на території колишнього города (замочку) археологічні дослідження дозволяють стверджувати про наявність потужного культурного шару; під землею збережено багато дерев'яних конструкцій княжого замку, підгороддя і міста;

- Белз дає нам рідкісну можливість прослідкувати тисячолітню еволюцію міського осередка, що на Україні мало де можна зробити. На його прикладі можна вивчити не тільки переміни, які відбувалися у просторовому розташуванні, але й у функціональному навантаженні тих чи інших урбаністичних елементів. Цікаві результати дає дослідження співвідношень місцевих і західноєвропейських традицій у белзькій містобудівельній практиці.

Містечко Белз вирізняється своєю тисячолітньою історією, в якій воно відіграло важливу роль. Белзьке князівство найдовше зберігало державницький дух та адміністративну цілість після падіння Галицько-Волинського князівства (1349-1462). Белз багатий на унікальні архітектурні та археологічні пам'ятки, багато з яких ще знаходяться під товщею ґрунту. Їх виявлення відкриє нові сторінки історії древнього міста. Наше завдання – зберегти багату історико-культурну спадщину міста.

Використана література:

1. Голубець М. Белз – Буськ – Звенигород. – Львів, 1927.
2. Ісаєвич Я. Д. Місто, князівство, держава // Львівщина. Історико-культурні та краєзнавчі нариси. – Львів: «Центр Європи», 1998. – С. 27.
3. Історія міст і сіл Української УРСР. Львівська область. Белз. – Київ: УРЕ, 1977. – С. 596-604.
4. Історико-архітектурний опорний план м. Белза Сокальського р-ну Львівської області з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичного ареалу (Автор, В. Петрик) – Белз, 2016 р.
5. Коструба Т. Белз і Белзька земля. Від найдавніших часів до 1772 р. – Нью-Йорк-Торонто: 1989.
6. Лещук Т. Белзькі дзвони. – Л., 1999.
7. Петрик В.М. Перспективи регенерації історичної забудови Белза // Наша Спадщина. - Число 2(4). - Львів, в-во «Растр-7», 2015. - С.13-16.
8. Слободян В. Українські храми Белза // Белз і Белзька земля. Науковий збірник. – Белз, 2004. – Вип. 1.
9. Слободян В. Історія белзьких костелів // Белз і Белзька земля. Науковий збірник. –Белз, 2006. – Вип. 2.
10. Чернецький В. Звістки о старовиннім місті Белзі. – Львів: 1893. – №№ 35, 37, 38, 44, 49, 50.
11. Чернецький В. В доповненню до монографії міста Белза // Діло. – Львів, 1893. – № 198.
12. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Bełżanie. – Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1880. – Т. 1. – S. 129-131.

Алла Перепелиця
молодший науковий співробітник НІКЗ «Чигирин»,
ORCID 0009-0004-4174-0029;
Світлана Павлова
заступник директора з наукової роботи НІКЗ «Чигирин»,
ORCID 0009-0008-4453-6911

**АРХІТЕКТУРНИЙ ЛАНДШАФТ М. ЧИГИРИН
ЧИГИРИНСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ
ЧЕРКАСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛ.
(XVIII – 70-ТІ РР. XX СТ.)**

Alla Perepelitsa
junior researcher of the «Chigyrin» NIKZ,
ORCID 0009-0004-4174-0029;
Svitlana Pavlova
deputy director for scientific work of the «Chigyrin» NIKZ,
ORCID 0009-0008-4453-6911

**THE ARCHITECTURAL LANDSCAPE OF THE
TOWN OF CHYHYRYN, CHYHYRYN TERRITORIAL
COMMUNITY, CHERKASY DISTRICT
(XVIII - 70S OF THE XXTH CENTURY)**

Анотація

Чигирин – гетьманська столиця Української Козацької Держави Війська Запорізького. У XVII ст. місто поділялось на Верхнє та Нижнє. Верхнє місто – Замкова гора – там знаходилася чигиринська фортеця, а в нижньому налічувалося кілька архітектурних композиційних центрів. Головним центром був майдан біля ратуші, а другорядними – майдани біля Спаської і Успенської церков та будинку гетьмана. У 1678 р., під час другого турецько-татарського походу, Чигирин був зруйнований. За Прутським миром 1711 р. він стає старостинським містом Речі Посполитої. У 60-х рр.

XVIII ст. в Нижньому місті була зведена чигиринська фортеця. А також відроджені Успенська, Преображенська, Хрестовоздвиженська церкви і сакральні споруди Чигиринського Свято-Троїцького монастиря. За третім поділом Польщі 1795 р. Чигирин увійшов до Російської імперії та в 1797 р. став повітовим центром Київської губернії. У 1804 р., на правому березі р. Тясмин, були побудовані «Присутствені місця». Їх було зведено на подвір'ї дерев'яної Преображенської церкви, яку розібрали в 1796 р.

На початку 20-х рр. XIX ст., на центральній вулиці міста, побудували Успенську приходську та Хрестовоздвиженську соборну церкви. А в 1826 р. російський архітектор В.Гесте розділив повітовий центр на 53 квартали. На двох кварталах, які знаходилися на вулицях Мільйонній та Дворянській він запланував соборні площі. На одній із них був закладений наріжний камінь соборного храму Казанської ікони Божої матері, який освятили в 1888 р. На кінець 80-х рр. XX ст. на вулиці Хмельницькій звели церковнопарафіяльну школу Успенського храму, а на вулиці Дворянській церковнопарафіяльну школу Свято-Казанської собору.

За державний кошт, у ювілейному 1912 р. були побудовані церковно-парафіяльна школа Хрестовоздвиженської церкви і три муровані споруди двокомплектної школи. На їхнє будівництво використовували цеглу червоного кольору. На сьогодні (травень 2024 р.) одна із будівель парафіяльної школи виконує функцію будинку дитячої та юнацької творчості Чигиринської територіальної громади.

У 30-х рр. XX ст. в селі Чигирин члени осередку «Безвірник» зруйнували три сакральні споруди та дві синагоги. У 1939 р. територія Чигиринського району увійшла до північних районів Кіровоградської області.

Під час нацистської окупації (1941-1943 рр.) м. Чигирин радянські та італійські літаки скидали бомби на місцевий шпиталь, який був приміщенням Зразкової середньої школи №1. А в кінці грудня 1943 р. окупанти підпалили будинки на лівому березі р. Тясмин. Після визволення м. Чигирин парафіяни хрестовоздвиженської громади перебудували колгоспну комору на церкву, яку освятили в ім'я Казанської ікони Божої матері.

На початку 50-х рр. XX ст. були розроблені два плани відродження м. Чигирин. Завдяки їм розширився архітектурний ландшафт міста. На центральній вулиці були зведені дві двоповерхові муровані споруди Чигиринська середня школа №1 і будівля «Райвиконкому». На кварталах вул. Жовтневої революції побудували «Раймаг» та здійснили капітальний ремонт ресторану «Тясмин». У цей час на вулицях міста зводили власні будинки жителі районного центру. В основному будинки були з саману, а дахи покривали черепицею з місцевого заводу.

Упродовж 60-х рр. XX ст. м. Чигирин розбудовувався як один із районних центрів новоствореної Черкаської області. На кварталах міста бу-

дівельники зводили промислові підприємства, магазини, районну лікарню та поліклініку, пошту, районну друкарню. У 1960-1963 рр. з червоної цегли побудували п'ять «хрущовок», які нині модернізовані. У 1967 р. на Замковій горі був встановлений перший пам'ятник Б.Хмельницькому. Скульптуру гетьмана виготовили з нестійкого матеріалу (склобетону). Висота постаменту – 7 м, висота скульптури – 8 м. Протягом 70-х рр. ХХ ст. з вулиці Горького до річки Ірклій квартали поділили на провулки. У них отримали індивідуальні ділянки жителі, які планували зводити власні жилі помешкання. Також у 70-х рр. проходило активне будівництво державних і фінансових установ. У цей час, на правому березі р. Тясмин, звели Державний банк, палац культури і спорту, с/г технікум. На вулиці Щорса та в провулку 12 грудня були побудовані два двоповерхові будинки. А також на одному з кварталів вул. Леніна два чотириповерхові будинки. У 50-70 рр. ХХ ст. в м. Чигирин проектувались будівлі не вищі Замкової гори. І тільки після встановлення другого пам'ятника Б.Хмельницькому, який мав висоту 18,6 м, стали зводити п'ятиповерхові будівлі.

Метою даного дослідження було завдання проаналізувати архітектурний ландшафт м. Чигирин упродовж XVIII ст.-70-х рр. ХХ ст. Автори, завдяки архівним матеріалам, історичним джерелам та польовим дослідженням виявили та ідентифікували споруди і назви вулиць міста (XIX–XX ст.). Крім цього, проводилась робота з дослідження пам'яток історії, архітектури, ландшафту та монументального мистецтва, які входять у перелік пам'яток та об'єктів НІКЗ «Чигирин».

Annotation

Chyhyryn is the Hetman's capital of the Ukrainian Cossack State of the Zaporizhian Army.

In the 17th century the town was divided into Verkhnye misto (the upper town) and Nyzhnye misto (the lower town). The upper town was on Zamkova Hora (Hill) with Chyhyryn fortress.

Some architectural compositional centres were situated in the lower town.

The main centre was a maidan near the Town Hall.

Maidan near Spaska and Uspenska Churches and maidan near the Herman's house were not so important.

In 1678 during the second Turkish- Tatar campaign Chyhyryn was destroyed. According to the Prutskiy Myr (1711), it became a starostynskiy town in Rich Pospolyta.

In the 60s of the 17-th century Chyhyryn fortress was erected in the Lower town. Uspenska, Preobrazhenska, Khrestovozdvyzhenska churches and some sacred buildings of Chyhyrynskiy Sviato- Troitskiy Monastery were revived.

According to the third division of Poland Chyhyryn entered the Russian Empire in 1795. In 1797 it became the district centre of the Kyiv province.

In 1894 some “Public places” were built on the right bank of the River Tyasmyn. They were located in the yard of a wooden Preobrazhenska Church. Unfortunately, in 1796 this church was disassembled .

In the early 20-s of the 19-th century the Uspenska parish and the Khrestovozdvyzhenska cathedral churches were built in the central street of the town. In 1826 the Russian architect V. Heste divided the town into 53 blocks. The Cathedral squares have been planned in Millionna and Dvoryanska streets. A corner stone of the Cathedral Church of the Kazan Icon of the Mother of God was laid in one of the streets. This Cathedral was consecrated in 1888. In the late 80-s of the 20-th century a church parish school of the Uspenskyi cathedral in Khmelnytska street and a church parish school of the Svyato- Kazanskyi cathedral in Dvoryanska street were built in the town.

In the anniversary year 1912 a church parish school of the Khrestovozdvyzhenska church and tree brick buildings of the double school (dvokompletna) were built at the expense of the state. These schools were built of red brick. Nowadays one of these buildings is the House of children’s and youth creativity.

In the 30s of the 20th century the members of the centre “Bezvirnyk destroyed three sacred buildings and two synagogues.

In 1939 the territory of Chyhyryn district was included in the northern districts of Kirovohrad region.

During the Nazi occupation (1941-1943) the Soviet and Italian fighters bombed the hospital which was the building of the Model secondary school #2. At the end of December 1943 all the houses on the left bank of the River Tyasmyn were set on fire by the invaders. After the liberation of Chyhyryn the Parathians of the Khrestovozdvyzhenska community rebuilt the collective farm’s warehouse into a church. It was consecrated in the name of the Kazan Icon of the Mother of God.

In the early 50s of the 20th century two town revitalisation plans have been developed. Thanks to them the architectural landscape of the town was expanding. Two two- story brick buildings- a secondary school #1 and a District Executive Committee building were erected in the main street of the town. In Zhovtneva Revolution street a District Shop (Raimag) was built. A major renovation of the “Tyasmyn” restaurant was carried out. At the same time the town residents have built their own houses. Most of the houses were built of adobe, their roofs were covered with tiles of the local production.

Throughout the 60s of the 20th century the town has been developed as one of the regional centres of a newly created Cherkasy region.

For the period 1960-1963 five red brick “khrushchovok” were built in the town. Nowadays they are modernized.

In 1967 the first monument to Bohdan Khmelnytskyi was erected on Zamkova Hora (Hill). The sculpture was made of unstable material (glass concrete). The pedestal was 7m high and the sculpture was 8 m high.

Throughout the 70s of the 20th century starting from Gorky street to the Irkliy river the town blocks were divided into lanes. The residents received individual land plots to built their own houses. At the same time an active construction of the state and financial institutions took place in the town. State Bank, Palace of Culture and Sports and Agricultural technical school were built on the right bank of the Tyasmyn. Two two- story buildings were built in Shchorsa street and in 12 Grudnya street.

In 50-70s of the 20th century some buildings were designed in Zamkova Hora street. And only after the erection of the second monument to B. Khmelnytskyi (18.6 m high), they began to build five- story buildings.

The purpose of this study is to analyse the architectural landscape during the 18th century until the 70s of the 20 century. Thanks to archival documents, historical sources and field research the authors found out and identified some buildings and street names of the town (19th-20th)centuries).

Moreover this work carried out to study the sites of history,architecture, landscape and monumental art, which are included in the list of sites and objects of the National Historical and Cultural Reserve “Chyhyryn”.

Виклад основного матеріалу

Перша гетьманська столиця багата на історичну минувшину, пам’ятки культурної спадщини, але її середньовічний архітектурний ландшафт був стертий із лиця землі під час другого турецько-татарського походу 1678 р. А відроджений у XVIII ст. магнатами Яблоновськими ландшафт старостинського м. Чигирин знищив, розробивши проєкт, інженер та архітектор шотландського походження Вільєм Гесте.

Після Прутського миру 1711 р. землі Правобережної України ввійшли до Речі Посполитої і, завдяки цьому, Чигирин став містом старостинським. Упродовж 1717-1757 рр. Чигиринський староста Ян Каятан Яблоновський побудував у «Нижньому місті» Чигиринську фортецю, Спасо-Преображенську і Успенську церкви. Також віродив на лівому березі р. Тясмин Хрестовождвиженський храм та Чигиринський Свято-Троїцький монастир (Перепелиця, 2019, 51).

На початку XIX ст. на правому березі р. Тясмин були зведені «Присутствені місця». Власне, «План і фасад каменним Присутственным местам

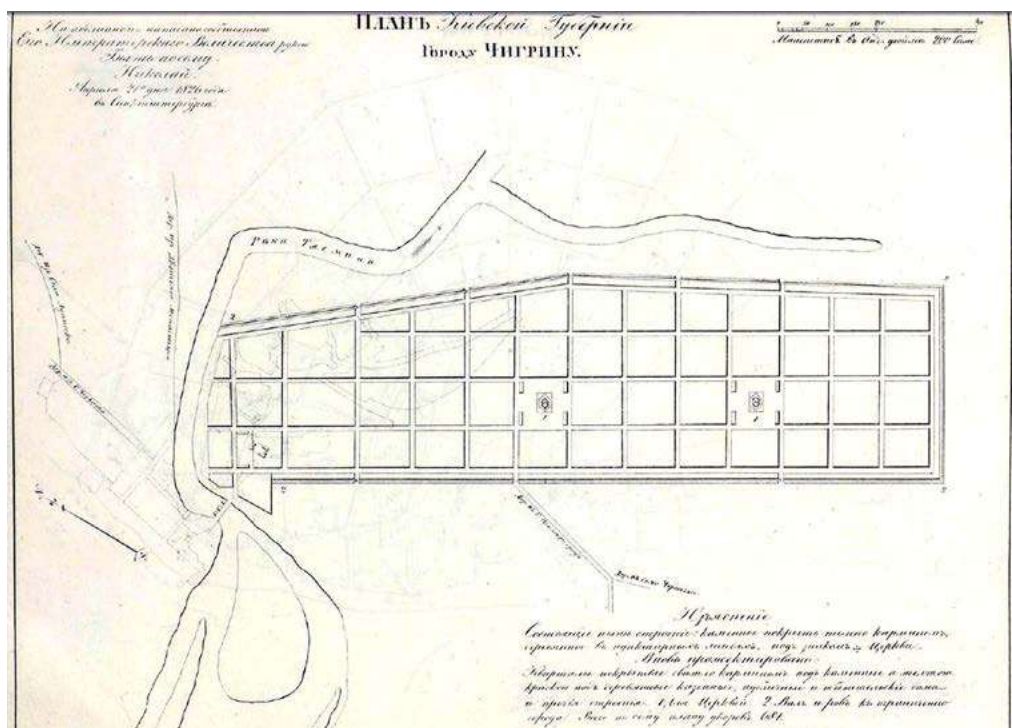
и городничего покоя службами в указанном городе Чигирине» були розроблені російським зодчим Андріаном Захаровим (Кілесо, 2000, 64). Повітова управа «Присутсвені міста» мала двоповерховий головний корпус та три одноповерхові флігелі, які утворювали внутрішній двір. Ця архітектурна композиція була прекрасним зразком класицизму. Головний корпус мав симетричну композицію фасаду, рустований перший поверх, вікна було обрамлено наличниками. Будівлю увінчував, великого виносу, карниз з трикутним фронтоном (Кілесо, 2000, 65).

У першій половині XVIII ст. в Російській імперії розпочинається перепланування міст «по так называемым регулярным планам», які забезпечували «*определенную однотипность и строгий порядок строительства городов*» (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 19). У зв'язку з цим до Чигирини приїхав архітектор В. Гесте, який перепланував місто і, фактично, знищив існуючу до XIX ст. його «планировочную структуру» (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 19) (іл.1). У 1829 р. Чигирин був розбитий на однакові квартали сіткою прямокутних вулиць, які мали напрямок «улучной сети» XVIII ст. (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 19). Зокрема, три основні вулиці (Хмельницька, Мільйонна, Дворянська) проходили паралельно північно-східному схилу Замкової гори та впирались у майже перпендикулярну їм вулицю Терещенську. На початку XIX ст. ця вулиця була паралельною руслу р. Тясмин. Саме ці чотири вулиці міста і «задали направление и шаг прямоугольной сетки кварталов» (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 20). Вільєм Гесте в Чигирині планував три площі: дві соборні (квартал Московської, Дворянської, Мільйонної, Полтавської і квартал Дворянської, Мільйонної, Пушкінської, Севастопольської) та торгово-адміністративну, яка знаходилася на кварталі Терещенської, Софіївської, Дворянської, Мільйонної (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 20). Між собою всі три площі були з'єднані двома вулицями – Дворянською і Мільйонною (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 20).

План 1826 р. мав як позитивні так і негативні чинники. Зокрема, позитивним було те, що регулювалась забудова міста, забезпечувався зв'язок між різними районами повітового центру – це сприяло його благоустрою. При цьому всьому проєкт знищив всю «нерегулярную живописную структуру города», яка створювалася протягом XVII-XVIII століть (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 20). Домінуюча в архітектурному ландшафті міста територія Замкової гори не була включена в його кордони (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 20).

У першій половині XIX ст. у повітовому центрі зводилися переважно дерев'яні будівлі на кам'яних фундаментах, які будувалися в пануючому на той час стилі класицизму та формували його об'ємно-просторову композицію. До таких належали збудовані на правому березі дерев'яні соборна

Хрестовоздвиженська (1823 р.) і приходська Успенська церкви (1824 р.). Будинки в Чигирині майже завжди декорувалися двоколонними або чотириколонними портиками, стіни поживлялися пілястрами. Поверхня стін білилася, а дерев'яна фризова дошка та карниз, одвірки і наличники вікон фарбувалися олійними фарбами (Кілесо, 2000, 65). Фасади будинків мали симетричні композиції та «крыши пологие и плавные очертание» (Кілесо, 2000, 30). В їхньому архітектурному вирішенні домінували великі вікна з віконницями, які завжди фарбували в яскраві кольори. До найбільших примітних тогочасних будівель належить будинок поліцмейстера з двоколонним портиком, який був на плані 1864 р. за №248 (Перепелиця, Павлова, 2020, 75). На сьогодні (травень 2024 р.) ця будівля – пам'ятка архітектури XIX-XX ст. місцевого значення НІКЗ «Чигирин».

Іл. 1. План Чигирин 1826 року архітектора Вільяма Гесте

У 1839 р. був затверджений проєкт цивільного інженера М.Іконникова. «План и фасад деревянного дома на каменных фундаментах» (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 29). У ньому планувалося розмістити Міську думу і працівників «словесного суда» (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 29). Проєкт приміщень був виконаний у формах характер-

них для пізнього класицизму з «сухо и жестко прорисованными деталями» (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 29).

У кінці XVIII ст. та на поч. XIX ст. міські і повітові установи знаходилися на лівому березі р. Тясмин. Зокрема, городничеське правління, суди і повітове казначейство. У 1837 р. Міська дума, Городський магістрат, суди (повітовий, земський) та повітове казначейство розміщувалися у двохповерховому приміщенні «Присутственных місць» (Кілесо, 2000, 65). Імовірно, в кінці 60-х рр. XIX ст. дана споруда була зведена на одному з кварталів вулиці Софіївської, яка проходила перпендикулярно вул. Дворянській.

Наступним проектом архітектора М.Іконнікова були будівлі архітектурного «Комплекса городской больницы» (1842 р.) (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 29). Згідно даного плану центральний флігель, з «двусторонней коридорной планировкой», розміщувався у центрі прямокутної ділянки. А інші чотири флігелі лікарні височіли в її кутах. Власне, архітектурні форми споруд міської лікарні були аналогічними будівлям Міської думи. Упродовж 1842-1844 рр. будівлі лікарні були зведені, бо вони позначені на плані м. Чигирин за 1864 р. (Харченко, 2010, 48). На сьогодні (травень 2024 р.) їх залишилося лише чотири. У них розміщуються дитяче, стоматологічне відділення і адміністрація Чигиринської багатопрофільної лікарні.

План архітектора В.Гесте відобразив тільки праву «християнську» частину Чигирин, а «єврейське поселення», яке знаходилося на лівому березі р. Тясмин, залишилося поза проектом. Тому в 1840 р. було вирішено розробити план, який би відображав терени правого і лівого берега м. Чигирин Київської губернії (Харченко, 2010, 49).

25 червня 1844 р. російський імператор Микола I затвердив новий проект повітового центру Чигирин. І тільки через 20 років була виготовлена одна з копій цього плану в особливій креслярській канцелярії «Головного керівника шляхосполучень й публічних будівель» (Харченко, 2010, 48). Власне, план м. Чигирин 1864 р. дає відомості, що «єврейське поселення», яке знаходилося на лівому березі, було поділено на 14 кварталів (Перепелиця, Павлова, 2020, 75). Прямокутні квартали утворила сітка з 12 вулиць. На них були «места проектируемые для обывательских строений за нумерации» з №689 по №816 в кількості 135 будинків (Перепелиця, Павлова, 2020, 75).

На одному з чотирьох міських майданів, який розміщувався на лівому березі, стояли чотири «лавки» (Перепелиця, Павлова, 2020, 75). На 1913 р. у них продавали «рибну продукцію» (Весь, 1913, 653). Зокрема, в лавці, яка розміщувалася паралельно р. Тясмин, можна було придбати живу рибу, яку покупці сачком діставали з ємностей наповнених водою. Після Другої світової війни в ній функціонував один із цехів хутрової фабрики, який у 70-х рр. XX ст. був переобладнаний на комунальні квар-

тири, для працівників цього підприємства (вул. Орджонікідзе №2, нині вул. Слави). На сьогодні (травень 2024 р.) тут знаходяться магазини та майстерня по ремонту холодильних агрегатів.

Згідно плану міста за 1864 р., один із правобережних кварталів мав форму трикутника і на ньому височів єврейський молитовний будинок (Перепелиця, Павлова, 2020, 75). А на захід від нього, за «чертой проєкта», знаходилися єврейський цвинтар (кіркут) та синагога (Перепелиця, Павлова, 2020, 75).

У другій половині ХІХ ст. у Чигирині правий «християнський» берег налічував 19 вулиць, де розмістилось 676 будівель. У той час на вул. Дворянській вже знаходилося Духовне правління і планували побудувати «Дом для городського магістрату» та поштову станцію. Зокрема, «мест проєктируемых для обывательских строений за нумерации» налічувалось 170 (Перепелиця, Павлова, 2020, 75). На 14 кварталах з боку вул. Мільйонної – з №294 по №361, а з боку вул. Одеської – з №363 по №470 (Перепелиця, Павлова, 2020, 75).

У 1864 р. центральна вулиця – Мільйонна – мала дві соборні площі, на яких планували побудувати сакральні споруди. А на її 28 кварталах, крім дерев'яної Успенської церкви та «Присутственных місць», розмістилося 177 будинків (Перепелиця, Павлова, 2020, 75). Власне, на 14 кварталах вулиці Мільйонної з боку вулиці Дворянської, «места проектируемые для обывательских строений подь нумерации» були з №213 по №286 (Перепелиця, Павлова, 2020, 75). А на наступних 14 кварталах вул. Мільйонної з боку вулиці Хмельницької – з №91 по №213 (Перепелиця, Павлова, 2020, 75).

На початку 60-х рр. ХІХ ст. на вул. Хмельницькій височіла дерев'яна міська лікарня та мали звести «Тюремное поміщення», «Казармы для военных поміщених», «Военный лазарет» та «хлебный общественный магазинъ» (Перепелиця, Павлова, 2020, 75). На 14 кварталах вул. Хмельницької з боку вул. Мільйонної були з №9 по №88 «места проектируемые для обывательских строений подь нумерации» (Перепелиця, Павлова, 2020, 75). А на двох кварталах вул. Хмельницької, які підходили до Замкової гори та р. Тясмин, були №78 по №86 та з №680–681. Згідно плану Чигирини 1964 р. на вул. Хмельницькій планували звести 95 будинків. Католицький і християнський цвинтарі були винесені за «черту проєкта» і розміщувалися паралельно кварталам вулиці Хмельницької (Перепелиця, Павлова, 2020, 75). У 1864 р. вулиця Одеська на 20 кварталах налічувала 140 «мест проектируемых» (Сомко, Толкушин, 2016, 48). Зокрема, тільки зі сторони вул. Дворянської – з №649 по №472 (Перепелиця, Павлова, 2020, 75). А з боку вулиці, яка проходила паралельно «черте проєкта», «места проектируемые» були під №572 по №619 (Перепелиця, Павлова, 2020, 75). Тобто, в 1864 р. в м. Чигирин існувала ще одна вулиця, яка налічувала 14 кварталів,

на яких «месть проэктируемыхъ» було 94 (Перепелиця, Павлова, 2020,75). Вони розпочинали свій відлік з №585 та закінчували №679 (Перепелиця, Павлова, 2020, 75).

У цей час на лівому березі р. Тясмин знаходився осередок чернечого життя – Чигиринський Свято-Троїцький монастир. В ньому налічувалося дві дерев'яні церкви: Живоначальної Трійці (1759 р.) та Спасо-Преображенська (1859 р.). На цей час у дворі монастиря знаходилися дім настоятельниці (1858 р.) і будинок для трапези (1858 р.). З 1869-1879 рр. ігуменею ЧСТ жіночого монастиря служила черниця Єлізавета (Мариновський, 1987, 104). За роки її настоятельства у місцевій обителі будувалися дерев'яні приміщення: «Богодельня-деревянный дом, покрыт тесом» (1872 р.), однокласне духовне училище, що знаходилося («...в избе ...деревяной дом на два отделение...» (1874 р.), «дом деревянный для монастырського диакона» (1876 р.) (Мариновський, 1987, 105).

З кінця 70-х рр. XIX ст. Ігуменя Калісфена (1779-1793 рр.) в ЧСТ монастирі благословляє нові будівлі: «Корпус деревянный для монашествующих сестер» (1880 р.), корпус, «в котором помещаются настоятельская кухня, просфорня и мастерская для работы ковров» (1881 р.), «дом деревянный, для рабочих служителей» (1884 р.) та два дерев'яних сараї (1888р.) (Мариновський, 1987,106).

У 1885 р. на середній площі м. Чигирин заклали наріжний камінь мурованої соборної церкви. Вже у 1888 р. вона була освячена в ім'я Казанської ікони Божої матері. У 1900 р. учні чотирьох церковнопарафіяльних шкіл, двох городських двокласних училищ та черниці ЧСТ жіночого монастиря на площі висадили саджанці дерев. На одній з листівок М.Сквірського (1910-1915 р.) було зображено собор Казанської ікони Божої матері, який став Головним храмом Чигиринського благочиння (Мариновський, 1987, 165).

У кінці XIX ст. на Правобережній Україні будують муровані будівлі з червоної вогнетривкої цегли. В основному це були торгівельні та фінансові установи, промислові підприємства, заклади освіти і житлові будівлі чигиринських моряків.

У 80-х рр. XIX ст. на правому березі р. Тясмин, в стилі історизму, зводять дві муровані церковнопарафіяльні школи. Про дати побудови дізнаємося з написів на стінах даних приміщень (Сомко, Толкушин, 2016, 61). Зокрема, однокласна парафіяльна школа Успенської церкви (1886 р.) (Перепелиця, Павлова, 63), однокласна церковнопарафіяльна соборна школа (1889 р.). Споруда приходської школи Успенської церкви знаходилась на вул. Хмельницькій. У цей час на розі вулиць П.Дорошенка і Думській в стилі класицизму будують мурований Чигиринський громадський банк, який як фінансова установа функціонував до 1976 р. (Весь, 1913, 652). У другій половині 70-х років XX ст. його будівля була перепланована на комунальні квартири.

У кінці XIX ст. на вул. Думській був зведений, в стилі модерн, мурований будинок «повітового училища» (1899 р.). На вул. Дворянській – будівлю парово-вальцевого млина О.Г. Безродецького, два його жилі будинки і мурований будинок моряка. За «чертой проєкта» побудували будівлю з червоної цегли «хлебной общественной магазинъ» (Перепелиця, Павлова, 2020, 75), в якому нині розміщується один із цехів Товариства з обмеженою відповідальністю «Чигиринського фурнітурного заводу» (вул. М.Залізняка №58).

З кінця XIX ст. та на початку XX ст. територія Чигирина стала збільшуватись, але за основу брався план В.Гесте. Тобто, нові вулиці проходили паралельно основним 4 вулицям: Дворянській, Мільйонній, Хмельницькій, Одеській (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 21).

На початку XX століття в південній частині міста, за «чертой проєкта», були розбиті дві нові вулиці (Перепелиця, Павлова, 2020, 75). На вищій з них і був розміщений «Хлебный общественной магазинъ» (Перепелиця, Павлова, 2020, 75). У напрямку Галаганівського шляху, «за чертой проєкта», був побудований «кожевный завод» (Весь, 1913, 653).

У цей час у повітовому центрі поряд з дерев'яними зводили і муровані житлові будівлі. Заможний прошарок містян та ремісників будували будинки з кількома житловими приміщеннями. Основний тип таких будинків був «хата на дві половини», де за допомогою перегородок ставало 4-6 жилих кімнат. Місцеві дворяни будували свої житла анфіладного типу. Зокрема, коли кімнати в будинках суміжні, а двері знаходяться на одній осі. Будинки такого типу будувало Чигиринське благочиння для своїх священнослужителів. Пересічні міщани дахи на будинках покривали соломною, очеретом та дранню (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 30). Саме такі матеріали були найбільш ефективні у активному відводі дощу, граду, снігу (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 30). Будинки дворян та священнослужителів, у більшості, мали дах покритий черепицею та бляхою.

На вулицях правобережного Чигирина з'являлися будинки, де проживали особи єврейської національності. Будівлі відрізнялися від християнських тим, що в них було два виходи і лутки вікон мали арочну форму. У 70-х рр. XX ст. чимало місцевих будинків були обкладені цеглою місцевих цегельних заводів.

З 1909 по 1912 роки на північній стороні Замкової гори проходило будівництво сходів з підпірною стінкою, які чигиринці називали Софіївським підйомом (Сомко, Толкушин, 2016, 116). Аналізуючи листівки власника фотостудії М.Сквірського, які він надрукував у 1910-1915 рр., приходимо до висновку, що на правому березі знаходилося дві дерев'яні синагоги. Тим паче, що одна з них і нині височить на вул. П.Дорошенка. Її споруда перебудовувалась в 50-70-х роках XX ст. (Сомко, Толкушин, 2016, 34).

1912 року, у зв'язку з 400-річчям заснування м. Чигирин, Міська дума звернулася до Київського губернатора з проханням виділити кошти для

будівництва залізної дороги (Павлова, Перепелиця, 2019, 113). І вже у лютому розпочалися технічні дослідження під'їзних колій в Чигиринському повіті, які проводив інженер В. Максимов. А у червні 1912 р. департамент Державної Ради затвердив будівництво залізничної під'їзної колії за напрямом «Фундуклеївка-Чигирин» (Павлова, Перепелиця, 2019, 114). З цього часу, «за межою проєкту» (Сомко, Толкушин, 2016, 43), в м. Чигирин розпочалось будівництво залізничних споруд, яке закінчилося в 1917 р. На травень 2023 р. з них залишилися залізнична водонапірна вежа та споруда з червоної вогнетривкої цегли.

Навесні 1912 р. на Замковій горі було висаджено 11 тисяч дерев, а піски навколо Чигирини засадили 6000-ми молодих сосон. Упродовж 50-70-х рр. ХХ ст. Замкова гора та лісовий масив, що знаходився на лівому березі районного центру, засаджувалися різними видами дерев.

На честь 400-річчя Чигирини було зведено три муровані будівлі у стилі історизму, де розмістились двокомплексні школи та муровані споруди однокласної церковнопарафіяльної школи Хрестовоздвиженської церкви (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 29). А за кошти «повітового Земства», поряд з Успенською церквою, розбито сквер. Згодом його засадили різними видами екзотичних дерев, які привозили з далеких країн чигиринські моряки (Павлова, Перепелиця, 2021, 122).

Майже через рік (1913) двокласне городське училище вже розмістилося у новозбудованому приміщенні на вулиці Мільйонній (нині Б.Хмельницького) (Сомко, Толкушин, 2016, 64). На травень 2024 р. – це житловий будинок на дві родини, який був обкладений цеглою у 70-х рр. ХХ ст.

У 1915 р. на лівому березі р. Тясмин знаходилася «Гавань», на якій зупинялися човни. Вони приходили з лісом із холоднорьських сіл Новоселиці і Медведівки. Її зобразив на листівці №13 М.Сквірський, там був напис «Вид Гор.Чигирини. Гавань» (Харченко, 2010, 180).

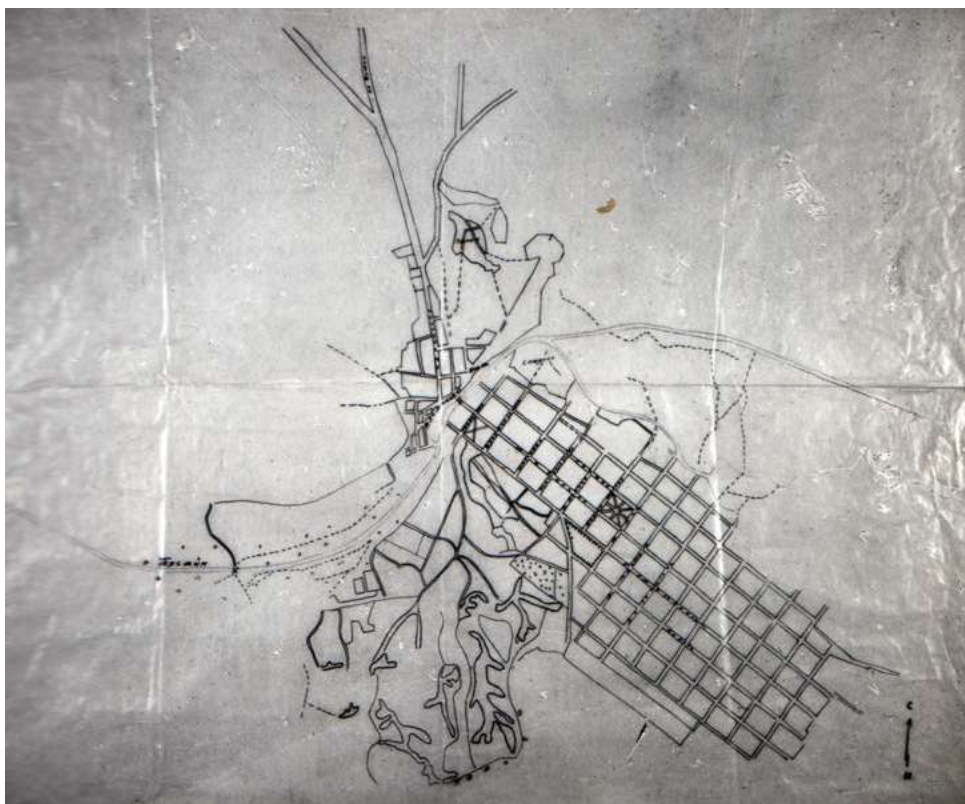
З проголошенням більшовицької влади в м. Чигирин розпочалася руйнація православних храмів та іудейських синагог. У 1928 р. була зруйнована дерев'яна церква в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці, в 1932 р. – Преображенська церква ЧСТ жіночого монастиря, у 1936 р. – Хрестовоздвиженський дерев'яний храм, а з 1934 по 1939 рр. розбирали мурований соборний храм Казанської ікони Божої матері. На 1941 р. з нього залишилися лише нава, вівтар та будиночок для сторожі. У 1939 р. була розібрана і головна церква ЧСТ монастиря, в стінах якої функціонувала маслобійня. В цей час також зруйнували дві дерев'яні синагоги, які розміщувалися на лівому березі р. Тясмин (Перепелиця, 2019, 166).

У роки нацистської окупації (1941-1943 рр.) радянські льотчики 12-18 разів на день бомбардували місто. Від вибуху ракети був зруйнований дах Зразкової середньої школи №1. А на початку грудня 1943 р. нацисти підпалили будинки від піщаної

балки до центру міста. Упродовж кількох днів згоріли будинки на вулицях: Короленка, Калініна, Черкаській, Жовтневої революції, Леніна (Перепелиця, 2019, 120).

Після визволення м. Чигирин Кіровоградської області від нацистів його відбудовували за проєктом Харківського відділення інституту «Гипроград» (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 29). У 1944 р. партійне керівництво району надало споруду зерносховища церковній громаді для перебудови її на молитовний будинок. У 1950 р. він був освячений в ім'я Казанської ікони Божої матері. У міському парку, з нави та вівтаря зруйнованого Свято-Казаського собору, був облаштований літній кінотеатр. У 2004 р. його споруду знесли для побудови Свято-Володимирського собору.

У цей час «Методфонд КиевНИИТИ» розробив план Чигирина 1950 р., який надавав інформацію про те, що територія районного центру розширилась. Зокрема, у південній частині Чигирина вже існували 11 кварталів вулиці Кірова, 11 кварталів вулиці Чапаєва, 8 кварталів вул. Чкалова. А у північній частині міста налічувалося 6 кварталів вулиці Шмідта. Це все, що залишилося від 14 кварталів вулиці, яка існувала ще у 1864 р. (іл. 2).

Іл. 2 План Чигирина 1950 року, розробник «Методфонд КиевНИИТИ»

Згідно плану 1950 року на південній і північній частинах районного центру були заплановані території для побудови промислових підприємств та установ. Зокрема, на вул. Черкаській, яка знаходилася на лівому березі р. Тясмин, розбили 13 нових кварталів, на яких планувалось будувати установи, підприємства, магазини та жилі будинки.

Також у 1953 р. був створений проєкт центральної площі, яка знаходилася на місці торгової площі в XIX ст. План Чигирин 1950 р. та проєкт центральної площі міста 1953 р. чітко зберігали існуючу сітку вулиць XIX ст. У 1954 р. на центральній площі міста була зведена будівля «Райвиконкому» (вул. Жовтневої революції №26). Архітектор О. І. Возний при будівництві цієї споруди використав форми модернізованої класики (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 31). Двохповерховий «протяжонный объем с шестиколонным портиком «держит» пространство центральной площади, являясь как бы камертоном среды» (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 33). На сьогодні (травень 2024 р.) дана будівля має історико-архітектурну цінність і потребує збереження.

Упродовж 50-х рр. XX ст. на вул. Жовтневої революції побудували кілька будівель, які змінили архітектурну композицію районного центру. Всі вони були зведені «в формах характерних для ретроспективистских устремлений того периода» (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 31).

Так, «Классицистическая планировочная структура» (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 32) була використана в будівництві споруди СШ №1 (архітектор А.І.Маринченко) (Історія, 1972, 6 67). У ній, в дуже грубій формі, застосували архітектурні форми та деталі з класики «українського стилю» поч. XX ст. (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 31). У 1987 р. цю споруду науковці «КиївНИИТИ» рекомендували ввести в державний перелік нерухомих пам'яток історії і культури (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 31).

У ювілейний рік (1954) були зведені «Раймаг» (вул. Жовтневої революції №24) та здійснено капітальний ремонт ресторану «Тясмин» (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 29). Імовірно, у 30-х рр. XX ст. споруду ресторану «Тясмин» побудували на фундаменті церкви Успіння Пресвятої Богородиці.

Протягом 50-х рр. XX ст. на вулицях Леніна, Жовтневої революції, Б. Хмельницького, Привокзальній, Горького зводилися приватні житлові будинки. Зокрема, на вул. Леніна №40,42,44, вул. Б.Хмельницького №89,87,85,83, вул. Козацька №48,54. В основному їх будували з саману, а потім обкладали цеглою. Камінь на фундамент брали із Замкової гори, а покрівля на дахах була з місцевої черепиці. З 1957 р. в Чигирині розпочали роботу «Міжколгоспбуд» та Чигиринський цегельний завод. У цей час «Міжколгоспбуд» освоїв на будівництві культурно-побутових приміщень районного центру 1,5 млн. крб. А цегельний завод, який до Другої світової війни випалював «близько мільйона штук цегли, тепер дає її більше, ніж у

десять разів» (Історія, 1972, 666).

Упродовж 1959-1962 років добудували два крила «Раймагу» та звели піріжковий цех ресторану «Тясмин». Також у 1959 р. вже був заселений мурований двоповерховий будинок на 8 квартир (1959 р.) (вул. Держинського №17). На сьогодні (травень 2024 р.) дані споруди газифіковані і приєднанні до міського водогону.

У 1959 р. на землях понад берегом Кременчуцького водоймища, а також на берегах річки Тясмин було засаджено близько 9 тис. га піщаних земель (Історія, 1972, 667).

Упродовж 60-х рр. ХХ ст. м. Чигирин розбудовувалося. Зокрема, на вулицях міста були зведені: споруда кінотеатру «Промінь» (1961 р.) (вул. Жовтневої революції №27), цехи артлілі «Художекспорт» (1962 р.) (вул. Леніна №35), магазин «Гастроном» (1964 р.) (вул. Жовтневої революції №25), цехи шкіргалантерейної фабрики (1966 р.), (вул. П.Комуни №243), цехи маслозаводу (1960 р), (Кірова №109), цехи районного харчокомбінату (1960 р.), адміністративна будівля «Райпищепрому» (1963 р.) (вул. Леніна №32), цехи хлібозаводу (1966 р.) (вул. Горького №72), цехи меблевої фабрики (1968 р.) (вул. Черкаська №59), будівля пошти (Районне агентство «Союздрук» (1962 р.) (вул. Жовтневої революції №55), будівля трьохповерхового готелю (1965 р.) (вул. Держинського №29). Також приміщення районної чотиріповерхової лікарні (1964 р.) (вул. Б. Хмельницького №90), будівля районної поліклініки (1968 р.) (вул. Б.Хмельницького №88) і споруда районної друкарні (1965 р.) (вул. Держинського №18), будівля універмагу «Ювілейний» (1967 р.) (вул. Жовтневої революції №3) (Історія, 1972, 666).

З 1960 по 1963 роки на вулицях міста йшло активне будівництво п'ятьох «хрущовок», кожна з яких нараховувала 16 квартир. Зводили їх на вулицях: Леніна №53, Жовтневої революції №54, Жовтневої революції №71, Щорса №44 і Щорса №42. У другій половині 80-х рр. ХХ ст. у них було проведено водопостачання, а на початку ХХІ ст. їх газифікували.

У 1967 році, на одному з кварталів (вул. Радянська, вул. Держинського, вул. Б.Хмельницького, вул. Жовтневої революції) Чигирин, був закладений великий парк «на честь 50-річчя Жовтня» (Історія, 1972, 667). А на головних вулицях міста висадили сотні фруктових дерев, кущів та багато квітів (Історія, 1972, 667).

У першій половині 70-х рр. ХХ ст. проходило активне будівництво державних установ та житлових приміщень. У цей час всі будівлі в Чигирині планували зводити не вищими за Замкову гору. Тому, до 80-х рр. ХХ ст. новобудови мали тільки чотири поверхи.

З вулиці Горького аж до р. Ірклій всі квартали міста, де знаходилися земельні ділянки міщан, були поділені на провулки. На 1979 р. на правому та лівому березі р. Тясмин їх налічувалось 20. У першій половині 70-х

рр. XX ст. всім бажаючим, під індивідуальне будівництво, надали 600 ділянок (Фонди, 1971, арк.140). У цей час будинки зводили з саману та цегли місцевих заводів, а покривали їх шифером та бляхою.

З 1971-1975 рр. у місті будували освітні установи та жилі приміщення. Зокрема, будинок культури (1973 р.) (Жовтневої революції №28), чотириповерхове приміщення сільськогосподарського технікуму бухгалтерського обліку (1973 р.) (вул. Б.Хмельницького №86), будівлю дитячого «яслі-саду» (Фонди, 1971, арк.118) «Сонечко» (1977 р.) (вул. Леніна №34-а) (Фонди, 1971, арк.118). Також був зведений мурований 16-квартирний житловий будинок (1974 р.) на вул. Радянській №6-а. У 1974 р. на Виконком Чигиринської міської Ради надійшла 221 заява з проханням виділити індивідуальні земельні ділянки для побудови власних будинків. Згідно рішень виконкому міської Ради було «обстежено господарств на місці» та наділено 187 ділянок під забудову (Фонди, 1971, арк.16).

У 1979 р. на житлово-комунальне обслуговування було виділено 146 тис. крб. Зокрема, на нове будівництво – 80 тис. крб., капітальний ремонт об'єктів благоустрою – 44 тис. крб., проведення капітального ремонту будинків «по вул. Чкалова, 7, Дзержинського, 24 – 22 тис. крб.» (Фонди, 1975, арк. 7-8).

У зв'язку з тим, що заяви на отримання індивідуальних земельних ділянок для побудови нових будинків інтенсивно надходили до Виконкому міської Ради, виникла потреба нарізати новий провулок. Згідно протоколу №7 «Засідання виконкому міської Ради народних депутатів» від 11 квітня 1979 р. вирішило «В зв'язку з нарізкою нового провулку в м. Чигирині між вулицями Червоноармійська, Свердлова, П. Комуни «найменувати новонарізаний провулок імені Михайла Брайка» (Фонди, 1975, арк.147).

Тому, протягом 1979 р. Виконком міської Ради вирішив надати 31-ну індивідуальну земельну ділянку для зведення нових будинків і 4 земельних ділянок для будівництва промислових і фінансових установ та комунального житлового будинку (Фонди, 1975, арк.1-161). Зокрема, про виділення земельної ділянки районному вузлу зв'язку для обладнання складу під телеграфні стовпи (Фонди, 1975, арк.110), виділення земельної ділянки під реконструкцію котельні по вул. Радянська № 7, про виділення прокуратурі Чигиринського району земельної ділянки під будівництво «службового приміщення, будбанку, ошадкаси та держстраху по вул. Жовтневої революції №53» (Фонди, 1975, арк.34) і про виділення «Чигиринському лісгоспзагу» (Фонди, 1975, арк.69) земельної ділянки під будівництво 4-квартирного двохповерхового будинку «по провулку 12 грудня №1» (Фонди, 1975, арк.69).

За 1979 рік районним інвентарним бюро виготовлено 14 актів прийому в експлуатацію індивідуальних будинків та акти державної комісії на прийняття в експлуатацію переобладнаного «приміщення службового держбанку та побудованого господарчого сараю по вул. Леніна №37»

(Фонди, 1975, арк.54). На 15 серпня 1979 р. було здано в експлуатацію 24-квартирний кооперативний будинок (вул. Леніна 3-а), двоквартирний 2-поверховий будинок для учителів (вул. Леніна 46/а) та дитячий садок на 320 місць (Фонди, 1975, арк.139). Також продовжувалося будівництво приміщення середньої школи №2 (вул. Б.Хмельницького №21), стоквартирного житлового будинку (вул. Жовтневої революції №17), приміщення районної аптеки (вул. Леніна №20) та очисних споруд на 700м³ (Фонди,1975, арк.216).

У 1979 р. архітекторами «Київського Гипрограда» був розроблений «генплан» м. Чигирин. У ньому в забудові центру міста «домамы-пластинами» не були «учтены особенности композиционной ситуации» (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 21), тому що протягом всього історичного розвитку Чигирин головною «градоформирующим фактором» була Замкова гора (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 21). Ще з XVII ст. місто мало особливості природного ландшафту, які зумовили його структуру. У процесі історичного розвитку ця структура кілька разів змінювалася, а Замкова гора частково втрачала «организующий градостроительный фактор» (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 21). У 1974 р. на північній частині Замкової гори був встановлений пам'ятник Б.Хмельницькому, який у подальшому і став головною домінантою міста.

«Генплан» 1979 року передбачав зведення в районному центрі висотних споруд. Було заплановано багатопверхові будівлі не вище 4 поверхів через висоту пам'ятника Б. Хмельницькому, адже пам'ятник був високою 18,6 м (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 20). Але, у кінці 70-х рр. XX ст. на трьох кварталах центральної частини Чигирин були побудовані п'ятиповерхові житлові будинки, «нарушавшие масштабные параметры среды и отнюдь не украсившие город» (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 31). Одним із прийнятних прикладів сучасного будівництва став районний будинок культури, який був зведений ще в 1973 році. Його «невысокий расчлененный объем» завершив архітектурну композицію центральної площі м. Чигирин (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 31).

Таким чином, у 1979 р. архітектурна композиція Чигирин була неоднорідною в якісному і в стильовому відношенні. Її загальний естетичний рівень знаходився не на високому рівні (Махрин, Лебедев, Вечерський, 1987, 31).

На травень 2024 р. в м. Чигирин Чигиринської територіальної громади Черкаської області налічується 78 будівель початку XIX – середини XX століть. У подальшому всі ці будівлі ввійдуть у Реєстр пам'яток культурної спадщини Чигиринщини.

Аналізуючи архівні матеріали, історичні джерела, спогади очевидців приходимо до висновку, що архітектурний ландшафт м. Чигирин відіграє значну роль у розбудові першої гетьманської столиці УКД Війська Запорізького.

Використана література:

1. Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Київ: Тип. Л.М. Фиша и П.Е.Вольфсона, 1913. 1115 с.
2. Журавченко І.В. Мои воспоминания об организации Соввласти в Чигиринском Уезде 1917-1923 годы/Фонди НІКЗ «Чигирин», 1987. КВ-3436. ПП. 270. 19 с.
3. Історія міст і сіл У РСР. Черкаська область. Інститут історії Академії наук УРСР Київ:Харківська книжкова фабрика ім. М.В.Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міністрів Української РСР. Харків, Донецьк-Захаржевська, 6/8,1972.787 с.
4. Кілессо С.Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. Київ: «Техніка», 2000. 141с.
5. Мариновський Ю.Черкаська минувшина. Книга І. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 р. Черкаси: «Відлуння»,1997. 207 с.
6. Махрин В., Лебедев Г., Вечерський В. Историко-архитектурные предпроектные исследования к опорным планам Городов УССР. Научные рекомендации к опорному плану г.Чигирина Черкасской области. ТЕМА 15-86. Киев,1987. 95с.
7. Павлова С. Ф., Перепелиця А.І. Чигирин в переддень 400-ї річниці свого заснування (1908-1912 р./Збірник 9.Чигиринщина: 30 р. незалежності. Матеріали дев'ятої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції. Чигирин в історії України. 26 травня 2021 р.,Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є.І., 2021. С.112-123 .
8. Перепелиця А.І., Павлова С.Ф. Соціально-культурний портрет Чигирина. Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є.І., 2020. 214 с.
9. Перепелиця А.Православні святині Чигиринщини. Черкаси: «Вертикаль», 2019 . 219 с.
10. Сомко О.М., Толкушин О.Г. Плани і карти міста Чигирин./ Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали V науково-практичної конференції 12-13 листопада 2015 р. Черкаси: «Вертикаль», 2016. С.42-50.
11. Харченко Л.Поштові листівки початку ХХ ст. із видами Чигирина (за матеріалами фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»)/Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції, 30 вересня -1 жовтня 2010. Черкаси: «Вертикаль», 2011. С.178-181.
12. Фонди НІКЗ «Чигирин», 1971.ТЗ-1293/арк.200.

*Олександр РОМАНЧЕНКО,
начальник науково-дослідного відділу
Національного заповідника
«Києво-Печерська лавра»*

**ВІДБУДОВА ЦЕРКВИ СПАСА НА БЕРЕСТОВОМУ
ТА ПРОЦЕСИ ТРАНСФОРМАЦІЇ
МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА КИЄВА
ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ**

*Oleksandr ROMANCHENKO,
head of the research department
National Reserve
«Kyiv-Pechersk Lavra»*

**RECONSTRUCTION OF THE CHURCH OF
THE SALVATION IN BERESTOVO AND PROCESSES OF
TRANSFORMATION OF THE URBAN ENVIRONMENT OF
KYIV IN THE BEGINNING OF THE XVII CENTURY**

Після лихоліть і катаклізмів, що випали на долю Києва протягом XIII—XV ст. його містобудівний розвиток активізується у другій половині XVI століття. Втративши статус князівського осідку, в цей період місто було воєводським центром Речі Посполитої.

З укладенням у 1569 р. Люблінської унії, Київ, який ще наприкінці XV ст. отримав Магдебурзьке право, активно залучається до системи загальнопольських та загальноєвропейських торгово-економічних стосунків, перетворюючись на важливий центр міжнародної транзитної торгівлі. Цьому сприяло вигідне географічне розташування міста біля гавані на р. Дніпрі, де перехрещувались важливі торгові шляхи, а також надання йому у 1571 р. т. зв. складського права [1].

З прибуттям численних переселенців, зокрема, із західних земель Речі Посполитої у місті значно поліпшується демографічна ситуація. Наприкінці XVI ст. Київ поряд із Львовом, Кам'янцем-Подільським, Луцьком та

ін. стає не лише одним із найбільших українських міст [2; с. 162], але й входить до двадцятки найбільших міст Польського Королівства [3; с. 266]. В 1620-х рр. у Києві налічувалось бл. 8 800 мешканців, а у середині XVII ст. - 12 тис. осіб [4; с. 120, 159].

Зростає також чисельність іноетнічних осіб (поляки, вірмени та ін.) їх кількість досягає 10% , що загалом характерно для пізньосередньовічних європейських торгових міст. [5; с. 44]. Зокрема, поляки входили до багатьох впливових соціальних груп населення Києва: замкова залога, урядовці (*від 1608 р. київськими воєводами призначалися виключно католики*), духовенство, значна частина шляхти. Також відомо про існування в Києві колонії купців-вірмен [6].

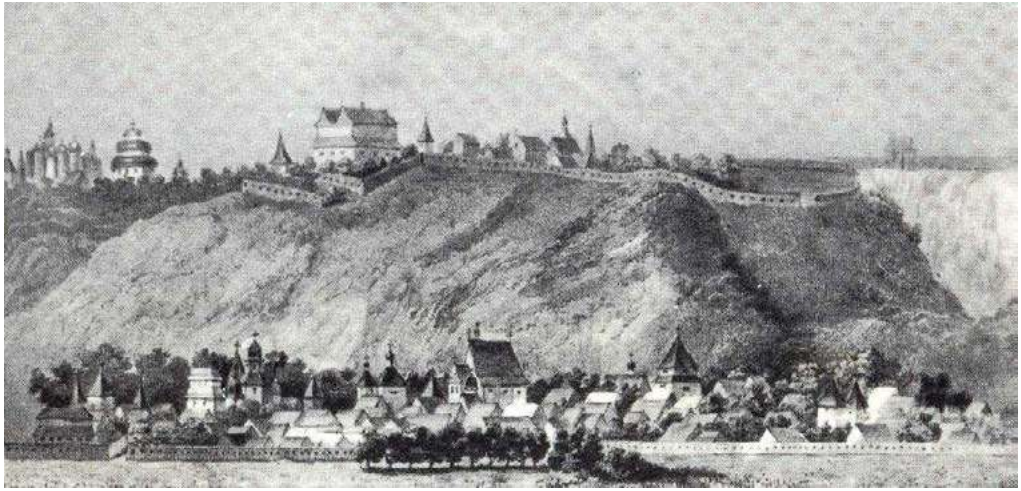
З 1620-х рр. у Києві, в умовах розвитку контрреформаційних процесів, поряд із занепадом структур православної церкви, розгортається місіонерська діяльність католицьких орденів: бернардинців, єзуїтів та домініканців. Останні, маючи глибоку історичну традицію на Русі, на поч. XVII ст. були найвпливовішою та найавторитетнішою католицькою спільнотою Києва, яка володіла досить значними фінансовими та майновими ресурсами [7].

На поч. XVII ст. фіксуються значні зміни у розпланувальній структурі Києва. Його давньоруська частина – Верхнє місто, т. зв. «Гора», яка відігравала роль адміністративного і культурно-релігійного центру, занепадає. У цей час тут локалізується невелике поселення – Софійська слобода, яке слабо впливає на формування міського простору Києва.

Фактично всі давньоруські храми Верхнього міста, згідно зі спогадами мандрівника М. Груневега, який відвідав Київ у 1584 р., перебували у поруйнованому стані [8]. Подібну оцінку ситуації, що склалася у Верхньому місті, дає Л. Міляєва, яка стверджує, що на поч. XVII ст. Київ був містом із «занедбанними і пограбованими храмами» [9].

Єдиною значною спорудою нагірної частини міста був замок, зведений у др. пол. XIV ст. у його західній частині, над Нижнім містом – Подолом. Замок, що мав дерев'яні укріплення, станом на поч. XVII ст. втратив роль фортеці, зберігши за собою функцію адміністративної установи – резиденції київських воєвод. Зважаючи на місце розташування, київський замок відігравав винятково важливу роль у формуванні міської панорами з урахуванням наявності у його складі висотноорієнтованих споруд – палацу воєводи, п'ятнадцяти сторожових триярусних башт, двох православних церков і однієї католицької каплиці [10].

Визначальним фактором формування просторового розпланування Києва перш. пол. XVII ст. був розвиток – Подолу і Печерського містечка, які відігравали роль містоутворюючих центрів. Власне у цих двох поселеннях в зазначений період, з урахуванням актуальних суспільно-політичних та соціально-економічних чинників, відбувалися активні процеси трансформації їх історично успадкованого вигляду (іл. 1).

Іл.1. Панорама Верхнього міста і Києво-Подолу. Середина XVII ст.

На поч. XVII ст. торгівельно-ремісниче передмістя давньоруського Києва – Поділ, який містився біля річкової торгової гавані і мав статус королівського міста на магдебурзькому праві, стає центром міського життя. Тут концентруються найважливіші адміністративні, торгові та культові споруди: ратуша, мурований соборний храм Успіння Богородиці Пирогощої (XII ст.), численні дерев'яні церкви, гостинний двір, купецькі склади та крамниці. Власне Поділ і розташований впритул до нього замок Верхнього міста, незважаючи на їх топографічну ізольованість, становили цілісну урбаністичну систему, яка уособлювала пізньосередньовічне місто Київ. Кількість населення на Подолі постійно зростала. Якщо на сер. XVI ст. тут налічувалось бл. 2,5 тис. мешканців, то на поч. 1620-х рр. їх кількість досягла 7 тис. [11, с. 39, 181], а у сер. 1640-х рр. становила бл. 10 тис. [12, с. 171], що складало абсолютну більшість населення тогочасного Києва.

Головним модулем щільної забудови Подолу були об'єднані у квартали малоповерхові садиби, які зводились із дерева. Г. Л. де Боплан у 1640 р. зазначав, що подільські житлові будинки «..досить низькі і рідко споруджуються вище одного поверху» [13]. Власне характер житлової забудови Подолу у вигляді одноповерхових дерев'яних будинків мало змінився з давньоруського часу.

На тлі одноповерхової житлової забудови, розташованої на рівнинній території, основними домінуючими спорудами, що формували міське середовище Подолу, були будівлі церков, увінчані традиційними для українського дерев'яного зодчества вертикальними конструкціями – т. зв. верхами із виразними купольними завершеннями. Загалом, на поч. XVII ст. на Подолі нараховувалось одинадцять дерев'яних православних храмів [14,

с. 79], а також мурований давньоруський собор Успіння Богородиці Пирогощі (XII ст.). Численні подільські православні святині (поряд із давньоруськими храмами Верхнього міста), значною мірою уособлювали собою філософсько-світоглядну ідею, що починає популяризуватися на поч. XVII ст.: «Київ – другий Єрусалим».

Як вже зазначалося, після Люблінської унії, у зв'язку із значною кількістю новоприбулих осіб католицького віровизнання, на Подолі на поч. XVII ст. зводяться католицькі храми, переважно у вигляді безкупольних базилік, перекритих гостроверхими дахами та прилеглих до них дзвіниць із шпилеподібними завершеннями згідно із традиціями західного храмобудування.

Храми Біскупщини згадував у сер. XVII ст. Г. Л. де Боплан: «католики в цьому місті мають чотири храми: Кафедральний, Домініканський на Ринковій площі, Бернардинський під горою і Єзуїтський, зведений недавно між Бернардинським собором і рікою» [16]. З них дерев'яними були бернардинський (зведений бл. 1628 р.) [17] і єзуїтський костели (бл. 1633 р.) [18], кам'яними – кафедральний костел Пресвятої Діви Марії (бл. 1610 р.) [19] і домініканський костел.

Найзначнішим серед подільських католицьких храмів за об'ємом та архітектурно-художніми якостями був мурований домініканський костел Св. Миколая, зведений бл. 1610 р. [20]. Він являв собою чотиристовпну тринавову споруду базилікального типу з розмірами в плані 19x22 м, в оформленні фасадів та інтер'єрів якої були використані мотиви готики і ренесансу (т. зв. постготики) [21].

У розглядуваний період (до сер. XVII ст.) подільські католицькі і православні храми були територіально розмежованими. Католицькі костели досить компактно зосереджувалися на призамковій території площею бл. одного гектара, підпорядкованій воєводі, у межах т. зв. Біскупського містечка (Біскупщини), де в основному мешкали новоприбулі переселенці, а православні церкви – на магістратській території із корінними мешканцями [15, с. 46]. Співвідношення кількості православних і католицьких храмів на Подолі на поч. XVII ст. становило 1:3.

Таким чином у перш. пол. XVII ст. характер міського середовища Подолу значною мірою визначали півтора десятки християнських храмових будівель західної і східної традиції, активно впливаючи на формування загальноміської панорами (зафіксована на мал. А. ван Верстерфельда сер. XVII ст.). При цьому слід зазначити, що із зведенням на поч. XVII ст. двох мурованих костелів, у Києві після тривалої перерви починає відроджуватися кам'яне храмобудування, оскільки впродовж XIV-XVI ст. у Києві не було зведено жодного кам'яного храму [22].

ПЕЧЕРСЬКЕ МІСТЕЧКО

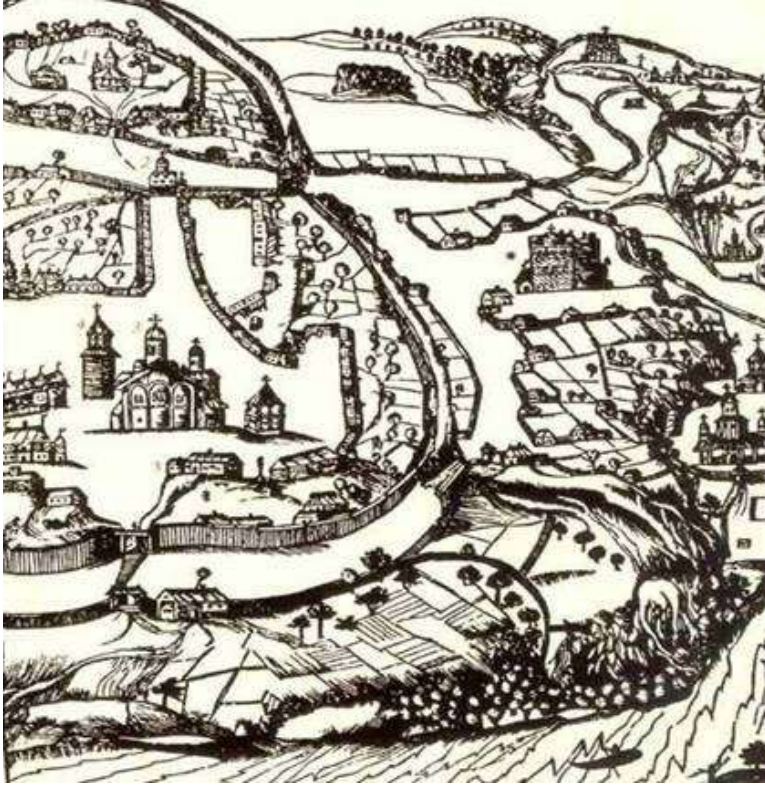
Активно розвивався і другий за значенням містоформуєчий район тогочасного Києва – поселення на Печерську, яке було засноване у XII ст. і у перш. пол. XVII ст. мало статус приватновласницького містечка Печерського монастиря. Подальшому піднесенню містечка сприяло перетворення Печерського монастиря на великий центр паломництва, чому сприяла наявність на його території великої кількості святинь і реліквій. Крім того, завдяки зручному розташуванню біля придніпровської Наводницької гавані, Печерське містечко було значний торговельним центром, де розміщувалося численні комерційні будівлі (лавки, склади та ін.).

На відміну від поліетнічного торговельно-купецького Подолу, Печерськ мав досить патріархальний вигляд, що пов'язано із його залежністю від Печерської обителі, яка керувалася суворим студійським статутом. Наприкінці XVI ст. М. Груневег згадує його як велике гарне село [23]. У сер. XVII ст. кількість мешканців містечка досягла двох тис. осіб [24].

Основним архітектурним комплексом, який мав домінуюче значення в структурі містечка, був особливо шанований Печерський монастир. Його доповнював розташований поруч значно скромніший ансамбль жіночого Вознесенського монастирів (заснований у XVI ст.), всі будівлі якого були дерев'яними. Про значущість містечка, окрім наявності двох монастирів, свідчило також розташування на його території п'яти парафіяльних храмів. Три з них містилися в центральній частині містечка - біля торгу: Параскеви П'ятниці, Феодосія Печерського та Воскресіння Господнього, ще два храми - давньоруська церква Спаса на Берестові та храм Різдва Господнього містилися з північно-західного боку, біля придніпровських схилів. Всі ці храми, крім Спаського, були дерев'яними будівлями, увінчаними верхами.

Житлову забудову містечка складала одноповерхові дерев'яні будинки садибного типу, нерегулярно розміщені серед зелених насаджень на території із складним рельєфом. На тлі малоповерхової житлової забудови, окрім ансамблю Печерського монастиря, основними містобудівними домікантами Печерського містечка, подібно до Подолу, були його храмові будівлі. Загальний вигляд частини Печерського містечка у 1630-х рр. представлений на трьох гравюрах А. Кальнофойського із книги «Тератургима» (іл. 2).

Беручи до уваги проведені протягом останнього часу комплексні натурні дослідження, вбачається можливим стверджувати, що цей незвичний вигляд храму сформувався під час його приналежності київським унійним митрополитам протягом 1596-1630-х років. [25].

*Ил.2. Печерське містечко, Верхня Лавра та церква Спаса на Берестовому
Фрагмент гравюри із книги А.Кальнофойського «Тератургіма», 1638 рік.*

Власне після численних руйнувань XIII–XV ст. від давньоруського чотиристовпного хрестовокупольного храму зберігся лише перший ярус нартекса. В такому вигляді храм наймовірніше проіснував до поч. XVII ст. [26].

Унійна церква як церква Володимирового хрещення високо цінувала церкву Спаса, яка згідно із «Хронікою» М. Стрийковського, вважалася найдавнішим київським храмом, спорудженим Хрестителем Русі Володимиром Великим у його заміській резиденції на Берестовому. З особливою пошаною ставлячись до «священних руїн», уніати перетворили збережену частину давньоруського нартекса на молитовний зал-наос, добудувавши до нього зі сходу вітвар у вигляді трьох гранчастих апсид. Об'єм нартекса було увінчано подібними до корони ступінчастими щипцями.

Зважаючи на тогочасний занепад православного храмобудування у Києві, не виключено, що новопостала унійна церква залучила до проведення робіт з відбудови Спаської церкви будівельну артіль, афілійовану з католицькими колами. Найпевніше, до робіт було залучено будівничих, пов'язаних із Орденем Домініканців, який вважався головним опікуном унійної церкви.

Отці Домініканці, будучи найвпливовішою та найавторитетнішою католицькою спільнотою Києва, звели, як вже зазначалося, на поч. XVII ст. мурований конвентуальний костел Св. Миколая у престижній центральній частині Подолу. Цей костел був найбільшим католицьким храмом Києва та відзначався пишним архітектурно-декоративним оздобленням фасадів і інтер'єрів, витриманим у готично-ренесансній стилістиці (т. зв. постготика), яка стала визначальною для домініканських храмів перш. пол. XVII століття. Загалом готика вважалася офіційним архітектурним стилем католицьких храмів, що пов'язувалося із збереженням чистоти віри.

Подібні риси готично-ренесансної стилістики простежуються також у об'ємах, прибудованих на поч. XVII ст. до давньоруського об'єму нартекса церкви Спаса на Берестові. Зокрема, зовнішній вигляд храму визначали елементи з арсеналу готики: вузькі стрілчасті вікна вітварних апсид (збереглися в натурі), ступінчасті щипці, що увінчували об'єм давньоруського нартекса (не збереглися; зафіксовані на гравюрі), кругле вікно-троянда на головному фасаді (нині в інтер'єрі західного притвору), ймовірні стрімкі дахи над вітварною частиною та ін. Впливом католицького зодчества можна пояснити те, що відбудована церква Спаса не мала характерного для візантійської традиції купольного завершення.

Інтер'єр церкви Спаса під час її перебудови уніатами був також оформлений із застосуванням готичних та ренесансних архітектурно-декоративних елементів (у даному дослідженні не розглядаються).

Разом з тим, на основі архітектурно-стилістичного аналізу будівлі церкви Спаса та її окремих елементів, а також враховуючи зображення храму на гравюрі 1638 р., нами опрацьовано варіант реконструкції загального вигляду храму станом на 1620-ті роки. Зважаючи на те, що висотні відмітки прибудованих апсид досягали середини висоти об'єму давньоруського нартекса та з урахуванням закономірностей формотворення постготичної стилістики, вбачається можливим припустити, що вітварні апсиди в цей час були перекриті подібними до готичних стрімкими дахами.

Таким чином у перш. пол. XVII ст. залишки давньоруського храму Спаса на Берестові були перебудовані з урахуванням впливів традицій західного храмобудування, що значно вплинуло на традиційний характер середовища Печерського містечка. Значний за об'ємом латинізований об'єкт-«антитеза» розташовувався буквально за сотню метрів від Печерської обителі, яка сповідувала традиційні принципи храмобудування візантійського типу.

Тому не видається дивним, що одним з перших заходів Петра Могили спочатку на посаді архімандрита Печерської Лаври, а згодом Митрополита Київського, Галицького і всієї Русі, був викуп Спаського храму в унійної

церкви та його термінова перебудова. Незважаючи на загалом задовільний стан конструкцій даху, П. Могила, як видається, був змушений здійснити його перебудову з метою приведення загального вигляду храму до канонів православного храмубудування шляхом ліквідації ступінчастих щипців, стрімких дахів над вітварними апсидами та встановлення купольного завершення. Добудована П. Могилою до західного фасаду храму дерев'яна дзвіниця перекрила своїм об'ємом також згадане кругле вікно-троянду. Власне, як вбачається, на гравюрі 1638 р. фіксується початок робіт з демонтажу попередніх дахів та підготовка до встановлення нових дахових завершень.

Таким чином, відбудова церкви Спаса на Берестові у Печерському містечку із застосуванням форм, близьких до тогочасного католицького храмубудування, відображає загальну тенденцію трансформації та модернізації міського середовища Києва першої половини XVII ст., пов'язану із загальноєвропейськими суспільно-політичними та економічними процесами, до яких долучилося місто після Люблінської унії та переходу Київщини з литовської до польської юрисдикції.

В короткотривалий період 1610-1640- рр. у обох найзначніших осередках Києва: на Подолі та у Печерському містечку, на фоні кризових явищ у середовищі Київської православної митрополії і занепаду православного храмубудування, а також посилення позицій католицької церкви, відбувались схожі процеси зміни традиційного характеру містобудівного середовища шляхом включення до нього у якості домінуючих об'єктів західного храмубудування, які із середини XVII століття були припинені сплеском архітектурно-художніх ідей українського бароко.

Використана література:

1. Білоус Н. Київ наприкінці XV - у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування : [монографія] / НАНУ, Ін-т історії України, Центр соц. історії. – Київ: Києво-Могилян. акад., 2008. – 358 с.
2. Климовський С. Соціальна топографія Києва XI – середини XVII сторіччя. – К.: Стилос, 2002. – 230 с.
3. Дейвіс Н. Боже ігрище: Історія Польщі. К.: В-во ім. С. Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.
4. Климовський С. Соціальна топографія Києва XI – середини XVII сторіччя. – К.: Стилос, 2002. – 230 с.
5. Там само.
6. Шилова А. Вірменія. // Енциклопедія історії України: Т. 1. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАНУ, Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2003. - 688 с.

7. Урсу Н. Історія фундацій осередків домініканського ордену на Україні // Зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. університету. Сер. Педагогіка. Вип. 6.– К.-Под., 2005.
8. Ісаєвич Я. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва (Мартин Груневег і його опис Києва) // Київська Русь. Культура. Традиції. - К., Вид.: Наукова думка. 1982, с. 113 – 129.
9. Міляєва Л. Митрополит П. Могила і мистецтво Києва 30-40-х рр. XVII ст. Вісник Львівського ун-ту / Серія мистецтвознавство. Вип. 3. - Львів, 2003, с. 161-171.
10. Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII – поч. XIX ст. – К. ВД «Стилос», 2003, с. 64.
11. Климовський С. Соціальна топографія Києва XI – середини XVII сторіччя. – К.: Стилос, 2002, с. 39, 181.
12. Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII – поч. XIX ст. – К. ВД «Стилос», 2003, с. 171.
13. Боплан Г. Л. Опис України. Львів: Каменярь, 1990, 301 с.
14. Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII – поч. XIX ст. – К. ВД «Стилос», 2003, с. 79.
15. Там само, с. 46.
16. Горбик О. Римо-католицькі костьоли Києва і Київщини. - К.: Техніка, 2004.
17. Болховітінов Євгеній Митрополит. Вибрані праці з історії Києва. Київ: Либідь 1995 р., 488 с.
18. Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII - середина XVI ст. - К., 1996, с. 109-189.
19. Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII – поч. XIX ст. – К. ВД «Стилос», 2003, с. 60.
20. Романченко О. Вівтарна частина церкви Спаса на Берестові: Opus Dei. / Могилянські читання. Збірник наукових праць. – К. Інтерсервіс, 2023, с. 247-261.
21. Климовський С. Соціальна топографія Києва XI – середини XVII сторіччя. – К.: Стилос, 2002, с. 34.
22. Ісаєвич Я. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва (Мартин Груневег і його опис Києва) // Київська Русь. Культура. Традиції. К., Вид.: Наукова думка. 1982, с. 113 – 129.
23. Сіткарьова О. Архітектурний ансамбль Печерського містечка у Києві наприкінці XVII - на початку XVIII століть. – Електронний ресурс. Режим доступу: <https://chtyvo.org.ua> › authors › Sitkarova_Olha /Arkhitekturnyi_ansambl_Pecherskoho_mistechka_u_

Kyievi_naprykintsi_XVII_na_pochatku_XVIII_stolit.pdf?

24. Романченко О. Ймовірна писемна згадка про церкву Спаса на Берестові у др. пол. ХУІ ст. / Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: Актуальні виклики сучасності. М-ли УІІ Міжнародної наук.-практ. конференції. – К.: Інтерсервіс, 2023, с.122-131.

*Євсєєва Єлізавета,
магістр архітектури, дослідниця ГО
«Новокаховське товариство
охорони культурної спадщини»
м. Нова Каховка / м. Львів*

АНСАМБЛЬ НОВОЇ КАХОВКИ: ДОСВІД ЗБЕРЕЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ В АКТУАЛЬНИХ УМОВАХ

*Ievseieva Ielizaveta
Master of Architecture
researcher of NGO Nova Kakhovka
Society for protecting of Cultural Heritage
Nova Kakhovka / Lviv
<https://orcid.org/0009-0009-1646-9376>*

NOVA KAKHOVKA ENSEMBLE: EXPERIENCE OF PRESERVING IDENTITY IN CURRENT CONTEXT

Анотація

У статті висвітлено сукупність наукових та практичних заходів щодо виявлення, документування та збереження об'єкта культурної спадщини "Історична забудова міста Нова Каховка" в умовах загрози існуванню внаслідок містобудівної політики міської влади 2012-2021 років та актуальних військових дій 2022-2024р. Проаналізовано підходи авторів створення містобудівного ансамблю в умовах повоєнної реальності 50 х років ХХ ст з точки зору впливу на формування унікальної ідентичності об'єкта. Розглянуто роль громадської ініціативи щодо успішності заходів із збереження локальної культурної спадщини та перспективи роботи зі спадщиною, що лишилась в окупації.

Ключові слова: повоєнна відбудова міст; монументально-декоративне мистецтво ХХ ст; Григорій Довженко; ідентичність; ансамблева забудова.

Abstract

The article highlights a set of scientific and practical measures to identify, document, and preserve the cultural heritage site «Historical Center of Nova Kakhovka» in the context of a threat to its existence as a result of the urban planning policy of the city authorities in 2012-2021 and current military actions in 2022-2024. The authors' approaches to creating an urban planning ensemble in the postwar reality of the 1950s are analyzed in terms of their impact on the formation of the unique identity of the object. The role of public initiatives in the success of measures to preserve local cultural heritage and the prospects for working with the heritage that remained under occupation are considered. The experience of post-war rebuilding of Ukraine after World War II has a number of unique methods and characteristics, including identity issues, among others. The current challenges of the country's reconstruction strategy, taking into account the problems of preserving cultural heritage, actualize the issue of identity search and should be based on thorough research, primarily taking into account national experience.

Keywords: Postwar Architecture; Monumental and Decorative Art of the XX; Hryhorii Dovzhenko; Identity; City Ensemble.

Постановка проблеми: досвід повоєнної відбудови України після Другої Світової війни має низку унікальних методів та характеристик, що включали питання ідентичності серед інших. Сучасні виклики щодо стратегії відбудови країни з урахуванням проблем збереження культурної спадщини актуалізують питання пошуку ідентичності та мають спиратись на ґрунтовні дослідження, першочергово враховуючи національний досвід.

Методологія. Було проведено архівні та натурні дослідження цілісного містобудівного ансамблю, виявлено автентичні та унікальні характеристики, ініційовано та проведено системну науково-дослідну роботу з залученням широкого кола експертів щодо набуття об'єктом статусу пам'ятки національного значення. Досліджено результати низки освітніх, популяризаційних та практичних партисипаційних проєктів, що сприяли збереженню об'єктів культурної спадщини та розвитку форм взаємодії з культурною спадщиною як носієм персональної, локальної та національної ідентичності.

Основна частина

На початку 50-х років ХХ століття архітектурний ентузіазм щодо відновлення зруйнованою війною країни досяг свого піку, що спонукало містобудівників до реалізації проєкту Нової Каховки як міста-саду та міста-ансамблю. Використовуючи всі доступні ресурси, архітектори до-

кладали значних зусиль для створення зручних планувань та комфортних умов проживання, що контрастувало з попередньою практикою будівництва стандартних та непридатних для життя міст при великих промислових об'єктах. Нова Каховка стала символом зміни підходів до містобудування в СРСР, відображаючи прагнення до створення гармонійних, комфортних та функціональних міських просторів, що могли б одразу забезпечити високу якість життя своїм мешканцям (Широчин 2024, ст. 21).

Таким чином у Новій Каховці було застосовано кілька ключових підходів до повоєнної відбудови, що сприяли формуванню локальної ідентичності.

Інноваційний підхід до планування: Нова Каховка є одним з небагатьох міст, де реалізовано прогресивний підхід до планування, що передбачає рух «від природи до креслення», замість адаптації території під готові схеми, що було типовим для радянського містобудування.

Комплексний підхід до вирішення містобудівних завдань: створення Нової Каховки як містечка при винятковому інфраструктурному об'єкті вимагало глибоких досліджень та широких знань для узгодження економічних, соціальних та інженерних питань у короткі терміни, що є значним професійним викликом. (Андрущенко 1997, ст. 57)

Унікальність архітектурного опрацювання міста: архітектурне опрацювання міста, включаючи сценарій з видовими точками, акцентами та деталями, було реалізовано на високому рівні, що контрастує з практикою, коли такі аспекти вирішувались по залишковому принципу (Коломієць 1953, ст. 16.)

Людиноцентричний підхід до планування міського середовища: ансамбль Нової Каховки формується не як елемент ідеологічної пропаганди, а через призму індивідуального сприйняття міського середовища людиною, що включає затишні квартали, активне використання річки, парки, альтанки та інші елементи (Вайнштейн 1957, ст. 13).

Роль особистої ініціативи у містобудівних проектах: потужна ініціатива з боку Сергія Андріанова, керівника будівництва, та його одержимість ідеєю “ідеального” міста відіграли вирішальну роль у реалізації цього проекту, незважаючи на опір і скептицизм з боку вищих інстанцій (Андріанов 1953, ст.10). Кінорежисер Олександр Довженко, що працював всі роки будівництва Каховської ГЕС у Новій Каховці, активно включився в процес архітектурного проектування та ініціював низку найхарактерніших особливостей в контексті ідентичності майбутнього міста (Довженко О. 2015, ст. 511). Художник бойчукіст Григорій Довженко не лише зреалізував власні наукові розробки щодо монументального декору, але й навчав фахівців теорії українського мистецтва та архітектури та практичним аспектам техніки різьблення комплексно, продовжуючи таким чином справу Михайла Бойчука (Довженко Г. 1954, ст. 6)

Іл. 1. Паркова альтанка та Палац культури Нової Каховки. 1953 р.

Співпраця провідних архітектурних інститутів у створенні Нової Каховки: залучення провідних архітекторів Харківського інституту «Міськбудпроект» Антона Маторина та Віри Монтлевич для розробки генерального плану, а також активне робота Академії Архітектури для розробки міського ансамблю сприяли створенню унікального міського середовища.

Активна партисипація всіх учасників будівництва: будівництво Каховської ГЕС було першим будівництвом СРСР, де не використовували працю військовополонених та засуджених. Натомість створювалась практика всенародного молодіжного будівництва, що забезпечувало приплив мотивованих кадрів. Керівництво Дніпробуду сприяло певній демократизації процесів прийняття рішень, заохочувало до широких громадських обговорень, активного висвітлення в місцевій пресі, було відкрите до критики та підтримувало ініціативи, вишукуючи фінансові та інші ресурси для реалізації найсміливіших ідей (Довженко О. 2015, ст. 753).

Містечко при будівництві Каховської ГЕС, яке швидко стало містом Нова Каховка, перетворилось на унікальний експериментальний майданчик, де фахівці могли реалізувати свої найкращі теоретичні прагнення та досягнення. Автори розглядали цей проєкт, як “пілотний” щодо подаль-

шої практики містобудування нових населених пунктів. Проте Постанова про “боротьбу з надмірностями в архітектурі” 1955 р. поклала край цьому комплексному напрямку та Нова Каховка залишилась єдиним прикладом такого підходу. Наприкінці 1980 х група вчених НДІ теорії та історії архітектури і містобудування під керівництвом М. Андрущенка розробила історико-архітектурний опорний план м. Нова Каховка, що був затверджений у 1991 р. Автори дослідили містобудівну та архітектурну складові, проте тема ідентичності через монументально-декоративний декор не була повністю розкрита. У 2001 р. місто занесено у перелік історичних населених місць України.

Іл. 2. Орнаментальний декор Г. Довженка на фасадах житлових будинків історичного центру Нової Каховки. Фото 1954 та 2021 рр.

У 2012 році інвестиційним проектом за ініціативи Новокаховської міської ради було заплановано знесення 189 житлових та громадських будинків історичної частини міста під нове багатоповерхове будівництво. Численні ініціативи пропонували також і забудову паркової зони. У 2012 році архітекторка Тетяна Євсеева заснувала ГО “Новокаховське товариство охорони культурної спадщини”, яке об’єднало активних грома-

дьян міста з метою захисту автентичного середовища. Ключовим моментом дослідження, проведеного фахівцями НК ТОКС, стало натурне обстеження монументально-декоративних панно всіх житлових будинків та пошук інформації про автора (Євсєєва 2017, ст. 162). Робота бойчукіста Григорія Довженка не була оцінена свого часу та лишилась в спогадах його соратників, сина архітектора Тараса Довженка, художника Григорія Соколенка. Анотація до каталогу посмертної персональної виставки художника мистецтвознавиці Рубан В. містить короткі відомості цього періоду творчості та посилання на декілька статей Г. Довженка (Рубан 1983, ст. 9-10). Цінними в розкритті задума автора стали щоденникові записи та есеї Олександра Довженка. Митці усвідомлювали, що майбутнє Каховське водосховище затоплює землі, що були колискою культури для багатьох народів. Під воду підуть козацькі січі, церкви та цвинтарі, турецькі фортеці, татарські поселення, скіфські кургани. Якщо вже і має постати місто, то мусить бути настільки гарним, щоб хоч в якійсь мірі компенсувати ці втрати (Довженко О. 2015, ст 736). Тому тема відродження стала визначною в монументальному образі міста, що запропонував Григорій Довженко. В основі орнаментів лежить симетрія, що добре гармоніює зі спокійною рівновагою класичних форм архітектури міста. Мотив «дерева життя», квітка в обрамленні бутонів, виноградні грона і листя, геометричні переплетення – усі візерунки вирізняються високою культурою та глибоким розумінням філософії українського мистецтва. Для кожного будинку Г. Довженко створював свій унікальний образ, враховуючи безліч факторів, такі як: розміщення будинку у кварталі, його призначення, колір фасаду, характер освітлення та інше (Довженко Г. 1955, ст. 23). Архітектори міста відзначали виняткову художню роботу майстра, самоцінність орнаментальних композицій, чутливість до апроприації традиційних народних, козацьких, барокових українських орнаментів, орнаментів інших народів, представники яких проживали на цих теренах чи опинились тут під час будівництва (ІАОП 1990).

За результатами досліджень НК ТОКС, що лягли в основу обширної роботи НДІ «Пам'яткоохоронних досліджень», у 2013 році окремими пам'ятками місцевого значення стали комплекс споруд Каховської ГЕС, ансамбль Центральної площі з адмінбудівлею і Палацом культури, з ротондами та декоративною парковою огорожею. У 2017 забудову історичної частини міста було включено у державний Реєстр пам'яток як пам'ятку архітектури, містобудування та монументального мистецтва місцевого значення. Паралельно проводилось широке залучення фахівців до розв'язання всіх актуальних викликів. Так, у червні 2016 році була проведена науково-практична конференція «Майбутнє архітектурної самобутності та унікальності міста Нова Каховка», присвячена питанням декомунізації (Моляр 2016). За висновками фахівців, що були представлені Інституту

Національної Пам'яті та Міністерству Культури України, було узгоджено та реалізовано вирішення питань комуністичної символіки в елементах оздоблення. З 2017 року в рамках авторського проекту НК ТОКС “Кам'яні вишиванки Нової Каховки” (назва явища була придумана містянами на громадських обговореннях щодо туристичного розвитку міста) було організовано значну кількість лекцій та екскурсій, виставок та майстер класів для широкого кола зацікавлених. До 2022 року волонтери НК ТОКС під керівництвом фахівців за власні кошти та власною працею відновили орнаментальні панно на дев'яти будівлях. Історія створення міста та сучасні зусилля зі збереження його спадщини стали основою для низки просвітницьких проєктів, метою яких є спростування імперської російської пропаганди про російське походження та цивілізаційну роль Росії у розвитку південноукраїнських земель, а також пошук самоідентифікації та переосмислення історії.

З 24 лютого 2022 року Нова Каховка знаходиться в окупації та на лінії фронту. Підрич Росією Каховської ГЕС 6 червня 2023 року завдав величезних збитків зокрема і культурній спадщині. Фахівці НК ТОКС та інших організацій (НЕМО, 2023р) здійснюють моніторинг та документування втрат культурної спадщини. Не припиняється й робота з пошуку стратегічних вирішень завдань майбутнього відродження. 15 березня 2024 року Історичний центр міста Нова Каховка набув статусу пам'ятки містобудування та монументального мистецтва національного значення (Постанова КМУ № 342). Дослідження автентичної техніки Г. Довженка спільно із кафедрою реставрації творів мистецтва з каменю ЛДКДУМ ім Труша в рамках проєкту НКТОКС за підтримки департаменту Львівської міської Ради “Окупована спадщина півдня України: кам'яні вишиванки Нової Каховки” мають на меті пошук оптимальних консерваційних, реставраційних підходів, поширення знань про техніку та роль цієї практики в історії архітектури та монументального мистецтва України 20 ст, створюють підґрунтя для майбутньої залученості фахівців реставраторів до процесів відновлення. Виставка, присвячена історії створення міста, охопила близько 20 міст України та ЄС, розкриваючи ключові питання формування національної та локальної ідентичності півдня України через урбаністичні практики. Продовження активних партисипативних ініціатив сприяє єднанню громади в умовах евакуації по всьому світу навколо теми збереження та майбутнього відновлення.

Іл. 3. Пошкодження будівель історичного центру з монументально-декоративним оздобленням в результаті обстрілів. 2023 р.

Іл. 4. Воркшоп з техніки різьблення Г. Довженка в Академії Мистецтва ім. Гепперта у Вроцлаві. 2022 р.

Перспективи подальших досліджень

В умовах загрози існуванню об'єкта через військові дії важливою є систематизація проведених досліджень та створення єдиного архіву документів, розширення джерел досліджень через залучення приватних архівів, матеріалів аудіо відео архівів України. Виклики роботи зі спадщиною, що лишилась в окупації, актуалізували можливості для нетипових підходів. Трагічні втрати людського потенціалу міста, культурних зв'язків та практик спонукають досліджувати потенціал феномену в контексті перетину матеріальної та нематеріальної культурної спадщини. Досвід роботи зі спадщиною Нової Каховки може бути використано при розробці стратегій повоєнного відновлення та соціально-економічного розвитку постраждалих міст півдня України згідно діапазона цінностей та потреб, що визначені концепцією сталого розвитку. Збереження та розвиток соціокультурної ідентичності міських просторів є одним з найактуальніших викликів не лише в умовах війни, а й з огляду на глобальні процеси.

Висновки

Архітектурно-містобудівний ансамбль Нової Каховка є яскравим прикладом хвилі повоєнного національного відродження, що демонструє тогочасні прагнення та можливості зберегти та розвинути українську культурну ідентичність.

Архітектурні та монументальні проекти в Україні ХХ століття використовувалися як інструмент протистояння колоніальній політиці, відображаючи прагнення до самобутності та незалежності. Самобутність ансамблю Нової Каховки стала символом відродження української ідентичності, демонструючи культурну стійкість та творчий потенціал навіть в умовах тоталітарного строю.

Локальні громадські рухи стають рушійною силою нової хвилі національного відродження, зосереджуючись на збереженні архітектурної та культурної спадщини, наслідуючи важливість усвідомлення культурної ідентичності в умовах прямої та гібридної війни Росії проти України.

Дослідження ансамблю Нової Каховки дозволяє краще зрозуміти процеси повоєнного національного відродження в Україні та ролі архітектури у формуванні національної ідентичності, аналізувати підходи та методи роботи з локальними наративами з метою пошуку розв'язання цієї задачі на новітньому етапі побудови стратегії післявоєнного відновлення.

Використана література:

1. Андріанов С. 1953 р. “Нова Каховка”, часопис “Будівництво і архітектура”, Київ. №1. с 9-11.
2. Вайнштейн. С. 1957 р. “Новая Каховка”. Госстройиздат УССР, Київ. - 38 с.
3. Андрущенко М. 1990 р. Інтерв'ю з М. Коломійцем. ІАОП м. Нова Каховка, Київ. НДТІАМ.
4. Андрущенко М. 1997 р. “Характерні особливості архітектурного стилю повоєнного десятиріччя 1945-1955 рр. в Україні.” – Київ, Видавництво «Українознавство», – 207 с.
5. Рубан В. 1983р. Григорій Довженко. Каталог виставки творів. Київ. - 56с.
6. Довженко Г. 1957 р. “Орнамент в архітектурном ансамблі”, часопис «Декоративное искусство СССР», Москва, с.21-24
7. Довженко Г. 1954 р. “Улучшить качество монументально-декоративных работ”, газета «Всенародная стройка» від 17 ІХ, Нова Каховка
8. Довженко О. 2015 р. Щоденникові записи. Харків. Фоліо. 880с.
9. Євсєєва Т., Євсєєва Є. “Кам’яні вишиванки - шедеври півдня України. Роботи Григорія Довженка в Новій Каховці.”, збірник «Праці Центру пам’яткознавства» випуск 32, 2017р, с 162-166.

10. “Історико-архітектурний опорний план та проєкт зон охорони м. Нова Каховка”. 1990 р. НДІТІАМ. Київ.
11. Коломієць М. 1953р. “Наймолодше місто республіки. часопис Архітектура і будівництво” №3. с 16-19.
12. Моляр Є. “Зрозуміти чи знищити”, [https://life.pravda.com.ua / culture/ 2016/07/13/215109/](https://life.pravda.com.ua/culture/2016/07/13/215109/)
13. HeMo Ukrainian Heritage Monitoring Lab “Наслідки підриву дамби Каховської ГЕС для культурної спадщини” 2023р.
14. https://docs.google.com/document/d/1TN_vZxsciTvoGT3qOIJLPUkH43-n2N8WAD1c_8_SKrc/edit
15. Широчин С. 2024 Українські міста енергетиків. ФОП Невзорова Д.В. Київ. -124с.

Сердюк Олена,
«Український інститут культурного надбання», к.і.н.,
ORCID: 0009-0008-9240-9933

**РЕГЕНЕРАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ ЗАПОВІДНИКІВ.
ДІАЗ «СТАРОДАВНІЙ КИЇВ»**

Serdyuk Olena,
«Ukrainian institute of cultural heritage»,
Ph.D. of history sciences
orcid: 0009-0008-9240-9933

**REGENERATION OF THE TERRITORY OF RESERVES.
STATE HISTORICAL AND ARCHITECTURAL RESERVE
«ANCIENT KYIV»**

Анотація

Дослідження проведені з метою узагальнення і удосконалення структури та методології проведення робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту і пристосування об'єктів культурної спадщини, благоустрою та регенерації історико-архітектурних заповідників. В межах території історико-архітектурних заповідників необхідно забезпечити якісні умови для презентації та функціонального пристосування всіх об'єктів культурної спадщини.

Ключові слова: *пам'ятки та об'єкти культурної спадщини, історико-архітектурний заповідник, Поділ, Верхнє місто, регенерація території.*

Постановка проблеми

Значне місце в сфері охорони культурної спадщини займає комплексний підхід до збереження та регенерації території історико-культурних заповідників.

Проблема збереження та регенерації території історико-культурних заповідників обумовлена загалом відсутністю достатньої законодавчої бази, а також практичному досвіду з цих питань.

Дослідження проведено на прикладі території Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ».

Територія Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ» є унікальною за насиченістю у відсотковому відношенні пам'яток до рядової забудови, розташуванням, чисельністю різновидів об'єктів культурної спадщини, їхнім хронологічним діапазоном, характером і цінністю.

Найбільшим містобудівним утворенням, що входить до складу Заповідника є історична місцевість Поділ. Також Заповідник частково включає в себе ландшафтно-містобудівні утворення Старокиївської гори з прилеглими пагорбами (Замковою горою, Дитинкою, Уздихальницею, Володимирською, Андріївською і Воловою горами) та урочище Гончари і Кожум'яки. Містобудівний розвиток цієї території був значною мірою зумовлений унікальною природною топографією, головною віссю якої був і залишається Дніпро. Його широка долина, вкриті зеленими насадженнями дніпровські схили, мальовничі пагорби і балки формували структуру і образ району, який у подальшому став основою для формування загальноміського центру міста Києва.

Історія формування забудови ДІАЗ «Стародавній Київ» дає змогу зробити узагальнений аналіз стану культурної спадщини з визначенням збереженості традиційного характеру середовища та його ролі в архітектурно-просторовій композиції Заповідника. Кожна вулиця, що входить у межі Заповідника, має різні показники збереженості історичної забудови – будівель та споруд, що на сьогодні визнані пам'ятками історії, архітектури чи містобудування.

Особливе значення мають *Контрактова площа* та *Андріївський узвіз* – вони не тільки зберегли історичну забудову, проте самі є пам'ятками містобудування, не менш важливими є вулиці *Петра Сагайдачного*, *Покровська*, *Володимирська*, *Боричів Тік*, *Велика Житомирська*, що також відповідають критеріям зазначеного виду пам'яток.

Варто визначити, що в цілому традиційний характер середовища ДІАЗ «Стародавній Київ» досить збережений. Зрозуміло, різні частини його території відрізняються за щільністю розташування об'єктів культурної спадщини та ступенем збереженості традиційного характеру середовища. Можна констатувати, що територія Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ» у комплексі історичних споруд та будівель частково зберегла свою регулярну планувальну структуру в класичному стилі початку XIX ст., головні ансамблі та комплекси (XVIII–XX ст.), фрагментарно збережені композиційні зв'язки між ними, характерність та архітектурну цінність рядової забудови та її співвідношення з формуючими пам'ятками (XIX–XX ст.). Проте архітектурна та художня цінність традиційної забудови

Заповідника безсумнівна, оскільки поєднує в собі різні стилі: бароко, класицизм, модерн, утворена різними історичними типами адміністративних та житлових будинків, культовими спорудами, окремими будівлями.

Активний процес урбанізації центральної частини міста після набуття Україною у 1991 р. незалежності призвів до нарощування масштабів забудови. Поява після 2000 р. будівель підвищеної поверховості і висотних будівель на Кудрявському пагорбі і в районі Львівської площі, над урочищем Гончари та Кожум'яки призвела до негативних змін містобудівної панорами Києва. Аналогічні процеси відбувались і в межах заплавної частини Подолу, де з'явилися неспівмасштабні будівлі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження основних характеристик і параметрів містобудівного історичного середовища присвячені роботи вітчизняних науковців і фахівців Апостолової-Сосси Л.О., Вечерського В.В., Зливкової О.О., Сердюк О.М. та ін. [5, 6, 7]. Дослідження території ДІАЗ «Стародавній Київ» висвітлено в роботах таких дослідників як: Люта Т.Ю., Сагайдак М.А, Толочко П.П. та ін. [8, 9, 10, 11].

Ціллю публікації є узагальнення і удосконалення структури та методології містобудівного аналізу території історико-архітектурних заповідників з урахуванням сучасних підходів і міжнародного досвіду.

Метою дослідження є забезпечення збереження пам'яток та об'єктів культурної спадщини, традиційного характеру середовища та розвитку території заповідників. У роботі застосовано методи теоретичних досліджень, у т. ч. структурно-генетичного аналізу і синтезу, методи бібліографічних, архівних, картографічних, іконографічних досліджень, а також методи емпіричних досліджень: натурні дослідження, порівняння та картографування. Результатами цієї роботи є рекомендації щодо: збереження та регенерації традиційного характеру середовищ.

Основна частина. Відповідно до Конвенції з охорони архітектурної спадщини Європи (1985 р.), ратифікованої Україною від 20.09.2006 – архітектурна спадщина є незамінним відображенням багатства й різноманітності культурної спадщини Європи, несе в собі неоціненні свідчення нашого минулого і є, власне, спільною спадщиною всіх європейців. Важливим аспектом є передача майбутнім поколінням системи культурних цінностей, поліпшення навколишнього середовища міських і сільських районів, а відтак – сприяння економічному, соціальному й культурному розвитку держав і регіонів. Кожна держава-учасниця Конвенції має вести комплексну політику щодо збереження, популяризації та зміцнення архітектурної спадщини [1].

На сьогодні залишається актуальним завдання вироблення та застосування у подальшому на практиці узагальненої концептуальної моделі регенерації культурно-історичного середовища ДІАЗ «Стародавній Київ». Відповідна модель має бути побудована на основі комплексного підходу, який

передбачає розробку документації з регенерації (ревалоризації) на всю територію історичного середовища, згідно з якою, територія Заповідника розглядається як єдина цілісна система з певними структурними складовими та їхніми внутрішніми й зовнішніми взаємозв'язками, з обов'язковим урахуванням його специфіки, особливостей функціонування й розвитку. Зокрема, концептуальна модель регенерації Заповідника має бути побудована на фундаментальній науковій основі, що базується на поглибленому вивченні історичного містобудівного утворення, аналізі розвитку його планувальної та просторової структури, архітектурних особливостей, визначенні історико-культурного потенціалу, що в майбутньому дасть потужний соціальний і економічний ефект для розвитку ДІАЗ «Стародавній Київ».

На 19-й сесії Генеральної Конференції ЮНЕСКО (Найробі, 26.11.2021 р.) були прийняті Рекомендації щодо охорони і сучасної ролі історичних ансамблів. Основними засадами цього документу є: *історичні або традиційні ансамблі є частиною повсякденного середовища людей, вони забезпечують людям живу присутність минушини, яка сформувала ці ансамблі, і що в безпосередньому життєвому оточенні вони гарантують різноманітність, яка відповідає різноманітності суспільства, і що через це вони набувають додаткової цінності та значення для людей; протягом віків історичні або традиційні ансамблі становлять найбільш відчутні свідчення багатства і різноманітності культурної, релігійної та соціальної творчості людства і що на цій підставі їхня охорона й інтегрування у безпосереднє життєве оточення сучасного суспільства, є фундаментальною складовою містобудівного планування та облаштування території; перед загрозами уніфікації та знеособлення, які часто мають місце в нашу епоху, ці живі свідчення попередніх епох набувають життєвого значення для кожної людини та народів, які знаходять у них одночасно вираження своєї культури та одну з підстав своєї ідентичності; держави мають активно діяти задля врятування цих незамінних цінностей, терміново прийнявши загальну й дієву політику захисту й оновлення життєвих функцій історичних або традиційних ансамблів та їхнього середовища в рамках національного, регіонального чи місцевого планування [2].*

Історичні ансамблі та їхнє середовище, відповідно до Рекомендацій, мають розглядатися як такі, що складають незамінну загальнолюдську спадщину. Охорона та включення їх у суспільне життя нашої доби має стати обов'язком урядів та громадян Держав, на територіях яких вони розташовані. В інтересах усіх громадян та міжнародної спільноти відповідальність за це мають нести державні, регіональні або місцеві органи влади відповідно до умов, притаманних кожній Державі-члену в тому, що стосується розподілу повноважень. Кожний історичний ансамбль та його середовище мають розглядатись у їхній сукупності як єдине ціле, рівно-

вага та специфічний характер якої залежать від синтезу елементів, що її складають, який включає як людську діяльність, так і будинки, просторову структуру та зони середовища. Отже, всі елементи, що заслуговують на увагу, включно й людську діяльність, навіть найскромнішу, що стосується ансамблю, мають значення, з яким треба рахуватися.

Згідно з Рекомендаціями, історичні або традиційні ансамблі та їхнє середовище мають активно захищатися від будь-яких ушкоджень, зокрема від тих, що виникають внаслідок невідповідного використання, недоречних добудов, надмірних або позбавлених смаку перетворень, які посягали б на їхню автентичність, а також від тих, що виникають внаслідок різноманітних забруднень. Запроваджувані реставраційні роботи мають спиратися на наукові засади. Так само слід приділяти велику увагу гармонії та естетичному відчуттю, що виникають внаслідок однорідності або контрастів різних елементів, що складають ансамблі і створюють для кожного з них особливу атмосферу.

В умовах сучасної урбанізації, яка супроводжується значним збільшенням масштабу та щільності будівель, ризик безпосереднього руйнування історичних або традиційних ансамблів подвоюється цілком реальним ризиком опосередкованого їхнього спотворення сусідством або панорамою (картиною) нових кварталів. Архітектори та урбаністи мають дбати про монументальні витвори та ансамблі, а також про те, щоб історичні або традиційні ансамблі гармонійно включалися у сьогодинське життя. За часів, коли універсальність техніки будівництва й архітектурних форм може призвести до створення одноманітного оточення в усьому світі, забезпечення історичних або традиційних ансамблів може сприяти поглибленому пізнанню культурних та соціальних цінностей, притаманних кожній країні, і допомагати збагаченню культурної спадщини світу в архітектурній площині.

Тому у країнах Європи процес збереження та використання пам'яток та традиційного середовища розглядається як рушійна сила в розвитку не тільки тих чи інших історичних територій, але й міста загалом. Комплексний підхід до регенерації забудови кварталів та збереження архітектурно-містобудівної спадщини історичних міст Європи визначається як основний та найбільш результативний. Слід зазначити, що серед прикладів регенерації (ревалоризації) історичних територій використовується кілька основних підходів із відтворення забудови: 1) консервація та музеєфікація центральної частини з реставраційним відтворенням його забудови та її адаптацією до сучасних вимог; 2) реставрація та адаптація збереженої забудови у поєднанні з будівництвом цілком нових будинків на місці втрачених, які враховують специфіку історичного середовища; 3) будівництво нових будівель часто не враховує архітектурних та висотних особливостей історичного середовища.

Згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини», комплекс (ансамбль) пам'яток з усією сукупністю компонентів, що становить куль-

турну, історичну та наукову цінність, просторово, планувально і функціонально виділений у структурі населеного пункту або локалізований поза його межами, може бути оголошений історико-культурним заповідником державного або місцевого значення [3].

Територія заповідника «Стародавній Київ» є унікальною за насиченістю у відсотковому відношенні пам'яток до рядової забудови, розташуванням, чисельністю різновидів об'єктів культурної спадщини (далі – ОКС), їхнім хронологічним діапазоном, характером і цінністю. Під час проведення натурних досліджень території Заповідника здійснювалася поквартальна інвентаризація забудови та містобудівного середовища. За результатами цих досліджень у межах Заповідника було виділено квартали, що являють собою елементи історичної планувальної структури, кожен із них має певні історико-культурні особливості, різняться за кількістю пам'яток та складають одне ціле – заповідну територію.

У межах даного дослідження на основі наявної інформації про означені квартали надано пропозиції щодо регенерації їхнього традиційного середовища, починаючи з найбільш значущих та закінчуючи тими, що в меншій мірі зберегли об'єкти культурної спадщини або історичну забудову, що і визначає черговість поквартальної регенерації.

Перша черга: квартали, що відносяться до територій із високим рівнем збереженості традиційного історичного середовища, зазнали окремих втрат історичної забудови і незначного підвищення щільності забудови. У кварталах частково збереглася парцеляція історичних садиб. В межах кварталу відсутня або майже відсутня дисгармонійна забудова.

Друга черга: квартали, що відносяться до територій із середнім рівнем збереженості традиційного історичного середовища, зазнали суттєвих втрат історичної забудови і значного підвищення щільності забудови. У кварталі фрагментарно збереглася парцеляція історичних садиб. Цінна фоновіа забудова збереглась у невеликій кількості. В межах кварталу існує дисонуюча забудова.

Третя: квартали, що відносяться до територій із низьким рівнем збереженості традиційного історичного середовища, зазнали суттєвих втрат історичної забудови і підвищення щільності забудови. У кварталі частково збереглася парцеляція історичних садиб. Цінна фоновіа забудова зберіглась частково. В межах кварталу існує дисонуюча забудова.

Для кварталів із високим та середнім рівнем збереженості ОКС їхня регенерація чи ревалоризація пропонується шляхом поєднання двох підходів. Перший підхід передбачає консервацію та музеєфікацію окремих пам'яток Заповідника на основі використання картографічних та іконографічних матеріалів, що надають вичерпну інформацію про їхню об'ємно-просторову структуру та пластичне вирішення і дозволяють достемен-

но відтворити втрачені форми. Реставраційне відтворення зруйнованих визначних архітектурних ОКС є винятковим явищем і доцільні лише тоді, коли ці споруди становлять особливу історико-мистецьку, історичну чи містобудівну цінність. У таких випадках можливе застосування методу реставраційного відтворення втраченої забудови у поєднанні з її адаптацією до сучасних вимог. Досить дискусійним є реконструкції знищених об'єктів традиційної забудови, навіть за наявності науково-проектної документації. Також пропонується трасування фундаментів пам'яток із метою ознакування відповідних місць за умови відсутності на місці зруйнованих пам'яток забудови пізнішого часу.

Постає необхідність в реставраційному відтворенні втрачених об'єктів архітектурної спадщини та знакових пам'яток, що стали невід'ємною складовою формування історичного ядра ДІАЗ «Стародавній Київ». З метою візуалізації втраченої спадщини, такі об'єкти також можуть бути відтворені за допомогою використання 3-D технологій доповненої реальності. Враховуючи те, що на сьогодні відтворення в реальному об'ємі пам'яток є досить дискусійним питанням, а також вимагає значних фінансових витрат, для більшості ОКС запропоновано метод «діджиталізації» або облаштування трасування фундаментів пам'яток.

Другий підхід – реставрація та пристосування збереженої традиційної забудови у поєднанні з будівництвом цілком нових будівель на місці втрачених, які враховують особливості середовища Заповідника. Цей підхід використовується за умови, що втрачена забудова не відігравала важливої ролі у містобудівній композиції, а також через недостатню, для реставраційного відтворення, кількість картографічних та іконографічних матеріалів. Таким чином, можливе проведення реставраційних та консерваційних заходів щодо збережених пам'яток; відтворення знакових споруд; врахування під час нового будівництва чи реконструкції особливостей цінної історичної забудови, масштабу споруд та співмірності членувань фасадів; проведення візуальної адаптації дисгармонійної забудови, пристосуванням горищ та плоских дахів під мансарди.

Фундаментальною складовою обох підходів до регенерації традиційного середовища є першочергове проведення необхідних реставраційних робіт та благоустрою вулиць, що не нашкодять її історичному вигляду, а навпаки, підкреслять його. Важливе значення має також сприяння збереженню історичного розпланування в класичному стилі початку ХІХ ст.

Для кварталів із низьким рівнем збереженості ОКС першочергово пропонується реставраційні роботи, а також такі заходи як реконструкція мереж каналізації, водо- і тепlopостачання, роботи із заміни асфальту або бруківки, озеленення, прокладання тактильних смуг, модернізація освітлення, тобто благоустрій вулиці загалом. Також передбачається реставра-

ція фасадів ОКС, встановлення охоронних табличок на будинках, виконання в єдиній стилістиці ліхтарів, лав тощо.

З метою регенерації традиційного середовища ДІАЗ «Стародавній Київ», підвищення його історико-культурної цінності та розкриття рекреаційно-туристичного потенціалу пропонуються поквартальні заходи зі збереженням та розвитком території Заповідника на наступних прикладах.

Контрактова площа – історичне ядро історико-архітектурного Заповідника. Забудова Контрактової площі є унікальним містобудівним та архітектурним комплексом. До Комплексу входить 6 пам'яток національного значення, 10 – місцевого, а також 3 щойно виявлені об'єкти культурної спадщини, відновленні ОКС та фонові забудова. Площа складається з адміністративних та житлових будинків, культових будівель, окремих споруд різних за часом спорудження та стилістикою, об'єднаних в єдиний архітектурно-просторовий комплекс, який протягом двох століть складав історичне обличчя Подолу. На 2021 р. Комплекс споруд Контрактової площі – знакова пам'ятка містобудування та архітектури місцевого значення (X – кінець XX ст.) у межах ДІАЗ «Стародавній Київ».

З метою регенерації традиційного середовища Контрактової площі варто розглянути перший підхід до її реалізації шляхом відтворення деяких знакових пам'яток, ансамблю Контрактової площі.

За проектом архітектора В. Гесте передбачалося розміщення на площі адміністративно-громадського комплексу – нового магістрату, що мав складатися з будівель Нового контрактового будинку, Магістрату і Поштової контори, з'єднаних між собою аркадою одноповерхових крамниць. Цей комплекс мав замкнути каре площі з північно-західного боку, надавши їй прямокутної форми відповідно до класицистичних вимог. Головним містобудівним об'єктом площі став запланований в її центрі двоповерховий Гостинний двір, який почали будувати у 1808 р. за проектом архітектора Л. Руска. Із запроєктованого адміністративно-громадського комплексу архітектора В. Гесте у 1817 р. було зведено лише Новий контрактівий будинок на розі Спаської та Межигірської вулиць. Таким чином, проект В. Гесте було реалізовано частково, а разом із тим і весь ансамбль Контрактової площі не було остаточно завершено.

Ще однією важливою складовою регенерації історико-культурного простору Контрактової площі можуть стати роботи з відтворення знищених знакових споруд. Одним з перших втрачених об'єктів на Контрактовій площі – символом міського самоврядування Києва, що стояв на території скверу між Контрактовим будинком та Гостинним двором, є Будинок Київського магістрату або Київська ратуша. Першу Київську ратушу збудували ще на початку XVI ст., оскільки вона була збудована з дерева, неодноразово горіла і відбудовувалась, а в 1737 р. на її місці

було зведено нову кам'яну двоповерхову будівлю на півниціях. Велика за площею кам'яниця компактної симетричної структури мала дворядне анфіладне розпланування. З кінця XVII ст. до 1811 р. в Київській ратуші розташовувався орган самоврядування міста – Київський магістрат. Комплекс мав, окрім ратуші, годинникову вежу, на той час це була містобудівна домінанта головної площі Подолу.

За радянських часів на Контрактовій площі зруйновано наступні споруди: у 1929 р. – Катерининську церкву грецького монастиря (1739–1741 рр.), у 1934 р. – фонтан «Самсон» з ротондою» (1748–1749 рр.), у 1935 р. – церкву Успіння Пресвятої Богородиці Пирогощії (1132–1136 рр.) і Богоявленську церкву Братського монастиря та дзвіницю (1690–1693 рр.), трапезну із церквою Святого Духа (1631 р.) передано сільськогосподарській трудовій громаді, потім – міській лікарні № 15. Під час Другої світової війни додалися нові втрати: було зруйновано баню конгрегаційної церкви у старому академічному корпусі Києво-Могилянської академії (1740 р.). У 1945–1950-ті рр. на місці дзвіниці, над колишніми крамницями Братського монастиря, зведено адміністративний будинок, внаслідок чого постав сучасний навчальний корпус Києво-Могилянської академії, що фронтом виходить на Контрактову площу під № 4.

На сьогодні відтворено за архівною іконографією та науково-реставраційними дослідженнями відповідно до проекту комплексної реконструкції Контрактової площі (1971–1990 рр., арх. В. Шевченко) деякі складові комплексу: Гостинний двір; Фонтан «Самсон» з ротондою; Церкву Богоматері Пирогощії; верхню частину дзвіниці Грецького Катерининського монастиря.

Залишилися поза увагою розібраний у 1815 р. будинок Київського магістрату (1737 р.), зруйнована у 1929 р. Катерининська церква Грецького монастиря (1739–1741 рр.) та Богоявленський собор Братського монастиря (1690–1693 рр.), знесений у 1935 р., а також знищена Церква Петра і Павла (колишній собор католицького Домініканського монастиря). Зокрема, первинний вигляд дзвіниці Богоявленської церкви з крамницями, замість якої на сьогодні маємо сучасний навчальний корпус Києво-Могилянської академії.

Термінових протиаварійних заходів та реставрації вимагає домінуюча будівля площі – Гостинний двір.

Всі роботи мають здійснюватися з метою підвищення рівня історико-культурної цінності території, покращення функціонального та естетичного рівня її історично сформованої забудови. Також необхідно звернути увагу на те, щоб Контрактова площа залишилася пішохідною.

Вулиця Покровська відноситься до потенційних комплексних пам'яток за видом історії, архітектури та містобудування місцевого значення, оскільки відповідає усім визначеним критеріям та ознакам ОКС цього виду. Зокрема, можлива музеєфікація всієї вулиці з метою організації

просторово-середовищного музею, що зберігатиме та демонструватиме фрагменти структури вуличного допожежного планування Подолу. Вулиця Покровська – це невелика частина колишньої центральної магістралі Подолу – вулиці Великої Мостової. Вулиця була майже повністю забудована мурованими спорудами і саме тому вціліла під час пожежі Подолу 1811 р., що й визначає її особливу історико-культурну цінність. На сучасній вулиці Покровській розташовано 10 об'єктів культурної спадщини, з них – 5 пам'яток національного значення. Цивільна забудова вулиці вирішена у формах класицизму: № 4–8. – Старий контрактний будинок, 1799–1801 рр; № 5 – житловий будинок золотаря С. Стрельбицького (за постановою – Жилий будинок), 1808 р. До цього ж архітектурного стилю належить будинок за № 9 – садиба київських міщан Кукуніних (за постановою – Садиба міська: вул. Покровська, 9), ХІХ ст. і № 11– крамниці київського купця Я. Сиваєва (за постановою – Жилий будинок), 1809 р. Культова архітектура представлена будівлями поч.–сер. ХVІІІ ст.: двоярусна цегляна Покровська церква у стилі українського бароко, 1766–1772 рр. (після 1812 р. відбудовано з елементами класицизму), двоярусна дзвіниця, 1798–1799 рр. (відбудована 1831 р.). Завершує образ вулиці стилістично вирішена у формах українського бароко Дзвіниця церкви Миколи Доброго, 1716 р.

У 2020 р. на Покровській проведено ремонтно-реставраційні роботи з метою регенерації історико-культурного середовища вулиці, тому на 2021 р. – це одна з небагатьох вулиць Заповідника, що має високий туристично- рекреаційний потенціал завдяки відреставрованим ОКС, відновленому мощенню бруківки та модернізації мереж і благоустрою вулиці, що не суперечить її історичному вигляду.

З огляду на те, що Покровська вулиця має потужний історико-культурний потенціал, варто розглянути можливі варіанти відтворення її знакової пам'ятки, зруйнованої у 1935 р. – дзвіниці церкви Миколи Доброго (1716 р.). Внаслідок спорудження будинку школи первісна територія садибної ділянки «Дзвіниці церкви Миколи Доброго» була значно зменшена, таким чином, на сьогодні вона не відповідає історичним межам. Всі роботи мають здійснюватися з метою підвищення рівня історико-культурної цінності вулиці, покращення функціонального та естетичного рівня її історично сформованої забудови, у перспективі – зробити її пішохідною.

Поряд із небагатьма вулицями Подолу, що повністю зберегли трасування після пожежі 1811 р., а також є унікальними за насиченістю у відсотковому відношенні пам'яток, є сучасна **вулиця Притисько-Микільська**. Вона також відноситься до потенційних комплексних пам'яток за видом історії, архітектури та містобудування місцевого значення, оскільки відповідає усім заданим критеріям та ознакам ОКС цього виду. Зокрема, можлива

музеєфікація всієї вулиці з метою організації просторово-середовищного музею, що зберігатиме та демонструватиме фрагменти структури вуличного допожежного планування Подолу з існуючим комплексом Флорівського Вознесенського монастиря, XVII–XIX ст.

Комплекс Флорівського Вознесенського монастиря за адресою: вул. Флорівська, 6–8, вул. Притисько-Микільська, 5 є унікальною пам'яткою містобудування, архітектури та історії, яка зберегла з часів Середньовіччя своє функціональне призначення як релігійного центру Києво-Подолу. Комплекс, до складу якого входить 20 об'єктів ОКС, репрезентує церковно-релігійні, соціально-політичні процеси від пізнього Середньовіччя до Новітнього часу, а також дозволяє в широких хронологічних межах висвітлити еволюцію та спадковість архітектурно-розпланувальної структури монастирського комплексу, що вимагає цілісної концепції регенерації.

Унікальний сформований історико-культурний простір вулиці зазнав втрат наприкінці 1930-х рр. за рахунок зруйнованої церкви святих Петра і Павла (первісно збудована як домініканський костел святого Миколая, близько 1610 р.), що знаходилася навпроти дзвіниці Флорівського монастиря на Притисько-Микільській вулиці. На сьогодні – це територія військового містечка № 2 військової частини 3030 Національної гвардії України за адресою: вулиця Притисько-Микільська, 4.

Вулиця вимагає проведення ремонтних та реставраційних робіт, які, у першу чергу, мають складатися з таких заходів як реставрація фасадів об'єктів культурної спадщини, що знаходяться у занедбаному стані, прокладання та реставрація бруківки. Всі роботи мають здійснюватися з метою підвищення рівня історико-культурної цінності вулиці, покращення функціонального та естетичного рівня її історично сформованої забудови. У перспективі – зробити її пішохідною.

Андріївський узвіз – пам'ятка містобудування національного значення (разом із Замковою горою, охоронний № 260060-Н) у межах ДІАЗ «Стародавній Київ». Налічує близько 40 об'єктів культурної спадщини. Характеризується спільністю виникнення й розвитку в умовах складного природного ландшафту, забудова узвозу відзначається динамікою розкриття вуличного простору, ансамблевістю та унікальністю архітектурно-ландшафтного середовища. Прилягання до гір, наявність виходів до оглядових майданчиків із видами на Дніпро і Поділ визначили відкритий характер його забудови. Автентична забудова узвозу першої половини XIX ст. – середини XX ст. представлена житловими будинками-особняками, які тяжіють до класицистичної «зразкової» архітектури першої пол. XIX ст.; житловими будинками-особняками дерев'яної та змішаної конструкції другої пол. XIX ст. та житловими малоквартирними будинками другої пол. XIX – поч. XX ст.

Садибний характер забудови порушено під час інтенсивного будівниц-

тва великих капітальних споруд, які відображали стилістичну багатогранність архітектури періоду історизму та модерну, серед авторів будинків архітектори М. Горденін (№13); М. Казанський (№2-а); В. Ніколаєв (№ 21), П. Спарро (№4/26). На рубежі XIX–XX ст. поряд із житловою функцією вулиця набуває значення торговельної з яскраво вираженою спеціалізацією магазинів і майстерень, що обслуговували потреби церкви.

У 1981–1983 рр. проведено регенерацію забудови Андріївського узвозу, виконано нове брукування, встановлено стилізовані ліхтарі (автори проєкту: А. Мілецький, О. Колесников, Л. Гараніна, Д. Воронов).

У 2011–2012 рр. проведено реконструкцію Андріївського узвозу відповідно до Концепції, розробленої інститутом «УкрНДІпроектреставрація», концептуальні архітектурні рішення базувалися, передусім, на засадах реставрації та регенерації забудови. З метою поглиблення туристичного ресурсу Андріївського узвозу було проведено реставраційні роботи деяких об'єктів культурної спадщини, модернізацію інженерних мереж, реставрацію брукувк. Проте, роботи так і не були завершені.

На 2021 р. Андріївський узвіз потребує проведення ремонтно-реставраційних робіт, а також реалізації комплексної програми щодо часткового або повного надання незадіяним спорудам туристично-рекреаційних функцій. Завдяки тому, що доміанти Андріївського узвозу збережені – відреставрована Андріївська церква і «Замок Ричарда Левове Серце», знаходиться на реставрації, пропозиції щодо відновлення втрачених ОКС відсутні.

У контексті проведення регенерації вулиці залишається актуальним збереження історичної парцеляції садиб, що запропоновано у дослідженнях М. Виноградової, Л. Мірошніченка, Ю. Тижа [12, 13, 14, 15, 16]. Такі положення є документально обґрунтованим інструментом для подальшого збереження автентичності і цілісності планувальної структури історичної забудови Андріївського узвозу та запобігання невиправданого нового будівництва і «реконструкції» з надбудовами існуючих пам'яток культурної спадщини.

Охорона основних характеристик, таких як типологія забудови, історична парцеляція кварталів домоволодіння збереження його ідентичності, індивідуального обличчя Андріївського узвозу. В тому числі відкривається перспектива створення або організації середовищних (ансамблевих) музеїв у межах ДІАЗ «Стародавній Київ», з подальшим розвитком туристичної інфраструктури Андріївського узвозу.

До середовищних музеїв-садиб віднесено Садибу міську XIX – поч. XX ст. на Андріївському узвозі, 2/28; Садибу житлову, в якій проживав письменник М. Булгаков, кін. XIX – поч. XX ст. на Андріївському узвозі, 13; Садибу міську кін. XIX ст. на Андріївському узвозі, 19; Садибу житлову іконописця Й. Шатрова, в якій мешкав диригент та музикознавець О. Кошиць, сер. XIX ст. – 1911 р. на Андріївському узвозі, 22.

Всі роботи мають здійснюватися з метою підвищення рівня історико-культурної цінності вулиці, покращення функціонального та естетичного рівня її історично сформованої забудови, також необхідно залишити її пішохідною.

На сучасній вулиці *Петра Сагайдачного* розташований 31 об'єкт культурної спадщини, а саме: комплексних пам'яток містобудування та архітектури місцевого значення – 4; поодиноких об'єктів культурної спадщини (пам'ятки архітектури та історії національного та місцевого значення, щойно виявлені об'єкти культурної спадщини та ті, що потребують додаткового вивчення) – 16. Внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України – 16 об'єктів. Вулиця відноситься до потенційних комплексних пам'яток за видом історії, архітектури та містобудування місцевого значення, оскільки відповідає усім заданим критеріям та ознакам ОКС цього виду.

Вулиця є основною магістраллю центральної частини історичної місцевості Поділ. Траса сучасної вулиці П. Сагайдачного прокладена на поч. ХІХ ст. як продовження Олександрійського узвозу (суч. Володарський узвіз) для сполучення між Поштовою та Контрактовою площами. Вулиця П. Сагайдачного, значною мірою, зберегла автентичну планувальну структуру, об'ємно-просторову композицію та архітектурне вирішення, що склалося протягом кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст. Пряма траса вулиці проходить рівною ділянкою у передгір'ї Старокиївської гори, відтак проглядається у перспективі та сприймається сукупно з рельєфом Дніпровських схил як цілісне містобудівне та ландшафтне утворення. Вигідне розташування вулиці, що поєднувала припортову та ринкову площі, стало причиною того, що на ній селилися заможні міщани, купці, промисловці. Майновий статус і рід занять мешканців визначили масштаб, специфіку та презентабельність забудови вулиці ХІХ ст. Забудова периметральна, витримана в єдиному містобудівному висотному і лінійному масштабах. У забудові вулиць брали участь київські архітектори А. Станзані (№ 20/2, 27); А.-Ф. Геккер і С. Кривиш (№19), В. Безсмертний (№ 10/5), А.-Ф. Геккер (№29/3); В. Якунін (№6). Споруди виконані у різних архітектурних стилях (класицизм, еkleктика, модерн) поверховістю у 2–3 поверхи.

Протягом 1988–1990 рр. колективом інституту «Укрпроектреставрація» (у т. ч. В. Шкляр, В. Смірнов, В. Отченашко) розроблено проєкт регенерації вулиці П. Сагайдачного та прилеглих кварталів, що мав стати першим етапом регенерації центральної частини Подолу.

На 2021 р. вул. П. Сагайдачного потребує проведення ремонтно-реставраційних робіт, а також реалізації комплексної програми щодо часткового або повного надання певним будівлям туристично-рекреаційних функцій. Зокрема, потребує заміни асфальту на бруківку та модернізації мереж і благоустрою вулиці, що не суперечить її історичному вигляду.

У контексті проведення регенерації вулиці є актуальним збереження

традиційної парцеляції садиб, що запропоновано у дослідженнях М. Виноградової, Л. Мірошниченка, Ю. Тижа. Такі положення є документально обґрунтованим інструментом для подальшого збереження і цілісності планувальної структури історичної забудови вулиці П. Сагайдачного та запобігання невиправданого нового будівництва і «реконструкції» з надбудовами існуючих пам'яток культурної спадщини.

До садиб, територія яких підлягає регенерації віднесено: Садибу міську, 1852 р., 1910 р. на вул. Петра Сагайдачного, 16/5; Садибу міську, 2-га пол. XIX ст. на вул. Петра Сагайдачного, 25; Садибу міську Балабухи XVIII–XIX ст. на вул. Петра Сагайдачного, 27. Всі роботи мають здійснюватися з метою підвищення рівня історико-культурної цінності вулиці, покращення функціонального та естетичного рівня її історично сформованої забудови, у перспективі – зробити її пішохідною.

Висновки

У рамках демократичного процесу, ринкової глобалізації і децентралізації, а також масового туризму і активному використанню спадщини, а також змін клімату, відповідно і змінилися умови в яких перебувають історичні міста. Вони піддалися певним факторам та проблемам розвитку, які не існували на момент прийняття в 1972 році найбільш пізньої рекомендації ЮНЕСКО. В останні півстоліття охорона культурної спадщини історичних міст стала важливим сектором державної політики у всьому світі. Це відповідь на необхідність збереження спільних цінностей і використання культурної спадщини. Стрімкий розвиток цивілізаційних та урбаністичних процесів у сучасному місті обумовлює необхідність нових підходів та нових моделей життя у містах з орієнтації на підвищення стійкості та якості життя мешканців міста.

Сучасні прийоми реставрації допускають використання для зміцнення пам'ятника всіх новітніх досягнень будівельної техніки і різних фізико-хімічних методів. Для реставрації можуть застосовуватися різні матеріали, але зовні вони повинні наближатися до матеріалів, з яких був споруджений пам'ятник, підробка під справжній матеріал не допускається. Вивчаються можливі способи усунення пошкоджень і деформацій пам'ятки і досліджуються специфічні особливості основних будівельних матеріалів і розчинів. Часто одночасно з реставрацією складається проект пристосування пам'ятника до його нового використання (наприклад, для розміщення музейної експозиції). При вживанні аналітичного методу реставрації різні аналогії на інших будівлях (окремі елементи будівлі, декоративні деталі, конструкції, прийоми кам'яної кладки і тому подібне) використовуються лише для за-

гальних виводів і аналізу пам'ятника, при синтетичних - можуть грати істотну роль для відновлення в натурі частин і окремих деталей.

Отже, важливим буде підтримання придатних існуючих функцій, зокрема торгівлі й ремісництва, та створення нових, які, для того, щоб надовго бути життєздатними, мають суміщатися з міським, регіональним чи загальнодержавним економічним та соціальним контекстом, в який вони включаються. Вартість охоронних операцій має оцінюватися не лише залежно від культурної цінності споруд, а також з огляду на користь від можливого використання. Соціальні проблеми охорони можуть бути коректно поставлені лише стосовно цих двох вимірів цінності. Ці функції мають відповідати соціальним, культурним та економічним потребам мешканців без завдання шкоди специфічному характерові ансамблю, якого це стосується. Політика культурного відродження має перетворити історичні ансамблі на осередки культурної діяльності та надати їм провідну роль у культурному розвитку навколишніх громад.

Необхідно підкреслити, що, незалежно від категорій обліку, пам'ятки національного та місцевого значення, щойно виявлені об'єкти культурної спадщини підлягають безумовному збереженню. Їх забороняється зносити, руйнувати, змінювати, замінювати, переміщувати на інші місця. Проте, вони підлягають реставраційному ремонту, музеєфікації, та головне реставрації з пристосуванням під сучасні потреби (функціональній адаптації), а саме створення умов для сучасного використання об'єкта культурної спадщини без зміни притаманних йому властивостей, які є предметом охорони об'єкта культурної спадщини, в тому числі реставрація елементів, які становлять історико-культурну цінність.

Дослідження характеристик території заповідників є підґрунтям для вдосконалення системи заходів, спрямованих на збереження об'єктів культурної спадщини, надання пропозиції щодо напрямків подальшого розвитку цих територій шляхом їх регенерації.

Використана література:

1. Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи, Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 03.10.1985.
2. Рекомендація із збереження і сучасної ролі історичних ансамблів. – Охорона культурної спадщини. Зб. Міжнародних документів. – К.: АртЕк, 2002. – С. 45–46.
3. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 № 1805-III, абз. 1, п. 1., ст. 33.
4. Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і ви-

- значних місць (Венеціанська хартія), ООН; Хартія, Міжнародний документ від 31.05.1964.
5. Апостолова-Сосса Л.О., Зливкова О.О. Збереження традиційного характеру середовища, як складова пам'яткоохоронної діяльності в межах охоронних зон заповідників// Архітектурний вісник Київського національного університету будівництва та архітектури / Київський національний університет будівництва і архітектури. Київ, 2015 р. 34-41 с.
  6. Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування; Головне управління містобудування і архітектури Київської міськдержадміністрації. – К.: НДІТІАМ, 2003. – 560 С.
  7. Історико-містобудівні дослідження Києва / За ред. Вечерського В. В.; Відп. за вип. Сердюк О. М. Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень. – К.: , 2012. 312 с.;
  8. Люта Т.Ю. Пам'ятки архітектури Києва в джерелах картографії XVII-початку XX ст. – Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – 1998. – Вип.2.— С. 63–71.
  9. Люта Тетяна. Imago Urbis Київ на стародавніх мапах. – К., 2017.
  10. Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. – К., 1991.
  11. Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1976.
  12. Тиж Ю. О. Комплекси та садиби ДІАЗ «Стародавній Київ», 2018. URL: <http://kyiv-heritage-guide.com/page/kompleksi-ta-sadibi-podolu>.
  13. Фонд НДП КНМЦ. КН. 2/310. Поділ. «Стародавній Київ», «Укрпроектреставрація», 1989.
  14. Фонд НДП КНМЦ. КН. 16/54. Регенерація вулиці Сагайдачного. Том II. Дослідження та проектні роботи, 1989.
  15. Фонд НДП КНМЦ. КН. 16/55. Регенерація вулиці Сагайдачного. Том IV. КН. I, 1989.
  16. Фонд НДП КНМЦ. КН. 16/56. Генерация кварталів Сагайдачного. Фотоальбом. Том I. КН. II, 1990.

Розділ II

Історичні міста: специфіка управління та розвитку

Сергій Єсюнін

*к.і.н, учений секретар Хмельницького
обласного краєзнавчого музею,
м. Хмельницький*

Юрій Клімчук

*доктор філософії у галузі історії та археології, вчитель історії,
Кульчієвецький ліцей Слобідсько-Кульчієвецької сільської ради
Кам'янець-Подільського району Хмельницької області,
м. Кам'янець-Подільський
<https://orcid.org/0000-0002-7078-7035>*

**РЕІНТЕРПРИТАЦІЯ ПРЕДМЕТУ ОХОРОНИ
ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ У СВІТЛІ ВИМОГ СЬОГОДЕННЯ
(НА ПРИКЛАДІ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО)**

Yesiunin Serhii,

*PhD in History, Scientific Secretary,
Khmelnysky Regional Museum, Khmelnytsky,
<https://orcid.org/0000-0002-2659-114X>*

Klimchuk Yurii,

*PhD in history and archeology, history teacher,
Kulchievetsky lyceum of Slobidko-Kulchievetski community,
Kamianets-Podilskyi district, Khmelnytskyi region, Kamianets-Podilskyi,
<https://orcid.org/0000-0002-7078-7035>*

**REINTERPRETATION OF THE SUBJECT OF
PROTECTION OF HISTORICAL MONUMENTS IN
THE LIGHT OF TODAY'S REQUIREMENTS (ON THE
EXAMPLE OF THE CITY OF KHMELNYTSKYI)**

Анотація

У статті проведено аналіз предмету охорони пам'яток історії міста Хмельницького. Висунуті пропозиції щодо коригування державного реєстру пам'яток історії із залученням методу реінтерпретації предмету охорони окремих пам'яток. Запропоновано одночасно вилучити з державного реєстру деякі пам'ятки, що не відповідають вимогам діючого законодавства, а також взяти на облік нові об'єкти. Коригування реєстру пам'яток історії у місті Хмельницькому вбачається доцільним провести у два етапи.

Abstract

The article analyzes the subject of protection of historical monuments of the city of Khmelnytskyi. Proposals have been put forward to adjust the state register of historical monuments with the involvement of the method of reinterpretation of the subject of protection of individual monuments. It is proposed to simultaneously remove from the state register some monuments that do not meet the requirements of the current legislation, as well as take into account new objects. Adjustment of the register of historical monuments in the city of Khmelnytskyi is considered expedient to be carried out in two stages.

Актуальність проблеми та стан її вивчення

На сьогоднішній день у місті Хмельницькому на державному обліку перебуває 42 об'єкти культурної спадщини за видовою ознакою «історичні». З них: 38 об'єктів є пам'ятками місцевого значення, 4 є щойно виявленими об'єктами культурної спадщини (Звід пам'яток історії та культури України: Хмельницька область. м. Хмельницький, 2019, с. 187).

Типологічно ці об'єкти представлені:

- будівлями, пов'язаними з історичними подіями, що відбувалися на території міста;
- будівлями, пов'язаними з життям і діяльністю відомих осіб;
- пам'ятниками, пам'ятними знаками, монументами, стелами;
- похованнями відомих осіб, діячів науки і культури, загиблих військовослужбовців і мирних жителів під час військових подій.

Зокрема, за першими двома типами об'єктів під охороною перебуває 17 пам'яток історії місцевого значення – будівель, історія яких пов'язана з видатними постатями або з визначними подіями минулого. Статус історичних пам'яток згадані об'єкти отримали у 70-х – 80-х рр. ХХ ст., коли у СРСР широко святкувались ювілейні дати, пов'язані з подіями встановлення радянської влади після жовтневого перевороту 1917 р. та створення Радянського союзу.

Проаналізувавши предмети охорони усіх 17 пам'яток історії, можна зробити висновок, що всі вони увічнюють події та постаті, які мали суто ідеологічне значення для радянського минулого. Більше того, чимало цих подій сучасна українська історична наука трактує як антиукраїнські.

Наразі виникла актуальна потреба провести глибокий аналіз предмету охорони усіх пам'яток та у рамках існуючого законодавства оновити державний реєстр пам'яток історії.

Виклад основного матеріалу

Взяття на державний облік об'єктів культурної спадщини за видовою ознакою «історичні» у місті Хмельницькому розпочалось у 70-х рр. ХХ ст. у т.зв. «радянський» період історії.

Спочатку Рішенням Виконавчого комітету Хмельницької обласної ради депутатів трудящих від 25.03.1971 № 84 взято під охорону як пам'ятки історії дев'ять будинків (Пам'ятки Хмельницької області, 1972):

Будинок, де був сформований загін Гречанської Червоної Гвардії (1917 р.) / Вул. Волочиська, 10

Будинок, де відбулося перше засідання Проскурівської ради робочих і солдатських депутатів (1917 р.) / Вул. Героїв Маріуполя, 3

Будинок, де був розташований штаб 8-ї Кавалерійської дивізії Червоного козацтва (1920 р.) / Вул. Грушевського, 95

Будинок, де був розташований штаб 14-ї Армії (1920 р.) / Вул. Проскурівська, 35

Будинок, де виступали партійні, державні та військові діячі (1919-1920 рр., 1929 р.) / Вул. Проскурівська, 43

Будинок, де був розташований штаб окремої кавалерійської бригади Г Котовського (1920 р.) / Вул. Проскурівська, 46

Будинок, де був розташований штаб 1-ї Української радянської дивізії (1919 р.) / Вул. Проскурівська, 47

Будинок, де був розташований міський комітет РСДРП(б), Рада робочих та солдатських депутатів (1917-1927 рр.) / Вул. Проскурівська, 69

Будинок, в якому був розташований міський військово-революційний комітет (1917-1919 рр.) / Вул. Свободи, 59

Вдруге Рішенням Виконавчого комітету Хмельницької обласної ради депутатів трудящих від 11.03.1972 № 66 взято під охорону три будинки (Пам'ятки Хмельницької області, 1972):

Будинок, в якому був розташований штаб загону Червоної Гвардії станції Гречани (1917-1918) / Вул. Вокзальна, 173

Будинок, в якому був розташований повітовий штаб повстання проти директорії (1918, 1919) / пров. Героя України Олексія Скоблі, 11

Будинок, в якому виступав Марсель Кашен (1928) / Вул. І. Франка, 30 (в/ч)
Нарешті, Рішенням Виконавчого комітету Хмельницької обласної ради народних депутатів від 19.01.1983 № 31 взято під охорону ще 5 будинків (Пам'ятники історії і культури м. Хмельницького, 1991, с. 25-27):

Будинок, в якому був розташований штаб Богунської бригади 1-ї Української радянської дивізії (1919 р.) / Вул. Володимирська, 51

Будинок, в якому зупинявся Марсель Кашен (1928 р.) / Вул. Героїв Маріуполя, 4

Будинок, де був розташований міський штаб комуністичного робочого полку (1919 р.) / Вул. Грушевського, 64

Будинок, де відбувся об'єднаний пленум Проскурівської і Гречанської організацій КП(б) у 1918 р. / Вул. Пилипчука, 1

Будинок, де був розташований штаб 1-го Кінного корпусу Червоного козацтва (1923-1927 рр.) / Вул. Проскурівська, 79

Проаналізувавши предмети охорони усіх 17 пам'яток історії, можна зробити висновок, що всі вони увічнюють події та постаті, які мали суто ідеологічне значення для радянського минулого. Більше того, чимало цих подій сучасна українська історична наука трактує як антиукраїнські.

Таким чином, перелік пам'яток історії місцевого значення потребує коригування, враховуючи Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» №316-VIII від 09.04.2015 (Відомості Верховної Ради, 2015, с. 190), Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» №317-VIII від 09.04.2015 (Відомості Верховної Ради, 2015, с. 219).

Зробивши аналіз біографії видатних постатей та історичних подій у місті, які мають загальнодержавне та регіональне значення, коригування переліку пам'яток історії місцевого значення можна провести у два етапи.

Залучивши метод реінтерпретації щодо предмету охорони на першому етапі пропонується 8 об'єктам змінити назви пам'ятки, 9 об'єктам зняти статус пам'ятки історії. На другому етапі, враховуючи те, що ряд постатей та подій, які мали суттєве значення для історії міста Хмельницького та України, не знайшли увічнення у пам'ятках, пропонується взяти на облік (за попереднім списком – 4, але він має бути доповнений) нововиявлених об'єктів.

ЗМІНИТИ

назву пам'яток історії місцевого значення.

Будівля реального училища 1904 р., в якому навчались діячі Української революції 1917-1921 рр. К. Місевич та В. Чекірда. *Вул. Героїв Маріуполя, 3.*

У 1900 р. було прийняте рішення про організацію в Проскуріві ре-

ального училища. Незабаром на вул. Старобульварній, 3 (нині – вул. Героїв Маріуполя, 3) розпочалося будівництво двоповерхової споруди нового навчального закладу. В 1904 р. основна частина будівництва була завершена. 1 червня того ж року відбулося урочисте відкриття училища, яке мало 6-річний курс навчання і давало «реальну» (від лат. *realis* – дійсне) середню освіту з технічним нахилом. Спочатку навчалось біля 120 дітей, але після появи всіх класів нараховувалося до 300 учнів.

Під час Української революції 1917-1921 рр. навчальний заклад змінив назву на «Проскурівська державна реальна школа». Почалось впровадження української мови викладання, були введені нові предмети – українська та польська мови, історія українського письменництва, географія та історія України. Зазначимо, що реальна школа стала першим в Проскуріві навчальним закладом, де викладали українською мовою. Разом з тим, часті бойові дії не давали школі працювати стабільно. Інколи приміщення використовували для різних засідань. Так, 10 березня 1917 р. у реальному училищі відбулися збори представників від підприємств, гарнізону та громадських організацій міста, на яких було створено Проскурівську раду робітничих і солдатських депутатів. Серед 153 депутатів більшість була меншовики та есери, представники єврейських партій. Фракція більшовиків складала 3 чоловіки.

Серед випускників училища були діячі Української революції 1917-1921 рр. Кость Місевич (1890-1943) – видатний бандурист, засновник кобзарської школи ХХ ст., діяч УНР та руху опору в складі УПА та Віктор Чекірда (1894-1960-ті) – діяч УНР та повстанський отаман 1920-1923 рр. Також в училищі навчався Микола Трублаїні (1907-1943) – письменник, автор широко відомих творів «Лахтак» та «Шхуна «Колумб».

З перших днів радянської влади (кінець 1920 р.) реальне училище припинило існування. У 1921 р. у будівлі була створена семирічна трудова школа №1, яка згодом стала середньою. Після Другої світової війни приміщення школи вирішили передати під адміністративні установи, адже саме поблизу колишнього реального училища на початку 1950-х рр. почали розбудовувати центральну площу міста (нині – Майдан Незалежності). Отже, будівлю школи займали спочатку міські партійні та комсомольські установи, згодом до них приєднався міськвиконком. З 1986 р. приміщення перейшло у розпорядження виключно Хмельницької міської ради та виконавчого комітету.

Будівля є також пам'яткою архітектури місцевого значення.

Особняк П. Компанцева 1903-1904 рр., в якому в 1919-20 рр. розміщувалися військові установи Армії УНР. *Вул. Героїв Маріуполя, 4.*

Особняк споруджений у 1903-1904 рр. лікарем Павлом Компанцевим, який у 1898-1914 рр. обіймав посаду міського лікаря. З початком Першої світової війни П. Компанцев був призваний до служби у один із польових

військових шпиталів, а будинок передав у державне військове відомство Російської армії. З 19 липня 1914 р. у ньому розмістився штаб 8-ї армії Південно-Західного фронту. У цьому ж будинку були виділені житлові кімнати для командувача армії, генерала від кавалерії Олексія Брусилова (1853-1926), який став відомим завдяки проведеній наступальній операції 1916 р., що увійшла до всесвітньої історії військового мистецтва як «Брусиловський прорив».

У роки Української революції 1917-1921 рр. приміщення особняка використовували різні військові установи Армії УНР у період їх перебування у Проскурові (1919-1920 рр.).

З 1921 р. особняк перейшов у розпорядження 1-ї дивізії, а згодом корпусу Червоного козацтва – тут облаштували квартири для командного складу червоних козаків. Після Другої світової війни в будинку деякий час були квартири вищих обласних партійних працівників, а згодом – міська дитяча лікарня, для потреб якої у 1970-х рр. із західного боку прибудували двоповерховий корпус. З 2001 р. приміщення використовується як Палац урочистих подій.

Будівля є також пам'яткою архітектури місцевого значення.

Особняк поч. ХХ ст., в якому в 1919 р. перебували підрозділи Групи Січових стрільців Армії УНР. *Вул. Грушевського, 95*

Побудований на початку ХХ ст. З початком Першої світової війни 1914 р. був переданий у розпорядження військового відомства Південно-Західного фронту. В роки Української революції 1917-1921 рр. використовувався різними військовими підрозділами Армії УНР в період їх перебування у Проскурові. Зокрема, у лютому-березні 1919 р. тут перебували окремі служби Групи Січових стрільців під командуванням полковника Є. Коновальця.

У січні-лютому 1920 р. в будинку перебували підрозділи Війська Польського – 12-ї піхотної дивізії (командир полковник М. Янушайтіс-Жегота), у липні-вересні 1920 р. Червоної армії – 8-ї кавалерійської дивізії Червоного козацтва (командир В. Примаков). Після встановлення радянської влади (кінець 1920 р.) будинок перейшов у відомство місцевого гарнізону. У 1921-1940 рр. тут перебували штабні підрозділи 1-ї Запорізької кавалерійської дивізії Червоного козацтва. Після Другої світової війни в будинку тривалий час розташовувався обласний комітет по телебаченню і радіомовленню, пізніше – один з відділів УМВС.

Будівля є також пам'яткою архітектури місцевого значення.

Прибутковий будинок 1897 р., в якому в 1917-1920 рр. діяла Рада Проскурівської Української громади. *Вул. Пилипчука, 1.*

На розі з вул. Володимирською. Споруджений у 1897 р. як прибутковий будинок. Домовласник здавав приміщення «під квартири». Одним із квартирнаймачів був Микола Сікора (1862-1921) – міський урядовець, меценат, громадський діяч кін. ХІХ – поч. ХХ ст., міський голова Проскурова у період Української революції 1917-1921 рр.

У 1917-1920 рр. в будинку розміщувалась Рада Проскурівської Української громади. Створена 10 березня 1917 р. Головою було обрано Миколу Стаховського, заступником – Пантелеймона Блонського, секретарем – Костя Місевича. Активними членами громади виявились: Трохим Верхола, Василь Мудрий, Наталія Дорошенко. Всі названі особи – відомі у місті та країні діячі Української революції 1917-1921 рр.

В радянські часи будинок перебував у користуванні різноманітних державних установ, починаючи з 1950-х рр. – міського народного суду, нині – міськрайоний суд.

Будівля є також пам'яткою архітектури місцевого значення.

Прибутковий будинок Ф. Жидовецького поч. ХХ ст., в якому в 1919-1920 рр. перебували урядовці УНР. *Вул. Проскурівська, 35*

Побудований на початку ХХ ст. коштом торговця галантереєю Фроїмом Жидовецьким. На першому поверсі розміщувалася його мануфактурно-галантерейна крамниця, на другому-третьому – готель «Савой».

У роки Української революції 1917-1921 рр. приміщення готелю використовувались урядовцями УНР в період перебування у Проскурові Уряду УНР та Директорії (березень 1919 р., листопад 1919 р., червень 1920 рр.). У радянські часи будинок націоналізований, використовувався як адміністративна будівля. У другій пол. ХХ ст. тут розміщувався міськвиконком, згодом відділи об'єднаного міського військкомату (нині ТЦК і СП).

Будівля є також пам'яткою архітектури місцевого значення.

Будівля міського театру, в якому виступали державні, військові та культурні діячі Української революції 1917-1921 рр. *Вул. Проскурівська, 43.*

Перший театр у Проскурові відкрився у 1892 р. – він був приватний (власник – Сруль Шильман) та розташовувався в дерев'яній необладнаній будівлі на вул. Кам'янецькій. Театр не мав власної трупи та надавав приміщення заїжджим акторам. З часом стало зрозуміло, що таке приміщення не відповідає театральним вимогам і перешкоджає приїзду в Проскурів на гастролі «зоряних» труп. Заручившись підтримкою міської влади, у 1907 р. С. Шильман зводить по вул. Олександрівській нову будівлю театру, який від того часу все частіше стали називати міським. Театральне життя в Проскурові поживалось: місто стали відвідувати кращі акторські колективи з Києва, Одеси, Петербургу.

Під час Української революції 1917-1921 рр. зала театру використовували для засідань та урочистостей Уряд УНР та Директорія, які тричі побували в Проскурові (березень 1919 р., листопад 1919 р., червень 1920 рр.). На вшанування подій Української революції 1917-1921 рр. та на честь перебування у приміщенні театру Симона Петлюри, біля головного входу в 2018 р. встановлена пам'ятна дошка.

Крім урядових засідань і урочистостей, у добу Української революції 1917-1921 рр. в театрі відбувались вистави. Зокрема, у серпні 1919 р. у Проскурові

гастролював Новий Львівський театр (виступав за підтримкою Міністерства преси та інформації УНР). Саме на проскурівській сцені судилося останній раз виступити видатній українській оперній артистці Катерині Рубчаковій – незабаром, 22 листопада 1919 р., талановита акторка померла від тифу.

У 1921 р. театр був націоналізований радянською владою. У його приміщенні організували клуб ім. Леніна. Зал використовували для партійних конференцій, сесій, пленумів. Лише час від часу в театрі відбувались вистави пересувного робітничо-селянського театру. У 1925 р. театр нарешті передали майстрам сцени – колективу щойно створеного Українського державного драмтеатру. Проте, зал театру ще тривалий час продовжували використовувати для зібрань загальноміського значення. У березні 1941 р. Проскурів став обласним центром, отож прийняли рішення про переведення сюди Кам'янець-Подільського обласного музично-драматичного театру ім. Петровського. Події Другої світової війни та нацистська окупація змусили відкласти переїзд. Лише у листопаді 1944 р. обласний театр прибув до Проскурова до будинку №43. У 1960 р. на розі вул. Кам'янецької та Гагаріна спорудили нову будівлю театру, а у приміщенні на Проскурівській, 43 розмістився міський Будинок культури.

Будівля є також пам'яткою архітектури місцевого значення.

Прибутковий будинок Д. Ніренберга 1903 р., в якому в 1919-1920 рр. перебували урядовці УНР. *Вул. Проскурівська, 47.*

На розі з вул. Володимирською. Збудовано у 1903 р. купцем Давидом Ніренбергом для розміщення Проскурівського відділення Південно-Російського промислового банку. Цей банк був одним із провідних акціонерних комерційних банків, відділення якого працювали чи не в кожному більшому місті України того часу. У 1908 р. Південно-Російський банк значно збільшив свої капітали та мережу й отримав нову назву – Об'єднаний банк, із відповідним перейменуванням усіх відділень. У частині будинку був розташований невеличкий готель «Венеція» та ресторан «Сан-Ремо».

У роки Української революції 1917-1921 рр. приміщення готелю використовувались урядовцями УНР в період перебування у Проскурові Уряду УНР та Директорії (березень 1919 р., листопад 1919 р., червень 1920 рр.).

Після встановлення радянської влади (листопад 1920 р.) будівля банку була націоналізована і передана в користування радянським установам. У 1950-х рр. тут знаходився облвиконком, у 1960-х рр. – міськком партії, у 1970-х рр. – редакції обласних газет «Радянське Поділля» і «Корчагінець». З 1986 р. розмістився новостворений Хмельницький обласний художній музей.

Будівля є також пам'яткою архітектури місцевого значення.

Готель 1936-1939 рр., згодом музичне училище, в якому в 1960-2017 рр. навчались видатні діячі культури та мистецтв України. *Вул. Проскурівська, 79.*

Розташовується на розі вул. Проскурівської та Івана Франка. Спору-

джений 1936 р. як готель. У 1960 р. приміщення передали для потреб новоствореного музичного училища, яке діяло тут до 2017 р. За цей час навчальний заклад закінчило понад 5 тисяч фахівців. Серед випускників народні артисти України Володимир Дідух, Михайло Дідик, Валентина Степова, Микола Балема, Віталій Газинський, Ірина Даць, Олександр Пономарьов, заслужені діячі мистецтв України Володимир Гронський, Віктор Камінський та багато інших видатних представників культури та мистецтв.

Будівля є також пам'яткою архітектури місцевого значення (Єсюнін, 2008. с. 112-120; Єсюнін, 2021. с. 67-80; Звід пам'яток історії та культури України: Хмельницька область. м. Хмельницький, 2019, с. 174-193).

ВИКЛЮЧИТИ

з переліку історичних пам'яток:

Будинок, в якому був розташований штаб загону Червоної Гвардії станції Гречани (1917-1918) / *Вул. Вокзальна, 173;*

Будинок, в якому був розташований штаб Богунської бригади 1-ї Української радянської дивізії (1919 р.) / *Вул. Володимирська, 51;*

Будинок, де був сформований загін Гречанської Червоної Гвардії (1917) / *Вул. Волочиська, 10;*

Будинок, де був розташований міський штаб комуністичного робочого полку (1919) / *Вул. Грушевського, 64;*

Будинок, де був розташований штаб окремої кавалерійської бригади Г. Котовського (1920) / *Вул. Проскурівська, 46;*

Будинок, де був розташований міський комітет РСДРП(б), Рада робочих та солдатських депутатів (1917-1927) / *Вул. Проскурівська, 69;*

Будинок, в якому був розташований міський військово-революційний комітет (1917-1919) / *Вул. Свободи, 59;*

Будинок, в якому був розташований повітовий штаб повстання проти директорії (1918, 1919) / *пров. Героя України Олексія Скоблі, 11;*

Будинок, в якому виступав Марсель Кашен (1928) / *Вул. І. Франка, 30 (в/ч А0553).*

ДОДАТИ

до переліку історичних пам'яток (перелік не остаточний):

Будівля єпархіального управління Проскурівсько-Летичівського вікарства, яке у 1921 р. очолив єпископ Валеріан (Рудич). *Вул. Володимирська, 56*

Збудовано на поч. ХХ ст. У 1918-1924 рр. тут розташовувалось єпархіальне Проскурівсько-Летичівське вікарство православної церкви, постанова

про створення якого побачила світ 1918 р. Від 1921 р. очолив вікарний єпископ Проскурівсько-Летичевський Валеріан (Василь Несторович Рудич). Народився 1889 р. в с. Мізяковські хутори Вінницького повіту Подільської губернії, навчався в Кам'янець-Подільській Духовній Семінарії та Московській Духовній Академії, став кандидатом богослов'я. У 1917 р. ієромонах Валеріан прийнятий в клір Подільської єпархії, у 1918 р. зачислений до братії Троїцького монастиря (м. Кам'янець-Подільський), згодом став його настоятелем і посвячений в сан архімандрита. У 1921 р. здійснена хіротонія Валеріана в сан єпископа Проскурівського і Летичівського, вікарія Подільської єпархії. Але, незабаром, владика Валеріан опинився під тиском радянських органів влади, залишив посаду вікарного та 1925 р. був висланий у Середню Азію. Після відбуття заслання Валеріану заборонили повертатись в Україну. Він виїхав до Росії, де займав керівні церковні посади. У 1934 р. засуджений на 10 років, як організатор «контрреволюційної монархічної організації», до якої нібито входили церковні клірики та професура Духовної Академії в Ленінграді (усього по цій справі засудили 175 чоловік). Відбував ув'язнення в Архангельську, де 27 січня 1937 р. Особливою трійкою НКВС засуджений до розстрілу. Реабілітований 31 серпня 1993 р. У 2000-х рр. порушене питання канонізації єпископа Валеріана (Рудича).

У 1924 р. будинок був конфіскований, й згодом у ньому був відкритий дитячий садок НКВС. Тим часом, у 1927 р. за рішенням радянських органів влади Проскурівсько-Летичівське вікарство було ліквідоване. Нині будинок перебуває у приватній власності.

Будівля є також пам'яткою архітектури місцевого значення.

Флігель садиби К. Кондрацького 1901 р., в якому в 1919 р. розташовувалась Пресова квартира Січових стрільців та редакція газети «Стрілецька Думка». *Вул. Героїв Маріуполя, 18*

Споруджений у 1901 р. на території садиби відставного генерал-лейтенанта Кондратія Кондрацького, який з 1908 р. був почесним мировим суддею З'їзду мирових посередників Проскурівського повіту, а у 1915-1917 рр. – міським головою. Садиба генерала мала житловий будинок (знесений на початку 1980-х рр.) та розташований праворуч від нього одноповерховий флігель. З початку Першої світової війни будинок перейшов у військове відомство.

У роки Української революції 1917-1921 рр. використовувався різними військовими підрозділами Армії УНР. Зокрема, у березні-червні 1919 р. у ньому розміщувалась Пресова квартира та редакція газети «Стрілецька Думка» – друкованого органу Корпусу Січових стрільців, яким командував Є. Коновалець. На честь цієї події у 2017 р. на будинку встановлена пам'ятна дошка.

У радянські часи та нині використовується як адміністративний будинок для розміщення різноманітних міських установ (певний час тут перебував міський архів, згодом підрозділи міського виконавчого комітету).

Будівля є також пам'яткою архітектури місцевого значення.

Будівля міського банку, в якій у 1919 р. містився штаб Запорізького корпусу армії УНР. *Вул. Героїв Майдану, 38.*

Будинок спорудив проскурівський домовласник З. Вуль в 1914 р. (ця дата на аттику центральної розкріповки) для потреб міського банку. З початком Першої світової війни будівлю, як й багато інших споруд прифронтового Проскурова, було тимчасово передано у розпорядження командування Південно-Західного фронту. В роки Української революції 1917-1921 рр. у будинку містився штаб Запорізького корпусу Армії УНР. Командував корпусом палкий прихильник української державності, полковник Петро Болбочан. Але, за прикрим непорозумінням та за збігом обставин П. Болбочан потрапив у немилість до Головного Отамана С. Петлюри. Саме в цьому будинку, 10 червня 1919 р. П. Болбочана було заарештовано за підозрою в намірах заколоту. Скороспілий військово-польовий суд виніс йому смертний вирок та 28 червня 1919 р., неподалік від Кам'янця-Подільського на станції Балин, полковника розстріляли. На сьогодні світле ім'я Петра Болбочана реабілітовано історією. У 2006 р. на честь одного з найвизначніших воєначальників УНР встановлена інформаційна пам'ятна дошка.

Після встановлення радянської влади (кінець 1920 р.) будинок був націоналізований і в ньому протягом майже півстоліття (до початку 1970-х рр.) містився головпоштамт, згодом телефонна станція (АТС-6). Від 2004 р. у будинку розмістилася бібліотека Хмельницького університету управління та права.

Будівля є також пам'яткою архітектури місцевого значення.

Будівля ресторану «Слон» та готелю поч. ХХ ст., в якому в 1938 р. мешкала знімальна група кінорежисера О. Довженка. *Вул. Проскурівська, 15.*

На розі з вул. Проскурівського підпілля. У першій половині ХХ ст. весь перший поверх будинку займав найпопулярніший ресторан Проскурова, який мав назву «Слон». Достовірно невідомо, хто побудував цей будинок і хто був засновником ресторану. Точно можна стверджувати лише те, що в 1908 р. «Слон» вже успішно працював та пропонував відвідувачам вишукані страви. Над рестораном, на другому поверсі, були обладнані готельні номери.

У перші роки радянської влади «Слон» так і залишився рестораном, а от у «готельних номерах» розмістились різні державні установи. У 1930-х рр. «Слон» був перейменований на ресторан «Центральний», а на другому поверсі відкрили «Готель № 1 міськкомунгоспу». Саме в цьому готелі у вересні 1938 р. зупинялася знімальна група під керівництвом відомого кінорежисера Олександра Довженка, що знімала у Проскурові деякі епізоди фільму «Щорс».

«Готель №1» продовжував діяти до 1967 р., коли у Хмельницькому відкрили новий великий готель «Жовтневий», який перейняв на себе головні турботи з обслуговування гостей обласного центру. Ресторан «Центральний» змінив назву на «Дружба». У 1980-х рр. його зачинили, замість

нього спочатку влаштували їдальню, потім кафе «Кристал», яке наприкінці 1990-х рр. переобладнали на бар «Едем». У 2010 р. там відкрилась «Кондитерська лавка», яка згодом перетворилась на ресторан-кафе «Beef & Cake», який нині відроджує колишню славу найкращого ресторану Проскурова. У новій ресторації відновлено інтер'єр великого залу колишнього «Слона».

На другому будівлі – бюро технічної інвентаризації.

Будівля є також пам'яткою архітектури місцевого значення (Єсюнін, 2008. с. 128-140; Єсюнін, 2021. с. 97-124; Звід пам'яток історії та культури України: Хмельницька область. м. Хмельницький, 2019, с. 199-204).

Більшість цих пропозиції були обговорені та узгоджені з фахівцями пам'яткоохоронної справи відділу культури Хмельницької міської ради ще навесні у 2015 р. Того ж року відправлений відповідний запит на погодження у Міністерство культури України. До сьогодні відповіді немає...

Висновки

Сучасні виклики щодо збереження та зміцнення української державності вимагають негайного вирішення проблемних питань в охороні пам'яток культурної спадщини. На нашу думку найдивніший спосіб – коригування державного реєстру пам'яток історії із залученням методу реінтерпретації предмету охорони окремих пам'яток, що має одночасно супроводжуватись вилученням з державного реєстру деяких пам'яток, що не відповідають вимогам діючого законодавства, а також взяттям на облік нових об'єктів. На превеликій жаль оперативність вирішення проблемних питань у пам'яткоохоронній справі ще не відповідають вимогам часу. Проте, є надія на позитивні зрушення. 3 травня 2023 р. Верховна Рада України прийняла Закон України про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» щодо невнесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та вилучення з Державного реєстру нерухомих пам'яток України окремих об'єктів культурної спадщини (Відомості Верховної Ради, 2023, с.256). Ці зміни до закону спрощують вилучення з державного реєстру радянські та імперські культурні пам'ятки, а також взяття на облік нових об'єктів.

Використана література:

1. Відомості Верховної Ради, 2015, № 25, ст.190
2. Відомості Верховної Ради, 2015, № 26, ст.219
3. Відомості Верховної Ради, 2023, № 73, ст.256
4. Єсюнін С.М. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. Хмельницький, 2008. 160 с.

5. Єсюнін С.М. Проскурів у роки Першої світової війни та Української революції 1917-1921 років. Хмельницький, 2021. 146 с.
6. Звід пам'яток історії та культури України: Хмельницька область. м. Хмельницький. Кн. 1. Хмельницька обласна державна адміністрація; Управління культури, національностей, релігій та туризму; Хмельницький обласний науково-методичний центр культури та мистецтва. Хмельницький, 2019. 280 с.
7. Пам'ятники історії і культури м. Хмельницького. (метод. вид.). Хмельницький, 1991. 36 с.
8. Пам'ятки Хмельницької області // Додаток №3 до рішення виконавчого комітету Хмельницької обласної Ради депутатів і трудящих №66 від 11 березня 1972 р.

*Андрій Капуста,
Микулинецький центр дітей та юнацтва
керівник гуртків смт. Микулинці*

**ОСОБЛИВОСТІ МІСЬКОГО УПРАВЛІННЯ
В МИКУЛИНЦЯХ В КІН. ХVІІІ СТ.,
АБО «ТРИУМВІРАТ» ВЛАДИ**

*Andriy Kapusta,
Mykulynetsky Center for Children and Youth
group leader town Mykyluntsi*

**REGIONS OF CITY ADMINISTRATION
IN MYKULYNTSI IN THE AT
THE END OF THE 18TH
OR «TRIUMVIRATE» OF POWER**

Анотація

Микулинці – одне із історичних поселень Галичини, яке вперше згадується у «Повчанні Володимира Мономаха» в 1096 році під назвою Микулин, який в цей час входив до складу Тербовельського князівства та був важливим стратегічним пунктом.

Наступна ґрунтовна згадка про Микулин з'являється в Лаврентіївському літописі в 1144 році, з приводу князівських міжусобиць, що роздирали в ті часи руські землі. Микулин, також, згадується в Галицько-Волинському літописі з приводу невдалого походу Рюрика Святославовича на Галич в 1202 році.

Від 1387 року поселення стає відомим вже як Микулинці. Протягом століть містечко перебувало у власності різних магнатських родів. Завдяки дочці гетьмана Великого Коронного війська Миколи Синявського Анні Синявській, яка була дружиною Спитка Йордана – каштеляна краківського та великого підскарб'я коронного, Микулинці в 1595 році одержали статус міста та магдебурзьке право. Від цього часу, і до сьогодні, Микулинці

зберігали міський (містечковий) статус із обов'язковими атрибутами самоврядування: магістратом, ратушею, міським гербом (XVI – XIX ст.), урядом гміни (XIX – XX ст.).

В запропонованому дослідженні розглянуто особливості міського управління у Микулинцях в останній чверті XVIII ст., коли на теренах Галичини, у складі імперії Габсбургів, проходив процес заміни багатовікового магдебурзького права на більш прогресивну модель місцевого управління, котра полягала у обмеженні самоврядування в містах та містечках та перетворенні магістратів фактично на урядові інституції. Початок цьому процесу поклала цісарська ординація від 1783 року, згідно якої створювались міські відділи і міські магістрати, а австрійська адміністрація перебирала на себе нагляд за справами міст.

Проблематика, розглянута в запропонованому дослідженні, є досить важливою з точки зору розвитку історичного краєзнавства, і загалом дослідження розвитку міського самоврядування на території заходу України.

Методологічна основа дослідження складається з проблемного, порівняльного та статистичного методів розгляду досліджуваного матеріалу; принципів історизму, об'єктивності та наукового пізнання.

Багато важливої інформації отримано під час ознайомлення із дослідженнями польських авторів. Зокрема, використано роботи Папроцького Б., Піравського К. (XVI ст.), Балінського М., Ліпінського Т., Шнур-Пепловського С., Гройського Б., Бонецького А., Ногая Й. (XIX ст.), Чотковського В. (XX ст.), де висвітлена історія Галичини та Поділля. Новітня польська історіографія також містить кілька досліджень, які значною мірою збагатили вивчення проблематики діяльності двірської влади і магістратів в містах Галичини в кінці XVIII ст. Зокрема, в рамках проекту «На перетині культур і націй. Галицькі міста та містечка в Йозефінському земельному кадастрі», були опубліковані праці Замойського Г. та Петрушака Б., котрі узагальнили дані із взаємодоповнювальних джерел 1780-х рр. – земельного кадастру 1785 – 1788 рр. та т.зв. урбаріальних описів, що містять дані про міста Микулинці та сусідній Струсів і їх мешканців та визначають складові соціального простору цих міст.

Abstract

Mykylintsi is one of the historical settlements of Galicia, which was first mentioned in the «Teaching of Volodymyr Monomakh» in 1096 under the name Mykulyn, which at that time was part of the Terebovel principality and was an important strategic point.

The next thorough mention of Mykulyn appears in the Lavrentiiv Chronicle

in 1144, regarding the princely feuds that were tearing up the Russian lands at that time. Also, Mykulyn is mentioned in the Halych-Volhynia chronicle regarding the unsuccessful campaign of Rurik Svyatoslavovich to Halych in 1202.

Since 1387, the settlement has been known as Mykulyntsi. Over the centuries, the town was owned by various magnate families. Thanks to the daughter of the Hetman of the Great Crown Army, Mykola Sinyavskiy, Anna Sinyavskiy, who was the wife of Spitko Jordan - castellan of Kraków and a great sub-treasury of the crown, in 1595, Mykulyntsi received the status of a city and Magdeburg law. From that time to the present, Mykulyntsi has retained the status of a city (town) with mandatory attributes of self-government: a magistrate, a town hall, a city coat of arms (XVI-XIX centuries), a commune government.

The proposed study examines the peculiarities of the city administration in Mykulyntsi in the last quarter of the 18th century, when the process of replacing centuries-old Magdeburg law with a more progressive model of local administration was taking place on the territory of Galicia, part of the Habsburg Empire, which consisted in limiting self-government in cities and towns and transforming magistrates actually on government institutions. The beginning of this process was laid by the imperial ordinance of 1783, according to which city departments and city magistrates were created, and the Austrian administration took over the supervision of city affairs.

The problems considered in the proposed study are quite important from the point of view of the development of historical local studies, and in general, the study of the development of city self-government in the territories of western Ukraine.

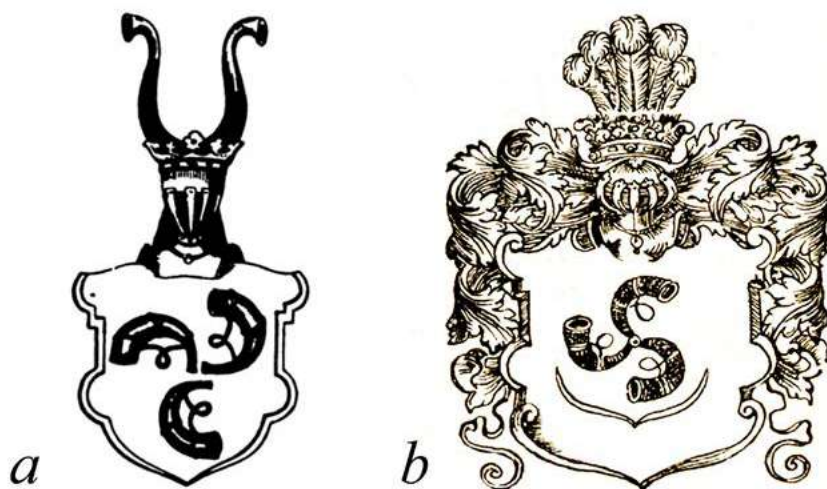
The methodological basis of the study consists of problematic, comparative and statistical methods of examining the researched material; principles of historicism, objectivity and scientific knowledge.

A lot of important information was obtained while studying the researches of Polish authors. In particular, the works of B. Paprocki, K. Piravskiy (XVI century), M. Balinskyi, T. Lipinskyi, S. Shnur-Peplovskiy, B. Groiskiy, A. Bonetskiy, Y. Nogai (XIX century), V. Chotkovskiy were used (XX century), where the history of Halychyna and Podillia is covered. The latest Polish historiography contains several studies that significantly enriched the study of the problems of the court authorities and magistrates in the cities of Galicia at the end of the 18th century. In particular, within the framework of the project «At the intersection of cultures and nations. Galician cities and towns in the Josephine Land Cadastre», the works of H. Zamoyskiy and B. Petrushchak were published, which summarized data from complementary sources of the 1780s - the land cadastre of 1785-1788 and the so-called urban descriptions containing data about the cities of Mykulyntsi and neighboring Strusiv and their inhabitants and defining the components of the social space of these cities.

Виклад основного матеріалу

Вперше Микулинці (зараз у центр Микулинецької селищної громади, що на Тернопільщині) були переведені в розряд міст в 1595 році, коли дружина краківського каштеляна *Спитка Йордана – Анна Йорданова* зі шляхетського роду Сенявських отримала від короля *Сигізмунда III* привілей на Магдебурію. Місто Микулинці одержали право на проведення трьох ярмарків щороку і кожного вівторка – торгів (Aftanazi 1995, s. 116; Polski Słownik Biograficzny, s. 282–283). Жителі звільнялись від податків на 10 років (інші дані – 6 років (Ostrowski 1996, 53; Сивак-Найчук 2014, с. 24)), приїжджим купцям дозволялось вести безмитну торгівлю, а саме поселення отримало умови для сприятливого соціально-економічного розвитку (Nogaj 1894, s. 6). Хоча Микулинці й отримали право на самоврядування, однак, залежність від дідичів залишилась – у першій пол. XVII ст. більшість мешканців містечка було закріпачено. Власники міста на свій розсуд збільшували натуральні та грошові повинності (Hauzer 1998, s. 17).

Разом із привілеєм на Магдебурзьке право населеному пункту надавалась печатка з гербом міста, однак, у випадку Микулинець ніякого герба чи печатки у привілеї не зафіксовано. Вірогідно, вони визначались на місці або власником, або міщанами. Очевидно, що після отримання Магдебурії, у Микулинцях почали використовувати міський герб із зображенням родового герба родини *Йорданів – Тромби* (пол. *Traby, Trzy Traby, Trabki, Tuba*) (Клименко 2003, с. 315). Його опис наступний – на срібному полі три чорні сурми (іл. 1а, б)

Іл. 1. Герб родини Йорданів – Тромби. а. Родовий герб із гербовника Папроцького 1584 року *Herby rycerstwa polskiego*; б. Родовий герб із гербовника 1621 року *Summariusz kleynotow*.

В кінці XVII ст. давній привілей з часів Сигізмунда III був втрачений в результаті польсько-турецьких війн. Микулинці позбулися всіх атрибутів міста. Тим більш, за висловом *Андрія Гречила*, саме в цей період в Речі Посполитій існував принцип, за яким вважалось, що дія привілеїв чинна лише на час правління монарха, який його надав (Гречило 1998, с. 66). Тому нові перезатвердження привілеїв були традиційним явищем.

Вже в середині XVIII ст., коли населений пункт перебував у власності *Юзефа Потоцького* (пол. *Jozef Potocki, 1673 – 1751 pp.*) – великого коронного гетьмана і краківського каштеляна, який вдруге одружився із *Людвікою Мнішек* (пол. *Ludwika Potocka Mniszech, 1712–1785 pp.*), постало питання відновлення втраченого привілею. Саме Потоцька, вже ставши вдовою, звернулась до короля *Августа III* з проханням про надання нового ерекційного акту (Клименко 2003, с. 316).

16 грудня 1758 року власниця добилась у короля відновлення магдебурзького права на рівні з іншими містами. Згідно з ним Микулинці були звільнені від управління королівськими намісниками – воєводами і старостами (Гулько 1996; Історія міст і сіл Теробовлянщини 1997, с. 451). Магдебурія забезпечила Микулинцям самоуправління, яке не підлягало сеймикам Руського воєводства, коронним трибуналам, міським та земським судам. Обов'язковими для виконання були лише ухвали Сейму, а також податки в казну Речі Посполитої (Nogaj 1894, s. 6).

Вся влада в місті перейшла до магістрату, який складався з ради на чолі із війтом та лави. Якщо лава виконувала здебільшого судові функції, то рада була органом адміністративним та відала цивільним судом, поліцією і наглядала за торгівлею (Гошко 2002, с. 140; Гулько 1996; Історія міст і сіл Теробовлянщини 1997, с. 451). Лава перебувала під владою війта. Причому, за нормами магдебурзького права війтові заборонялось виносити вирок без узгодження з лавниками (Гошко 2002, с. 169).

За визначенням *Тетяни Гошко* функції ради були досить різноманітними: «...крім посередницької діяльності між загальнодержавними установами та міщанами, вона розподіляла міські ґрунти, здавала в оренду прибутки і міське майно, встановлювала мита, такси на продукти споживання, затверджувала всілякі громадянські угоди стосовно майна, вирішувала суперечки, які не потребують притягнення до справи свідків, опікувалася вдовами та сиротами міста, затверджувала вибори цехмістрів» (Гошко 2002, с. 141). Фактично управа міста була в польських руках, хоча її членами бували й українці та євреї (Гулько 1996).

Польський укладач збірників магдебурзького права XVI ст. – *Бартоломей Гроїцький* (пол. *Bartomiej Groicki*) у своєму творі *Porzadek sadow i spraw miejskich prawa majdeburskiego w koronie Polskiej* узагальнив класичні обов'язки ради: «Обов'язком ради й бурмистрів є принаймні раз на тиждень

або завжди в разі необхідності збиратися до ратуші, щоб радитися про добро громади й запобігати шкодам; залагоджувати й розсуджувати всілякі суперечки, вишукувати способи, щоб їжа й напої в місті не були дорогими, а перекупників, які порушуватимуть розпорядження радців та їхні спільні ухвали, карати, оскільки через те велика дорожнеча буває. Крім цього, вони мають наглядати за пекарями, різниками й шинкарями, запобігаючи ошуканствам у мірах і вагах під час продажу їжі, напоїв та інших товарів. Рада також має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сирит та вдів і викорінювати шкідливі й небезпечні ігри, як то: нарди, кості й таке інше, негідне. Кожного року рада мусить звітуватись про всі міські прибутки перед старшими й найзначнішими людьми з громади» (Groicki 1953).

Також, на прохання графині Потоцької, Август III видав місту герб, що зображав св. Йосифа (пол. *Jozef*), на честь її покійного чоловіка Юзефа Потоцького (Гречило 2002, с. 37; Balinski 1845, s. 732–733; Сивак-Найчук 2014, с. 25).

В 1772 році після першого поділу Речі Посполитої, здійсненої Австрією, Прусією та Росією, Микулинці увійшли до складу імперії Габсбургів. Приєднані етнічні українські землі та частина земель Малопольщі були об'єднані у коронний край *Королівство Галичини і Лодомерії* (нім. *Königreich Galizien und Lodomerien*). Нове підпорядкування призвело до скасування Магдебурзького права на території Галичини, яке було замінено законом для малих містечок (Городиський 1998, с. 204).

Патентом від 13 червня 1775 року австрійська влада ліквідувала інститут польських сеймиків і створила Галицький становий сейм у Львові, як представницький орган різних соціальних верств краю (Кондратюк 2010, с. 92).

Австрійська влада на землях Галичини розпочала створення більш ефективної моделі місцевого управління. Для цього в 1774 році було засновано Галицьку надвірну канцелярію, яку через два роки ліквідували, а її повноваження перейшли до об'єднаної Надвірної канцелярії, що діяла ще від 1761 року (Моряк-Протопопова 2017, с. 65). Замість неї в 1782 році було створено об'єднану Надвірну палату, до повноважень якої додали і управління фінансами.

Австрійська адміністрація на основі цісарської ординації від 1783 року перебрала на себе нагляд за справами міст, до того ж значно обмежуючи самоврядування та перетворюючи їх фактично на державні, урядові інституції. Цим нормативним актом створювались міські відділи та міські магістрати (Клименко 2003, с. 103).

Починаючи з 1788 року, австрійський уряд, виходячи з юридично-правових міркувань, поступово перезатвердив для повітових та заштатних міст привілеї, в т.ч. і герби, у яких повторювалась символіка давніших відзнак цих міст, узаконених ще польськими королями. Процедури надання привілеїв галицьким містам здійснювались через восьмий департамент

Крайового губернаторства, який керував магістратами міст. Ним проводився збір інформації з місць про надані привілеї, на підставі чого можна було підтверджувати та розширювати міські права. Підготовлені матеріали надсилались до Відня у Надвірну палату, яку в 1797 році було реорганізовано у Галицьку надвірну канцелярію (Клименко 2003, с. 104).

Після ліквідації Магдебурзького права в Микулинцях влада перейшла до ради в складі 12 радників з бургомістром на чолі. Влада, більшою мірою, належала полякам, а українське населення міста в органах місцевого самоврядування було представлено меншою кількістю представників (Славчук 1983, с. 306; Сивак-Найчук 2014, с.27).

В останній чверті XVIII ст. в Микулинцях історично та економічно сформувались три осередки влади, які формували місцеве самоврядування. Серед них:

Влада двірська (пол. *władza dworska*) або *судова влада*, представлена особою місцевого власника (пол. *dziedzic miasteczka*).

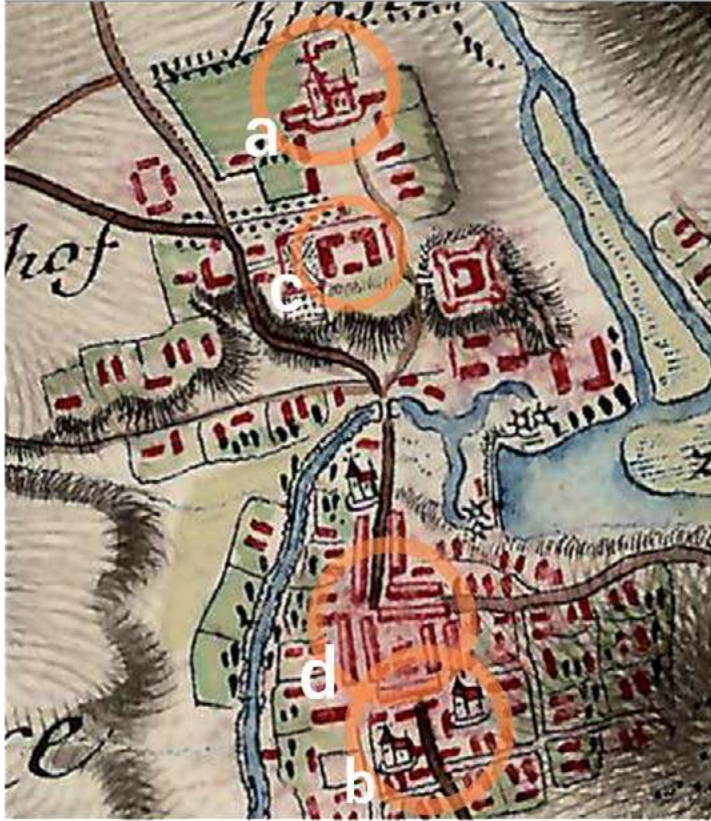
Міська влада, репрезентована магістратом та його представниками – бургомістром, вйтом і президентом (пол. *burmistr; wójt, prezydent*).

Духовна влада, представлена однією римо-католицькою громадою, двома греко-католицькими парафіями та єврейською громадою.

Охороною громадського спокою та захистом місцевих можновладців та посадовців опікувався невеликий кавалерійський військовий підрозділ на чолі з капітаном. Військові в місті квартирувались за кошт місцевих власників – солдати проживали на території панської економії, де розміщувалась також конюшня. Два офіцери та капітан проживали в окремих садибах із садами (пол. *dwóch dworach z ogrodami dla dwóch oficerów i ednym dworku z ogrodem, zamieszkanym przez kapitana*) (Petryszak 2018, s. 33).

Двірська (судова) влада в Микулинцях в другій пол. XVIII ст. знаходилась в руках Людвіки Потоцької з Мнішеків, котра володіла маєтком в Микулинцях від 1750-х рр. і до 1785 року (іл. 2с). Її спадкоємцем став близький родич – *Йозеф Мнішек* (пол. *Jozef Mniszech*). До компетенції панського суду входило розв'язання карних та цивільних справ, зокрема, змагання сторін за право власності на нерухоме майно, викуп нерухомості, розв'язання справ про спадщину, справи про захоплення землі (Праці для виучування історії західньо-руського та українського права 1926, с. 180, 182, 185).

Поступово, на протязі 1780-х рр., із впровадженням патентів Йосифа II, які стосувались аграрної реформи, почали відбуватись зміни, які передбачали звільнення селян від особистої залежності від дідичів та передання права здійснення суду над залежним населенням від пана до спеціально призначеного державного чиновника (Лазарович 2013).

Іл. 2. Микулинці на карті *Galizien und Lodomerien 1779 – 1783* pp. *a.* Мурований костел св. Трійці (римо-католицька парафія під керівництвом священника Бакстера); *b.* Дерев'яні церкви св. Трійці та св. Миколая, настоятелями, яких, відповідно, були Василь Сабатович та Іван Матстейович; *c.* Палац Потоцьких-Мнішеків – резиденція двірської влади Микулинець; *d.* Миський ринок із будівлею ратуші (точне місце розташування не встановлено).

Вже в 1792 році новим власником містечка та маєтку стає барон *Петро Конопко (Piotr Konopko)*. Його наступниками та спадкоємцями до середини XIX ст. були сини: з 1798 (інші дані – з 1815) по 1843 pp. барон та водночас королівський генерал-ад'ютант *Ян (Jan Konopko)*, з 1843 по 1850 pp. барон *Антон (Antoni Konopko)* (Boniecki 1899, s. 101–103).

Зокрема, *Йозеф Мнішек* в Микулинцях та околиці володів 3716 моргами полів, садів, лугів та лісів (за розрахунком: 1 морг = 0.58га, Мнішеку належало 2155га угідь) та займав перше місце серед місцевих власників. Для прикладу: у власності двох греко-католицьких парафій та римо-католицької громади перебувало, відповідно: 120 моргів і 8 моргів угідь (сумарно, приблизно, 75га), а магістрат володів 56 моргами угідь, включаючи

поля і городи, якими користувались вїт і міський писар (приблизно, 33га) (Petryszak 2018, s. 28).

Окрім дідича міста, духовенства та магістрату, великими земельними наділами володіли представники місцевого шляхетського роду *Собестянських*: *Войцех і Томаш Собестянські* (пол. *Wojciech, Tomasz Sobestiański*) – відповідно, 30 та 17 моргів угідь (разом, приблизно, 27га), *Юзефу Скиешовському* (пол. *Józef Skrzyszowski*) належало 19 моргів, а *Бартломею Мекалу* (пол. *Bartłomiej Mękal*) – 17 моргів (Petryszak 2018, s. 33). *Казимир Кіцінський* (пол. *Kazimierz Kiciński*), який в ієрархії міського самоврядування Микулинець займав посаду *президента* (пол. *prezydent*) теж володів 17 моргами полів.

Двірська адміністрація складалась із палацу, економії та 5 казенних садиб (пол. *dworków skarbowych*). Безумовно, існували інші будівлі в місті, які обслуговували панський палац. Серед найважливіших були цегельня та річковий млин.

Тільки дідичу Микулинець належало право управляти своїми підданими. Його владі підпорядковувались усі жителі міста, окрім духовенства та *поштмейстера*. Микулинецька *домінія* підпорядковувалась одному власнику, котрий на своїй території мав право адміністрування, поєднуючи державну владу й владу дідича над залежними селянами (Моряк-Протопопова 2017, с. 70). Землевласник віддавав частину землі селянам у користування в обмін на виконання ними панщини та інших робіт у фільварку.

Зокрема, за інвентарем Микулинецького ключа 1773 року, у місті нараховувалось 104 жителі передмість, які займались сільським господарством. Вони користувались надільною землею. Проте, ці наділи були вдвічі менші за наділи селян Микулинецького ключа.

Станом на кінець 1780-х рр. населення містечка поділялось на *микулинецьку шляхту, міщан, підміщан, халупників, ремісників і торговців та жителів передмістя* (Вікіпедія. *Микулинці*.). Мешканці та піддані міста (пол. *mieszczanie i poddani miasta*) разом із передмістями: *Бабівщиною* (зараз частина Микулинець) та *Мазовецькою Волею* (зараз село Воля Микулинецької селищної громади), належали до однієї земельної влади, яка накладала на них відповідні податкові зобов'язання, поділялись на наступні власницькі та майнові групи:

Микулинецька *шляхта* (пол. *szlachta*) сплачувала *інвентарну повинність* (пол. *powinność inwentarską*) грошовою рентою (пол. *czynsz pieniężny*) із землі, якою володіла, тобто з *поєдинкової землі* (пол. *gruntu pojedynkowego*) по 6 *рейнських злотих* (пол. *zl. reh.*) та 15 крейцерів, з *грунтів піших* (пол. *gruntow pieszych*) по 3 зл. по 7,5 кр., і обслуговувала дворове панство, безкоштовно їздячи в околиці, а виїзди за околицю проводила за відповідну пропорційну оплату;

Судові пристави або *судові виконавці* (пол. *kotornicy*), згідно з універсалом, виданим 16 червня 1786 р., повинні були виконувати 12 піших

(пол. *pieszych*) днів на рік. На *komornicy* також накладався патронатний збір (пол. *daniny protekcyjnalnej*), який вони сплачували після відпрацювання 12 днів;

Міщани (пол. *mieszczanie*), котрі користувались ґрунтами та не мали жодних кріпацьких повинностей (пол. *powinności pańszczyźnianej*), сплачували грошову ренту. Тобто, з кожної хати із садом платили 2 зл., а з *pola zaś pojedynkowego* – по 3 зл. 45 кр. та давали одного каплуна. Міщани, які не володіли землею, а лише мали городи біля власних будинків, не мали ніякої іншої встановленої повинності, крім грошової ренти, і платили разом за будинок, город та промисли – одні по 2 зл. та давали одного каплуна, інші сплачували по 1 зл. та давали лише пів каплуна;

Мельники, як і міщани, платили ренту із своїх хат по 2 зл. і одного каплуна, а окремо платили за свою індивідуальну землю по 3 зл. і 45 кр. Однак, крім цієї грошової повинності, вони зобов'язані були проводити роботи з допомогою сокири з ремонту казенних будівель. Також мірошники окремо платили за кожне млинарське жорно по 2,30 зл. В домінії в цей час діяло три млини;

Ремісники, яких у місті було 193, були об'єднанні у 5 цехів: ткацький, кравецько-кушнірський, шевсько-грабарський, гончарний, різницький. Коли ремісників якогось фаху було мало, то вони входили до іншого цеху. До ткацького цеху належали ремісники, що виготовляли решета, мотузки, килими. До цеху гончарів входили ковалі, ювеліри, бляхарі, стельмахи, бондари, мулярі та інші. Кожен підмайстер, щоб стати майстром, повинен був внести грішми 24 зл., 8 фунтів воску, 4 кварта горілки, бочку пива, а також влаштувати вечерю для всіх майстрів цеху (Вікіпедія. *Микулинці*);

Підміщани (*нідміські кріпаки*, пол. *poddani przedmieszczenie pańszczyźnianej*) відбували панщину (пол. *pańszczyznę*) по три дні влітку і три дні взимку та з кожної особи віддавали по два каплуни, дві курки і пряли шість мотків панської пряжі (для тих, які не пряли, було встановлено оплату в розмірі 1, 5 кр.);

Власники *поєдинкового ґрунту* (пол. *gruntu pojedynkowego*) відбували щотижня по два дні панщини влітку і взимку, давали від особи по одному каплуно, одній курці та пряли три мотки панської пряжі (для тих, які не пряли, було встановлено оплату в розмірі 1, 5 кр.);

Власники *ґрунту пieszego* відробляли панщину по два дні протягом 29 тижнів – від 23 квітня (день святого Войцеха) по 11 листопада включно (день святого Мартина) (пол. *od świętego Wojciecha, do świętego Marcina*) та по одному дні протягом 23 тижнів (від дня св. Мартина до дня св. Войцеха). Також, з кожної особи змушені були давати по одній курці та пряли три мотки панської пряжі (для тих, які не пряли, було встановлено оплату в розмірі 1,5 кр.);

Халупники або *хлібороби* (пол. *chałupnicy albo zagrodnicy*), які не мали земельних наділів, а лише городи біля своїх хат, щотижня відробляли один день панщини та пряли три мотки панської пряжі (Petryszak 2018, с. 46–48).

Усі піддані та шляхта віддавали маєтку бджолину десятину, а з решти недоотриманої десятини сплачували по 3 кр., за що їм надавалось право власності на власне поле пропорційно до площі пасовищ .

Міська влада. Микулинецький магістрат в кінці XVII ст. володів власними землями, відокремленими від муніципальних, які були надані магістрату на утримання та оплату восьми осіб, призначених для здійснення судочинства (пол. *do sprawowania sprawiedliwości mianych są przyłączone*), і на ці землі не накладалось ніяких панських повинностей (пол. *powinności dworskiej*) (Petryszak 2018, с. 47) (Іл. 2d).

До міської еліти, окрім адміністрації палацу Потоцьких-Мнішеків, зараховувались представники магістрату: «*Kazimierz Kicinski – prezydent, Jędrzej Gornik – burmistrz oraz nieznanani z imienia i nazwiska wojt i pisarz miejski; przedstawicielei gromady: Wojciech Gorgowicz – przysieszny, Demko Kaczeluk, Michal Kubiakiewicz, Stanislaw Kusmidrowiz, Walenty Siodmak, Wojciech Skrzyszowski, Lukasz Staruszczak - deputowani*» (Казимир Кіцінський – президент, Єнджей Горнік – бурмистр і невідомі на ім'я вїйт і міський писар; представники громади: *Войцех Гортович* – присяжний, *Демко Кацелюк*, *Міхал Кубякевич*, *Станіслав Кусмідрович*, *Валентій Сьодмак*, *Войцех Скіешовський*, *Лукаш Старуцак* – заступники) (Petryszak 2018, с. 39).

Одночасне існування посад *prezydent* та *burmistrz* в системі микулинецького самоврядування в кін. XVIII ст. важко пояснити через брак інформації. Посада президента міста, яка, водночас, була синонімом бурмістра, з'явилась на теренах Галичини після адміністративної реформи 1846 року. В цей час було запроваджено поділ на повіти, кількість яких на поч. XX ст. зросла до восьми, в т.ч. було утворено два міських повіти Львова і Кракова, які очолювали *президенти міста*. Компетенція міських президентів в другій пол. XIX – поч. XX ст. мало відрізнялась від компетенції старост і староств у звичайних повітах (Моряк-Протопопова 2017, с. 67). Тим більш, дивною видається поєднання посад *prezydent* та *burmistrz* в міському управлінні Микулинець задовго до створення міських повітів.

На противагу Микулинецькому магістрату, в сусідньому Струсові (лише 6 км на південь), серед громадських будівель згадується *губернія* (пол. *gubernia stara*) (Zamoyski 2020, с. 33). Саме так в кінці XVIII ст. називали будівлю, де засідав орган місцевої влади (не плутати із однойменним словом, яким в росії позначали адміністративно-територіальні одиниці).

Етимологія слова *gubernia* незрозуміла та потребує окремого вивчення. Ймовірно, така назва пов'язана із існуванням упродовж 1748–1849 рр. губернаторств в Австрійській імперії. Проте, тут радше йдеться про співзвучність слів, а не про історичну достовірність.

Цікавим видається порівняння посад керівної еліти сусіднього Струсова із Микулинцями. Із дослідження *Замойського* (пол. *Zamoyski Grzegorz*), діз-

наємось про склад міського самоврядування Струсова, до якого зараховано «*plenipotenci dominium* – *S. Czyzewski i nieznanani z imienia Jarzynowski, reprezentanci miasteczka – wojt Semion Goscinski, burmistrzowie Stach Boryk i Semion Nowosieiski oraz deputowani: Piotr Ordynski, Marcin Podhaiecki, Lukasz kuczko-da, Ilko Neczay, Andruch Tracz i Augustyn Raba*» (уповноважені домінії – С. Чужевський і Яржиновський, ім'я невідоме, представники міста – війт Семіон Госцінський, бурмистри (старости) Стах Борик і Семен Новосейський та заступники: Пьотр Ординський, Марцін Подгаєцький, Лукаш Кучкода, Ілько Нечай, Андрух(а) Трач і Августин Раба) (Zamoyski 2020, с. 35).

На відміну від Микулинець, де в складі магістрату були війт, бурмістр та президент, в Струсові згадано посади війта та двох бурмістрів. Якщо провести аналогію між сусідніми містечками, то, вірогідно, посада президента (в Микулинцях) співвідносилась або була наближеною за своїми функціями із посадою бурмістра або заступника бурмістра (як в Струсові).

Якщо проаналізувати етнічний склад міського самоуправління Микулинець та Струсова за прізвищами його членів, то близько 70% його чисельності посідали поляки, решту 30% належала українцям. Єврейське населення Микулинець і Струсова у міському самоуправлінні не було представлено. Проте, згідно досліджень *Петруцака* національний склад населення Микулинець був наступним: 55% українців (русинів), 35% поляків і 10% євреїв (Petryszak 2018, s. 35).

Духовну владу в Микулинцях в кінці XVII ст. формували дві греко-католицькі парафії, одна римо-католицька парафія та іудейська громада на чолі із рабином *Нафталі Іссаком* (пол. *Naftali Isaak*).

Звичайно, двірська та міська влада здійснювала судову та виконавчу гілки влади в Микулинцях, а духовна влада такої функції не мала. Проте, в кін. XVIII – першій пол. XIX ст. вплив духовенства на свідомість населення був значним, тому духовну владу потрібно ставити в один ряд із судовою і міською владою (декларування покори або суспільного осуду з боку церковної влади, доповнювали та посилювали функції судової і міської влади міста).

До римо-католицької парафії в другій пол. 1780-х рр., згідно даних *Йосифінської метрики* та *урбаріальних* документів належав новий мурований костел св. Трійці під керівництвом священника *Бакстера* (пол. *Baxter*) та старий не діючий дерев'яний костел св. Яна Хрестителя (Pirawski 1893, р. 148) (іл. 2а). Греко-католицька громада складалась із двох парафій, які опікувались двома дерев'яними храми: св. Трійці та св. Миколая, настоятелями, яких, відповідно, були *Василь Сабатович* (пол. *Wasył Sabatowicz*) та *Іван Матстейович* (пол. *Iwan Matstejowicz*) (іл. 2б).

Піддані римо-католицької парафії (лат. *ritus latini*) та двох греко-католицьких парафій (лат. *ritus graeci*) в кінці 1780-х рр. ні під яким приводом не платили нічого своїм парафіям, а також не давали їм жодної десятини,

лише піддані *ritus graeci* вносили 7 1/2 крон з кожного дому на підтримку дяків (Petryszak 2018, s. 47).

Така міжконфесійна рівність стала можливою внаслідок церковної реформи, яка зрівняла в Австрії у правах католицькі, греко-католицькі та протестантські церкви (для прикладу, до 1777 року греко-католицькі священники, навіть, змушені були відробляти панщину). Ще одним наслідком реформи стало підпорядкування церкви державі та надання священнослужителям різних конфесій статусу державних службовців із відповідною платнею (Лазарович 2013).

За Йосифинською метрикою, усього в місті у 1780-х рр. проживало 256 християнських сімей без поділу на конфесії. Зараз важко встановити пропорцію між греко-католицькими та римо-католицькими родинами. Можна припустити, що кількість уніатських сімей була в двічі більшою чим римо-католицьких (на підтвердження цієї тези вказує кількість храмів в Микулинцях: дві церкви та один костел).

Іудейська громада, не зважаючи на свою дискримінацію в кін. XVIII – першій пол. XIX ст. мала значний вплив на формування та здійснення духовної влади в середовищі іудеїв. Станом на 1786 рік в Микулинцях нараховувалось 118 єврейських сімей (100 власників будинків та 18 приставів або судових виконавців, семеро з яких не володіли землею). Всі євреї, як і власники будинків, так і судові виконавці, платили лише річну орендну плату, оскільки вони не володіли землею. Саме тому євреї-власники не були внесені до *обмірної книги* Йосифинської метрики.

В *Redukcje monasterow Bazylijanskich w Galicji* натрапляємо на згадку за 1788 рік про микулинецьких євреїв, котрі продавали горілку ченцям сусіднього з Микулинцями Струсівського василіанського монастиря. Після ліквідації цього монастиря, ченців перевезли до монастирів в Бучачі та Улашківцях, а староста в Тернополі виплатив їм 21 фл. 20 кр. надбавки на дорожні витрати, яких не вистачило. Тому ченці, переведені до Бучача, вимагали доплати 87 фл. 30 кр. Ці вимоги спочатку були ретельно розглянуті у фіскальній конторі, де виявилось, що монастир у Струсові заборгував євреям: *Маєру Розенбауму* (пол. *Mayer Rosenbaum*), *Хокансу Янкелю* (пол. *Hokansowi Jankelowi*) та *Вольфу Гервегу* (пол. *Wolfowi Herwegowi*) із Микулинець, відповідно 14 фл. 15 кр., 9 фл. 45 кр. і 6 фл. 45 кр. за горілку (Chotkowski 1922, s. 31).

Чисельна іудейська громада Микулинець досить суттєво поповнювала муніципальну скарбницю та бюджет місцевого дідича. Сукупна річна грошова рента, яку виплачувала іудейська громада Микулинець своїй владі сягала 160 зл. Однак, ця сума не належала до розрахунку муніципальних зобов'язань, оскільки вищезгадані євреї не володіли жодною землею.

Завдяки раритетному виданню *Galiciana 1772 – 1812*, котре вийшло

друком в 1896 році, дізнаємось про двох найвідоміших в кінці XVIII ст. галицьких єврейських торгівців (пол. *żydowskich handlarzy*) неочишеним воском, один з яких – *Йозель Бері* (пол. *Josel Beri*) із Микулинець. В цей час «*Микулинці доставляли 1000 каменів воску (кожен важив 86 фунтів) до Відня...*» (Schnur-Perłowski 1896, s. 108). Цитата демонструє чималі фінансові доходи іудейської громади Микулинець.

Міська влада у Микулинцях в кін. XVIII ст., на відміну від Магдебурії і привілеїв, які вона гарантувала, була обмежена у правах самоврядування та фактично перетворена на державну інституцію. Микулинецький магістрат діяв як орган місцевого самоврядування та клопотався адміністративними, господарськими, фінансовими і поліцейськими справами, регулював питання діяльності цехів, керував розбудовою міста, контролював дотримання законодавства і правил торгівлі. Очолював магістрат війт. Його помічниками були 1-2 бурмістри. Проте, в кінці XVIII ст. в структурі микулинецької міської влади окрім посад *бурмістра* і *війта*, згадується *президент*.

За висловом *Тетяни Гошко* – для кожного міста була своя система самоврядування. Її прописували в привілеях, які видавали місту. Тому, для прикладу, у Львові якийсь час співіснували три бурмістри, котрі виконували свої обов'язки почергово (Гошко, Магдебурзьке право в українських містах. <https://lokalhistory.org.ua>.) Ймовірно, таким чином можна пояснити одночасну наявність в микулинецькому магістраті посад бурмістра і президента.

Двірська влада у Микулинцях в кін. XVIII ст. вже не мала абсолютної влади над життям своїх підлеглих. В 1782 році патентом Йосипа II було скасовано особисту залежність селян від дідичів та надано їм право одружуватись, переселятись та передавати майно у спадщину. Залишалась лише панщина. Проте, в 1786 році і її було обмежено тільки трьома днями. Аналіз залежних від двірської влади власників *gruntu pojedynkowego* та *gruntu pieszego*, а, особливо, *chalupnicy albo zagrodnicy*, які відробляли панщину, відповідно: щотижня по два дні панщини влітку і взимку; по два дні протягом 29 тижнів та по одному дні протягом 23 тижнів; протягом року щотижня по одному дні, свідчить, що станом на 1786 рік офіційно запроваджена в країні триденна панщина ще не була юридично закріплена на місцях.

Духовна влада у Микулинцях представлена греко-католицьким і римо-католицьким духовенством, в кін. XVIII ст., завдячуючи церковній реформі, формально була зрівняна в правах. В цей час місцевій верхівці римо-католицької церкви вже було заборонено перетягувати греко-католиків на латинський обряд та вживати термін *уніат*, що мав образливий підтекст (Лазарович 2013). Ще одним досягненням реформи стало заснування початкової школи в Микулинцях із навчанням рідною мовою (Сивак 2014).

Однак, незважаючи на реформи Габсбургів, що обмежували владу на місцях, магістрат, панський двір та духовенство в кін. XVIII ст., взаємодоповню-

ючи один одного, залишалися могутнім та впливовим «тріумвіратом влади», який здійснював місцеве управління, владарював та процвітав за рахунок ренти, податків, панщини, натуральних повинностей та спеціальних послуг, які виконували на їх користь усі верстви місцевого залежного і незалежного населення.

Використана література:

1. Вікіпедія. *Микулинці*. [online]. Режим доступу: <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Микулинці> (Дата звернення 7 травня 2024).
2. Городиський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Теробовлі і Теробовлянщині: історичний нарис-путівник. Львів: «Каменяр». 1998. 288 с.
3. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – поч. XVII ст. Львів: «Афіша». 2002. 258с.
4. Гошко Т. Магдебурзьке право в українських містах. [online]. Режим доступу: <https://lokalhistory.org.ua> (Дата звернення 23 травня 2024). 2023.
5. Гречило А. Герб та прапор Микулинців // *Вісник львівського товариства «Тернопільщина»*. Вип. 3. Львів. 2002. С. 36–37
6. Гречило А. Українська міська геральдика. Київ – Львів: УГТ. 1998. 192 с.
7. Гулько Л., Негребецький Б. Коли ще не було Тернополя: Микулинцям – 900 // *Тернопіль Вечірній*. – 1996. 14 вересня.
8. Клименко О., Хаварівський Б. Міська геральдика Тернопільщини. «Воля», Тернопіль, 2003. 460 с.
9. Кондратюк С. Міське самоврядування на Західноукраїнських землях як джерело українського парламентаризму: історико-правовий аспект. // *Вісник Академії управління МВС*. 2010. №2 (14). С. 89–99
10. Лазарович М.В. Історія України: навчальний посібник. Київ: Знання. 2013. 685 с.
11. Моряк-Протопопова Х. Становлення в Галичині органів місцевої влади і самоврядування у 1772–1918 роках. // *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2017. Випуск 64. С. 64–78
12. Сивак-Найчук О. Історія Микулинецької римо-католицької парафії Пресвятої Трійці в контексті дослідження історії містечка. 2014. 126 с. <https://www.slideshare.net/gavronnatalia/ss-38327693>
13. Славчук Ю. Микулинці // *Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина: Регіональний історико-мемуарний збірник: в 3 т. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Друкарня*

- ОО. Василян. 1983. Т. III. С. 301–309
14. Історія міст і сіл Теробовлянщини. Під ред. Смалига М., Кушнерик Г., Ковальчук М., Михайлюк Д. – Тернопіль: Збруч. 1997. 541 с.
  15. Праці для виучування історії західньо-руського та українського права. Під ред. Василенка. Київ. 1926. 328 с.
  16. Aftanazi R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, Wojewodztwo ruskie, Ziemia Halicka i Lwowska: W VII t. Wrocław-Warszawa-Krakow: Bernardinum. 1995. T. VII. 487 s.
  17. Balinski M., Lipinski T. Starozytna Polska. Warszawa. 1845. 1431 s.
  18. Boniecki Adam. Herbarz Polski. T. 1. Warszawa, 1899. 393 s.
  19. Chotkowski W. Redukcje monasterow Bazyljanskich w Galicji. // *Polska Akademja Umiejetnosci. Wydzial Historyczno-filozoficzny Rozprawy. Serja II. Tom XXXVIII (Ogólnego zbioru t. 63)*. Nr. 6. Krakow. 1922. s. 303–381.
  20. Hauzer Z. Warownia nad Seretem // *Spotkania z zabytkami. Kultura, Tradycje. Pamiatki*. 1998. №10. S. 17–18.
  21. Groicki B. Porzadek sadow i spraw miejskich prawa majdeburskiego w koronie Polskiej. Warszawa. 1953. 55 s.
  22. Nogaj J. Mikulince. // *II Rocznik kolka naukowego Tarnopolskiego za 1893*. Tarnopol, 1894. s.
  23. Ostrowski J. Pencakowski P. Koscioly i klasztory rzymskokatolickie dawnego wojewodztwa ruskiego. T. IV. Red. Ostrowski J. Krakow: Wyd-wo K. Wyszynskiego. 1996. 612 s.
  24. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. 1584. 1149 s.
  25. Petryszak B. Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym, Tom VI: Mikulińce i Zarudzie. Kraków 2018. 110 s.
  26. Pirawski Thomae primi episcopi sufl'raganei Leopoliensis. Relation status almae archidioecesis leopoliensis. // *Materyaly historyczne*. We Lwowe. 1893. p. 206
  27. Polski Słownik Biograficzny: W XXV t. // red. Kaminskiego A. Wrocław-Warszawa-Krakow: Bernardinum. 1973. T. XI. 590 s.
  28. Schnur-Peplowski S. Galiciana 1772 – 1812. We Lwowe. 1896. 165 s.
  29. Zamoyski Grzegorz. Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym, Tom XXIX: Strusów, Tłuste i Uściczko, Kraków. 2020. 131 s.

Данило Кінь,
доктор філософії зі спеціальності 193
«Геодезія та землеустрій», доцент
Київський національний університет
будівництва та архітектури, м. Київ,
ORCID: 0000-0002-0185-2534

ГЕОІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ДОСЛІДЖЕННІ ТЕРИТОРІЙ ІСТОРИЧНИХ МІСТ

Danylo Kin,
PhD in Geodesy and Land Management, Associate Professor,
Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv,
ORCID: 0000-0002-0185-2534

GEOINFORMATION SUPPORT IN THE STUDY OF THE TERRITORIES OF HISTORICAL CITIES

Анотація

У цій роботі розглянуто проблемне питання щодо аналізу територій історичного міста за допомогою вернакулярних районів та геопросторово-ретроспективного аналізу під час підготовчого та основного етапів розроблення містобудівної документації, а саме історико-архітектурного опорного плану міста. **Метою роботи** є дослідження розвитку територій історичного міста за допомогою застосування геоінформаційного забезпечення та геопросторово-ретроспективного аналізу на прикладі міста Харкова. **Предметом** дослідження є територія історичного міста, яка була розглянута як сукупність вернакулярних районів у ретроспективі.

Методи

Було використано геоінформаційне моделювання із застосуванням відповідного забезпечення, а також історичний метод і метод оверлейного аналізу. Головні результати. Автор дослідив 30 архівних картографічних матеріалів з 1783 по 2018 роки, а з 2019 по 2023 – дані дистанційного зондування Землі та ортофотоплани масштабу 1:10 000 на територію міста Харкова. Було встановлено 210 вернакулярних районів у місті. Також як приклади були розглянуті вернакулярні райони: Нагірний та Журавлівка.

Висновки

Міждисциплінарний підхід (геоінформатики, урбаністики та соціології) забезпечив реалізацію дослідження розвитку територій історичного міста, враховуючи безпосередній вплив та відношення людини (через геопросторовий габітус) до території, на якій вона живе та ресурси якої залишить наступним поколінням. У подальших роботах буде реалізовано апробацію запропонованої методології на прикладі інших українських міст: Києва, Львова, Дніпра, Одеси та Черкас; що дозволить виявити нові закономірності, тенденції та особливості.

Ключові слова: геоінформаційна система, вернакулярний район, міська ландшафти, габітус, геопросторово-ретроспективний аналіз.

Abstract

This paper considers the problematic issue of analyzing the territories of a historic city using vernacular districts and geospatial and retrospective analysis during the preparatory and main stages of developing urban planning documentation, namely the historical and architectural master plan of the city. The research aim is to investigate the development of the territories of a historic city by using geoinformation support and geospatial and retrospective analysis on the example of the city of Kharkiv. The research subject is the territory of the historic city, which was considered as a set of vernacular districts in retrospect. Methods. Geographic information modeling with corresponding software, as well as the historical method and the method of overlay analysis, were used. Main results. The author studied 30 archival cartographic materials from 1783 to 2018, and from 2019 to 2023 – remote sensing data and orthophotos at a scale of 1:10,000 for the territory of the city of Kharkiv. A total of 210 vernacular districts were identified in the city. Vernacular districts were also considered as examples: Nahirny and Zhuravlivka. Conclusions. The interdisciplinary approach (geoinformatics, urban studies and sociology) ensured the implementation of the study of the development of the territories of

the historic city, taking into account the direct influence and attitude of a person (through geospatial habitus) to the territory where he/she lives and whose resources he/she will leave to the next generations. Further work will test the proposed methodology on the example of other Ukrainian cities: Kyiv, Lviv, Dnipro, Odesa, and Cherkasy; this will allow us to identify new patterns, trends, and features.

Keywords: *geographic information system, vernacular district, urban landscapes, habitus, geospatial retrospective analysis.*

Постановка проблеми

Територія будь-якого населеного пункту є вичерпним ресурсом. Особливу увагу потребують такі території, які мають певну цінність для громади та держави. Нехтування збереженням об'єктів, які мають історичну цінність у місті, є не тільки порушенням положень чинного законодавства у сфері охорони культурної спадщини, а і перешкоджає громадській ідентичності мешканців міста, що призводить до найгірших наслідків.

Історичні міста є не тільки сховищем об'єктів культурної спадщини, а і мають свої особливі райони міста, які збереглися впродовж не одного століття. Сьогодні від таких районів можуть лишитися лише їх назви, у кращому випадку будівлі та споруди, парки та сквери тощо. У будь-якому разі такі райони з'являються не випадково, а як наслідок довготривалого перебування людей на тій чи іншій території з їх традиціями, звичаями та звичками (габітусом). У результаті чого, мешканці починають асоціювати своє місце проживання з більш значущим, відомим, унікальним об'єктом на цій території міста або особою, яка була власником або творцем цього об'єкта (Гнатюк, 2013; Олійник та Гнатюк, 2013; Троценко, 2014). Чим більше мешканців асоціювали себе з цим місцем, тим більше ставав цей район. Пізніше така властивість названа терміном як «вернакулярність». Вернакулярні райони не мають сталих чітких меж, оскільки вони формуються на основі сприйняття мешканців цих районів і є динамічними. Проте їх назви та центри збереглися у містах, де вплив політики та пропаганди інших панівних країн був не достатнім на той час.

У теорії містобудування концепція «габітус міста» введена для пояснення особливості формування матеріальної структури міст, закладених у різні історичні періоди, також для позначення конкретного місця, міста й регіону. Габітус міста – це сукупність морфологічних характеристик матеріальної структури міста, притаманних лише певній епосі та певній культурі (Ідак, 2018a; Ідак, 2018b). Морфологічні ознаки, що є типовими для певної території в певний момент часу, відповідають габітусу як своєрідного концепту про характерну форму та будову матеріальної структури міського ландшафту, яка сформована на окресленій території в певну історичну добу.

Для того, щоб дослідити розвиток територій історичного міста з метою визначення певних залежностей, тенденцій та подальшого прогнозування, доцільно використовувати геоінформаційні системи та технології. ГІС дозволяє відновити ретроспективу створення та розвитку міста на основі історичних картографічних матеріалів, а також із застосуванням сучасних методів дистанційного зондування Землі (Карпінський та Лященко, 2000; Карпінський та ін., 2010; Kholoshyn et al., 2018; Ostrowski et al., 2019; Levin et al., 2020; Alkhuzamy Aziz & Alghais, 2021; Schumacher, 2021; Słomska-Przech & Słomski, 2022; Uhl et al., 2022).

Одним із результатів таких досліджень є історико-архітектурних опорний план міста (Karpinskyi Yu et al., 2024b). У цій роботі розглянуто проблемне питання щодо аналізу територій історичного міста за допомогою вернакулярних районів та геопросторово-ретроспективного аналізу під час підготовчого та основного етапів розроблення зазначеної містобудівної документації.

Методологія

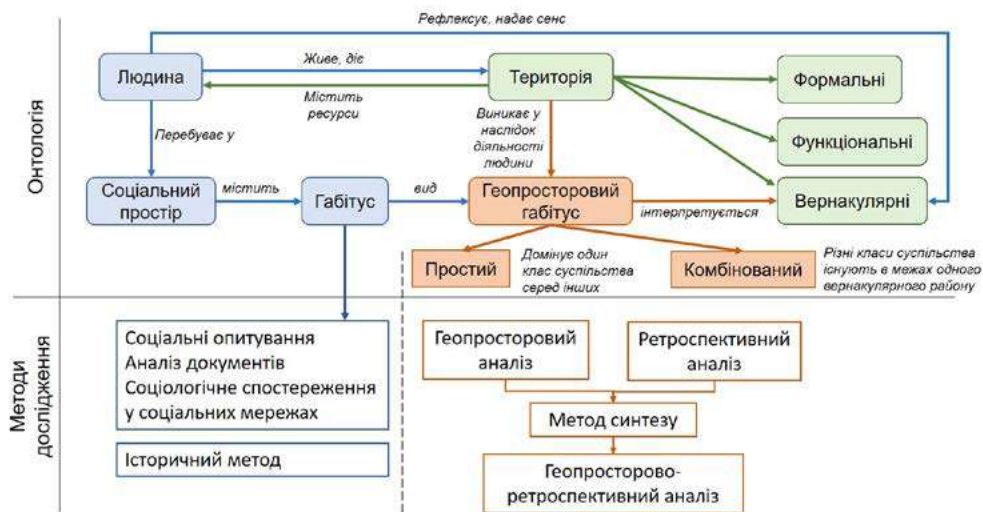
В основі цього дослідження є геоінформаційне моделювання та забезпечення, оскільки предмет – територія історичного міста. Сучасний рівень геоінформаційних систем дозволяє працювати з великим обсягом різночасових геопросторових даних та виконувати геопросторовий аналіз. Геоінформаційне забезпечення складається з таких основних видів:

- методичне;
- програмне;
- інформаційне;
- технічне;
- організаційне.

У цій роботі більш детально розглянуто інформаційне та програмне забезпечення, а інші види будуть описані у наступних дослідженнях. Слід зазначити, що проведення такого роду досліджень і розроблення історико-архітектурного опорного плану міста необхідно виконувати безпосередньо у геоінформаційній системі та базі геопросторових даних. Сьогодні затверджена структура даних бази геоданих документації у сфері охорони культурної спадщини наказом Міністерства культури та інформаційної політики України від 31.08.2023 р. № 455. Ці геоінформаційні продукти не повинні залежати від програмного забезпечення, бути уніфікованими та інтероперабельними для того, щоб інші користувачі змогли повторно використовувати створені геопросторові дані (Karpinskyi Yu et al., 2024b).

Встановлено, що під час взаємодії людини з ресурсами на певній території

та соціумі формується габітус, а саме звички або стиль, спосіб життя (Lau, 2004; Crossley, 2013; Ambrasat et al., 2016; Бесєдіна, 2016). Такий габітус виражається, наприклад, у культурі, мистецтві, архітектурі. По факту, габітус є одним із результатів відношення людини певного класу суспільства до навколишнього середовища, у тому числі до територій з історичною цінністю (рис. 1).

Іл. 1. Дослідження історичних міст із застосуванням геопросторового габітусу (Karpinskiy Yu et al., 2024a)

Автора цікавить саме геопросторова модель габітусу для того, щоб дослідити його зміни у часі та просторі. Тому було запропоновано виокремити геопросторовий габітус як вид, який інтерпретується як вернакулярний район, тому що і перший, і другий формується людиною через сприйняття нею навколишнього середовища.

Для моделювання розвитку територій міста було використано ретроспективний аналіз із застосуванням історичного методу, а також геопросторовий аналіз із застосуванням оверлейного та часового методу. Метод синтезу дозволив поєднати методи і створити геопросторово-ретроспективний аналіз, який був також використаний у роботі (Кінь та ін., 2021).

Виклад основного матеріалу дослідження

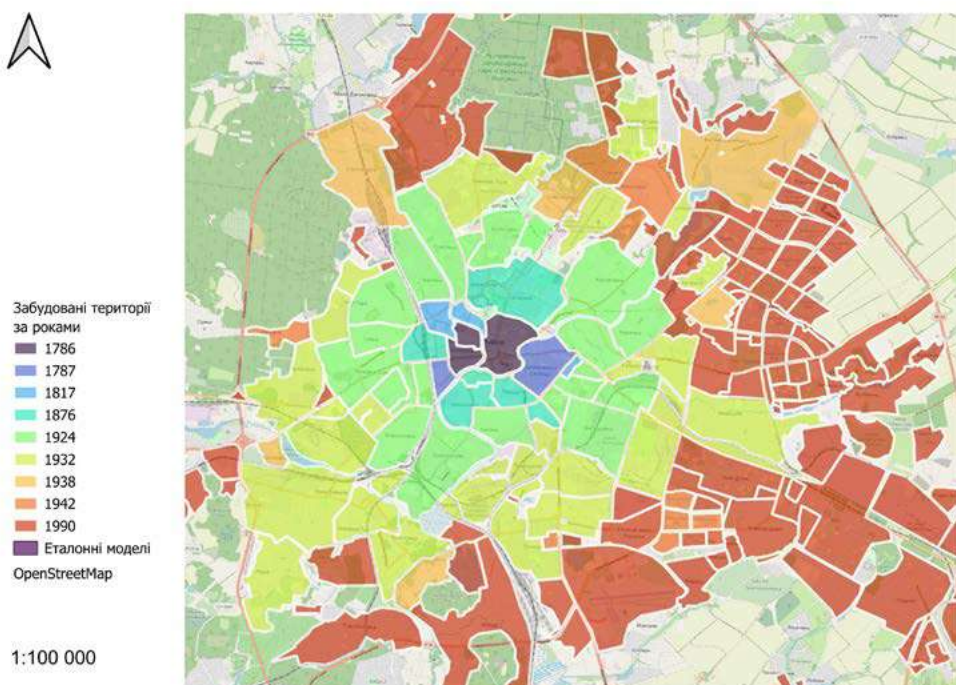
Автор дослідив запропонований підхід на прикладі міста Харкова з 1783 по 2023 роки. Чим більше часовий проміжок та якісніше вхідні геопросторові дані, тим дослідження вернакулярного району буде адекватнішим та точнішим, як в історичному плані, так і в просторовому.

Визначення геопросторового габітусу потребує урахування не тільки історичних умов (війн, змін устрою територій, нової економічної політики тощо), але і соціальних та географічних умов. Оскільки територія міста має певні планувальні обмеження, концепцію його функціонування, норми та правила до забудови, то соціальні та географічні умови досліджені шляхом використання вернакулярних районів. Такі райони дозволяють утворювати фокусні групи з мешканців, які можуть брати активну участь у розробленні містобудівної документації: обговорення, погодження, надання об'єктивності, врахування громадської думки, прояв волевиявлення та мінімізація лобювання інтересів забудовників, міської влади та бізнесу.

Для виконання геопросторово-ретроспективного аналізу вхідними даними є ретроспективні картографічні матеріали, перед використанням яких у геоінформаційній системі необхідно оцінити придатність даних, їх опрацювати та оцінити точність.

Дослідження було реалізовано на основі 30 архівних картографічних матеріалів з 1783 по 2018 роки, а з 2019 по 2023 за допомогою даних дистанційного зондування Землі та ортофотопланів масштабу 1:10 000. Якісні геопросторові дані використані для проведення геопросторового аналізу та моделювання засобами геоінформаційної системи QGIS (рис. 2)

Ил. 2. Картограма забудови сучасних вернакулярних районів з 1786 по 1990 року (Karpinskyi Yu et al., 2024a)

Аналіз достовірності та повноти даних було виконано з використанням довідкової історичної літератури (Багалеї та Миллер, 1912), де були зазначені дати будівництва видатних будівель та споруд м. Харкова, які було вибрано для подальшої роботи, оскільки вони наявні на усіх картах (Кінь та ін., 2021).

Для первинного орієнтування карт відносно північного напрямку було обрано розташування річок у місті та їх напрямки течій, вулично-дорожню мережу міста, наприклад, на карті 1787 року р. Лопань зображена у напрямку зі сходу на захід, але на місцевості вона тече з півночі на південь (Кінь та ін., 2021).

Польове дешифрування дозволило визначити опорні точки для прив'язки ретроспективного картографічного матеріалу: собори (Свято-Благовіщенський кафедральний собор, Собор Покрова Пресвятої Богородиці, Свято-Успенський собор, а саме Олександрівська дзвіниця), мостові споруди (Лопанський та Харківський мости), перехрестя магістральних вулиць (вул. Полтавський шлях, просп. Героїв Харкова, вул. Сумська) (Кінь та ін., 2021).

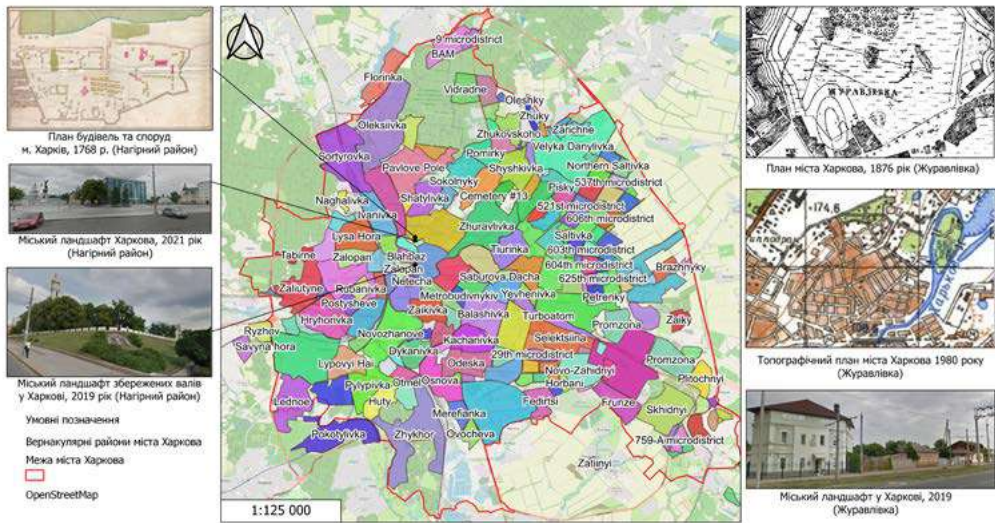
На прикладі міста Харкова було виявлено 210 вернакулярних районів. Геопросторовий габітус змінюється з часом, і одним із прикладів цього є вернакулярні райони: Нагірний (який також іноді називають Університетською гіркою або Харківською фортецею) та Журавлівка (рис. 3). Ці два райони є історичними, оскільки виникли у ХІХ столітті (Харківська фортеця - у ХVІІ столітті) та ХVІІІ столітті відповідно.

Особливістю Журавлівського району є його трансформація від слободи до мікрорайону Харкова. Висота забудови зберіглася, але останнім часом з'явилися багатоповерхівки, що змінили ландшафт території.

Нагірний район офіційно входить до історичного ареалу міста, що не дозволяє будівництво висотних будівель і регулює діяльність на цій території.

Якщо порівняти результати досліджень з геопросторовими даними сервісу Flickr, а саме фото користувачів за геотегом «центр», то вони співпадають на 90%, тобто містяни та туристи усвідомлюють фактичну історичну територію міста, що підтверджує існування вернакулярного району та відповідно геопросторового габітусу по відношенню до історичного ареалу (Hollenstein, 2008; Liesch et al., 2015; Vukosav & Fuerst Bjeliš, 2016).

Також цей підхід рекомендовано використовувати під час створення нових концепцій міст, проєктів з просторового планування, визначення історичних ареалів населених пунктів.

Іл. 3. Вернакулярні райони міста Харкова (Karpinskyi Yu et al., 2024a)

Висновки

Вивчення геопросторового габітусу допомагає зрозуміти, чому люди вибирають певні місця для життя, роботи чи відпочинку, як вони взаємодіють із природними та соціокультурними аспектами різних регіонів, і як ці уподобання можуть впливати на розвиток і зміну міських ландшафтів у майбутньому.

Міждисциплінарний синтез трьох наук, а саме геоінформатики, урбаністики та соціології дозволив розробити підхід до дослідження насамперед міських ландшафтів, який враховує безпосередній вплив та відношення людини (через геопросторовий габітус) до території, на якій вона живе та ресурси якої залишить наступним поколінням.

Перспективи подальших досліджень

У подальших роботах будуть досліджені властивості вернакулярних районів, наприклад, сталість. Також буде реалізовано апробацію запропонованої методології на прикладі інших українських міст: Києва, Львова, Дніпра, Одеси та Черкас, у тому числі і для міст європейських країн (El Gouj et al. 2022), що дозволить виявити нові закономірності, тенденції та особливості.

Використана література:

1. Багалеї Д. І., Миллер Д. П. (1912). Альбом старинних планов г. Харькова, снимков его видов и портретов его деятелей: Прил. ко 2-му тому «Истории города Харькова», сост. проф. Д.И. Багалеєм и Д.П. Миллером. Харьков: Тип. и литогр. М. Зильберберг и С-вья. 62 с.
2. Бесєдіна, Г. О. (2016). Вплив соціальної теорії П'єра Бурдьє на розвиток сучасних соціально-філософських досліджень теми практик. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені ГС Сковороди. Філософія*, (47 (1)), 49-60. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1428>
3. Гнатюк, О. (2013). Компонентна структура територіальної ідентичності населення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія*, (1), 59-61.
4. Ідак, Ю. (2018а). Концепція «габітус» у вивченні морфологічних особливостей давніх історичних міст. *XXIX Наукова сесія Наукового товариства імені Шевченка*. Комісія архітектури та містобудування НТШ у Львові, Львів, 28– 29 березня 2018 р., с. 26–27.
5. Ідак, Ю. В. (2018b). «Габітус» міста Стародавньої Греції. *Містобудування та територіальне планування*, 66, с. 215–222. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/MTP_2018_66_26
6. Карпінський, Ю. О., & Лященко, А. А. (2000). Сучасна інфраструктура просторових даних для геоінформаційного забезпечення містобудування. *Інженерна геодезія*. Вип. 44, 126-132.
7. Карпінський, Ю. О., Лященко, А. А., & Рунець, Р. В. (2010). Еталонна модель бази топографічних даних. *Вісник геодезії та картографії*, (2), 28-36.
8. Кінь, Д., Лазоренко-Гевель, Н., & Шудра, Н. (2021). ГЕОІНФОРМАЦІЙНЕ МОДЕЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЇ М. ХАРКОВА У РЕТРОСПЕКТИВІ. *Містобудування та територіальне планування*, (76), 119–131. <https://doi.org/10.32347/2076-815x.2021.76.119-131>
9. Олійник, Я. Б., & Гнатюк, О. М. (2013). Методичні підходи до дослідження територіальної ідентичності населення. *Український географічний журнал*, (3), с. 34-40.
10. Троценко, О. (2014). Методика дослідження територіальної ідентичності мешканців Дніпропетровської області. *Часопис соціально-економічної географії*, (17), 93-99. DOI: <https://doi.org/10.26565/2076-1333-2014-17-15>.
11. Alkhuzamy Aziz, M., & Alghais, N. (2021). Cartographic Analysis of Urban Expansion in Kuwait. *Cartographica: The International Journal*

- for *Geographic Information and Geovisualization*, 56(3), 183-207. doi.org/10.3138/cart-2020-0019
12. Ambrasat, J., Von Scheve, C., Schauenburg, G., Conrad, M. And Schröder, T. (2016), Unpacking the Habitus: Meaning Making Across Lifestyles. *Sociol Forum*, 31: 994-1017. doi.org/10.1111/socf.12293
  13. Crossley, N. (2013). Habit and habitus. *Body & Society*, 19(2-3), 136-161. doi.org/10.1177/1357034X12472543
  14. El Gouj, H., Rincon-Acosta, C., & Lagesse, C. (2022). Urban morphogenesis analysis based on geohistorical road data. *Applied Network Science*, 7, 1-26. doi.org/10.1007/s41109-021-00440-0
  15. Hollenstein, L. (2008). Capturing vernacular geography from georeferenced tags (Doctoral dissertation, *Geographisches Institut der Universität Zürich*). https://www.geo.uzh.ch/dam/jcr:c5b291f0-22fa-4fcc-8d79-723648dfe5c5/msc_livia_hollenstein_2008.pdf (28.05.2024)
  16. Karpinsky Yu., Lazorenko N., Maksymova Yu., Kin D., Nesterenko O., Zhao H. & Borowczyk J. (2024a). Geoinformation Support of the Decision-Making Support System for the Reconstruction of Cultural Heritage Objects. *International Journal of Conservation Science*. 15(1, 2024). 119-128. DOI: 10.36868/IJCS.2024.SI.10
  17. Karpinsky Yu., Lyashchenko A., Lazorenko N., Kin D, Shudra N. and Yankin O. (2024b) The Role of Geospatial Habitus in the Research of Existing and Planned New Urban Landscapes. *Journal of Digital Landscape Architecture*, 9-2024, pp. 61-68. doi:10.14627/537752007.
  18. Kholoshyn, I., Bondarenko, O., Varfolomeeva, I., Hanchuk, O., & Mantulenko, S. (2018). The Kryvyi Rih Area Topographic Maps of Various Historic Periods as an In-formation Resource for Retrospective Studies. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 26(1), 88-99. doi.org/10.15421/111810
  19. Lau, R. W. (2004). Habitus and the practical logic of practice: an interpretation. *Sociology*, 38(2), 369-387. doi.org/10.1177/0038038504040870
  20. Levin, Gregor & Groom, Geoff & Svenningsen, Stig & Perner, Mads. (2020). Automated production of spatial datasets for land categories from historical maps – Method development and results for a pilot study of Danish late-1800s topographical maps. *Aarhus University, DCE – Danish Centre for Environment and Energy*. URL: <https://dce2.au.dk/pub/SR389.pdf> (28.05.2024)
  21. Liesch, M., Dunklee, L. M., Legg, R. J., Feig, A. D., & Krause, A. J. (2015). Use of business-naming practices to delineate vernacular

- regions: A Michigan example. *Journal of Geography*, 114(5), 188-196. doi.org/10.1080/00221341.2014.965187
22. Ostrowski, W.; Dukaczewski, D.; Markowska, A. (2019). Presentation of build-up areas on topographic maps of selected European countries. *Polish Cartographical Review*, v. 51, n. 1, p. 1–14. <https://doi.org/10.2478/pcr-2019-0001>.
23. Schumacher, Ulrich. (2021). The Urban Mask Layer as Reference Geometry for Spatial Planning: Moving from German to European Geodata. *KN - Journal of Cartography and Geographic Information*. 10.1007/s42489-020-00068-7.
24. Słomska-Przech, K., & Słomski, M. (2022). Urban Plot: Developing a Consistent Definition for Comparative Urban Studies. *Journal of Urban History*, 1, 30. doi.org/10.1177/00961442221089942
25. Vukosav, B., & Fuerst Bjeliš, B. (2016). Labels of interest groups as indicators of a vernacular region: A case study in Croatia. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 107(4), 454-467. doi.org/10.1111/tesg.12168
26. Uhl, J. H., Leyk, S., Chiang, Y. Y., & Knoblock, C. A. (2022). Towards the automated large-scale reconstruction of past road networks from historical maps. *Computers, environment and urban systems*, 94, 101794. doi.org/10.1016/j.compenvurbsys.2022.101794

Галина Лабінська
кандидатка географічних наук, доцентка кафедри географії України
Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів
<https://orcid.org/0000-0002-9713-6291>

ТУРИСТИЧНА ПРИВАБЛИВІСТЬ НЕАПОЛЯ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ІННОВАЦІЙНОЇ МІСТОБУДІВНОЇ ПОЛІТИКИ

Halyna Labinska
PhD, Docent of Department of Geography of Ukraine
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv
<https://orcid.org/0000-0002-9713-6291>

TOURIST ATTRACTIVENESS OF NAPLES AS A RESULT OF INNOVATIVE URBAN PLANNING POLICI

Анотація

У сучасному світі помітна тенденція до зростання ролі великих міст. Увагу звертають на вибір містобудівної концепції, на співпрацю з містянами задля досягнення кращої якості життя, реновацію занедбаних територій, просування бренду території й виробництво локальних продуктів з географічним зазначенням, спеціалізацію поселення у міжнародному поділі праці тощо. Виразну специфіку у глобальному вимірі демонструє Неаполь – метрополія регіону Кампанія в Італії, визначний туристичний осередок Середземномор'я й водночас осердя значних потоків мігрантів.

У статті проаналізовано інноваційність містобудівної політики Неаполя: опрацьовано матеріали веб-порталу “*Comune di Napoli*”, їх наповнення і картографічну візуалізацію зібраної аналітики; партисипативну складову; розвиток культурного туризму у рамках ширшої територіальної системи навколо Неаполітанської затоки, Капрі, Сорренто, Геркуланума та Помпеї; формування Столичного регіонального парку Пагорбів Неаполя

та збереження неаполітанської сільської місцевості зі значною ландшафтною цінністю; міжнародну співпрацю муніципалітету Неаполя з цілою низкою міст Європи у передачі досвіду інноваційних практик містоуправління; презентовано результати застосованої методики бальної оцінки громадських просторів – виразної візитівки Неаполя; підсумовано рефлексії власних польових досліджень.

Abstract

In the modern world, there is a noticeable trend towards an increase in the role of large cities. Attention is paid to the choice of an urban planning concept, cooperation with citizens to achieve a better quality of life, renovation of abandoned areas, promotion of the territory brand and production of local products with geographical indication, specialization of the settlement in the international division of labor, etc. A district specificity in the global dimension is demonstrated by Naples – the metropolis of the Campania region in Italy, a prominent tourist center of the Mediterranean and at the same time the focus of numerous of migrant flows.

The article analyzes the innovativeness of the urban planning policy of Naples: the materials of the web portal “*Comune di Napoli*”, their content and cartographic visualization of the collected analytics were processed; participatory component; the development of cultural tourism within the wider territorial system around the Gulf of Naples, Capri, Sorrento, Herculaneum and Pompeii; formation of the Metropolitan Regional Park of the Hills of Naples and the conversation of the Neapolitan countryside with significant landscape value; international cooperation of the Municipality of Naples with a number of European cities in the transfer of experience in innovative urban management practices; the results of the applied methodology for scoring public spaces were presented; the reflections of their own field research are summarized.

Постановка проблеми

Ми неодноразово констатували, що міста із значним соціально-економічним потенціалом дедалі більше втягуватимуть під свій вплив поселення нижчого порядку, генеруючи для них, насамперед, інноваційні рішення у багатьох площинах. Увага до таких міст – детермінантів змін, очевидна. Разом з тим, розвиток великих міст на сучасному етапі має типові просторові особливості: зростання дефіциту площ для житлових та культурно-побутових потреб; впорядкування розміщення виробничих об'єктів у центрі міста та поселеннях-сателітах; проблема ефективності функці-

онування громадського транспорту й деавтомобілізація; розвантаження центру міста від екологічно шкідливих підприємств, збільшення зелених насаджень, нівелювання впливу змін клімату й акустичного забруднення тощо (Лабінська Г., 2023. С. 228).

У січні 2021 р. стартувала нова європейська ініціатива: *New European Bauhaus* – екологічний, економічний та культурний проєкт, спрямований на об'єднання дизайну, сталого розвитку, доступності та інвестицій у містобудуванні. Орієнтуючись на стійкість, естетику та інклюзивність, Європа демонструє готовність реалізувати передові практики, які створюють позитивну соціальну трансформацію, реалізувати нові цінності та ідеї в освіті, очікує презентації експериментальних та інноваційних проєктів студентів і молодих фахівців, сприяє посиленню комунікації між фахівцями і нефахівцями.

У руслі *New European Bauhaus* сформовано погляд Патріка Гілена щодо виокремленого ним у його топології міст типу *Common City* – спільного міста. Загалом П. Гілен на основі взаємозв'язку сфер мистецтва, міста і політики виокремлює монументальні, ситуативні, креативні і “спільні” міста. З одного боку, це хронологічний ряд ідеальних міст, з іншого, – цей ряд може змінюватися на варіант одночасного існування усіх типів міст або їхніх елементів у межах певного міста у наш час. “Міста повинні бути “плавильним котлом” різних релігій, культур, класів, політичних і соціальних просторів” [Гілен П., 2019. С. 46]. І як, на нашу думку, це презентовано саме Неаполем.

Ен Гел у книзі “Міста для людей: простір, в якому хочеться жити” окреслює напрацьовані ним три групи індикаторів: захист, комфорт, насолода, дотримання яких у сучасних містах дозволило б забезпечити їм високі рівні якості життя населення (Гел Е., 2018. 304 с.). І ці критерії мають відношення до основних напрямків муніципальної політики Неаполя – міста унікального у багатьох відношеннях, з низкою типових для більшості міст проблем управлінського характеру і виставленими пріоритетами розвитку: захист, комфорт, насолода.

Методологія

У статті використано низку загальнонаукових методів дослідження: літературний, картографічний, польових досліджень, порівняльного аналізу, описовий. Разом з тим у публікації ми застосували й конкретно-науковий метод – метод бальної оцінки громадських просторів (ГП), використовуваний нами при викладанні курсів “Управління просторовим розвитком” та “Просторове планування в Україні”. Його суть полягає в оцінюванні відвіданих ГП за критеріями: доступність, використання, імідж, інтегрованість, у визначених рамках балів, які у підсумку дають змогу скласти ранговий

ряд ГП і чітко уявити ті позиції критеріїв, які потребують доопрацювання і зусиль міської влади (Лабінська Г., 2024; С. 19).

Виклад основного матеріалу

Неаполь називають найбільш контрастним містом Італії. Водночас це одне з десяти метрополійних міст, яке об'єднує 92 муніципалітети у регіоні Кампанія, з найвищою у країні щільністю населення (понад 2600 осіб/км²) і чи не найнижчим рівнем оплати праці [18]. Місто розташоване на березі Неаполітанської затоки Тірренського моря і насичене численними історико-культурними ресурсами.

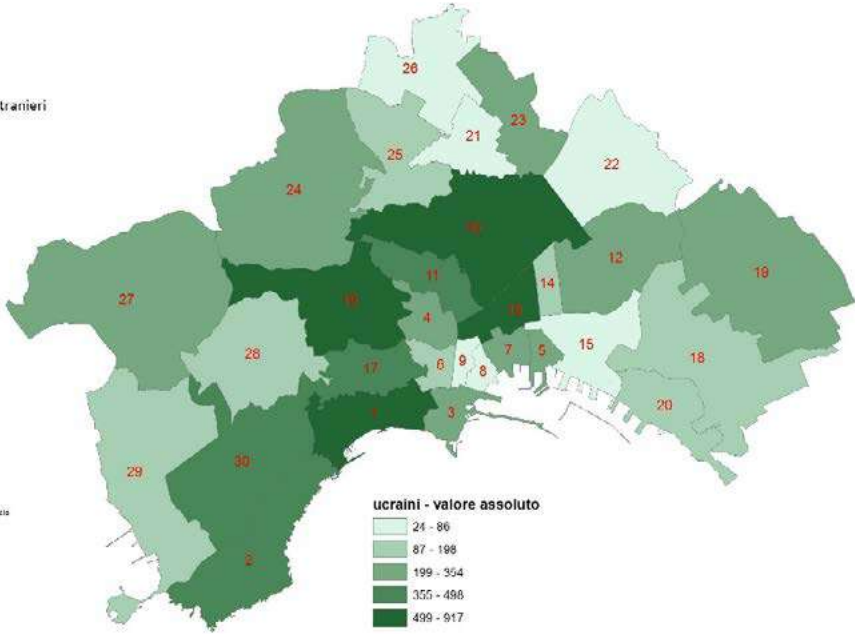
У муніципалітеті Неаполь проживає 962 тис. осіб постійного населення (5). Коефіцієнт маскулінності населення становить 90 чоловіків /100 жінок, що нижче за загальноіталійський показник (94 чоловіків /100 жінок, відповідно). Відносна присутність дітей вища, ніж у середньому по країні. Зокрема, частка дітей віком до п'яти років у місті – 4,9%, в Італії загалом – 4,6%. У муніципалітеті зростає кількість розлучених осіб, серед удівців переважають жінки (81%), серед самотніх людей – чоловіки (51%).

У когорті іноземних громадян міста 60% жінок. 41% іноземців-респондентів походять з країн Азії, 40% – з Європи ще 10% – з Африки і 8,4% – з Америки. Більшість опитаних іноземців (58%) у віці 30–54 рр., ще 32% – у віці молодшому за 29 рр. (5). Ресурс (*Comune di Napoli - Home*) дає змогу бачити також картографічне відображення демографічних характеристик міста і зокрема географію розселення українців, яких тут чимало, у розрізі кварталів Неаполя (іл. 1).

Відзначають значний вплив Неаполя на решту Європи ще з часів античності. У середні віки і у період XVI – XVIII ст. місто-порт знову відіграло роль однієї з найвпливовіших європейських столиць, задаючи тренд у багатьох культурних сферах, насамперед у мистецтві й архітектурі. У 1995 р. історичний центр Неаполя визнано об'єктом Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (іл. 2). Він охоплює усі основні елементи, які аргументують його універсальну цінність: історичний центр, визначений арагонськими стінами; важливі елементи XVIII ст., включаючи палаци, будівлі для урядових, житлових, університетських, оздоровчих і санітарних функцій, а також декоративно-прикладного мистецтва. Ці будівлі та функції репрезентують усі періоди історії міста та перебувають у хорошому стані. Вагомий історичний зв'язок з морем підтримується завдяки збереженню археологічних залишків римського періоду вздовж морського узбережжя та відновленню гаваней для невеликих човнів, знайдених на відрізу від замку Кастель-Нуово до Капо-Посіліппо [21].

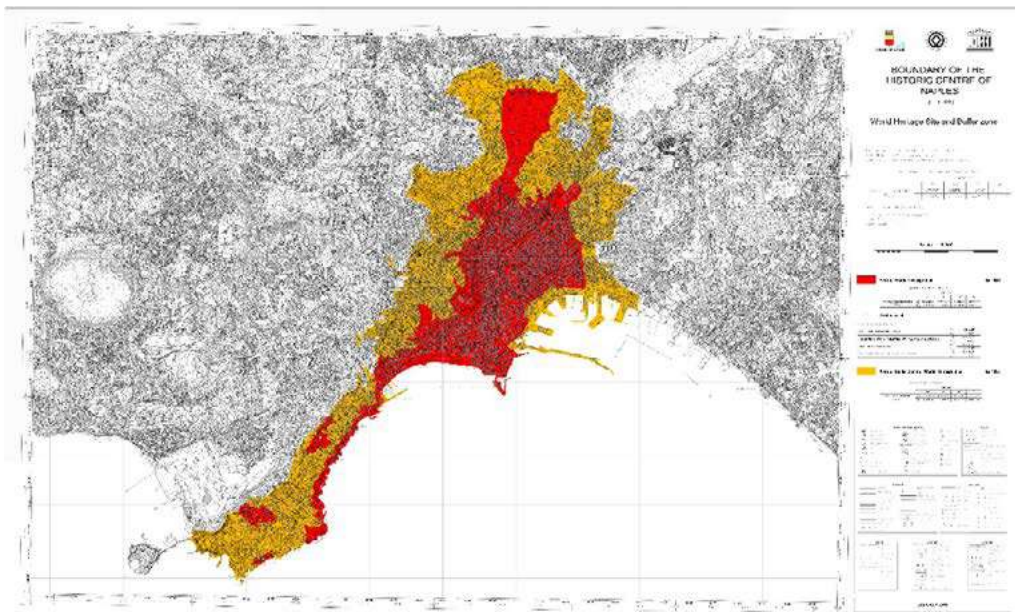

COMUNE DI NAPOLI
 distribuzione stranieri
 per quartiere
 anno 2016

- 1 - Chiaia
- 2 - Puuliv
- 3 - San Ferdinando
- 4 - Avvocata
- 5 - Mercato
- 6 - Montecavallo
- 7 - Venedo
- 8 - Palla
- 9 - SAN GIUSEPPE
- 10 - San Carlo all'ancora
- 11 - Stella
- 12 - Puggliese
- 13 - San Lorenzo
- 14 - Vicaria
- 15 - Zona Industriale
- 16 - Arancio
- 17 - Vomero
- 18 - Baia
- 19 - POMICCI
- 20 - San Giovanni a Teduccio
- 21 - Miano
- 22 - SAN PIETRO A PASTICCIO
- 23 - Secondigliano
- 24 - Chiaiano
- 25 - Pisciotta
- 26 - Stabia
- 27 - Pignone
- 28 - Baccaria
- 29 - NAGLIOSI
- 30 - Fuorigata

Comune di Napoli - Servizio Statistica. Elaborazione sui dati della Lista Anagrafica Comunale al 31 dicembre 2016

Гл. 1. Географія розселення українців у Неаполі (10)

Гл. 2. Історичний центр Неаполя – об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (21)

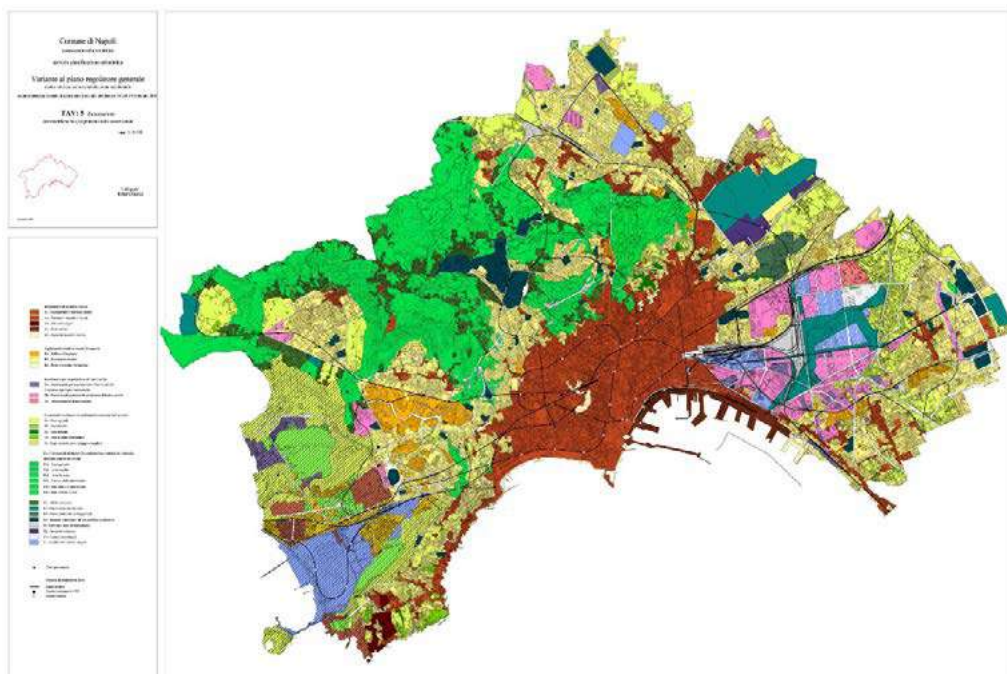
План Неаполя зберігає високий рівень автентичності, у забудові його історичної частини простежується прямокутна основа давньогрецького фундаменту та шахове планування “іспанських кварталів” XVI ст. Фахівці констатують дивовижну спадковість у використанні місцевих будівельних матеріалів (жовтого туфу, білого мармуру і сірого піперно) та, головне, збереження методик їхнього використання при реставрації та консервації у місті.

Генеральний план 1972 р. визначив межі історичного центру Неаполя. Закон 1985 р. “Про норми, що стосуються містобудівної та будівельної діяльності, санкцій, відновлення та перепланування неправомірних робіт” застосовується до цього району та встановлює вимоги щодо висоти та відстаней між будівлями. Велика кількість будівель у місті позначена відповідно до Закону 1939 р., центрального акту італійського законодавства, що стосується охорони історичної спадщини. Згодом усі ці правила були об’єднані до кодексу культурної спадщини та ландшафту. Інші національні та регіональні статuti та правила, що стосуються планування, контролю та спадщини, також застосовують до історичного центру Неаполя. У 2004 р. новим Генеральним планом регулювання розширено межі історичного центру міста (іл. 2). Спеціальний офіс муніципалітету Неаполя керує планом охорони та захисту об’єкта Всесвітньої спадщини. План регулярно моніторять задля забезпечення його ефективності та оновлюють кожні 6-10 років. Його метою є не лише захист культурної спадщини, а й збереження стратифікованої міської тканини, підтримка якості життя у місті, а також інтеграція нерухомості у ширшу територіальну систему навколо Неаполітанської затоки, Капрі, Сорренто, Геркуланума та Помпеї, у контексті розвитку культурного туризму для цього району (21).

Ще у 1994 р. муніципалітет Неаполя затвердив програмний документ з містобудування, яким встановили комплексне планування території міста та транспорту. Його метою постала об’єктивна потреба зробити автомобіль у Неаполі опцією, а не необхідністю й покращити доступність у місті. Разом з новими містобудівними правилами було розроблено та затверджено три плани транспортної інфраструктури: План муніципального транспорту (1997 р.); План первинної мережі доріг (2000 р.) та План 100 станцій (2003 р.). У місті зосередились на розвиткові громадського транспорту, децентралізації функцій з центру міста, створенні мережевої транспортної системи, нової транспортної інфраструктури та нової політики управління мобільністю. Замість п’яти залізничних вузлів, які існували з 1997 р., планом анонсовано будівництво 18-ти упродовж найближчих 15 років; основну мережу автомобільних доріг пов’язали із системою залізничної мережі 16-ма інтермодальними вузлами між залізницею та приватним транспортом; трамвайні шляхи реконструювали чотирма трамвайними лініями з точкою опори на площі Гарібальді та двома новими фунікулерами (13).

Задля комфортного проживання у місті затверджено План акустичного зонування (2001 р.), який доповнює Генеральний план зонування міста (іл. 3), і має конкретне посилання на документи, що стосуються містобудування, та транспортного планування (12). На Генеральному плані зонування міста (іл. 3) чітко проглядається його історичний центр, мотивацією виділення якого у 1995 р. слугував слоган: *“Неаполь – одне з найстаріших міст Європи, чия сучасна міська тканина зберігає елементи його довгої і важливої історії”* (9).

У 2004 р. за спеціальним указом розпочали формування Столичного регіонального парку Пагорбів Неаполя, площею 2 215 га (близько $\frac{1}{5}$ муніципальної території) у північно-західній частині міста, як це помітно на мапі (іл. 3). Парк зберігає горбисті райони, що залишилися вільними після міської експансії 60-70-х рр. ХХ ст. Парк відкритий для громадських і приватних видів використання, у його межах мають можливість співіснувати: і заповідні, і сільськогосподарські зони, населені пункти, об’єкти агротуризму, громадські та обладнані зелені насадження (11). Разом з тим муніципалітет сфокусований на збереженні неаполітанської сільської місцевості, території якої мають велику ландшафтну цінність і, які, як визнає влада міста, мали вагомий вплив на заснування Неаполя, його зростання, його форму (15).

Іл. 3. Генеральний план зонування Неаполя [18]

Задля надання консультацій мешканцям метрополії, можливості отримання паперових чи цифрових копій різноманітних документів з державних та приватних колекцій у 2017 р. у Неаполі створено центр містобудівної документації “*UrbaNa*” (17).

Муніципалітет Неаполя актуалізує стратегію сталого інтегрованого розвитку міст у контексті програми Європейського територіального співробітництва, фінансованої Європейським фондом регіонального розвитку, 28-ома державами-членами, Швецією і Швейцарією. Задля можливості співпраці міст, вивчення досвіду та передових практик один одного для впровадження інновацій у міську політику було створено програми територіального співробітництва *URBACT I, II, III*. Так, у рамках найсучаснішої програми *URBACT III* (2014-2020 рр.) розробляли три типи заходів: транснаціональний обмін, розбудова потенціалу, капіталізація та поширення. Відомо, що у 2018 р. Неаполь передав мережі міст, а саме: Барселона, Гданськ, Гент, Амстердам, Пряшів та Ясси, модель управління спільними благами у форматі міського колективного громадського використання (17).

Муніципалітет Неаполя володіє напрацьованим інструментарієм залучення містян у якості активних суб’єктів до догляду, утримання та дизайну громадських просторів та колективних послуг для міста. Програмою “*Прийміть місто*” для партисипативного планування та догляду за міським простором поставлено мету регулювати спільне планування, перепланування, передачу та догляд за міськими територіями, що належать муніципалітету, громадянам, ОСББ, підприємствам, асоціаціям та іншим приватним чи державним суб’єктам, які мають до них інтерес, організовані у громадських комітетах, з метою підтримки, збереження та покращення громадських територій за допомогою проєктів реконструкції, відповідно до діючих міських напрямків (14). Запропоновані заходи часто доповнюють муніципальними проєктами.

Приймаючи “*Положення про некомерційне присвоєння зелених насаджень загального користування державним та приватним суб’єктам*” (2011 р.) міська влада Неаполя погодила можливість асоціаціям, організаціям, приватним особам доглядати за зеленим островом. Ініціатива муніципалітету продиктована потребою підтримувати, зберігати та покращувати громадські зелені насадження ще й шляхом прямої та некомерційної залученості громадян, приватних організацій, асоціацій задля благоустрою міста (14).

Меморандум про взаєморозуміння “*RipuliAmo Napoli: пропозиції щодо залученості громадян до прибирання пам’яток*” було підписано у 2020 р. муніципалітетом та Суперінтенданцією археології, образотворчого мистецтва та ландшафту Неаполя. Дана муніципальна ініціатива передбачає спрощення втручань у різних сферах, включаючи добровільні, для очищення поверхонь державних чи приватних активів, постраждалих від графічного

вандалізму та/або образливих білбордів, задля захисту. Подібні втручання проводяться та/або спрямовуються кваліфікованими реставраторами при очищенні поверхонь, навіть у разі легкого забруднення; можуть бути інтегровані до складу більш масштабніших муніципальних проєктів [14].

З-поміж значного вибору туристичних ресурсів міста, неодноразово описаних і пропонованих загаломі (наприклад, (1, 4, 19), нам вдалося відвідати частину з них у березні 2023 року. Опираючись на методику бальної оцінки громадських просторів (ГП), ми ранжували відвідані ГП Неаполя за критеріями: доступність, використання, імідж, інтегрованість. Найкращі позиції, згідно оцінки, притаманні вулиці *Via Marina*, яка простягається вздовж Неаполітанської затоки, де знаходиться знаменитий замок *Dell'Ovo Castle* – Замок-яйце (“*Egg Castle*”) (табл. 1). *Via Marina* – широка вулиця вздовж берега затоки, на тротуарах якої серед зелені заховалися численні вуличні кафе, до того ж доглянута, доступна і з чудовим виглядом на Везувій (іл. 4). Найнижчі бали, з переліку обраних нами ГП, отримали *Municipio Square* з фонтаном Нептуна, датованим XVI ст., та центральні вуличні артерії *Via Santa Chiara* і *Via Toledo*, якими, зазвичай, упродовж дня проходить транзитом, користується надзвичайно велика кількість людей, що супроводжується високим шумовим забрудненням і нездатністю міських служб вчасно впоратися із значною кількістю сміття, ризиками вуличних крадіжок.

Іл. 4. *Via Marina* у Неаполі (авторські світлин)

Таблиця 1

Якісна оцінка відвіданих громадських просторів Неаполя

Назви громадських просторів Неаполя / розміщені тут пам'ятки, об'єкти [1, 15]	Доступність громадського простору	Використання громадського простору	Імідж громадського простору	Інтегрованість громадського простору	Сумарний бал
	Бал, виставлений на основі критеріїв: доступність, використання, імідж, інтегрованість				
1. Municipio Square / Fountain of Neptune	6	3	10	9	28
2. Piazza del Plebiscito / Royal Palace, San Francesco di Paola Royal Pontifical Basilica, near National Library	9	12	12	12	44
3. Gesu Nuovo Square / Gesu Nuovo Church	4	12	8	9	33
4. Via Santa Chiara / Monastery of Santa Chiara	4	8	10	9	31
5. Via Marina / Dell Ovo Castle ("Egg Castle")	12	12	12	12	48
6. Via Tito Angelini / San Elmo Castle	5	11	12	9	37
7. Via Pedamentina / Monastery of San Martino	5	11	12	9	37
8. Via San Carlo / Galleria Umberto I	9	12	12	9	42
9. Via Toledo	5	12	8	7	32
10. Via Fulco Ruffo di Calabria / Naples International Airport	6	12	12	9	39

У Неаполі розвинений подієвий маркетинг, який вигідно трансформує сучасне реноме міста. Так, 15.04.2024 р. у місті відсвяткували національний день "Зроблено в Італії", приєднавшись до ініціативи Міністерства підприємництва, з метою підтримки ремісничої діяльності й збереження традицій задля створення нових робочих місць для молоді. До слова, за даним напрямком ЄС з 2025 р. надаватиме можливість і непродовольчим товарам отримати Захищене географічне зазначення. І "для таких секторів,

як мода, виробництво взуття або навіть вертеп (особливо розвинений у Неаполі – Г.Л.) це буде чудова можливість для вдосконалення” (16).

Неаполь постійно в русі. Це помітно при відвідинах міста і при опрацюванні матеріалів муніципального сайту. Так, згідно проекту *ReStart Scampia* у північній частині міста знесуть частину будинків, частину реконструюють, на їх місці зведуть 20 будівель з майже нульовим рівнем викидів. Анонсовано використання тут відновлювальних джерел і пасивних енергетичних компонентів, спрямованих на досягнення самодостатності і сталого середовища життєдіяльності неаполітанців. Квартал також доповнять просторами для ведення міського сільського господарства, сусіднім громадським парком, фермою для рекреаційних та освітніх цілей, місцевим ринком, шкільним комплексом, громадським центром із соціально-культурними функціями (6). Розвиток міста спланований поетапно: у 2019 р. муніципалітет схвалив Керівний документ для розробки Муніципального містобудівного плану “*Неаполь 2019-2030. Місто, навколишнє середовище, права та спільні блага*”.

Висновки

Приємно спостерігати за реноваціями житлових кварталів та громадських просторів, ревіталізацією стародавніх будівель й водночас оригінальністю вже наявних архітектурних рішень, інклюзією зелених насаджень, з особливо типовою для даних широт італійською сосною (*Pinus Pinea*). І хоча не все ідеально у міській господарці Неаполя (наприклад, досі помітні історично відмінні підходи до просторового планування самого міста і порту (22); сміттєва й безпекова проблеми), це місто, куди хочеться повернутися знову не лише через наявні тут туристичні ресурси, але й завдяки результатам змін, впроваджуваних муніципалітетом, досвід яких запозичують інші міста.

Перспективи подальших досліджень

Перед великими містами, метрополіями, зараз постала низка стратегічних завдань: конкуренція за глобальні таланти; включення у швидкозростаючу цифрову економіку; забезпечення економічної стійкості, на основі балансу глобальних і місцевих ресурсів; адаптація до змін клімату; інвестиції у громадський та індивідуальний добробут, як це констатують у міжнародних рапортах (20). До цього переліку додаються ще й виклики впорядкування простору самих міст, забезпечення комфортності, безпеки проживання й потреби формування чутливої насолоди у містян, запит на яку ми так відчули

за час війни, з лютого 2022 р. Очевидно, що кейси міст подібно Неаполя, здатні репрезентувати і мінливу динаміку глобального середовища, і конкретику міста – набір локальних складнощів та сформованих оригінальних шляхів їх вирішення. Моніторинг і врахування передових практик у просторовому плануванні і містопорядкуванні доречні в Україні і затребувані.

Використана література:

1. Відкрий для себе Неаполь. *URL*: Муніципалітет Неаполя - Відкрийте для себе Неаполь (comune.napoli.it)
2. Гел С. Міста для людей: простір, в якому хочеться жити / Єн Гел. Переклад з англ. Ольги Любарської. Київ: Онови, 2018. – 304 с.
3. Гілен П. Переформування спільного міста. На перетині мистецтва, політики і громадського життя: збірник статей / Патрік Гілен. – Харків: IST Publishing, 2019. – С. 23-55.
4. Григоренко М. Гід по Неаполю / Марина Григоренко. *URL*: Гід по Неаполю - що варто знати про найбільш контрастне місто Італії - фото Неаполя — УНІАН (unian.ua) (дата звернення 2.04.2024)
5. Демографія муніципалітету Неаполя. *URL*: Муніципалітет Неаполя - Територіальні та демографічні дані (comune.napoli.it)
6. Житлова політика. Перезапустіть *Scampia*. *URL*: Муніципалітет Неаполя - ReStart *Scampia* (comune.napoli.it)
7. Лабінська Г. Варіативність містобудівних концепцій як засіб конкурентоспроможності світових міст / Галина Лабінська // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Географічна освіта і наука: виклики і поступ”, присвяченої 140-річчю географії у Львівському університеті (Україна, м. Львів, 18-20 травня 2023 р.). У 3-ох томах. Львів: Простір-М, 2023. Том 2. – С. 228-235.
8. Лабінська Г. Просторове планування в Україні. Навчально-методичний посібник / Галина Лабінська. Львів, 2024. – 52 с.
9. Об’єкт ЮНЕСКО: план управління. *URL*: Муніципалітет Неаполя - Об’єкт ЮНЕСКО: план управління (comune.napoli.it)
10. Розміщення українців у Неаполі, 2016 р. Карта. S.37. *URL*: 201605.pdf
11. Парк пагорбів Неаполя. *URL*: Муніципалітет Неаполя - Тематичні райони - Територія - Містобудування - Плани реалізації - Парк пагорбів (comune.napoli.it)
12. План акустичного зонування Неаполя. *URL*: Муніципалітет Неаполя - Тематичні зони - Територія - Містобудування -

- Генеральний план регулювання - Загальний варіант прг -
Акустичне зонування (comune.napoli.it)
13. Плани мобільності. *URL*: Муніципалітет Неаполя - Тематичні райони - Територія - Містобудування (comune.napoli.it)
  14. Програма муніципалітету Неаполя “Прийміть місто”. *URL*: Муніципалітет Неаполя - Прийміть місто (comune.napoli.it)
  15. Сільська місцевість в місті. *URL*: Муніципалітет Неаполя - Територія - Містобудування - Сільська місцевість в місті - Сільська місцевість в місті (comune.napoli.it)
  16. У Неаполі відзначають Національний день “Зроблено в Італії”. *URL*: Муніципалітет Неаполя - Неаполь створює (comune.napoli.it)
  17. Центр *UrbaNa*. *URL*: Муніципалітет Неаполя - центр *UrbaNa* (comune.napoli.it)
  18. *Comune di Napoli*. *URL*: *Comune di Napoli* - Home
  19. Discover the most authentic experiences in Naples. *URL*: Discover Naples: the six most important squares to discover | visitnaples.eu (дата звернення 2.04.2024)
  20. Global cities: divergent prospects and new imperatives in the global recovery. *URL*: 2021 Global Cities Report - Kearney (дата звернення: 25.10. 2021)
  21. Historic Centre of Naples. *URL*:
  22. Historic Centre of Naples - UNESCO World Heritage Centre
  23. Path for new institutions: Urban Commons in Naples. *URL*: [Path_for_new_institutions_Urban_Commons_in_Naples_Giuseppe_Micciarelli.pdf](#)

Мирослава Філіпович,
*кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри
всесвітньої історії Волинського національного університету
імені Лесі Українки, голова Волинського обласного відділення
Центру українсько-європейського наукового співробітництва, Луцьк,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3220-6746> , ResearcherID
Web of Science: GPW-7877-2022*

УПРАВЛІННЯ ІСТОРИЧНОЮ СПАДЩИНОЮ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

Myroslava Filipovych,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of the
Department of World History, Lesya Ukrainka Volyn National University,
Head of the Volyn Regional Branch of the Center
for Ukrainian and European Scientific Cooperation, Lutsk,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3220-6746> ,
ResearcherID Web of Science: GPW-7877-2022*

MANAGEMENT OF HISTORICAL HERITAGE: TODAY'S CHALLENGES

Анотація

У даному дослідженні висвітлюється система управління історичною спадщиною в Україні, її основні складові та проблеми, які були і виникли у зв'язку з повномасштабним вторгненням та триваючою війною. Розглядається світовий досвід у вирішенні управлінських питань та можливості розвитку регіонів через проекти збереження культурної та історичної спадщини. Управління історичною спадщиною включає у себе збереження історичного міста та його будівель. Дане дослідження будуватиметься на нових формах і методах які з'явилися у світовій практиці у цій галузі, а також тут подано інформацію, дані та можливості які можуть сприяти вірному прийняттю управлінських рішень у сфері збереженні історичної та культурної спадщини України.

Мета статті – висвітлити можливості розв’язання проблем, які існують сьогодні у сфері управління історичною спадщиною в Україні. Предметом – нагальні питання, що потребують особливої громадської та наукової уваги з метою збереження та визначення ролі історичної спадщини у формуванні національної ідентичності та пам’яті. Методологічну основу становить системний підхід – сукупність загальнонаукових методологічних принципів (вимог), в основі яких лежить розгляд об’єктів як систем. Наукова новизна полягає у комплексному аналізі існуючих практик вирішення проблем пов’язаних зі збереженням історичної спадщини.

У статті зроблено висновок, що управління об’єктами спадщини є інтегрованим та комплексним процесом, який базується на поняттях «витрати», «соціальної віддачі» та «фінансового ефекту» та має на меті збалансований спосіб прийняття рішень щодо збереження та інвестицій для покриття витрат на збереження, утримання та реабілітацію при одночасному наданні різноманітних та інноваційних джерел фінансування.

Ключові слова: управління історичної спадщини, проекти, світовий досвід, збереження, спадщина, фінансування.

Abstract

This study highlights the historical heritage management system in Ukraine, its main components and problems that have been and have arisen in connection with the full-scale invasion and the ongoing war. The world experience in solving management issues and the possibility of regional development through projects for the preservation of cultural and historical heritage is considered. Historical heritage management includes the preservation of the historic city and its buildings. This study is based on new forms and methods that have appeared in the world practice in this area, as well as information, data and opportunities that can contribute to the correct adoption of management decisions in the field of preservation of the historical and cultural heritage of Ukraine.

The aim of the article is to highlight the possibilities of solving the problems that exist today in the field of historical heritage management in Ukraine. The subject is urgent issues that require special public and scientific attention in order to preserve and determine the role of historical heritage in the formation of national identity and memory. The methodological basis is a systematic approach – a set of general scientific methodological principles (requirements), which are based on the consideration of objects as systems. The scientific novelty lies in the comprehensive analysis of existing practices for solving problems related to the preservation of historical heritage.

The article concludes that the management of heritage sites is an integrated

and complex process based on the concepts of «costs», «social returns» and «financial effect» and aims at a balanced way of decision-making on conservation and investment to cover the costs of conservation, maintenance and rehabilitation while providing diverse and innovative sources of funding.

Keywords: historical heritage management, projects, world experience, preservation, heritage, financing.

Постановка проблеми

Триваюча війна загострила всі суспільні питання, у тому числі і питання збереження та управління історичною та культурною спадщиною. Сьогодні ні у кого не викликає сумнівів, що історична спадщина це важливий елемент самоідентифікації нації. Завдяки спадщині є фізичне підтвердження існування історії народу. «Спадщина – це не лише будівлі й те, що їх оточує. У ширшому сенсі це ще і все, що робили та на що були спроможні наші пращури, усе, що було для них важливим і формувало їх як людей та націю» (Мазуренко, 2020).

Виклад основного матеріалу дослідження

Війна яка триває в Україні з початку 2022 року на порядок денний вивнесла одне із ключових питань – збереження історичної спадщини, адже історія стала одним із наріжним каменем у цій війні. Ворог окрім фізичного знищення українців поставив собі за мету – максимально знищити всю історичну спадщину України.

Яскравим прикладом є, те як росіяни намагалися відсудити «Скіфське золото» після анексії Криму у 2014 р. Після майже 10 років судів артефакти з чотирьох музеїв Криму, які були представлені на виставці «Крим: золото й таємниці Чорного моря» в Амстердамі, повернулися до України. Музей Алларда Пірсона передав їх до Національного музею історії України. Росія за час окупації Криму вивезла з суверенної української території безліч культурних та історичних пам'яток.

Російські окупанти не лише грабували музеї, але й проводили варварські та абсолютно незаконні розкопки в Криму, під час злочинної забудови територій кримських заповідників і бездарної реалізації інфраструктурних проєктів (траса «Таврида» тощо) були безповоротно та безжально знищені цілісінькі культурні шари (Довгань, 2023).

Слід, при тому зазначити, що окрім установ та організацій з України збереженням історичної культурної спадщини на території нашої держави займаються і європейські та міжнародні організації.

У березні 2022 року державна міністерка з питань культури та ЗМІ Клаудія Рот (Claudia Roth), спільно з міністерством закордонних справ ФРН, створила мережу установ, діяльність яких націлена на захист культурних цінностей в Україні та передбачає збір, координацію та розповсюдження в усьому світі інформації про загрози українській культурі, а також про потреби у допомозі та пропозиції щодо її надання - головним чином, з боку Німеччини. Центральним органом мережі став Німецький національний комітет ICOM (Ландсберг, Корольова, 2022).

Своїми думками про те, як зберегти пам'ятки та об'єкти культурної спадщини України, під час дискусійної панелі-онлайн під назвою «Культура як головна ціль російської війни в Україні», яка відбулася 26 травня 2022 року, поділилися українські та американські фахівці у галузі культури (How to, 2023).

На думку виконавчої директорки Консультативної комісії США з публічної дипломатії при Державному департаменті Вівіан Вокер «Це справжня історія нації та індивідуальності проти вигаданої розповіді про «руській мір», який намагається проектувати таку морально-етнічну та духовну перевагу, якої просто не існує. Це міф. І те, що має українська самобутність та історія, є чимось дуже потужним. За цим лежить легітимність, і це представляє собою значну загрозу (для Росії, – ред.). Те, що Україна має зробити, і те, що колеги з Українського інституту, Міністерства закордонних справ та інших організацій, безсумнівно, вже роблять - це використати неймовірну силу цього нарративу для того, щоб окреслити унікальні риси української культури та самобутності, а також проілюструвати походження розповідей путіна про Україну» (How to, 2023).

Під охороною держави нині перебуває 109 930 пам'яток. За видом археології внесено до Державного реєстру або взято на державний облік 57 545 об'єктів (з них – 2 150 за категорією національного; 55 395 – місцевого). Загальна кількість пам'яток історії – 30 128, з яких 182 – національного значення, 29 946 – місцевого. 18 квіт. 2023 р. Враховуючи, те, що з початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну війська щодня знищують історичні, архітектурні та археологічні пам'ятки нашої країни. Так, накінець 2023 року в різних областях України постраждало 835 об'єкта культурної спадщини та повністю зруйновані 23 пам'ятки, 119 із них – національного значення, 674 – місцевого (Бутко, 2023; 6).

Згідно з даними ОВА, з початку повномасштабного вторгнення повністю було зруйновано 23 пам'ятки, частково пошкоджено 648 пам'яток, ступінь пошкодження 164 об'єктів залишається невідомим. Серед культурних пам'яток в Україні, які постраждали або були цілеспрямовано знищені російськими загарбниками: Драматичний театр у центрі українського міста Маріуполь; Національний музей Григорія Сковороди на Харківщині; Харківська філармонія; Харківський художній музей; Історико-краєз-

навчий музей в Іванкові, де зберігалися роботи однієї з найвидатніших українських художниць Марії Приймаченко. Оскільки російські окупанти не мають нічого святого, вони завдали ракетних ударів й по церкві Різдва Пресвятої Богородиці у селі В'язівка, яка була побудована в 1862 році; Свято-Покровській церкві в місті Малині; храму святителя Феодосія у Чернігові; храму в Богородичному на Донеччині та багатьом іншим об'єктам української культурної спадщини.

Російські військові цинічно і нещадно обстрілюють музеї, меморіали, університетські будівлі, кінотеатри, кидають ракети на церкви, храми, собори, телевежі, пам'ятники. Росія не просто знищує українські міста та села, а систематично знищує українську культурну спадщину, яка налічує тисячі років.

Проект «Листівки з України» фіксує та демонструє шкоду, завдану українській культурній спадщині російськими військами внаслідок бомбардувань та обстрілів. 80 листівок з різних регіонів України, кожна з яких розповідає історію конкретної культурної пам'ятки та за яких обставин її було зруйновано або пошкоджено. 8 відомих українських та іноземних культурних діячів та публічних осіб озвучили історії зруйнованих пам'яток, зокрема британський актор Г'ю Бонневіль, литовська співачка Моніка Лу, український футболіст Андрій Ярмоленко, український гурт ДахаБраха та інші.

Про проект «Листівки з України» написали 41 іноземне медіа у 13 країнах. Зокрема, Corriere della sera, HuffPost, Yahoo News, SkyNews, De Standaard, La Vanguardia, Classic FM, Hindustan News Hub та інші.

По всьому світу завдяки посольствам України та партнерам було проведено понад 40 виставок для привернення уваги міжнародної спільноти до злочинів проти української культурної спадщини. Так, виставки відбулись у Португалії, Великій Британії, Індії, Японії, Нідерландах, Аргентині, США, Франції, ОАЕ та в інших країнах. До кампанії долучились українські інституції та лідери думок, а також 73 закордонні дипломатичні установи та Європейська комісія, які публікували листівки у своїх соціальних мережах 24 мовами (Листівки, 2023).

6 грудня 2023 року у Києві пройшов міжнародний форум, на якому було започатковане створення концепції стратегії збереження пам'яток, історико-культурних об'єктів і територій. Вирішено, що першочергово буде обговорено відновлення пам'яток національного значення.

5 грудня 2023 року Міністерство культури України та Всеукраїнська Асоціація Охорони Культурної Спадщини, спільно з Міжнародною радою з охорони пам'яток та історичних місць ICOMOS (Париж, Франція) провели Міжнародний форум на тему «Реставрація та відновлення культурної спадщини України після великої війни». Захід пройшов під патронатом Міжнародного центру вивчення питань збереження та відновлення культурних цінностей (ICCROM) зі штаб-квартирою у Римі.

Основною метою заходу стало розроблення концепції Стратегії відновлення культурної спадщини, що поєднує позиції держави й професійної громадськості у сфері охорони культурної спадщини. Стратегія відобразить бачення всіх учасників процесу та відповідь на ряд принципових запитань: «За якими критеріями будуть обрані об'єкти для відновлення?», «В якій формі будуть відновлюватись пам'ятки?», «Які структури будуть займатись безпосередньо відновленням?» та інші.

Крім того, Стратегія стане базою, основою та обґрунтуванням для подання грантових запитів для отримання донорських коштів, джерелами яких в майбутньому можуть стати як репараційні та приватні кошти, так і пожертви спонсорів і меценатів, а також допомога, надана Україні в рамках міжнародної підтримки.

Таким чином, крім величезних людських страждань, війна, розв'язана росією, також несе загрозу культурній спадщині України – її релігійним об'єктам, історичним будівлям, музеям, пам'ятникам, традиціям, а отже постає питання про збереження її історичної культурної спадщини. І хоча питання збереження історичної спадщини особливо актуалізуються в часи криз – економічних, соціальних, військових, проте не менш актуальними вони є і у час мирний. Тому, Україна, перебуваючи сьогодні у стані війни, все ж повинна переймати світовий досвід збереження культурної історичної спадщини. Зокрема, сьогодні напрацьований механізм збереження міст, які відносяться до світової спадщини під егідою ЮНЕСКО.

В Україні є 8 об'єктів, що належать до списку Світової спадщини ЮНЕСКО. З них сім – культурні та один природний: Софійський собор, пов'язані з ним монастирські споруди та Києво-Печерська лавра; ансамбль історичного центру Львова; геодезична дуга Струве; резиденція митрополитів Буковини і Далмації у Чернівцях; дерев'яні церкви Карпатського регіону в Україні (у тому числі церква Святої Трійці у Жовкві); давнє місто Херсонес Таврійський та його хора у Криму; стародавні букові ліси Карпат; історичний центр Одеси. Станом на 2023 рік український уряд запропонував внести до переліку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО ще 16 об'єктів.

З настанням миру, постане питання відновлення та збереження об'єктів культурної та історичної спадщини. У цій сфері дієвими є різного роду є проекти підтримуванні ПРООН, і хоча основними цілями її є допомога у боротьбі з бідністю та формування стійкості на основі сталого розвитку громад. Саме ця організація має успішні кейси реалізації проектів в основі яких лежить збереження культурної та історичної спадщини і подолання бідності регіонів. Основним інструмент оцінювання місцевого самоврядування у сфері збереження історичної спадщини ПРООН є показники належного врядування, такі як прозорість, підзвітність, оперативність реагування та доступ до соціальних послуг. Тобто використовується якісний

підхід синтезу концепцій державного управління, таких як прозорість, участь, підзвітність, реагування, програма підтримки бідних. З метою збереження історичної спадщини з врахуванням ефективності та результативності основних послуг органів місцевого самоврядування укладається мандат Міста-спадщини та ЮНЕСКО.

В основі мандату лежить Меморандум про узгодження Генерального плану ревіталізації історичного центру цілям розвитку: 1) сприяння збереженню регіональної історичної та культурної спадщини та ресурсів; 2) розвивати туризм у руслі збереження соціокультурної спадщини, збереження навколишнього середовища та сталого розвитку. У той час як стратегічними цілями є: 1) сформулювати генеральний план відродження історичної місцевості; 2) поглиблення знання в ремеслах/навичках, які мають відношення до реставрації та збереження; 3) розробка концепцій просування місцевих брендів, а також інших туристичних напрямків у адміністративних межах регіону та країни; 4) формування життєздатної інвестиційної стратегії для досягнення розвитку на досліджуваній території.

Як показує практика, в основі успішної реалізації проектів лежать формування протягом десятиліть місцевим урядом політики залучення всіх зацікавлених сторін у на збереженні спадщини. Ця стратегія може бути корисною для багатьох об'єктів, адже розширення прав і можливостей громади та місцевих зацікавлених сторін є ключовим для забезпечення того, щоб вони були віддані збереженню спадщини, оскільки вони є її основними охоронцями.

Не менш важливим фактором успішної реалізації програми збереження та відновлення історичної спадщини є прищеплення належного її поцінування та знань про неї, які повинні прищеплюватися на ранніх етапах із включенням освіти про спадщину в систему формальної освіти.

Також мають бути сформовані місцеві організації домовласників, які беруть участь у заходах з розбудови потенціалу, які дозволяють їм ремонтувати та реставрувати свої будинки засобами, що відповідають стандартам збереження та є економічно ефективними.

Розвиток туризму, заснованого на культурній спадщині, та розширення прав і можливостей місцевих ремісників і ремісників також є ключовим для забезпечення самодостатнього міста, де доходи генеруються як для приватних осіб для фінансування утримання історичних будівель, так і для міста, щоб забезпечити наявність механізмів для моніторингу збереження та сталого розвитку цього місця.

На думку фахівців, розвиток місцевих громад стане можливий лише за умови врахування спадщини (Bueno, 2021). Кожен крок у покращенні якості життя громади має ґрунтуватися на спадщині. Партисипативне врядування є однією зі стратегічних тем міст. Місцеві жителі мають отримувати

ти повноваження завдяки своїй участі в плануванні та реалізації програм і проєктів. Це дає людям почуття причетності, яке змушує їх брати участь у забезпеченні успішної реалізації проєкту. Як основні зацікавлені сторони, вони більш обізнані та більш залучені до завдання збереження спадщини.

Збереження спадщини – завдання не лише влади, але й громадськості. Громадська увага, є однією з основних цінностей міста, що взяло на себе зобов'язання подбати про збереження спадщини, саме завдяки пильності громадськості зусилля у цій сфері не стануть марними, адже зусилля, які спрямовані на сталий розвиток, забезпечать захист не лише старої забудови, а й історичного району. Фестивалі та культурні заходи, організовані міською владою, є способами прищеплення людям почуття приналежності, почуття причетності до своєї нематеріальної спадщини.

Як свідчить світовий досвід збереження спадщини можливе не лише політичними чи законодавчими засобами, але й такими заходами, як свято покровителя міста, як частини визначної туристичної пам'ятки міста, що включає святкування за допомогою культурних шоу, парадів і вуличних танців. Міська влада за підтримки громад бере на себе провідну роль у різноманітних фестивальних заходах за повної підтримки місцевої промисловості, національних державних установ та неурядових організацій. На продовольчих ярмарках представляються місцеві промисли, а також виставки декоративно-прикладного мистецтва для підтримки програми культурної спадщини міста. Різновидністю подібних заходів є карнавали, вуличні конкурси. Головною особливістю святкування як частини функції місцевого самоврядування є відродження культурної спадщини щодо релігійної традиції дня пам'яті місцевого святого покровителя. Культурні пам'ятки повинні пролонгувати місцеву їжу, делікатеси та декоративно-прикладне мистецтво, щоб підтримати місцеву промисловість як унікальні соціокультурні системи місцевості.

Важливою складовою підтримання проєктів по збереженню спадщини є релігійний календар, відзначення Різдва та Великодня. У цей час міська влада готуючи святкування повинна координувати свої дії окрім департаментів з туризму та міським персоналом ще й з представниками релігійних установ, зокрема у підготовці заходів Страсного тижня, таких як Вербна неділя, Чистий четвер. Попит туристів відображає релігійну традицію відвідувати храми та участь у процесії.

Протягом останніх років успішно привертає увагу до збереження спадщини фестивалі мистецтв. За допомогою національних та місцевих агенцій, а також засобів масової інформації, мистецтва та неурядових організацій фестивалі також досягають успіху в просуванні інших аспектів, зокрема різного роду парадів чи традиційних ігор, комедії чи сценічної драми, показу мод та прикрас, співочих конкурсів та конкурсів краси та

інших захоплюючих подій. Місцеві мешканці та туристи можуть брати участь у релігійних ритуалах або відвідувати виставки, садові виставки, а також торгівлі та продовольчі ярмарки.

Ще одним чудовим заходом може стати це святкування Дня солідарності міст Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО 8 вересня. Цей день відзначають містами по всьому світу, які мають об'єкти всесвітньої спадщини. Зазвичай у цей день плануються такі заходи як День солідарності міст Всесвітньої спадщини, який висвітлює різні події, а саме «Repazzo», «Historia Oral», «Visita Museo», «Comidas de Ayer», «Fotografias de Recuerdos», «Exhibition та Cultural Exhibition». «Repazzo» - це інсталяція трагічних чи ключових моментів в історії місцевості, побудова сценок та міні-вистав або тематичне відвідування споруд – наприклад ряд підземель, а чи торгових будинків, чи квартир-музеїв видатних осіб регіону, цей захід спрямовує зусилля на зміцнення гордості за історію та культуру місцевості, а мета є збереження споруд спадщини.

В контексті цих заходів є «Historia Oral». «Historia Oral» – це можливість слухачів дізнатися про історію, культуру та повсякденне життя регіону прямо з вуст старих, звичайних людей міста чи селища. Особливого ефекту викликають спогади людей похилого віку, які діляться своїм досвідом, знаннями та любов'ю до свого міста за допомогою сторітелінгу. З метою виховання дітей започатковуються історико-літературні конкурси, який проводиться у поряд з «Historia Oral».

Ще один спосіб зануритися в історію міста, це стати учасником «Visita Museo», коли оповідачі подають розповіді про життя власників особняків і музеїв, які відвідують, отримують уявлення про повсякденну історію певного періоду. Учасники заходу мають можливість порівняти минуле сьогодні.

«Putajes de Ayer» дарує смакові враження для відвідувачів, яким пропонується скуштувати національну чи регіональну кухню, якою насолоджувалися протягом століть. Заклади харчування пропонують смаколики та блюда характерні або для певного історичного проміжку, або для певної місцевості.

Для більш художнього досвіду відвідувачі можуть звернути увагу на «Fotografias de Recuerdos», коли фотографії та картини виставляються в культурно-торговому центрі або просторі Вони також можуть подивитися співочий конкурс.

За даними Комісії з аудиторського звіту ЮНЕСКО яка проводила спостереження з 2010-2015 рр. за Містами-спадщинами, які мали підписаний мандат і дотримувалися Меморандуму, завдяки описаним практикам вони досягли сталості щодо загального добробуту, зокрема з таких позицій як збереження культурної спадщини, добробуту дітей, належне ведення господарства (з питань місцевого самоврядування); програми сталого розвитку та засобів до існування (навколишнє середовище та зайнятість) та інші заходи місцевого самоврядування. Особливого значення набуває

ефективність управління та збереження спадщини у програмі подолання бідності. Адже саме в межах цієї програми розвиваються місцеві дрібні ремесла шляхом створення більшої кількості робочих місць, впроваджуються різні проекти мікропідприємництва.

Органам місцевого самоврядування та громадськості для того щоб активно долучитися до збереження спадщини в регіоні та з врахуванням практик ПРООН варто скласти календар обрядово-релігійних та державних свят, чітко прописавши всі традиції та звичаї які побутують на тій чи іншій території, що дозволить громаді забезпечити сталий розвиток.

Таким чином, міська влада, органи місцевого самоврядування зможуть досягти найвищого ступеня розвитку, якщо будуть приділяти значну увагу програмі розвитку культурної спадщини та туризму, а стратегічне бачення ролі історичного міста сприятиме його відродженню.

Окремим питанням збереження історичної спадщини є питання збереження та відновлення будівель, адже архітектурна спадщина та історичні будівлі є свідченням цивілізації. Нажаль і в час війни, і у мирний час ця спадщина піддається різним аспектам втручання і погіршення, які призводять до зміни їх стану і повністю або частково руйнують їх. Звідси впливає важливість зусиль щодо їх збереження та управління ними як культурним багатством.

Нині в Україні спостерігається велика кількість занедбаних будівель та поява незрозумілих рішень щодо їх збереження а чи знесення, такі явища вимагають вироблення певного інструменту управління, оцінки та прийняття рішень відповідно до методів аналізу, які враховують інклюзивність адміністративної інтеграції факторів, що впливають на ці будівлі.

На жаль, сьогодні, вирішення даної проблеми визначається як «відсутність локальних досліджень, які стосуються ролі методу «витрати-вигоди» у прийнятті рішень щодо збереження управління будівлями в межах історичних територій», що у свою чергу не сприяє створенню теоретичної основи для управління будівлями/збереженням спадщини через концепцію методу «витрати-вигоди», розкриття його ролі у прийнятті рішень та застосування до обраних проектів для визначення методу та його політики.

Переважає більшість наукової літератури у сфері збереження та управління історичною та культурною спадщиною лежить у площині трьох основних напрямків:

- концепція спадщини, збереження та управління будівлями;
- база знань про методи управління та поводження з будівлями спадщини та характер роботи з ними у межах попередніх знань;
- застосування та метод аналізу для практичного вивчення, а потім обговорення результатів, висновків та рекомендацій, що дозволяє формувати теоретичну базу методу аналізу витрат і вигоди при управлінні будівлями спадщини та їх збереженням (Safaa, Mayada, 2021).

При тому слід пам'ятати, що до поняття «історична територія» відноситься група будівель визначених просторово та розділених послідовно, гармонійно, естетично, історично та з відмінними архітектурними особливостями як виразний результат часу та місця в різних стилях та модусах з хорошим технічним та інженерним фундаментом (Al-Barambali, 2015, p.5), вони представляють групу, яку не можна розділити на будівлі, площі та об'єкти, частини яких збалансовані залежно від характеру організації та координації їх складових. Використання та діяльність у них є невід'ємною частиною міського ландшафту (El-Din, Suleiman, 2010, p. 1).

До поняття «історичних будівель» можуть відноситися і будівлі, що входять до архітектурної спадщини та мають історичні цінності та особливості, набуті завдяки їхнім архітектурним та естетичним відмінностям, їхньому довгому життю або їх зв'язку з важливими подіями з плином часу. Ці події можуть бути релігійними, економічними, соціальними та політичними. У своїй книзі «Збереження історичних будівель» Вельден визначає їх як ті будівлі, які викликають у нас почуття захоплення і відчуття минулого і періоду, до якого ці будівлі належать. Вони також змушують нас знати більше про людей, які їх населяли, та їхню культуру, і вони мають естетичне, історичне значення. Археологічні, архітектурні, економічні, соціальні та політичні цінності (Al-Hanish, Al-Rumaih, 2017, p. 2), історичні будівлі є каталізаторами їх численних нематеріальних та матеріальних цінностей на основі кількох критеріїв, пов'язаних із різницею у вартості будівлі, її інтеграцією з навколишнім середовищем та її придатністю для міського контексту (Al-Hinkawi, Abdullah, 2015).

У зв'язку з тим, що Конвенція про всесвітню спадщину визначає спадщину як «пам'ятники та групу будівель і об'єктів» виник широкий спектр моделей спадщини, включаючи міські центри, археологічні пам'ятки, промислову спадщину, культурні ландшафти, будівлі та дороги спадщини (UNESCO, 2016, p. 12, 53, 54). Спадщина була класифікована на дві категорії (Sultan, 2013, p. 7):

- **Фізична спадщина:** будівлі, що мають архітектурне та історичне значення.
- **Нематеріальна спадщина** – звичаї, мистецтво, обряди, традиційні та народні знання, література, мова тощо.

Таким чином, кілька типів спадщини можна узагальнити наступним чином (Abu Layla, Al-Barqaw, 2010, p. 126):

А-Міська спадщина: Вона представлена групою будівель і споруд та є результатами складних взаємозв'язків, тобто середовищем, яке збереглося і довело свою оригінальність, цінність і стійкість на тлі безперервних змін.

В-Архітектурна спадщина: представлена будівлями, які часто зустрічаються в старих містах і центрах. Вони є важливою частиною культурної спадщини нації та включає будівлі, околиці та історичні міста.

С-Археологічна спадщина: Концепція археологічної спадщини включає в себе всю фізичну присутність, враховуючи всі людські втручання і надбання, включаючи території, які пов'язані з усіма особливостями людської діяльності, занедбані об'єкти та всі останки, які були на землі та під водою, і вона являє собою невідновлювану спадщину, що робить необхідним контроль за використанням землі та її збереження (International, 1990). Земля має контролюватися та захищатися, щоб зменшити руйнування археологічної спадщини.

Д-Культурна та природна спадщина: Це фізичний та людський ресурс, який розповідає про історичний розвиток та відіграє важливу роль у сучасному житті, інтелектуально та емоційно (Mumtaz, Abdel, 2009, p. 5).

Останні світові тенденція у сфері збереження історичної спадщини свідчать, що формується життєво важливе розуміння збереження історичних будівель як елементу формування національної пам'яті тої чи іншої країни. Так у звіті підкомітету зі збереження історичної спадщини WBDG зазначається, що окрім властивої функції для цієї сфери, «збереження історичних будівель це екологічно відповідальна практика. Повторно використовуючи існуючі будівлі, збереження історичної спадщини є, по суті, програмою переробки «історичних» масштабів. Існуючі будівлі часто можуть бути за своєю суттю енергоефективними завдяки використанню природних вентиляційних атрибутів, міцних матеріалів і просторових співвідношень. Безпосередньою перевагою старих будівель є те, що будівля вже існує» (Historic, 2024).

Усвідомлюючи потребу захисту історичних та культурних ресурсів, а також економічний ефект від збереження культурних та історичних цінностей у США ще у 1966 році був прийнятий закон який зобов'язував активно використовувати історичні будівлі для суспільного блага та збереження національної спадщини. У результаті прийняття даного закону були сформовані практичні та/або нематеріальні переваги збереження історичної спадщини:

- збереження історії та автентичності (вшановує пам'ять про минуле; естетика: фактура, майстерність, стиль; зацікавлення; контекстуальний і людський масштаб);

- підвищена комерційна цінність (економічні вигоди): матеріали та прикраси, які не є доступними або легкодоступними; міцні, високоякісні матеріали (наприклад, стара деревина);

- зберігання будівельних матеріалів: менше будівельного сміття та сміття від знесення, небезпечного сміття, менша потреба в нових матеріалах, наявний корисний простір; реконструкція часто обходиться дешевше, ніж нове будівництво; повторне використання інфраструктури;

- економія енергії: яка не використовується для знесення; для нового будівництва; повторне використання втіленої енергії у будівельних матеріалах і вузлах.

Завдяки таким практикам була вироблена концепція про успішне застосування процесу збереження, яка включає у себе п'ять основних етапів: ідентифікація, дослідження, розробка, виконання та навчання та сформовані основні стандарти поводження з історичними об'єктами: збереження, реабілітація, реставрація та реконструкція.

Висновки, перспективи подальших досліджень

Таким чином, ми можемо говорити про те, що вивчення методів збереження історичної спадщини України потребує подальших досліджень, оскільки є елементом не лише формування національної пам'яті та національного самоусвідомлення, а також може мати значний економічний ефект, адже цілі збереження історичної спадщини та сталого розвитку перетинаються тому важливо розуміти, як відповідати вимогам систем збереження, щоб знайти креативні та гнучкі рішення для примирення відмінностей та розвитку місцевих громад.

Використана література:

1. Бутко Кристина. (2023) Кордони пам'яті: хто допомагає рятувати українську культурну спадщину <https://pragmatika.media/kordony-pam-iaty-khto-dopomahaie-riatuvaty-ukrainsku-kulturnu-spadshchynu/>
2. Довгань Костянтин. (2023) Повернення дивовижних кримських скарбів: що таке Скіфське золото та кому насправді належить. https://24tv.ua/skifske-zoloto-shho-tse-yakiy-chas-pro-shho-rozpovidaye-yaka_n2440544https://24tv.ua/skifske-zoloto-shho-tse-yakiy-chas-pro-shho-rozpovidaye-yaka_n2440544
3. Ландсберг Торстен, Корольова Наталія. (2022) Як ФРН допомагає захистити культурну спадщину України. <https://www.dw.com/uk/yak-nimechchyna-dopomahaie-zakhystyty-kulturnu-spadshchynu-ukrainy-a-61478758/a-61478758>
4. Листівки з України. <https://ui.org.ua/postcards-from-ukraine-ua/>
5. Мазуренко Євгенія. (2020) Справа кожного. Чому ми маємо захищати культурну спадщину <https://thepage.ua/ua/style/osobista-dumka/chomu-mi-mayemo-zahishati-kulturnu-spadshinu>
6. Хомченко Михайло. (2023) Доля культурної спадщини після війни: у Києві пройшов міжнародний форум на тему реставрації й відновлення. <https://www.depo.ua/ukr/life/restavratsiya-ta-vidnovlennya-kulturnoi-spadshchini-ukraini-pislya-velikoi-viyini-202312061454747>
7. Abu Layla M.S., Al-Barqaw Ali W.B. (2010) Methodologies for preserving the

- urban and architectural heritage in the Arab countries, *International Journal of Architecture, Engineering and Technology*, Issue (2536-9946), p. 126.
8. Al-Barambali J. (2015) Urban Development in Historic Areas in Egypt, The Second International Conference on Restoration, Future Vision for Restoration and Rehabilitation of Archaeological Areas, Ain Shams University, Egypt, p. 5.
  9. Al-Hanish J. A., Al-Rumaih R. A. (2017) Reuse of the historical and archaeological building of value (as an entrance to its preservation), Faculty of Engineering - Zawia University, *International Journal of Science and Technology*, Issue 9, p. 2.
  10. Al-Hinkawi W.S., Abdullah T. (2015) The Catalytic Historical Building within Urban Development Projects, *Journal of Engineering and Technology*, 33 (A-7):100.
  11. Bueno Christopher. (2021) Historical and Cultural Management of the UNESCO Heritage City of Vigan. BOOK.
  12. El-Din I. M., Suleiman A. A. (2010) Geographic Information Systems Technology (GIS) as an Effective Tool for Preserving and Developing Historic Areas of Value - Cairo Study, Faculty of Engineering, Al-Azhar University- Cairo, Architecture Department, Al-Azhar International Engineering Conference. The eleventh, p. 1.
  13. International (1990) Committee of Archaeological Heritage Management, Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage. ICOMOS.
  14. Historic Preservation. WBDG Historic Preservation Subcommittee. Historic Preservation | WBDG - Whole Building Design Guide
  15. How to save Ukrainian cultural heritage from the war? <https://www.polskieradio.pl/398/8106/Artykul/>
  16. Mumtaz R. I., Abdel Qader Z. F. (2009) Contemporary Islamic Architecture Between Renewal and Tradition, (Egypt:Modern University), p. 5.
  17. Safaa Aldeen Hussein, Mayada Dheya Al-Tae. (2021) The management of heritage buildings in historical urban areas according to cost-benefit methods.
  18. Sultan M.S. (2013) Urban Heritage Financing Issues: The Strategic Framework for Promoting Heritage Preservation and Protection, Third National Urban Heritage Forum Medina, Director General of Taqarub Scientific Foundation, Egypt, p. 7.
  19. UNESCO (2016) for the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, ICCROM, ICOMOS, A Guide to World Heritage Management, issued on 7 November, p.12, 53, 54.

Розділ III

Законодавчі засади збереження архітектурного середовища історичних міст: український та світовий досвід

УДК 72.01

Денис Вітченко,

кандидат архітектури,

доцент кафедри будівництва, геотехніки і геомеханіки

Національний технічний університет

«Дніпровська політехніка», м. Дніпро

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3766-6311>

**ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ОПОРНИЙ ПЛАН
М. ВОВЧАНСЬК: ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПРОЕКТНІ ПРОПОЗИЦІЇ
1990-2010-Х РР.**

Denis Vitchenko,

candidate of architecture,

Associate Professor of the Department of Construction,

Geotechnics and Geomechanics

National Technical University «Dnipro Polytechnic», Dnipro

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3766-6311>

**HISTORICAL AND ARCHITECTURAL REFERENCE PLAN
OF VOVCHANSK: HISTORICAL AND TOWN PLANNING
RESEARCH AND PROJECT PROPOSALS 1990-2010**

Анотація

Робота присвячена історії дослідження містобудівної організації історичного міста Вовчанськ Харківської обл. у 1990-2010-ті рр., аналізу актуальності цих досліджень у перспективі відновлення та реконструкції міста.

Проблема – актуалізація питання цінності історичної основи містобудівного середовища історичного міста Вовчанськ з метою його збереження.

Об'єктом дослідження є розпланувально-просторова система міста Вовчанська Харківської області, внесеного до Списку історичних насе-
210

лених місць України, ландшафт території міста, розпланування, забудова, об'єкти культурної спадщини.

Предметом дослідження є аналіз науково-проектних робіт щодо визначення заходів збереження традиційного характеру середовища та охорони нерухомої культурної спадщини м. Вовчанська Харківської обл.

Мета статті – висвітлити досвід історико-містобудівних досліджень м. Вовчанська, як вихідних даних для формулювання історико-містобудівних обмежень під час перспективного відновлення та реконструкції міста.

Основні завдання:

- проаналізувати історико-містобудівні дослідження та проектні пропозиції 1990-2010-х рр.);
- визначити характерні риси історичного містобудівного середовища;
- виявити архітектурно-просторова композицію та пейзажно-видову структуру історичного центру м. Вовчанська;
- визначити шляхи відновлення містобудівної структури м. Вовчанськ.

Методи дослідження

У праці застосована сукупність методів, таких як: аналіз і систематизація наукової літератури, натурне обстеження й графічне опрацювання об'єктів дослідження, збирання фактичних (вербальних і візуальних) даних і систематизація натурних обстежень, аналіз проектних, іконографічних і текстових першоджерел, порівняльний аналіз архітектурних концепцій. Також застосовані історико-порівняльний, історико-генетичний та іконографічний аналіз.

Результати

У статті проаналізовані науково-дослідні матеріали до складання історико-архітектурного опорного плану м. Вовчанськ, розроблені колективами: Харківської філії Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту «Укрпроектреставрація» у 1995 р., проектно-реставраційним відділом інституту «Укрміськбудпроект» у 2012–2016 рр. Також задля висвітлення історичного контексту задіяні сучасні дослідження з містобудівної діяльності на теренах Слобожанщини у XVII–XIX ст. Стаття послідовно розкриває виявлення слідів історичного розпланування у сучасній планувальній структурі м. Вовчанськ Харківської обл. з метою доповнення знань про культурно-історичний потенціал населеного місця для формування історико-містобудівних обмежень для перспективного відновлення та реконструкції міста. За для цієї мети наведені результати

дослідження бібліографічних і архівних джерел (представлені історичні описи та картографічні і іконографічні матеріали натурного дослідження центральної частини міста. На підставі проведеного історико-містобудівного аналізу формування Вовчанська, його планувальної та просторової структури, виконано ретроспективні схеми найбільш значущих етапів розвитку історичного міста.

Ключові слова: історичне середовище, історико-архітектурний опорний план.

Abstract

The work is devoted to the history of the urban development organization of the historical city of Volchansk, Kharkiv region, 1990-2010. Analysis of the relevance of these studies in the perspective of the restoration and reconstruction of the city.

The problem is the actualization of the question of the value of the historical foundation of the town-planning environment of the historic city of Volchansk with the goal of preserving it.

The object of research is the planning and spatial system of the city of Volchansk, Kharkiv region, included in the List of Historical Settlements of Ukraine, the landscape of the city's territory, layout, construction, cultural heritage objects.

The subject of the research is the analysis of scientific and project work on the determination of measures to preserve the traditional character of the environment and protect the immovable cultural heritage of the city of Volchansk, Kharkiv region.

The purpose of the article is to shed light on the experience of historical and urban planning studies of the city of Volchansk as initial data for the formulation of historical and urban planning restrictions during the prospective restoration and reconstruction of the city.

Main tasks:

- to analyze historical and urban planning studies and project proposals of the 1990s-2010s;
- to determine the characteristic features of the historical urban planning environment;
- reveal the architectural-spatial composition and landscape-visual structure of the historical center of Volchansk;
- determine ways to restore the historical town-planning structure of Volchansk.

Research methods

The work uses a set of methods, such as: analysis and systematization of scientific literature, in-situ survey and graphic processing of research objects, collection of factual (verbal and visual) data and systematization of in-situ

surveys, analysis of project, iconographic, and textual sources, comparative analysis of architectural concepts. Historical-comparative, historical-genetic and iconographic analysis are also used.

Results

The article analyzes research materials for the preparation of the historical and architectural reference plan of the city of Volchansk, developed by the teams of: the Kharkiv branch of the Ukrainian special scientific and restoration design institute «Ukrproektrestavratsiya» in 1995, the design and restoration department of the «Ukrgrstroyproekt» institute in 20. Also, to illuminate the historical context, modern studies on town planning activities on the territory of Slobozhanshchyna in the XVII-XIX centuries are used. The article consistently reveals traces of historical planning in the modern planning structure of the city of Volchansk, Kharkiv region. with the aim of supplementing the knowledge about the cultural and historical potential of the settlement for the formation of historical and town-planning restrictions for the future restoration and reconstruction of the city. For this purpose, the results of the study of bibliographic and archival sources are presented (historical descriptions and cartographic and iconographic materials are presented, as well as a field study of the central part of the city. On the basis of the conducted historical and urban planning analysis of the formation of Volchanskaya, its planning and spatial structure, retrospective schemes of the most significant stages of the historical city are made .

Key words: historical environment, historical and architectural reference plan.

Постановка проблеми

Руйнування забудови малих історичних міст Сходу України в ході збройної агресії РФ обумовлює питання про політичну, соціальну та економічну доцільність їхнього функціонування в повоєнний час. Водночас об'єкти культурної спадщини, зокрема містобудування, в Україні набувають значення своєрідного арсеналу історичної свідомості українців, основи їхньої самоідентифікації. В ході військовий дій значних руйнувань зазнає історична забудова, але зберігається історичне планування, що закарбувалося в мережі сучасних транспортних магістралей міста. А саме історичне планування із парцеляцією кварталів історичної забудови є своєрідним генетичним кодом міста, що підлягає збереженню.

Майбутня повоєнна відбудова історичного міста Вовчанськ вимагатиме особливого підходу, який мав би ґрунтуватися на усвідомленні необхідності збереження історично сформованого планування та регенерації

традиційного міського середовища. Доцільне використання містобудівної й архітектурної спадщини сприятиме зростанню привабливості міста насамперед для власних жителів, а в перспективі й туристів.

Перспективна регенерація історичного міста вимагає осмислення історико-культурного потенціалу його територій та складання історико-архітектурного опорного плану — науково-проектної документації, в якій фіксується інформація про весь комплекс нерухомих об'єктів культурної спадщини та пов'язане з ними середовище (Прибега, 2015, с.134). Така наукова робота для історичного міста Вовчанськ проводилася з 1990-х рр., але стану законодавчо затвердженої науково-проектної документації до 2022 р. так і не набула.

Проблему даного дослідження можна сформулювати так: актуальність наявних історико-містобудівних досліджень та пропозицій територіальних пам'яток охоронних обмежень для перспективної регенерації історичного ареалу м. Вовчанськ.

Методологія

Дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності й системності, а також на міждисциплінарному підході, зумовленому комплексним характером роботи. У праці застосована сукупність таких методів: аналіз і систематизація наукової літератури, натурне обстеження й графічне опрацювання об'єктів дослідження, збирання фактичних (вербальних і візуальних) даних і систематизація натурних обстежень, аналіз проектних, іконографічних і текстових першоджерел. Окрім того, автор звертався до історико-порівняльного, історико-генетичного, іконографічного і картографічного методів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Історико-містобудівні дослідження з метою розробки історико-архітектурного опорного плану історичного міста Вовчанськ були розпочаті в 1986 р. в ході історико-архітектурних досліджень населених місць Харківської області, проведених науковим колективом (В. Є. Новгородов, В. В. Кортунов та ін.) Харківського інституту інженерів комунального будівництва (зараз Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова). (Новгородов В.Е., 1986).

Із врахуванням цієї науково-проектної роботи в 1989 р. Державним проектним інститутом «Укрміськбудпроект» був розроблений Генеральний план м. Вовчанськ. Зокрема були визначені охоронні зони пам'яток архітектури та містобудування, перелік як був уточнений у науковій роботі 1986 р.

У 1995 р. колективом Харківської філії Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту «Укрпроектреставрація» (головний архітектор проекту – В.Є. Новгородов) було виконано науково-проектну роботу «Опорний план м. Вовчанськ Харківської обл.» (Новгородов В.Є., 1995).

Проте з прийняттям Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.) та низки підзаконних актів, змінилися вимоги до подібних робіт, зокрема необхідною до виконання вимогою стало визначення історичного ареалу у містах, які занесені до Списку історичних населених міст України та розробка режимів їх використання. Це і актуалізувало подальшу роботу з цього питання. У 2012–2016 рр. (з перервами) науково-проектну роботу з розробки історико-архітектурного опорного плану м. Вовчанськ виконав науково-проектний відділ державного підприємства Український державний проектний інститут «Укрміськбудпроект». Науково-проектний колектив очолив В. Є. Новгородов (Новгородов В. Є., 2013). В основу проекту 2013–2016 рр. її науковим керівником були покладені напрацювання роботи 1995 р.

В силу причин організаційного характеру науково-проектна робота не була затверджена. Отримані результати науково-проектної роботи не втратили своєї актуальності й можуть бути використані під час поновлення робіт із розробки містобудівної документації під час повоєнного відновлення міста.

В ході історико-бібліографічних та архівних вишукувань до відомих текстових та іконографічних джерел XVIII–XIX ст., краєзнавчих нарисів 1970–1990-х рр. з історії м. Вовчанська, були додані наукові розвідки сучасних дослідників історії Слобожанщини. В ході історико-містобудівного аналізу формування Вовчанська, його планувальної та просторової структури, були виконані ретроспективні схеми найбільш значущих етапів розвитку історичного міста, виділені такі дані з історії формування й розвитку міста:

Вовчанськ – історичне місто в Україні, у Чугуївському районі Харківської області, центр Вовчанської міської громади, колишній районний центр однойменного району, засновано 1674 р. українськими переселенцями з Наддніпрянщини та Правобережної України (козаками та членами їхніх родин) як сторожова фортеця біля бродів через р. Вовча (Вовчі Води) на напрямку нападів військових загонів кримських татар. У 1680-ті рр. тривала судова суперечка між козаками та Белгородським Миколаївським монастирем за право володіння цими землями, яка вирішилася на користь козаків.

В «Описах харківської єпархії» Філарета (Гумілевського) згадано про залишки валів первісної земляної Вовчанської фортеці, що знаходилася за версту (1,067 км) на північний схід від тогочасних меж міста. (Филарет, 2005, с. 265-290).

За даними дослідників першої половини XIX ст. М. О. Максимовича та І. І. Срезневського на теперішнє місце місто було перенесено 1688 р. На цю ж

дату заснування сотенного містечка Вовчі Води вказують «Топографічні описи Харківського намісництва» 1770-90-х рр. Переміщенню поселення передували набіги кримських татар і велика пожежа 1688 р. (Пірко В. О., 1991, с. 13-119).

Вибір первісного поселення на місці городища Салтівської культури був обумовлений потребами прикордонного укріпленого поселення: перешкоджати невеликим загонам кримських татар на переправі через р. Вовчу та мати можливість укритися в укріпленому місці при проходженні великого загону противника. Розташована на високому місці фортеця мала додатковий природний захист: ліс та ріку, та було оточено прирічковими луками, необхідними для заготівлі фуражу.

Перенесення поселення у заплаву, на острови тоді повноводної річки Вовчої, також первісно відповідало завданням оборони. Поступово річка мілішала, навколишні заболочені ділянки осушувалися та забудовувалися.

Із будівництвом Ізюмської лінії оборони втрачається військово-сторожове значення поселення, воно розвивається як адміністративний центр – сотенне містечко Вовчанське, Харківського козачого Слобідського полку.

Первісне планування поселення носило вільний характер було пов'язане з вигином ріки, вздовж якої витягнулася система криволінійних вулиць, частина з яких виходила на майдан із церквою Св. Миколая. Продовженням головної вулиці в південному напрямку була дорога на Харків, що пересікала зарічну слободу, в північному напрямку – дорога на Белгород.

Річка Вовча розділяла місто на дві частини. Перша – на правому березі річки, «лучшая», де знаходяться адміністративні будівлі та найкращі житлові будинки. Друга, – на лівому березі мала назву «Заводи», носила характер приміської слободи. Для лівого берега була характерна наявність великої кількості невеличких струмків, озерець та заболочених ділянок, що вплинуло на розвиток вуличної мережі міста та характер малоповерхової забудови. Правий берег було забудовано більш регулярно та щільно.

В 1785 р. харківським губернським землеміром Густавом фон Буксгевденом був розроблений план реконструкції міста, затверджений 1786 р. Планом передбачалося випрямлення головної вулиці, розширення старого майдану, прокладення перпендикулярних до головної магістралі вулиць, які ділили місто на квартали рівної ширини. На площі намічено було розмістити типовий комплекс повітових закладів: т.зв. «присутні місця», поліцію, гостинний двір, соляний та винний «магазини» (склади). Біля річки розташовувалися м'ясні та рибні ряди, лазні, броварня, а нижче міста за течією річки – бійня. Вісь головної вулиці подовжувалась по мосту через річку до зарічної слободи Заводи, якій також надавалася геометрично правильна форма в плані. Існуючі на той період дерев'яні «присутні місця» залишались за північною межею міста. Вся територія міста набувала нової та чіткої планувальної схеми.

До кінця XVIII ст. у Вовчанську було здійснено розбивку Проспектної вулиці та Соборної площі, на якій було збудовано дерев'яний Троїцький храм. Поступово за новим планом забудовуються й інші вулиці. Одночасно розростається приміська слобода Піски, що примикала до міста з півночі. У 1785 р. населення міста складало 2666 осіб.

Через зростання населення (6535 осіб у 1864 р.) виконаний за проектом Буксгевдена план потребував коригування. В 1845 р. землемір Прилуцького повіту Малоросійської Полтавської губернії Микола Запорозцев складає новий проект планування м. Вовчанська. У ньому передбачалося на додаток до вже наявної сформувавши ще одну площу між забудованою частиною Вовчанська та слободою Піски. Площа призначалася для ярмарків та постійної торгівлі. Тут намічалася будівництво торгових, дігтярних, соляних, м'ясних та рибних лавок, т. зв. «пітейного дому», хлібного складу, об'єднаних у 2-й пол. XIX ст. в об'ємі великого гостинного двору. В західній частині площі розмістився тюремний острог, за яким розташувалася велика шовковична плантація, як була організована ще на початку XIX ст.

В подальшому місто продовжує розпланувальний розвиток у північному напрямку. У другій половині XIX ст. за торговою площею, яка отримала назву Базарної, на місті слободи Піски утворюється 9 нових крупних кварталів. Усього їх кількість зростає до 25. Планувальна структура міста, сформована в кінці XVIII – першій половині XIX ст. повністю збереглася до нашого часу.

Найбільшого темпу благоустрою, розвитку культури, освіти та економічного росту Вовчанськ зазнав з обранням на посаду земського голови В.Г. Колокольцова у 1897 р. Саме наприкінці XIX – початку XX ст. будуються споруди, що складають архітектурне обличчя історичного центру міста та зараз внесені до обласного переліку пам'яток містобудування та архітектури місцевого значення. (Захаров И. И., 1999, с. 209-221).

На межі XIX – XX ст. в композиційній структурі міста починають домінувати споруди промислових підприємств. На розвиток планувальної структури міста вплинула залізниця, яка 1896 р. була прокладена через місто. На захід від міста намітився новий промислово-складський та житловий район. Значно розширюється територія південного заріччя.

Великих руйнувань було завдано місту під час Другої світової війни. В 1960-ті рр. Харківським філіалом інституту «Діпромисто» був розроблений проект реконструкції центральної частини міста. В основу реконструкції покладено принцип поступової заміни старих одноповерхових будинків багатоповерховими. У 1972 р. в центрі міста побудований новий архітектурний комплекс районного Будинку культури із гіпертрофованим масштабом, що не відповідав навколишній історичній забудові.

В 1976 р. інститутом «Харківпроект» був виконаний генеральний план Вовчанська. В центрі міста були зведені 5-9-поверхові житлові будинки,

розпланована центральна площа, побудовані житлові масиви на Рубежанському шосе, об'єкти побутового обслуговування.

1989 р. Українським державним проектним інститутом «Укрміськбудпроект» було розроблено останній Генеральний план м. Вовчанська Харківської області. Цей проект вирішував ряд завдань для визначення основних параметрів міського розвитку, які зокрема передбачали:

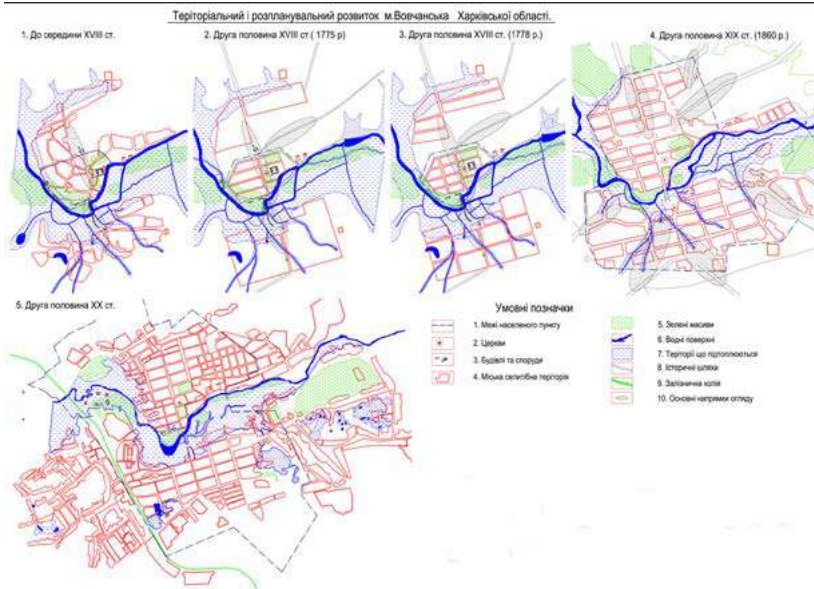
- формування міста не як самостійного містобудівного утворення, а як центру місцевої системи розселення з урахуванням всіх прилеглих територій;
- нове житлове будівництво в центрі міста за рахунок знесення індивідуальної садибної забудови та забудови на намивних територіях;
- реконструкція транспортної інфраструктури з метою розвантаження центральної вулиці та утворення зручних зв'язків між окремими планувальними утвореннями міста.

Перспективи розвитку міста Вовчанськ за генпланом 1989 р. пов'язувалися з вдосконаленням його основних містоутворюючих галузей того часу – багатогалузевої промисловості, сільського та лісового господарства, зовнішнього транспорту та ін. Зміна політичної та економічної ситуації, відтік місцевого населення визначили нові критерії оцінки міського середовища.

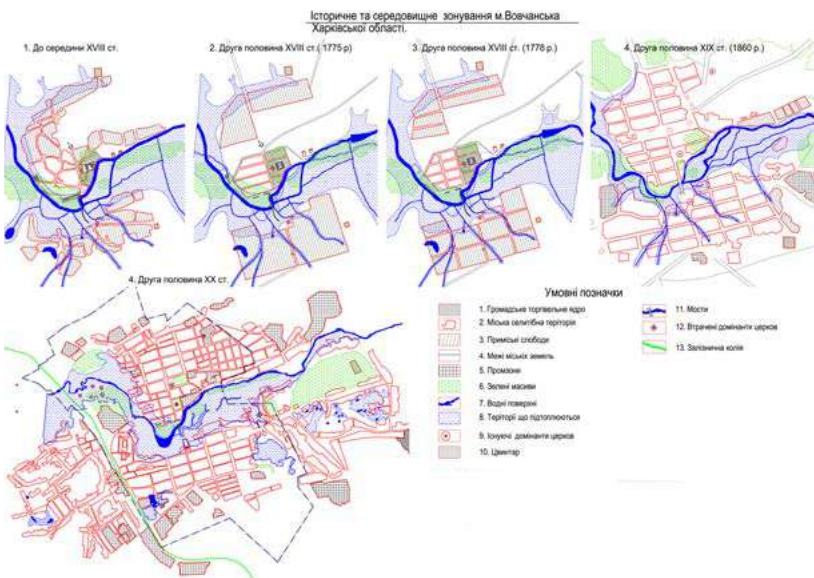
В ході реалізації проекту багатоповерхова житлова забудова в центральних кварталах міста не отримала завершення. Будівництво на намивних територіях в південній частині вздовж ріки не було розпочато. Винос транзитного транспорту за межі міста не був реалізований.

В результаті на початку 1990-х рр. історична планувальна організація міста, характер забудови його центральної частини не зазнали істотних змін. Територія поселення історично поділена на два планувальних утворення – північне та південне рікою Вовча. Громадський центр сформувався вздовж вулиці Соборної і носить лінійний характер. Можна казати про його деяке ускладнення і розвиток в широтному напрямку.

Незважаючи на різні перетворення в планувальній структурі міста та його забудові, історична частина міста повністю зберегла регулярну планувальну структуру, закладену проектами перепланувань кінці XVIII ст. – першої половини XIX ст., яке являє собою унікальну пам'ятку містобудівного мистецтва. Провідну роль в архітектурно-художньому обличчі історичного центру міста продовжувала грати збережена забудова кінця XIX – початку XX ст. (іл. 1, іл. 2).

Іл. 1. – Територіальний та розпланувальний розвиток м. Вовчанськ Харківської обл. (Новгородов, В. С., Кацанов М. Т., & Вітченко, Д. М. (2013). Історико-архітектурний опорний план м. Вовчанська Харківської обл. Науково-проектна робота. Харків: Державне підприємство Український державний проектний інститут «Укрміськбудопроект». Графічні матеріали).

Іл. 2. – Історичне та середовищне зонування м. Вовчанськ Харківської обл. (Новгородов, В. С., Кацанов М. Т., & Вітченко, Д. М. (2013). Історико-архітектурний опорний план м. Вовчанська Харківської обл. Науково-проектна робота. Харків: Державне підприємство Український державний проектний інститут «Укрміськбудопроект». Графічні матеріали).

Аналіз існуючої планувальної структури м. Вовчанська

Центр міста знаходиться в низині долини ріки Вовча, в той час як південна і північна частини міста розташовані на підвищеннях. Найнижча точка має висоту 103 м, найвища – 130 м.

Історичний центр м. Вовчанськ, розташований по обидва береги р. Вовчої, має регулярне планування, утверджене ще 1786 р. за проектом харківського губернського землеміра Густава фон Буксгевдена. Головна вулиця міста – вул. Соборна (первісно Велика Білгородська) орієнтована по осі південь-північ. Перпендикулярно до головної магістралі розташовані вулиці, які ділять місто на квартали рівної ширини. Кwartали також зберігають стару парцеляцію ділянок домоволодінь.

На північ від сучасних вул. Торгової та вул. Колокольцова розташована територія колишнього ринкового майдану, яка тепер зайнята Міським сквером та забудовою колишнього училища льотчиків – зараз міського ринку.

На території кварталу, в якому розташовувався міський Троїцький собор, в наш час розплановано міський парк.

На сучасному плані міста виявлене планування міста на початок ХХ ст., яке успадкувало та розвивало характер планування кінця ХVІІІ ст., поступово поглинаючи приміські слободи: Піски, Герлегівку на північному березі р. Вовчої, Перші та Другі Заводи, Кисляківку на південному березі. Якщо планування колишньої слободи Піски набуло регулярного характеру, то південні зарічні слободи Кисляківка та 1 й 2-заводи, які стали районами міста, зберігають характер розпланування сільських поселень із розрідженою малоповерховою забудовою з присадибними ділянками. Характер планування зарічних південних районів обумовлений особливостями рельєфу: витягнуті у різних напрямках вулиці оминають заболочені ділянки.

На північно-східній межі історичного середмістя та колишньої слободи Піски розташоване старе міське кладовище, два інших старих кладовища знаходяться на південному березі р. Вовчої і прилеглі до колишніх слобод Кисляківки та Других Заводів (Новгородов В.Є., 2013, с. 11). (іл. 1, іл. 2).

Архітектурно-художні особливості історичної забудови міста

Історична забудова міста, яка збереглася на момент дослідження, представлена будівлями середини ХІХ ст. – початком ХХ ст. В архітектурно-стилістичному відношенні можна виділити кілька напрямків:

1. Будівлі середини ХІХ ст., що спадкують архітектуру взірцевих проектів доби класицизму-ампіру;
2. Будівлі в стилістиці історизму кінця ХІХ ст. (т. зв. «цегляний стиль»);

3. Будівлі архітектура яких позначена рисами стилю модерн в поєднанні з неокласичними мотивами (Новгородов В.Є., 2013, с. 11-15).

Елементи історичного озеленення та благоустрою

Планування міста зберігає вільною від забудови та іншої господарської діяльності природну заплаву ріки Вовчої. Також зберіглася озеленена територія старого міського кладовища, що виникло на північно-західній межі міста та приміської слободи Піски.

Архітектурно-просторова композиція та пейзажно-видова структура історичного центру м. Вовчанська

Історичний центр м. Вовчанськ розташований по обидва береги р. Вовчої і розділений мальовничим ландшафтним «коридором» її річища із заплавою. На північному, підвищеному березі ріки історично розташовувався адміністративно-громадський центр міста із торговельним майданом, на якому влаштовувалися кілька разів на рік повітові ярмарки, та найбільш значними будівлями. На південному, пониженому березі розташовувалося історичне передмістя Вовчанська із переважно житловою забудовою.

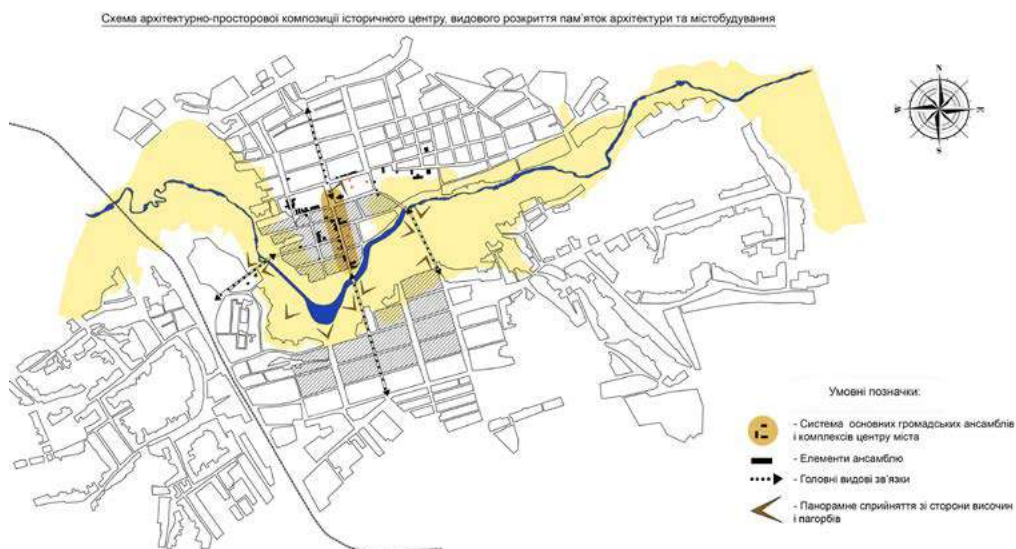
Історичними композиційними домінантами міста служили його храми: Троїцький собор – головний собор міста, церква Успіння Богородиці на південному березі р. Вовчої та цвинтарна Мироносицька церква на північно-східній межі міста та прилеглої слободи Піски. Троїцький та Успенський храми із дзвіницями були композиційними домінантами північної та південної частин міста, розділених заплавою р. Вовчої (Новгородов В.Є., 2013, с. 16).

В кінці XIX ст. з'являються нові домінанти – споруди виробничих будівель. Завдяки своєму об'єму та активному силуетові роль домінанти виконувала також будівля колишнього військового лазарету 1915 р. (зараз навчальний заклад на вул. Гагаріна, 12).

Після зруйнування церков у 1930-ті рр. роль композиційних домінант взяли на себе корпуси сучасних виробничих будівель розташованих у південно-східному куті історичного середмістя на північному березі та промислові будівлі кінця XIX – початку XX ст. на вул. Зарічній, 24.

Сучасний культурно-адміністративний центр із Міським сквером, що розташований на місті старої ринкової площі, в панорамі міста підкреслений фронтом багатопверхової житлової забудови 1970-80-х рр., яка розташована в історичних кварталах на північ від території старого торгового майдану. Точковою домінантою центру служить побудований 2007 р. за проектом архітектора В. С. Новгородова міський православний Свято-Жено-Мироносицький храм.

Точками панорамно-видового розкриття на історичне середмістя і заплаву ріки є в наш час мости через р. Вовчу на вул. Соборній, на вул. Гагаріна – Вокзальній та на вул. Металіста. З північної околиці міста природним кордоном візуального басейну служить пасмо пагорбів висотою 60м від рівня ріки Вовчої. Схили цих пагорбів також є фронтом візуального розкриття панорами усього міста. Повільне підвищення рельєфу південного берегу не утворює кордонів візуального басейну до горизонту. (іл. 3).

Іл. 3. – Схема архітектурно-просторової композиції історичного центру, видового розкриття пам'яток архітектури та містобудування. (Новгородов, В. С., Кацанов М. Т., & Вітченко, Д. М. (2013). Історико-архітектурний опорний план м. Вовчанська Харківської обл. Науково-проектна робота. Харків: Державне підприємство Український державний проектний інститут «Укрміськбудпроект». Графічні матеріали).

Головна магістраль міста – вул. Соборна в межах історичного ареалу північного берегу має забудову другої половини XIX ст. – початку XX ст., яка представлена пам'ятками архітектури місцевого значення та значними історичними будівлями формують головний архітектурний ансамбль міста. Сприйняття ансамблю уздовж вулиці, з точок її перспективного розкриття на мосту через р. Вовчу та у парку ім. Горького. Важливими композиційними вузлами, є перехрестя головної вулиці з вул. Духовною (тут і далі по тексту назви актуальні на сьогодні), вул. Гагаріна (колишня Соборно-Троїцька), вул. Пушкіна (колишня Садова). Композиційні вузли закріплені наріжними будівлями, що є зараз пам'ятками архітектури (будівля №1. на розі вул. Духовної – Соборної, будівля №100 на розі вул. Соборної – Гага-

ріна, будівля №1 на розі Пушкіна – Садової, будівля №2 на розі Шевченка – Соборної) та значними історичними будівлями. Паралельна головній магістралі міста вулиця Жовтнева (колишня Дворянська) також має цінну в архітектурному відношенні забудову. Важливою композиційним вузлом є її перехрестя з вул. Гагаріна. На перехресті цих вулиць знаходиться пам'ятка архітектури 1915 р. колишній лазарет, яка за своїм об'ємом та архітектурно художніми властивостями є загальноміською домінантою. Разом із колишнім домом Колокольцова (вул. Гагаріна, 24) та рядом рядової історичної забудови ця пам'ятка утворює цілісний архітектурний комплекс, що майже цілісно зберігає характер забудови міста 1910-х рр. є загальноміською домінантою. Разом із колишнім домом Колокольцова (вул. Гагаріна, 24) та рядом рядової історичної забудови ця пам'ятка утворює цілісний архітектурний комплекс, що майже цілісно зберігає характер забудови міста 1910-х рр.

Промислово-складські будівлі на вул. Зарічній, корпуси колишніх 7-комплектних шкіл та рядові історичні будівлі утворюють архітектурний комплекс історичної забудови.

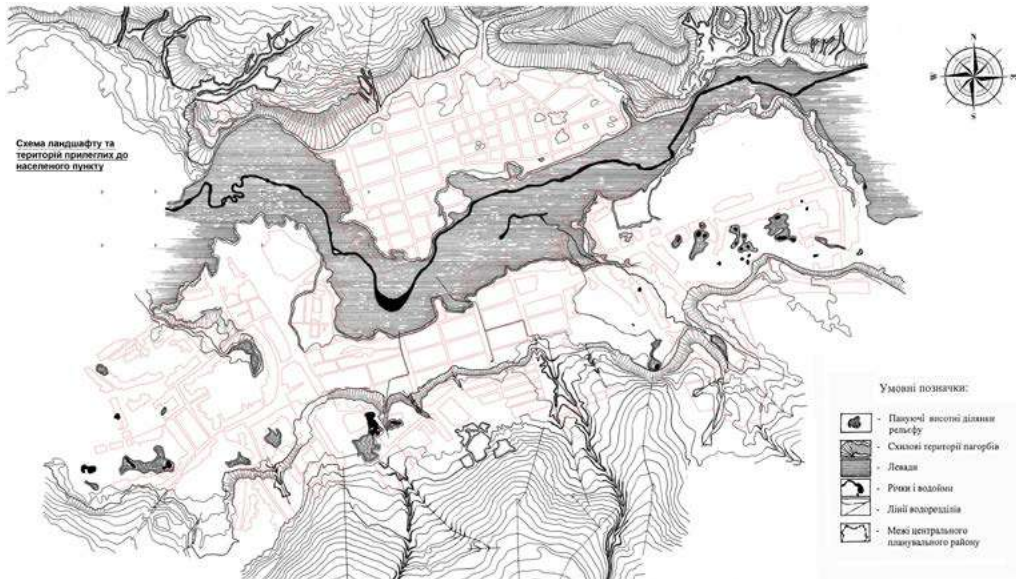
Цінні природні ландшафти міста

Цінним природним ландшафтним утворенням на території м. Вовчанська насамперед є заплава р. Вовчої. З самого початку розвивалося по обидва її береги, тож ріка є невід'ємною частиною історичної панорами Вовчанська. Особливості гідрології (наявність великої кількості дрібних заболочених водойм) значно вплинули на формування планувальної структури південної (зарічної-слобідської) частини міста. Заплава є цінним ландшафтним утворенням виходячи із містобудівного та художньо-естетичного аспектів. Є провідною складовою у формуванні характеру міських просторів, точок розкриття панорам та видів міста. Поєднання водної поверхні, відкритих лугових просторів із групами листвяних та хвойних посадок утворює мальовничі краєвиди, які є фоном для сприйняття міської архітектури. (іл. 4).

Цінними ландшафтними утвореннями є міські парки Центральний та ім. Горького, розташовані в зоні історичного ареалу міста.

Міський сквер розташований на частині території колишньої ярмаркової площі і таким це цінне історичне містобудівне утворення залишається вільним від забудови. На території парку були розташовані пам'ятки історії пов'язані із подіями Визвольних змагань 1917-21 рр. та Другої світової війни. А також пам'ятні знаки які встановлені на вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-33 рр. та сталінських репресій 1930-50-х рр., пам'яті учасників-земляків ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

Лл. 4. – Схема ландшафту м. Вовчанськ Харківської обл. та прилеглих територій. (Новгородов, В. Є., Кацанов М. Т., & Вітченко, Д. М. (2013). Історико-архітектурний опорний план м. Вовчанська Харківської обл. Науково-проектна робота. Харків: Державне підприємство Український державний проектний інститут «Укрміськбудпроект». Графічні матеріали).

На території парку ім. Горького (біля перетину вулиць Соборної та Гагаріна) існував зруйнований у 1930-ті рр. Троїцький собор.

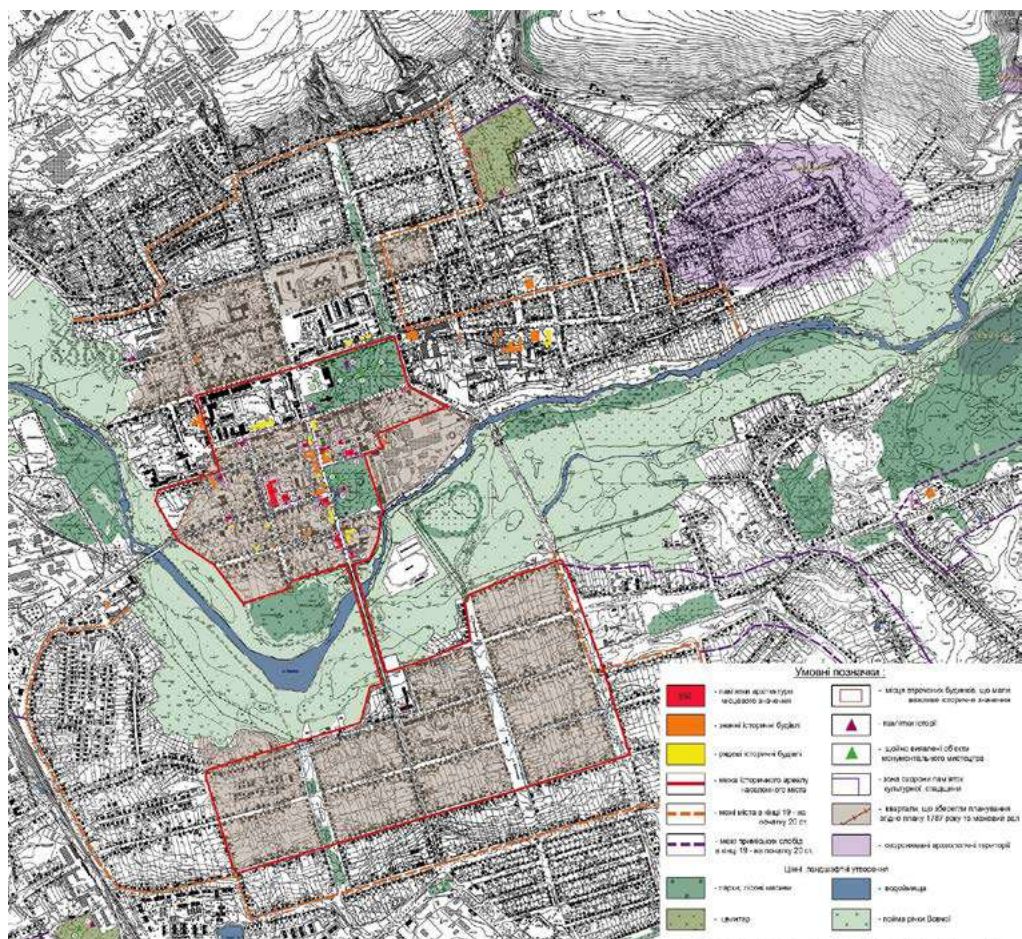
Загальна характеристика історичного ареалу м. Вовчанська

Науково-проектною роботою було запропоновано визначити історичний ареал міста в межах міських кварталів, сформованих на основі затвердженого 1786 р. плану харківського губернського землеміра Густава фон Буксгевдена. Разом із кварталами, які розташовані по обидва береги р. Вовчої в зону історичного ареалу увійшла територія колишньої ярмаркової площі. Історичні квартали на північ від старої площі, які також фігурують на плані фон Буксгевдена, в 1970-1980-х рр. були забудовані типовими багатопверховими житловими будинками та повністю втратили характер історичного середовища. На підставі цього фактору їх не було включено в межі історичного ареалу. Дискусійним в ході виконання науково-проектної роботи 2012-2016 рр. було питання доречності включення до історичного ареалу кварталів південного берегу р. Вовчої (колишньої зарічної слободи Заводи).

Планувальні межі історичного ареалу на північному березі ріки проходять по вул. Шевченка, вул. 1-го травня, вул. Авіаційної, вул. Колокольцова,

вул. Металіста. З півдня природною межею ареалу служить заплава р. Вовчої.

Планувальні межі історичного ареалу на південному березі проходять: вул. Гурканівською, вул. Верхньою, пров. Селянським. З північного боку природною межею ареалу служить заплава ріки Вовчої. За відсутності об'єктів культурної спадщини за видом архітектура територія зберігала історичне регулярне планування, яке вдало обіграло існуючі струмки – притоки р. Вовчої, пропускаючи їх посередині перпендикулярних до річки вулиць. Частини історичного ареалу з'єднані відрізком вул. Соборної, що прокладене по насипу-дамбі з мостом через р. Вовча, в межах червоних ліній вулиці (іл. 5).

Іл. 5. – Історико-архітектурний опорний план м. Вовчанськ 2013 р. (Новгородов, В. С., Кацанов М. Т., & Вітченко, Д. М. (2013). Історико-архітектурний опорний план м. Вовчанська Харківської обл. Науково-проектна робота. Харків: Державне підприємство Український державний проектний інститут «Укрміськбудроєкт». Графічні матеріали, фрагмент основного креслення).

Висновки

На основі викладеного вище матеріалу існуюча історична планувальна структура центральної частини м. Вовчанськ Харківської обл. в межах визначеного історичного ареалу має бути збережена. В результаті центр міста отримує розвиток як лінійно-ядерна структура.

У проєкті реконструкції малого історичного міста враховуються на-самперед ресурси і обмеження планувальної організації його території.

Головні принципи реконструкції м. Вовчанська мають бути спрямовані на:

1. Збереження історичного планувального каркасу міста.
2. Збереження та підсилення ландшафтно-екологічного каркасу міста.
3. Реставраційне відтворення зруйнованих об'єктів культурної спадщини міста.
4. Формування нової забудови контекстуальної архітектурному середовищу малого історичного міста Вовчанська.

Перспективи подальших досліджень можуть бути спрямовані на питання відтворення зруйнованих в ході збройної агресії РФ об'єктів культурної спадщини та цінної історичної забудови міста. Формування правил забудови для нової забудови в зонах історичного ареалу міста із обмеженням висоти нових будівель за збереження історичної парцеляції кварталів.

Використана література:

1. Генеральный план г. Волчанск Харьковской области совмещенный с ПДП центра. Харьков, 1989 - Государственный проектный институт «Укргорстройпроект».
2. Захаров, И. И. (). Волчанск и Волчанский район: От века к веку. Харьков, 1999: РИП Оригинал.
3. Момот, Л. М. (Ред.). Вовчанськ: зб. архівних документів і матеріалів. Харків, 1994: Держ. архів Харківської обл.
4. Новгородов, В. Є., & Кортунов, В. В. Историко-архитектурные исследования населенных мест Харьковской области. Отчет по научно-исследовательской работе (промежуточный). Харьков, 1986 : Харьковский институт инженеров коммунального строительства (ХИИКС).
5. Новгородов, В. Е. , Кацанов, Н. Т. , & Мигулько, Е. Н. Историко-опорный план и проект охранных зон памятников истории и культуры г. Волчанска: в 5 т. Т. 2: Историческая справка. Харьков, 1995: УСНР-ПИ «Укрпроектреставрация» Харьковский филиал.
6. Новгородов, В. Є., Кацанов М. Т., & Вітченко, Д. М. Историко-архитектурный опорный план м. Вовчанська Харківської обл. Науково-проект-

тна робота. Харків, 2013: Державне підприємство Український державний проектний інститут «Укрміськбудроєкт».

7. Пірко, В. О., & Гуржій, О. І. (Ред.). Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. Київ, 1991: Наукова думка.
8. Прибега, Л. В. Архітектурна спадщина України: пам'яткоохоронний аспект: монографія. Київ, 2015: Інститут культурології НАМ України.
9. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии (Т.2). Харьков, 2005: Факт.

Ігор ДЕРЕВІНСЬКИЙ
*Заступник директора Кременецько-Почаївського
державного історико-архітектурного заповідника
м. Кременець*

**ПРОБЛЕМАТИКА ДОТРИМАННЯ
ПАМ'ЯТКООХОРОННОГО ЗАКОНОДАВСТВА
РЕЛІГІЙНИМИ ГРОМАДАМИ ПРИ ВИКОРИСТАННІ
КУЛЬТОВИХ СПОРУД В КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ
СЕРЕДОВИЩА ІСТОРИЧНОГО АРЕАЛУ
НА ПРИКЛАДІ КРЕМЕНЦЯ**

Ihor DEREVINSKY
*Deputy director Kremenetsko-Pochaiivskoye
state historical and architectural reserve
Kremenets*

**PROBLEMS OF COMPLIANCE WITH MONUMENT
PROTECTION LEGISLATION BY RELIGIOUS
COMMUNITIES WHEN USING CULTURAL
BUILDINGS IN THE CONTEXT OF ENVIRONMENTAL
PRESERVATION OF A HISTORICAL AREA, AS AN
EXAMPLE OF KREMENETS**

Анотація

Дана стаття присвячена проблемним питанням збереження об'єктів культурної спадщини, а саме культових споруд як об'єктів культурно-релігійної спадщини Українського народу на прикладі пам'ятки архітектури національного значення «Миколаївський собор з келіями XVI-XVIIст.» м. Кременець Тернопільської області.

Сакральне мистецтво є важливою складовою середовища історичного ареалу міста, оскільки релігійна забудова не зазнавала такої значної перебудови як громадська чи житлова. Враховуючи цей факт на сучасному етапі розбудови незалежної України, процесі відродження самотності української культури в умовах війни та пропаганди агресора в спробах довести відсутність самостійної української культури, перед нами постає проблематика саме збереження автентичності культових споруд та об'єктів релігійного призначення, як важливих складових історичних міст.

З моменту проголошення незалежності України процеси розпочаті у 1991-1992 роках, щодо повернення культових споруд у користування релігійних громад набули децю хаотичного характеру. Хоча започатковані процеси супроводжувалися чималою кількістю нормативно-правових актів, проте залишилися не вирішеними чимало питань, зокрема питання інвентаризації сакрального мистецтва, як рухомого так і нерухомого.

Причиною цього перш за все є пасивність державної політики у пам'яткоохоронній діяльності, а також спробами держави відсторонитися від контролю за використанням культових споруд, що передані релігійним громадам та комерціалізацією суспільства.

У зв'язку із чим, перед нами постає питання про збереження культурного надбання для наступних поколінь.

Виклад основного матеріалу

Українська релігійна культура сакрального мистецтва формувалася під впливом християнства, зокрема багато в чому завдяки католицьким та протестантським віросповіданням[1].

Винятком з цього не стало й місто Кременець Тернопільської області. Центральну частину міста, якою є колишня ринкова площа, оточують два величких культових об'єкта. Із західного боку ринкової площі височіє комплекс Єзуїтського колегіуму – пам'ятка архітектури національного значення. Зі східного боку ринкової площі розташований собор Св. Миколая (давній францисканський монастир).

Кафедральний собор Св. Миколая є найдавнішою архітектурною пам'яткою м. Кременець. Заснований 1606 року луцьким біскупом (латинським єпископом) Марціном Шишковським при дерев'яному парафіяльному костелі Успія Діви Марії, для якого записала фундуш в 1538 році королева Польщі Бона Сфорца. У 1-й половині XVII ст. францисканці змурували новий костел і двоповерховий чернечий корпус. У XVIII ст. комплекс зі сторони центральної вулиці був доповнений двоярусною бароковою дзвіницею. Пізніше храм зазнав перебудови, отримав бічні нефи та притвор.

За історичними даними францисканці зуміли створити у Кременці чисельну громаду завдяки своїм вмінням зацікавити прихожан. Ті часи були часами найбільшого розквіту для францисканського костелу, завдяки прихильності багатих і шляхетних родин Речі Посполитої, храм був багатий на дорогоцінне церковне начиння та володів величезною на той час бібліотекою.

Після поразки польського повстання 1830-1831рр. 20 серпня 1832 р. цар Микола I звелів закрити францисканський монастир і передати його споруди православної церкві. Дочекавшись храмового свята Миколая (за юліанським календарем 6 грудня) колишній католицький костел висвятили в православний Миколаївський собор. [2. Собчук, С.319].

Восени 1939 р. в Кременець прийшли більшовики. Згідно зі статтею 366 Адміністративного кодексу Української РСР 1927 року все майно церковних і релігійних громад в Україні було визнано державною власністю [3]. Націоналізації не оминув і собор Св. Миколая. Підтвердженням того, що все майно було націоналізовано та описано, є договір про передачу в безоплатне користування релігійній громаді м. Кременець храму св. Миколая та предметів церковного культу які знаходилися в ньому від 1946 року [4].

Згідно умов договору жителям м. Кременець передавалося в користування головний храм в честь св. Миколая, приділ в честь Св. Онуфрія, двохповерхову камінну дзвіницю та всі предмети церковного культу згідно опису, що налічував понад 300 найменувань. Відповідно до умов договору релігійна громада зобов'язувалася берегти передані їм будівлі та майно і використовувати лише відповідно до його призначення. Також умовами договору чітко було передбачено, що все рухоме майно має бути повернуто в момент повернення нерухомого майна.

Відповідно до наказу Міністерства культури України №1240/0/16-11 від 26.12.2011р дану пам'ятку архітектури передано в оперативне управління та на баланс Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника.

Релігійна громада «Парафія Святителя Миколая» Свято-Миколаївського собору Тернопільсько-Кременецької єпархії Української Православної Церкви, яка була зареєстрована у 1991 році відповідно до процесів розпочатих у 1991-1992 роках, щодо повернення культових споруд у користування релігійних громад, використовувала майно пам'ятки архітектури національного значення «Миколаївський собор з келіями XVI-XVIIст.».

12 лютого 2023 року закінчився термін дії договору про безоплатне користування релігійною громадою нерухомим майном, що є державною власністю. Проте релігійна громада відмовилася повертати майно, у зв'язку із чим Заповідник змушений був звернутися до суду. Постановою Західного апеляційного господарського суду від 02.10.2023р. по справі №921/164/23 залишено в силі рішення Господарського суду Терно-

пільської області від 15.06.2023р., рішенням якого зобов'язано релігійну громаду «Парафія Святителя Миколая» Свято-Миколаївського собору міста Кременець Кременецького району Тернопільської єпархії Української Православної Церкви повернути з безоплатного користування пам'ятку архітектури національного значення Миколаївський собор з келіями XVI-XVII ст., охоронний номер 668 Н, яка перебуває на балансі та оперативному управлінні Заповідника [5].

У зв'язку із чим було відкрито виконавче провадження №73198117, а 30.11.2023 року відбулася виконавча дія на підставі якої було повернуто пам'ятку архітектури національного значення «Миколаївський собор з келіями XVI-XVII ст.» у оперативне управління Заповідника. На даний час дану пам'ятку архітектури використовує Заповідник.

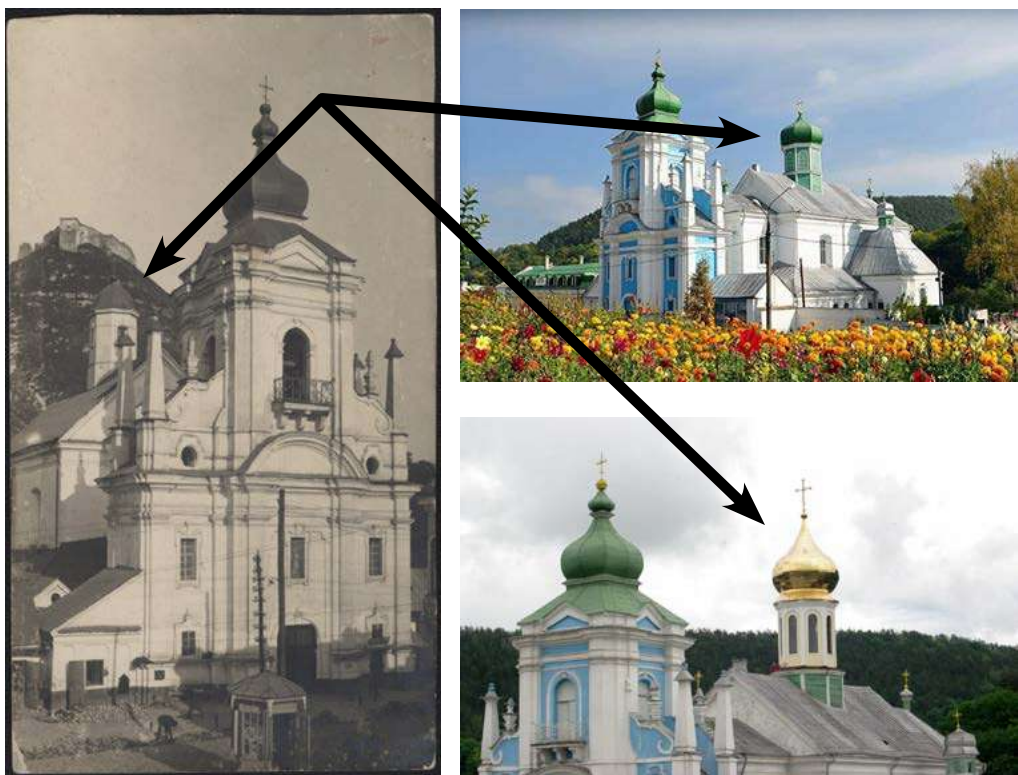
Об'єктивно оцінюючи процес повернення споруд та майна з користування релігійної громади, який супроводжувався конфліктом та небажанням релігійної громади дотримуватися законодавства України, можна здійснити декілька висновків.

Основним із яких є нерозуміння представників релігійних громад, що об'єкти культурної спадщини потребують особливих умов використання та збереження. Саме таке нерозуміння призводило до конфліктних ситуацій між органами охорони культурної спадщини та користувачами пам'яток, саме з приводу незаконних перебудов та змін у старовинних храмах [6]. Варто зазначити, що релігійні громади готові утримувати майно, але, як показує практика, без суворого контролю вони не зовсім спроможні виступати хорошими піклувальниками майна.

Наприклад, релігійною громадою неодноразово було замінено купол храму, зокрема останній раз у 2016 році, було замінено на типовий «російський стиль цибулини». Яким чином здійснювалася заміна автентичного куполу під так званий «потрібний» стиль можна помітити з ілюстрацій 1-3.

Дії релігійної громади звісно не залишилися не поміченими, що у майбутньому і вилилося у кримінальні провадження. В процесі встановлення несанкціонованої заміни куполу було проведено технічну експертизу яка й підтвердила, що крім зовнішніх і естетичних змін, під час заміни куполу пошкоджень зазнали і інші конструкції та елементи пам'ятки. Деякі пошкодження несуть тяжкі наслідки.

Лл. 1-3. Приклади заміни автентичних куполів на цибулини в «російському стилі» в м. Кременець

У звіті технічної експертизи відображено якраз ті пошкодження, що відбулися через заміну куполу на потрібний, а саме: «Візуальним обстеженням було виявлено ряд тріщин в зовнішніх стінах будівлі. Характерними є тріщини, які відділяють центральні простінки від загальних повздовжніх стін (в двох повздовжніх стінах храму). Простінки утворені арковими дверними прорізами на рівні першого поверху та вікнами, що розташовані над ними. В ці простінки інтегровані також пілястри на які опираються хрестові склепіння перекриття на наосом (головним молитовним залом). Слід зазначити, що саме на ці простінки опираються також балки, які передають навантаження від сигнатурки, що розташована по середині двосхилої покрівлі собору. Оскільки поява тріщин приблизно збігається з часом, коли відбулась заміна дерев'яної сигнатурки на металеву, можна припустити, що саме ці роботи (збільшення навантаження на стіни) могли стати їх причиною» [7, Т. Боднарчук, С.8-9].

Заміна купола супроводжувалась і зміною самої сигнатурки, адже тепер замість чотирикутної форми вона набула восьмикутну.

Ці всі дії були спрямовані якраз на те, щоб «підігнати» стиль храму під потрібний «російський» стиль.

Своєрідна поведінка релігійних громад зумовлена тим, що вони не бажають дотримуватися пам'яткоохоронного законодавства мотивуючи це тим, що у них є свої церковні канони. Саме тому не проводяться дії з виготовлення відповідних проектів та погодження ремонтних робіт.

Підтвердження такого «небажання» є також відсутність укладених охоронних договорів передбачених Законом України «Про охорону культурної спадщини», адже аб. 4 ст. 23 чітко зазначає, що відсутність охоронного договору не звільняє особу від обов'язків, що випливають із цього Закону [8].

Під час повернення об'єкту культурної спадщини Заповідник зіткнувся також із проблемою, що більшість предметів церковного культу, який був на збереженні у релігійній громаді відповідно до умов договору 1946 року – відсутній.

Вважаю, що саме ця проблема на даний час зумовлена байдужістю державних органів до чіткого контролю за збереженням культурної спадщини з моменту розпочатого у 1991 році процесу повернення культових об'єктів у користування релігійних громад.

На практиці Заповідник зустрівся з наступною проблемою, а конкретніше прогалиною у діяльності органів охорони культурної спадщини всіх рівнів, а саме: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник створено розпорядженням Кабінету міністрів України у 2001 році на базі пам'яток архітектури міст Кременець та Почаїв Тернопільської області. Відповідно до розпорядження Заповіднику передавалися лише нерухомі об'єкти. Таким чином рухомі предмети культурної спадщини, які становлять єдине ціле з будівлями, наприклад предмети церковного культу які були у державній власності і надавалися у користування релігійним громадам, «випали» з поля зору органів державної влади.

Однак момент того, коли предмети культурної спадщини «випали» з поля зору органів охорони культурної спадщини, не настав в момент створення Заповідника, він настав набагато раніше. Саме тоді коли Україна отримала незалежність і розпочався процес повернення культових споруд у користування релігійним громадам у 1991 році, саме тоді потрібно було здійснити повну інвентаризацію об'єктів культурної спадщини.

Тому на даний час якраз і назріло питання про діалог держави і Церкви щодо спільного розуміння і дотримання принципів збереження культурної спадщини релігійними громадами.

Висновки

Таким чином:

1. На прикладі Кременця можна зрозуміти, що культурне надбання є дуже розмаїтим, яке у свою чергу містить велике нашарування різних епох і саме це потребує особливої уваги з боку держави задля збереження його для наступних поколінь, адже ця конкретна ситуація властива на всій території України.

2. Інертність державних органів, недостатнє фінансування утримання культурної спадщини, безвідповідальність релігійних громад при використанні культових споруд призводить до втрати культурного надбання.

3. «Прогалина» в інвентаризації рухомого культурного надбання, яке перебувало та перебуває у користуванні релігійних громад, призводить до його втрат, що є серйозним ударом в становленні української самобутньої культури і перш за все грає на руку лише агресору, який веде із Україною війну на всіх лініях фронту в тому числі і культурному.

Пропозиції

1. Підготувати проект Розпорядження Президента України, яким доручити державним органам влади провести детальну інвентаризацію та паспортизацію об'єктів сакральної спадщини на місцях з подальшим внесенням такої інформації до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та віднесенням рухомих об'єктів культурної спадщини до Музейного фонду України.

2. Підготувати проект Розпорядження Президента України, яким доручити державним органам влади провести детальну інвентаризацію об'єктів культурної спадщини які перебувають у користуванні релігійних громад на факт дотримання пам'яткоохоронного законодавства.

Використана література:

1. Токман В. Проблеми збереження та захисту культурно-релігійних цінностей України. Аналітична записка. Режим доступу URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/problemi-zberezhennya-ta-zakhistu-kulturno-religiynikh>;
2. Собчук В. Кременецький Францисканський монастир. Енциклопедія історії України: у 10 т./ редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 5: Кон -Кю. С.319.

3. Адміністративний кодекс УСРР 1927 / І. Б. Усенко. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс]/ Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-42673>.
4. ДАТО Ф. Р-3240, оп1, спр.354, арк.9-20зв. Типовий договір та опис інвентаризації церкви і церковного майна Святомиколаївської церкви громади Кременець Кременецького району Тернопільської області/
5. Реєстр судових рішень справа №921/164/23 Режим доступу URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114149583/>
6. Кот С. Про стан збереження культурної спадщини України. Центр досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України. Режим доступу URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi58/0042618.pdf>
7. Боднарчук Т. Звіт про проведення технічного обстеження Миколаївського собору із келіями в м. Кременець. Львів, 2024. 75с.
8. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 №1805-III. Режим доступу URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.

*Roman Marcinek,
Narodowy Instytut Konserwacji Zabytków*

ENERGIA FOTOWOLTAICZNA W OBIEKTACH ZABYTKOWYCH. SZANSE I ZAGROŻENIE

*Roman Marcinek,
National Institute for Historic Preservation*

PHOTOVOLTAIC ENERGY IN HISTORICAL BUILDINGS. OPPORTUNITIES AND THREAT

Anotacja

Lawinowy wzrost liczby instalacji fotowoltaicznych jest jednym z najważniejszych problemów konserwatorskich, a łatwo ocenić, że w ślad za wzrostem cen energii napór inwestorów będzie się nasilał. Jednak niezbędna pod względem cywilizacyjnym i ekologicznym zmiana nie może się odbyć kosztem dewastacji krajobrazu przyrodniczego i kulturowego. Wytwarzanie energii odnawialnej oraz ochrona historycznych budynków i krajobrazów muszą być traktowane jako równorzędne interesy społeczne. Przemawiają za tym zarówno zasady zrównoważonego rozwoju, jak i gwarantowane konstytucyjnie i ustawowo zobowiązania do ochrony dziedzictwa narodowego. Można jednak pozyskiwać czystą energię przy zachowaniu i ochronie historycznej istoty krajobrazu. Odsuwanie rozwiązania problemu sprawi, że zabytki znajdą się na marginesie planu i nie staną się beneficjentem wdrażanych rozwiązań lub decyzje w sprawach fotowoltaiki trzeba będzie podejmować pospiesznie, pod presją strat finansowych i rosnących zagrożeń środowiskowych.

Annotation

The exponential increase in the number of photovoltaic installations is one of the most important conservation problems, and it is easy to estimate that, following the increase in energy prices, investor pressure will intensify. However,

the change necessary in terms of civilization and ecology cannot take place at the expense of the devastation of the natural and cultural landscape. The production of renewable energy and the protection of historic buildings and landscapes must be treated as equal social interests. This is supported by both the principles of sustainable development and the constitutionally and statutorily guaranteed obligations to protect the national heritage. However, it is possible to obtain clean energy while preserving and protecting the historical essence of the landscape. Postponing the solution to the problem will mean that monuments will be on the margin of the plan and will not become the beneficiary of the implemented solutions, or decisions regarding photovoltaics will have to be made hastily, under the pressure of financial losses and growing environmental threats.

Wykład materiału

Upowszechnianie się instalacji fotowoltaicznych jest jednym z ważniejszych współczesnych problemów konserwatorskich¹, a łatwo ocenić, że w ślad za wzrostem cen energii napór inwestorów będzie się nasilał. Ekologia stała się modna, a technologie tanieją. Jednak proces wprowadzania instalacji OZE nie jest łatwy, a ilość nie przechodzi w jakość. Zwłaszcza wizualną². Działanie proekologiczne staje się elementem brutalnie kaleczącym krajobraz. Polska fotowoltaika ma prokonsumencki, rozproszony charakter³. Dla chwilowej korzyści panele montowane są w najdziwniejszych konfiguracjach, za hasłami ekologii i nowoczesności ukrywa się lekceważenie dla podstawowych zasad estetyki⁴. Różnego rodzaju promocje i akcje informacyjne wpajają Polakom przekonanie, że montaż paneli fotowoltaicznych jest wymogiem chwili, że to okazja ekonomiczna i działanie jednoznacznie oczekiwane.

Krajobrazowy aspekt lokalizacji farm fotowoltaicznych w obszarach prawnie chronionych jest tematem stosunkowo nowym, choć dotyczy konfliktów coraz częstszych, będących nie tylko wynikiem wątpliwości natury estetycznej, ale i elementem szerszego problemu - gospodarowania i wzajemnej relacji pomiędzy przestrzenią publiczną i prywatną⁵. Sceną takich konfliktów, a także ich pierwszą

¹ Wydawanie pozwolenia konserwatorskiego na realizację instalacji fotowoltaicznych (w tym farm) na lub przy zabytkach bądź w ich otoczeniu wpisanym do rejestru zabytków (art. 36 ust. 1 pkt 1,2,10 u.o.z.o.z.) lub uzgodnień w trybie art. 39 ust. 6 ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo Budowlane (t. j. Dz. U. z 2023 r., poz. 553).

² W zakresie percepcji szczególnie ważną w definicjach Europejskiej Konwencji Krajobrazowej.

³ Wynika to z zainteresowania obywateli produkcją energii we własnym zakresie, dostępnych programów wsparcia i przyjaznych regulacji prawnych m.in. ulg podatkowych.

⁴ <https://swiatoze.pl/coraz-wiecej-panelozy-w-polskim-krajobrazie-rodacy-stawiaja-na-fotowoltaike/>.

⁵ *Raport oddziaływania przedsięwzięcia na obszary NATURA 2000 oraz inne obszary i gatunki chronione prawnie dla inwestycji: budowa farmy fotowoltaicznej na działce 118 w*

ofiara, jest krajobraz⁶. Definicja krajobrazu przyjęta w ratyfikowanej przez Polskę w 2004 Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, mówi wyraźnie, że: *Krajobraz* *znaczy obszar, postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działania i interakcji czynników przyrodniczych i/lub ludzkich*. Stąd ochrona walorów krajobrazowych, jest przede wszystkim ochroną widoków⁷. Ocena oddziaływania nowego obiektu w krajobrazie może być w wysokim stopniu zobiektywizowana, a punktem wyjścia jest relacja pomiędzy skalą i formą nowowprowadzanego obiektu a lokalnym i ponadlokalnym kontekstem krajobrazu.

Zastosowania rozwiązań fotowoltaicznych w obiektach zabytkowych budzi wiele obaw wśród zachowawczo nastawionych konserwatorów i miłośników krajobrazu kulturowego. Zdaniem konserwatorskich radykałów dla tak innowacyjnych działań nie ma miejsca w budowlach historycznych. Fotowoltaika budzi sprzeciw nie mniejszy niż ten sprzed lat, kiedy w drewnianych kościołach pojawiło się oświetlenie elektryczne i systemy gaśnicze, w gotyckich murach klasztorów instalacja wodno-kanalizacyjne, a w nowożytnych pałacach ogrzewanie gazowe.

Niezbędna pod względem cywilizacyjnym i ekologicznym zmiana **nie może się odbyć kosztem dewastacji krajobrazu przyrodniczego i kulturowego⁸**. **Wytwarzanie energii odnawialnej oraz ochrona historycznych budynków i krajobrazów muszą być traktowane jako równorzędne interesy społeczne**. Przemawiają za tym zarówno zasady zrównoważonego rozwoju, jak i gwarantowane konstytucyjnie i ustawowo zobowiązania do ochrony dziedzictwa narodowego. Można jednak pozyskiwać czystą energię przy zachowaniu i ochronie historycznej istoty, tradycyjnego wyglądu oraz struktury całych układów i krajobrazów. Można zaplanować i wdrożyć mechanizmy wykorzystania energii odnawialnej w zabytkach i ich otoczeniu. Łatwo można wykazać zbieżność celów ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego oraz pogodzić je z wdrażaniem Europejskiego Zielonego Ładu. W duchu konstytucyjnych zapisów oraz zasad

---

obrzebie Radruż, gmina Horyniec Zdrój, Inwestor: WIKANA BIOENERGIA Sp. Z o.o. ul. Ciso-wa 11, 20-703 Lublin, autorzy: mgr inż. Janusz Holuk, mgr inż. Katarzyna Holuk, Lublin, 2013

⁶ Pierwszą analizą relacji farmy z krajobrazem chronionym była ekspertyza prof. Z. Myczkowskiego: „Ekspertyza dla sprawy, znak: WOOS.4242.9.3.2013.IS-21, polegającej na określeniu warunków realizacji przedsięwzięcia polegającego na budowie farmy fotowoltaicznej w miejscowości Radruż, gm. Horyniec-Zdrój w granicach Południoworoztoczańskiego Parku Krajobrazowego oraz w granicach obszaru specjalnej ochrony ptaków, Roztocze PLB060012 a także na terenie obszaru mającego znaczenie dla Wspólnoty Horyniec PLH180017”, Kraków 2014.

⁷ Te z kolei są systematyzowane w ujęciach ekspozycji czynnej (widok „z”), ekspozycji biernej (widok „na”), w rozwoju współczesnych badań w percepcji wzrokowej: statycznej i dynamicznej oraz skalach: wątku, widoku bliskiego, dalekiego, panoramy.

⁸ Ta niezbędna pod względem cywilizacyjnym i ekologicznym zmiana nie powinna odbywać się kosztem dewastacji zabytków wskazanych w art 6 ust 1 pkt 1 i 3 u.o.z. Wytwarzanie energii odnawialnej oraz ochrona zabytków muszą być traktowane jako równorzędne interesy społeczne.

zrównoważonego rozwoju konserwacja zabytków nie może być postrzegana jako uporczywe i bezpodstawne utrudnianie transformacji energetycznej, jednak interes ochrony zabytków musi być realnie uwzględniany. W kwestii fotowoltaiki trudno się odnieść do krajowych i międzynarodowych doświadczeń, tak lubianego wartościowania, klasyfikacji zasobu, nawet bibliografii, bo jest to zjawisko nowe. Z jednej strony zmieniają się warunki prawne, finansowe i aplikacyjne, z drugiej producenci nie ustają w wysiłkach na rzecz podnoszenia sprawności urządzeń oraz dopasowywania ogniw fotowoltaicznych do potrzeb co bardziej wymagających miejsc i obiektów. Możemy problem od siebie odsuwać, ale skończymy jak Bawaria, zaśmiecona ponad miarę instalacjami fotowoltaicznymi.

Można sobie wyobrazić kilka możliwości – od całkowitego zakazu montażu fotowoltaiki w obrębie obiektów zabytkowych po dostosowanie technologii do wymogów ochrony zabytków. Kluczem do sukcesu jest zaplanowanie i wdrożenie odpowiednich środków wykorzystania energii odnawialnej w zabytkach i ich otoczeniu. Fotowoltaika nie jest obojętna dla krajobrazu, zarówno naturalnego, jak i kulturowego (czyli między innymi dla zabytków), co niesie za sobą konieczność ustalenia pewnych zasad. W dniu 15 maja 2023 Sekretarz Stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa narodowego dr Jarosław Sellin skierował do Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków pismo w sprawie stosowania w obiektach zabytkowych urządzeń fotowoltaicznych. Wiązało się ono z lawinowym wzrostem liczby wniosków o wydawanie pozwoleń konserwatorskiego na realizację instalacji OZE (w tym farm) na lub przy zabytkach bądź w ich wpisanych do rejestru zabytków otoczeniu. W Polsce zasady lokalizacji instalacji fotowoltaicznych (podobnie jak wiatrowych) wymagały od dawna uporządkowania. Dotyczyło to zarówno mikroinstalacji jak i farm słonecznych. To oczywista pochodna znaczącego wzrostu cen energii, zainteresowania jej alternatywnymi źródłami.

Jak dotąd większość wniosków złożonych do Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków w sprawie instalacji OZE dotyczyła właśnie umieszczenia na dachach paneli fotowoltaicznych⁹. W 2020 w skali Polski do WKZ wpłynęło ponad 800 wniosków, z czego połowa w trybie art. 36 ustawy o ochronie zabytków i opieki nad zabytkami. Prawie 80% wniosków rozstrzygnięto pozytywnie. Widoczne są jednak wyraźne różnice pomiędzy województwami, a działania służb konserwatorskich zmierzały głównie do ograniczenia szkód wywoływanych przez montaż instalacji fotowoltaicznych. Większość złożonych wniosków dotyczyła umieszczenia na dachach paneli w ilości przekraczającej 20-30 – czyli prawdopodobnie z myślą o wykorzystaniu ich nie tylko na własne zapotrzebowanie energetyczne¹⁰. Nie ma w tym niczego zaskakującego - mamy najwyższe ceny hurtowe energii elektrycznej w Europie, a do tego ich tendencję

⁹ Pismo DOZ MKiDN z 15 XII 2020, znak: DOZ-KiNK.6521.27.2020.EZ

¹⁰ Pismo DOZ MKiDN z 15 XII 2020, znak: DOZ-KiNK.6521.27.2020.EZ

zwykłą. Niewielki odsetek wniosków dotyczył kolektorów słonecznych, w przypadku których dopuszczano także montaż na elewacji budynku. Incydentalnie pojawiły się wnioski w sprawie fotowoltaiki zintegrowanej z obiektem.

Mówi się, że idealnym miejscem do układania ogniw fotowoltaicznych są dachy, ale zapominamy, o czwartym wymiarze krajobrazu, o widoku z lotu ptaka. Kiedyś dostępny dla nielicznych, dziś jest powszechnie oglądany i oceniany. Struktura urzędzeń, o które wnioskowano, nie dziwi. Ogniw fotowoltaiczne (moduły solarne, panele PV) są najpowszechniej stosowane z racji dostępności i niskiej ceny technologii. Na pozór idealnym miejscem do ich montażu wydają się być dachy. Jednak panele fotowoltaiczne (będące strukturą obcą i dysharmonijną) krajobraz „wchłania” wyjątkowo źle. Instalacja takich systemów zmienia wygląd dachu. Moduły solarne kontrastują z materiałem i kolorem tradycyjnie pokrytych powierzchni dachowych¹¹. Dla obiektów mniejszej skali instalacja wpływa na zmiany postrzegania bryły i proporcji obiektu. Dysonans podkreśla konstrukcja ramy, gładka, odblaskowa powierzchnia i niebiesko-srebrna lub czarna kolorystyka. Barwa to nie wszystko. Problemem jest sztywna zdominowana technologią i montażem forma, gabaryt i sposób mocowania. Zapominamy też o czwartym wymiarze krajobrazu, o widoku z lotu ptaka. Kiedyś dostępny dla nielicznych, dziś powszechnie oglądany i oceniany. **Trudno uznać instalacje PV za tymczasowe, skoro okres ich eksploatacji określa się na dziesięciolecia.**

Wyrażonym w wytycznych zdaniem Generalnego Konserwatora Zabytków „wytwarzanie energii odnawialnej oraz ochrona zabytków muszą być traktowane jako równorzędne interesy społeczne”, ale by to osiągnąć trzeba pójść na kompromis. Wnioskującym nie przysługuje „konstytucyjne” prawo do instalowania ogniw słonecznych za wszelką cenę, tak jak nie każdy ma dostęp do energii czerpanej z górskiego potoku czy pływów morskich. Pamiętać jednak trzeba, że choć potencjał pozyskania energii słonecznej nie na szczególniejszego znaczenia na małych powierzchniach dachów zabytkowych budynków, to dla parafii czy instytucji, każde ograniczenie kosztów jest ważne. Zakaz sprowadzi się do interwencji i nacisków, które kiedy raz okażą się skuteczne, spowodują katastrofę. W obiektach zabytkowych nie ma miejsca na częściowe ustępstwa, np. panele PV o zmienionej kolorystyce. Sama barwa to nie wszystko, problemem jest sztywny kształt, lśniące odbicie i sposób mocowania. Nie może być zgody na stosowanie gładkich, odblaskowych powierzchni, wyraźnie odcinających się od materiałów tradycyjnych¹². Pojedyncze zgody świadczą, że nie jest to ruch w dobrym kierunku.

Warto przybliżyć doświadczenia zachodniej Europy, w której próby wprowadzania instalacji fotowoltaicznych do obiektów zabytkowych rozpoczęły się

¹¹ Oferty i dynamiczny marketing są pokusą dla właścicieli i gospodarzy obiektów zabytkowych.

¹² <https://www.prawo.pl/samorzad/wsa-zakaz-instalowania-paneli-na-zabytkowej-kamienicy-w-kaliszu,476.html>;p sygnatura akt VII SA/Wa 2453/17, nieprawomocny wyrok z 10 lipca 2018 r.

wiele lat temu. Pierwsze z nich – z użyciem klasycznych paneli fotowoltaicznych - zakończyły się niepowodzeniem. Problematyczne okazały się nie tylko kształt i barwa, ale także gładka powierzchnia, lśniąca odbicie i sposób mocowania paneli. Wszystkie te czynniki, przez wyraźne odcięcie od tradycyjnych materiałów, składały się na niemożność dostosowania do zabytkowych dachów. Do 2020 nie wydawano zgody na instalacje fotowoltaiczne w obszarach takich jak na przykład dachy starówek. Nadzieja na zmianę leży w nowych rozwiązaniach technologicznych, które - poza wpływem na zabytki i krajobraz - biorą pod uwagę koszty, a także możliwości zwrotu poniesionych nakładów dzięki wyprodukowanej energii. Niektóre regiony postanowiły złagodzić ścisłą ochronę zabytków, aby energia słoneczna mogła być wytwarzana w jak największej liczbie obiektów. Należą do nich między innymi Bawaria, Badenia-Wirtembergia, Nadrenia Północna-Westfalia i Dolna Saksonia. Stare miasto w Wasserburgu, gdzie wdrażany jest modelowy projekt, ma posłużyć za przykład dla innych zabytkowych miast Niemiec.

Zachowanie tradycyjnej postaci, dokumentującej dawne standardy budowlane, ma istotne znaczenie dla wartości historycznej, naukowej, a niekiedy i artystycznej. Decyzji o stosowaniu fotowoltaiki nie można podejmować pochopnie, bo to rozwiązania bilansujące się w dłuższej perspektywie. Błąd może skutkować fatalnymi rozwiązaniami w sferze wizualnej. Powiązanie dawnego, tradycyjnego budownictwa i architektury z innowacyjnymi technologiami solarnymi jest wyzwaniem. Nie można popełnić błędu np. Bawarii, gdzie panele fotowoltaiczne zniszczyły harmonię krajobrazową wielu miejscowości. Powszechnie to z nimi - sztywnymi ramami mocowanymi na połaciach dachowych, szpecącymi, dysharmonijnymi elementami technicznymi – kojarzymy ogniwa słoneczne. Brzydkie, toporne, a na dodatek stanowiące dla zabytkowej substancji zagrożenie budowlane – mają wpływ na konstrukcję budynku (zmieniają obciążenia konstrukcyjne więźby i murów), są podatne np. na porywisty wiatr - i pożarowe.

Budynków zabytkowych nie można bezrefleksyjnie poddawać modernizacji tak, by osiągnąć zadawalający standard efektywności energetycznej. Stąd potrzeba prac nad kompatybilnością fotowoltaiki z zabytkową architekturą. Za pomocą symulacji można badać wpływ różnego rodzaju materiałów i sposobów ich integracji z budynkiem w celu maksymalnego ograniczenia oddziaływania wizualnego. Wśród obiektów zabytkowych są takie, przy których i na których, żadna z form fotowoltaiki nie powinna być stosowana (np. na wieży rycerskiej, zabytkowym cmentarzu czy drewnianej cerkwi). W przypadkach koszar, obiektów przemysłowych, kamienic i wiejskich domów, a nawet zamków, należy rozważyć możliwość korzystania z odnawialnych źródeł energii.

Niewielu zdaje sobie sprawę z tego, że Polska jest wśród światowych liderów w produkcji zupełnie nowego typu urządzeń w postaci dachówki fotowoltaicznej, która wizualnie nie odbiega od tradycyjnych pokryć ceramicznych. Dachówki,

występują w kraju powszechnie, są charakterystyczne dla wielu regionów. Nie każdy typ tradycyjnej dachówki ma już odpowiednik w postaci dachówki fotowoltaicznej (np. dachówki zakładkowe). Przy obecnych technologiach najprostszą do „podstawienia” wydaje się być karpiówka, która układem przypomina rybą łuskę. Produkowana z zaawansowanego technologicznie szkła jest lżejsza, odporniejsza na uszkodzenia (np. grad), może być barwiona na dowolny kolor. W laboratoriach firma LMSystem powstały najróżniejsze jej odmiany (wyglądające na zakurzone czy pęknięte) tak, by nie istniało ryzyko monotonii jednolitej powierzchni. Na dodatek – nawet kiedy po latach tracą zdolność wytwarzania energii pozostaną trwałym pokryciem dachowym, bez konieczności demontażu i kosztownej utylizacji jak w przypadku dominujących dziś paneli PV.

Narodowy Instytut Konserwacji Zabytków oraz Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków zorganizowały w ubiegłym roku seminarium, które pozwoliło zapoznać się konserwatorów z nową technologią. Uznano ją za wielce obiecującą. W ministerialnych zaleceniach poczyniono z myślą o tej technologii kilka zastrzeżeń:

niedopuszczalna jest wymiana autentycznych, zabytkowych dachówek (o ile znajdują się w dobrym stanie technicznym) na fotowoltaiczne;

w przypadku obiektów historycznie krytych dachówką ceramiczną, która - z racji zużycia - wymaga wymiany, istnieje możliwość montażu dachówek fotowoltaicznych pod warunkiem, że ogólna percepcja obiektu nie ulegnie zaburzeniu.

Narodowy Instytut Konserwacji Zabytków oraz Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów są orędownikiem nowych technologii, kładą nacisk na stałe monitorowanie innowacyjnych propozycji, wyłapywanie, certyfikowanie i promowanie tych, które mogą przysłużyć się ochronie zabytków i krajobrazu kulturowego. Zaopatrzenie obiektu zabytkowego w źródło taniej, odnawialnej energii lub wykorzystanie fotowoltaiki w ramach modernizacji obiektu może być dopuszczalne, pod warunkiem zachowania niezbędnego standardu ochrony konserwatorskiej. Rozwijające się technologie dają szansę pogodzenia wymogów konserwatorskich z optymalizacją kosztów utrzymania obiektu. Jeżeli nowoczesne rozwiązania pozwolą na niemal pełną zgodność wizualną materiału fotowoltaicznego z materiałami tradycyjnymi, a jednocześnie będą bezpieczne, może zmienić się podejście do nich nawet najbardziej konserwatywnych konserwatorów.

Dachówki fotowoltaiczne działają tak samo, jak tradycyjne systemy fotowoltaiczne. Absorbują promienie słoneczne i następnie przetwarzają je na prąd o stałej częstotliwości. Solarny dach posiada inwertory, które przetwarzają prąd stały w prąd zmienny. Co ciekawe, solarne dachówki mogą być bardziej żywotne od tradycyjnych paneli słonecznych. Co prawda dachówki fotowoltaiczne to dość nowe rozwiązanie i z pewnością będzie w ciągu najbliższych lat udoskonalane, ale warto zainteresować się tym tematem i za

jakiś czas zainwestować w takie pokrycie, przy okazji wymiany obecnej, starej dachówki lub przy budowie nowego domu. Tym bardziej, że do 2032 roku jest obowiązek usunięcia z dachów domów pokryć z azbestem – to dobra okazja, aby do tego czasu zgromadzić oszczędności na nowy dach z pokryciem z dachówek fotowoltaicznych.

Jeżeli nasze pokrycie dachowe nie wymaga obecnie wymiany, takie rozwiązanie – czyli ściąganie go, by położyć dachówki fotowoltaiczne – nie będzie opłacalne, ani ekonomicznie uzasadnione, ponieważ system nie jest tani. Opłacalne natomiast będzie to w przypadku, gdy musimy wymienić obecne pokrycie dachowe, a kąt nachylenia połaci jest sprzyjający, jeśli chodzi o pozyskiwanie energii ze słońca. Inwestycja opłaca się także w przypadku montażu w dopiero co stawianym budynku – ponieważ koszty instalacji częściowo zostaną pokryte przez koszty, jakie poczynilibyśmy na zakup dachówek ceramicznych.

Reasumując wady, zalety, wydajność, koszty inwestycji i żywotność – raczej tak. Sądzymy, że dachówki solarne mogą być lepszym wyborem od tradycyjnych paneli fotowoltaicznych – ale w przypadku, gdy są montowane w nowym domu, gdzie jeszcze nie ma pokrycia dachowego lub gdy musimy wymienić pokrycie w starym domu, a kąt nachylenia połaci sprzyja produkcji prądu przez system solarny.

Panele fotowoltaiczne mają tylko jedną funkcję – są domową elektrownią. Dachówki fotowoltaiczne natomiast, nie tylko produkują prąd, ale i stanowią pokrycie domu – są dwu-funkcyjne.

Panele fotowoltaiczne zaburzają wygląd nieruchomości – dachówki fotowoltaiczne są naturalnym pokryciem nie zmieniającym bryły dachu.

Montaż paneli fotowoltaicznych – podobnie jak dachówek solarnych – jest kosztowny. Jednak w przypadku paneli fotowoltaicznych musimy dodatkowo ponieść koszty zakupu i montażu innego pokrycia dachowego (np. dachówek ceramicznych). Oznacza to zdublowane koszty usług montażu + koszt paneli + koszt dachówki. Decydując się na dachówkę solarną ponosimy koszty zakupu modułów + koszty zatrudnienia jednej firmy, która położy dachówkę i podłączy cały system.

Żywotność dachówek fotowoltaicznych jest wyższa od żywotności paneli (np. niesamowity rozgłos zyskały dachówki solarne Tesla, które są dożywotnie – takie dachówki kupujemy tylko raz; na rynku trudno znaleźć odpowiednik w postaci paneli fotowoltaicznych o takich parametrach).

Coraz popularniejsza dachówka fotowoltaiczna to najlepszy przykład idei BIPV, czyli paneli fotowoltaicznych zintegrowanych z budynkiem. W ramach tego nurtu wiele przedmiotów ma spełniać dwie role na raz. Półprzeźroczyste okna mają przepuszczać część światła a z reszty produkować prąd. Wiata garażowa chroni samochód, ale też wytwarza prąd zasilający jego akumulatory. Dachy mają kryć domostwo, ale przy okazji wytwarzać energię niezbędną

do jego funkcjonowania. Istnieje wiele systemów dachówki solarnej. Cechą większości części z nich jest kompatybilność ze standardowymi dachówkami. Montaż dachówki solarnej wygląda identycznie, jak typowych dachówek ceramicznych. Fotowoltaika zintegrowana z dachem jest droższa od paneli fotowoltaicznych podobnej jakości. Różnica w cenie zdecydowanie maleje, gdy rozważamy wymianę dachu, bo wtedy oszczędzamy na koszcie zakupu standardowej dachówki. Skorzystanie z dachówki fotowoltaicznej ogranicza też ciężar instalacji, a zarazem nacisk dachu na ściany. Ściąganie starej dachówki i zakładanie w to miejsce dachówki fotowoltaicznej jest możliwe, ale wiąże się z kosztami. Prostsze i tańsze będzie zamontowanie standardowych paneli fotowoltaicznych. O dachówce fotowoltaicznej, warto przede wszystkim pomyśleć na etapie projektowania nowego dachu lub remontu istniejącego¹³.

Dachówka fotowoltaiczna może być stosowana w obiektach zabytkowych, gdzie wygląd budynków ma szczególne znaczenie. Często zastosowanie dachówek fotowoltaicznych jest jedyną szansą na uzyskanie systemu PV zgodnego z wymogami konserwatora zabytków. Użyteczne są zwłaszcza tam, gdzie i tak konieczna jest wymiana pokrycia dachu. Dachówki fotowoltaiczne to dachówki i system fotowoltaiczny w jednym. Pozwala produkować własną energię bez istotnej zmiany wyglądu budynku przez sztabowe moduły fotowoltaiczne. Dachówki fotowoltaiczne łączą klasyczny wygląd dachówki z nowoczesną technologią. Są wizualnie nie do odróżnienia od tradycyjnych dachówek ceramicznych, dzięki czemu pasują do wizualnego dachu obiektu zabytkowego (już wcześniej krytego ceramiką) lepiej niż jakikolwiek inny panel fotowoltaiczny. W porównaniu z innymi systemami fotowoltaicznymi montowanych na dachu, pokrycie dachowe dachówkami fotowoltaicznymi jest zdecydowanie najmniej widoczne – najbardziej harmonizują w z kształtem i wyglądem dachu. Ze względu na stosunkowo małe elementy, systemy dachówki fotowoltaicznej można bardzo dobrze doprasować do nachylonych części dachu. Przy jej stosowaniu na obiektach zabytkowych należy zawsze wzorować się na poprzednim wykończeniu, kolorze oraz sposobie krycia.

Najważniejszą różnicą w stosunku do paneli fotowoltaicznych jest fakt, że poszczególne dachówki (moduły słoneczne) są mniejsze. Podczas gdy panele fotowoltaiczne na dachu często mają krawędzie o długości większej niż 1 metr. Dachówki fotowoltaiczne są oparte na tradycyjnym ich wymiarze. Doskonale nadają się do pokrywania niewielkich, skomplikowanych konstrukcji dachowych. Można je stosunkowo łatwo zamontować wokół kominów, świetlików i lukarn. Istniejące jeszcze ograniczenia technologiczne sprawiają, że dachówkę fotowoltaiczną trzeba łączyć z ceramiczną w miejscach, gdzie dach nie jest płaski, w załomach, spadkach, przy gąsiorach. Ważnym czynnikiem, który wpływa na żywotność pokrycia, jest wytrzymałość. Dzięki zastosowaniu

¹³ <https://fotowoltaikaonline.pl/dachowka-fotowoltaiczna>.

wysocce hartowanego szkła specjalnego, standardowe modele dachówek fotowoltaicznej osiągają zwykle najwyższą klasę ochrony przed gradem 4¹⁴. Dla porównania wiele standardowych paneli fotowoltaicznych ma klasę ochrony przed gradem 3, wytrzymując jedynie grad o średnicy do 30 milimetrów przy tej samej prędkości uderzenia.

Nie jest to system bez wad. Minusem dachówek fotowoltaiczny jest ich wydajność na dachu, która jest niższa niż w przypadku standardowych paneli fotowoltaicznych zainstalowanych na dachu¹⁵. Ponadto koszty są znacznie wyższe niż w przypadku innych systemów fotowoltaicznych dachowych. Jednak trend cenowy w dziedzinie fotowoltaiki ogólnie spada, dachówki fotowoltaiczne mogą stać się bardziej przystępne cenowo w przyszłości – a tym samym bardziej popularne.

Podobnie łupek. Dachy kryte łupkiem mają długą tradycję w Europie Środkowej i Zachodniej. Kościoły, zamki, pałace, wille i reprezentacyjne rezydencje rodzinne były tradycyjnie kryte łupkiem. Już w Średniowieczu, w czasach Hanzy, łupek jako materiał do krycia dachów był ważnym towarem handlowym w pasie nadbałtyckim. Świadectwami tej długiej tradycji są imponujące dachy w Lubece, Gdańsku, Królewcu, Tallinie, Rydze i w Sankt Petersburgu. Współcześnie łupek pojawia się także na obiektach w stylistyce regionalnej. Np. na Pomorzu czy w Prusach. Tam gdzie tradycyjnie stosowano łupek jako pokrycie dachowe.

Miejscem, w którym rozpoczęto eksperyment z nowoczesną fotowoltaiką jest zamek Wiśnicz. Obiekt wymaga wymiany wielkich połaci dachówki oraz wszystkich niemalże okien. Na dodatek nie jest ogrzewany, a wydatki na prąd stanowią znaczącą pozycję w budżecie. Modernizacja instalacji elektrycznej oraz ogrzanie zamku jest jednym z wyzwań konserwatorskich. Zamek jest elementem cennego krajobrazu kulturowego, pomnikiem historii, może być więc doskonałym obiektem referencyjnym programu. Pierwszy krok zrobiono, uzyskując zgodę na zastosowanie w oknach sali balowej szkła fotowoltaicznego, mogącego równocześnie stanowić źródło ogrzewania pomieszczeń. Można go używać wszędzie tam, gdzie zaleca się lub dopuszcza użycie szkła zwykłego lub warstwowego. Kolejnym etapem ma być fotowoltaiczny dach na tzw. Kmitówce, skrzydło w partii dachowej odtworzonym w latach 80. XX wieku.

Zmiana całości pokrycia dachowego zamku (stanowi go w znacznej mierze rozsypana się dachówka z lat 70 i 80. XX w.) na fotowoltaiczne nie tylko zapewni energię wystarczającą dla ogrzania i oświetlenia zamku, ale pozwoli

---

¹⁴ Oznacza to, że wytrzymują grad o średnicy 40 milimetrów przy prędkości uderzenia 23 m / s (ok. 83 km / h).

¹⁵ Dostępne w handlu dachówki fotowoltaiczne mają moc około 10 do 30 Watt-Peak (Wp). Przecięta wydajność na metr kwadratowy wynosi około 90 Watt-Peak (Wp). Aby uzyskać system fotowoltaiczny o mocy 10 kWp (standardowe założenie dla domu jednorodzinne), należy zainstalować dachówki fotowoltaiczne na powierzchni dachu 111 metrów kwadratowych.

na wygenerowanie przychodów stanowiących obowiązkowy wkład własny w staraniach o środki np. na prace konserwatorskie przy renesansowej kamieniarce.

Dachówka fotowoltaiczna to także wyzwanie chwili w znacznie szerszym wymiarze. Z jednej strony oszczędność i optymalizacja kosztów, z drugiej – bezpieczeństwo. W połączeniu ze stale ulepszanymi magazynami energii dla indywidualnych odbiorców daje, zwłaszcza w obliczu ukraińskich doświadczeń, szansę uniezależnienia części konsumentów od tzw. infrastruktury krytycznej. Odsuwanie rozwiązania problemu sprawi, że zabytki znajdą się na marginesie planu i nie staną się beneficjentem wdrażanych rozwiązań lub decyzje w sprawach fotowoltaiki trzeba będzie podejmować pośpiesznie, pod presją strat finansowych i rosnących zagrożeń. Nie tylko środowiskowych.

Розділ IV

Історичні міста: реставрація та ревіталізація

*Герич Володимир, старший науковий співробітник
відділу «Музей-заповідник «Жовківський замок» ЛНГМ
ім. Б.Г. Возницького, к.е.н., ORCID 0009-0008-1106-4946*

ДО ПИТАННЯ ЩОДО МІСЦЯ НАРОДЖЕННЯ СТАНІСЛАВА ЖОЛКЕВСЬКОГО

*Herych Volodymyr, senior researcher
of the «Museum-reserve «Zhovkiv Castle»
Borys Voznytskyi Lviv national art gallery
Doctor of Economics, ORCID 0009-0008-1106-4946*

TO THE QUESTION REGARDING THE PLACE OF BIRTH OF STANISLAV ZHOLKEVSKY

Анотація

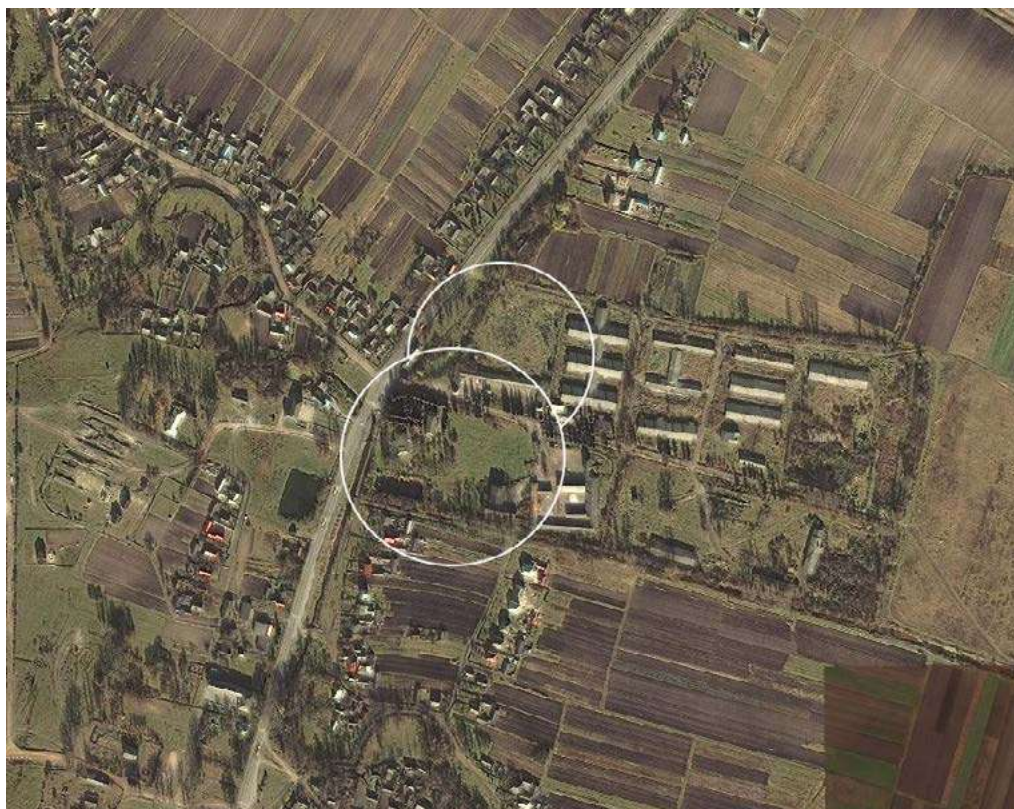
В науковій та науково-популярній літературі місцем народження гетьмана значиться село Туринка недалеко від Жовкви. Майбутній гетьман виріс на дворі свого батька, теж Станіслава Жолкевського, тут пройшли його дитячі роки. На жаль, чітко визначити місце, де знаходився історичний двір Жолкевських, поки не вдалось – є кілька версій, і кожна нова інформація з цього питання становить певний інтерес.

Опрацьовуючи у Львівській Національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника матеріали архіву Львівського воєводського консерватора часів Другої Речі Посполитої, автор наштовхнувся на історію, пов'язану з селом Туринка. Подібна ж справа знаходиться в Державному архіві Львівської області – тут є переписка між органами поліції, воєводським консерватором і місцевою владою.

Виклад основного матеріалу

Справа стосується якогось Кіляра, колоніста, що був переселений в с. Туринка Жовківського повіту і став власником двору з будівлями колишнього маєтку Жолкевських і Собеських.

Історія цих будівель сягає ХІХ століття, де в цьому дворі проживала шляхетська родина Сарнецьких – чоловік Вінцентій Сарнецький гербу Слєповрон (1777-1865), власник земель в Бихаві, маршалек шляхти повіту (Люблінське воєводство) та його дружина Меланія Сарнецька (1800-1884). Вони мали декілька дітей, з яких син Наполеон Сарнецький жив в Туринці (1830-1888). Його брат – Зигмунд Сарнецький гербу Слєповрон (1837-1922) був драматургом, журналістом, театральним критиком. Наполеон Сарнецький володів 624 моргами орної землі (28% від всієї орної землі села), 361 моргом лук і городів (21%), 430 моргами пасовиська, що в чотири рази перевищувало площу сільських пасовиськ і 3138 моргами лісу – село лісу майже не мало (9 моргів). Каплиця на подвір'ї садиби була, очевидно, усипальницею когось з Сарнецьких і одночасно використовувалась в релігійних цілях.

Іл. 1. Топографічний план центру с. Туринка, де могло знаходитись місце розташування садиби Жолкевських

Двір був внесений в перелік пам'яток архітектури ще в 1920 році, одразу після встановлення на цих землях польської влади (1, арк.103).

Місцеві польські патріоти звернулись до поліції зі скаргою на неналежне утримання цих пам'яток їхнім тодішнім власником. Староста повіту Бернатович влітку 1928 року повідомляє Кіляра про заборону проведення будь-яких будівельних робіт в маєтку і розбирання каплиці. Подібна заборона пізніше була надіслана стосовно парку та дерев на садибі. Одночасно староста інформує, що найближчим часом приїде воєводський консерватор і надасть відповідні рекомендації.

Кілар у відповідь на адресу воєводського уряду в 1930 році повідомляє, що власником двору і каплиці став законно, однак стан, в якому знаходяться будівлі, є жахливий. Зокрема, «в будинку знаходяться красиві архітектурні декорації і розетки на падаючих стелях і вони потребують реставрації». Обіцяний консерватор не приїхав, він сам просить про його прибуття.

Влітку делегат консерватора був на об'єкті і порекомендував скласти кошторис та звернутись для отримання субвенції на роботи. Повітовий архітектор Адам Жолнерчик склав кошторис на суму 22,7 тис. злотих (2, арк.40).

Кошторисом передбачалось розбирання аварійних коминів, аттиків, балюстради сходів, цегляної підлоги на терасі, частковий демонтаж зігнаних конструкцій даху, демонтаж дерев'яної підлоги і гонтового покриття. Передбачено було виконати бетонні декоративні елементи та бетонні сходи, дерев'яні елементи, зокрема нові вікна та двері та покриття будинку бляхою. Невідомо, які ознаки пам'ятки мав цей будинок, але заміна більшості його елементів на сучасні матеріали сьогодні виглядає трохи дивно. Очевидно, що якусь субвенцію П. Кіляр отримав.

У 1933 році Кіляр звітує про закупку матеріалів та просить про додаткові кошти. В 1934 році староста інформує воєводство про те, що Кіляр за свій кошт виконав дахові конструкції та перекрив будинок бляхою, відремонтував фронтальний фасад з терасою і виконав дрібніші роботи (2, арк.40).

На жаль, фонд Львівського консерватора має великий недолік – в ньому відсутні будь-які креслення і зображення, які додавались до листів чи розпоряджень і в інших відділах архіву їх також немає.

Справа ж про використання та нищення каплиці продовжувалась. Лист від 1935 року від старости Жовківського повіту до Воєводського консерватора свідчить про неможливість спільно з місцевим ксьондзом вплинути на власника Кіляра в частині ремонту каплиці. Інформується, що біля його житлового будинку знаходилась каплиця, побудована в другій половині 19-го століття графом Наполеоном Сарнецьким на фундаментах колишньої старої будівлі. До 1903 року каплиця була діюча, а після зміни власника все внутрішнє оздоблення було перенесене в жовківський костел.

Потім власники єврейського походження використовували каплицю під курник. В 1928 році власником маєтку став Кіляр.

В 1938 році в Погоджувальний секретаріат Польських громадських організацій у Львові поступив лист Товариства розвитку східних земель з Львівської управи з інформацією про те, що в с. Туринка колишній маєток Собеських, які успадкували його від Жолкевських, в жахливий спосіб нищиться. В листі згадується про те, що цей маєток є пам'яткою, що підлягає охороні і нагляду консерваторських влад. Знищення ніби проводить теперішній власник фільварку - русин з родиною. Каплиця використовується як курник, в парку вирубані більшість дерев. Товариство просить звернутись до староства з проханням втрутитись.

В цій справі знаходиться також доповідна керівника відділу жандармерії в Жовкві Демидовича від 10 квітня 1937 року на адресу командира 6-го полку кінних стрільців ім. Ст. Жолкевського в справі Яна Кіляра з Туринки.

Зміст доповідної

«Цей Кіляр був головою польської (не руської) родини, яка окрім батьків мала ще чотирьох дітей – трьох синів та доньку. Найстарший син ще перед першою Світовою виїхав до Америки (чи Канади), і про себе не дає знати. Другий син Ян живе з батьками, одружений з вчителькою. Проте остання не хоче з ним жити в зв'язку з його аморальною та авантюристичною поведінкою. Ян є скандалістом, постійно б'ється з матір'ю і батьком, з причини голосних сварок і криків перед їх будинком постійно збираються мешканці Туринки. Не працює, на утриманні батька, якого до всього постійно обкрадає, а вкрадене продає на горілку і забави. За крадіжку не судився. Третій син Францішек є знаним в Жовківському повіті злодієм, небезпечним бандитом, браконьєром. Кільканадцять разів караний за крадіжки на суму понад 2000 злотих, був покараний за вбивство, за спробу вбивства інженера Габдаса з Жовкви, не вагається вжити зброї до лісової охорони. Кілька місяців тому повернувся з 2-х річного ув'язнення за крадіжку. Під час однієї з останніх крадіжок в барона Гороха з Станіславівки Жовківського повіту вкрав кілька мисливських рушниць, одна з яких належала ад'ютанту Маршала Ридзя-Сміглого. Рушниці знайдені. Ф. Кіляр позбавлений громадянських прав на 10 років. Донька замужем за дільничним жандармерії Володко в Куликові.

Батько з моральної точки зору має добру репутацію, натомість його дружина – дуже погану. В молодому віці відзначилась неморальною поведінкою, авантюрного характеру, починає і бере участь в сварках. Безбожниця, і розміщення в каплиці свиней і птиці – її справа. Постійно і на

кожного бреше, в т. ч. на своїх дітей. Вона сприяла скочуванню свого сина Францішка на злочинний шлях, переховувала його та викрадені ним предмети, що знаходяться на горищі батьківського дому. В цьому польському домі весь час розмовляють по-руськи. Будинок є в жахливому стані – все валиться, в каплиці окрім тварин, знаходиться кухня для приготування для них їжі. В крипті під каплицею, де раніше ховали мертвих, повно гною, причому там взимку перебувають свині. Красива алея в парку, яку любив Жолкевський, знищена внаслідок вирубування половини дерев.

Таким станом справ занепокоєні не тільки поляки, але й русини, які повторюють за Кіляром, що хоча він поляк, земля тут українська і будівлі ці, як осередок польськості, належить знищити. При цьому нарікають, що компетентна влада допускає до такого стану.

Далі йдеться про те, що в Туринці зароджується польське життя, однак можливостей його розвинути через брак приміщень немає, в той же час має місце подібна ситуація зі згаданим двором.

Одночасно в листі повідомляється, що в Туринці на віддалі біля 600 метрів від будівель Кіляра є будинок, який раніше теж належав до замку Жолкевських в ті далекі часи. Його частково займає єврей, а частково український кооператив «Ощадність» (4, арк.356) .

В переписці фігурує декілька Кілярів, хоча справа йде про єдиний маєток. Очевидно, між початком і кінцем 30-х років помінявся власник будівель, або хтось допустив помилку.

В архівах немає документів про завершення цієї справи. Сьогодні на місці старого двору знаходяться господарські будівлі колишнього колгоспу, які використовуються приватними підприємцями для сільськогосподарських цілей.

Звичайно, питання місця народження Ст. Жолкевського на цьому не завершене. Потрібно далі проводити пошуки, пов'язані, зокрема, з родиною гетьмана – батьками і іншими близькими, з життям в самому, дуже цікавому селі Туринка тощо.

Висновки

Але знайдена переписка свідчить про декілька речей та підтверджує окремі факти:

- Місце народження Станіслава Жолкевського - с. Туринка.
- Відношення до пам'яток історії було різне і у відновленій державі лише формувалось, хоча дата внесення в перелік пам'яток ймовірного двору Жолкевських одразу після взяття влади на галицьких землях свідчить про загострене почуття патріотизму і пошанування власної історії. Закон про охорону культурної спадщини в Польщі появився лише в 1928 році.

■ Значну роль в тодішньому суспільстві відіграла громадськість, яка інформувала і вимагала наведення порядку, що може бути прикладом для сьогоднішніх бездіяльних часом активістів.

Використана література:

1. *«Перелік пам'яток архітектури та мистецтва Львівського, Тернопільського і Станіславівського воєводств від 1920 року»: «Туринка – двір з поч. 19 ст./whl 2284 ґрунтова книга суду міського в Жовкві / разом з оточуючими деревами, як типовий зразок емпірової архітектури визнаний пам'яткою рішенням від 1 липня 1932 року L: АК 1/34 ex 1932». ЛННБУ ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф.26, Уряд консерватора Львівського воєводства, опис 24(2), арк. 103.*
2. ДАЛО Ф1, оп.25, спр 1500
3. ЛННБУ ім. В. Стефанка. Відділ рукописів. Ф.26, Уряд консерватора Львівського воєводства, опис 24(2), арк. 51
4. ЛННБУ ім. В. Стефанка. Відділ рукописів. Ф.26 Уряд консерватора Львівського воєводства, опис 40 (1), арк. 356
5. www.krystynopil.info

*Андрій Гречило,
доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник Львівського відділення
Інституту української археографії та
джерелознавств ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України, Львів,
E-mail: grechylo@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2947-2872>*

З ІСТОРІЇ СИМВОЛІВ МІСТА ЖОВКВИ

*Andriy Grechylo,
Doctor of Sciences (History), Leading researcher,
M.S.Hrushevsky Institute of Ukrainian
Archeography and Source Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Lviv, E-mail: grechylo@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2947-2872>*

Анотація

Розглянуто питання про зміст символів міста Жовкви, які відомі ще з початку XVII ст. Актуальність проблеми полягає ще й у тому, що на підставі символа з вїйтівської печатки того часу у 1997 р. було опрацьовано і затверджено сучасний герб міста. Метою дослідження є встановлення первісного змісту цих символів. Для дослідження використовувався системний підхід опрацювання матеріалу. Поряд із загальнонауковими методами системного аналізу, синтезу та типологій було застосовано джерелознавчий аналіз у поєднанні з прийомами та елементами порівняльно-історичного, ретроспективного та співставового методів. Також використано методи, напрацьовані сфрагістиком та іншими спеціальними історичними дисциплінами. З'ясовано, що символ св. Івана Богослова вживався як знак святого покровителя одного із власників Жовкви – Яна Жолкевського. Надалі цей знак зберігав актуальність і для наступних власників міста.

Ключові слова: Жовква, герб, печатка, св. Іван Богослов.

Abstract

The issue of the symbols of the city of Zhovkva, which have been known since the early 17th century, is discussed. The relevance of the problem is also highlighted by the fact that the modern coat of arms of the city, developed and approved in 1997, was based on the symbol from the city wójt's (the highest administrative officer) seal of that time. The purpose of the study is to establish the original meaning of these symbols. A systematic approach was used for the research. Alongside general scientific methods such as system analysis, synthesis, and typology, source analysis was applied in combination with techniques and elements of comparative-historical, retrospective, and comparative methods. Additionally, methods developed in the field of sphragistics and other specialized historical disciplines were utilized. It was found that the symbol of St. John the Apostel was used as the sign of the patron saint of one of Zhovkva's owners, Jan Zolkiewski. This symbol continued to be relevant for the subsequent owners of the city.

Keywords: Zhovkva, coat-of-arms, seal, St. John the Apostel.

Сучасні герб і прапор міста Жовкви затвердила сесія Жовківської міської ради 2 вересня 1997 р. Джерелом для сюжету цих символів стали найдавніші відомі війтівські печатки, вживання яких зафіксоване у другій половині XVII ст. Питанню про давні символи Жовкви вже було присвячено кілька наших статей (Гречило, 1997, 3; Гречило, 2014, 29-30). Якщо походження символу на міських печатках було встановлене, то не були з'ясовані причини появи саме такого знаку на війтівських печатках.

Місто Жовква, закладене наприкінці XVI ст. польним коронним гетьманом Станіславом Жолкевським, отримало королівський привілей на магдебурзьке право 1603 р. Хоча Садок Баронч згадував, що бачив раєцькі книги ще за 1598 р., а книги прибутків і видатків велися з 1601 р., тоді ж було обрано війта та райців, що свідчить уже про функціонування міського уряду (Ваґаґс, 1852, 8, 10-11, 108). В актах 1612 р. зазначалося про передачу новообраним міським райцям скриньки, у якій крім привілеїв була також і міська печатка (Ваґаґс, 1852, 15). Відомо, що на міських чи раєцьких печатках другої половини XVII – першої половини XVIII ст. використовувалося зображення св. Лаврентія – покровителя місцевого римо-католицького храму (Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДА України, м. Львів). Ф. 52, оп. 2, спр. 204, с. 277 (1702 р.); спр. 489, с. 1011 (1664 р.)). Оскільки метричні книги костелу св. мучеників Станіслава і Лаврентія починаються з 1604 р., а протягом 1606–1618 рр. велося будівництво кам'яного собору, то очевидно, що вибір такого покровителя здійснив сам Станіслав Жолкевський. Тому цілком імовірно, що зображення св. Лаврентія могло фігурувати на міських печатках ще від початку XVII ст.

Одночасно із міськими чи раєцькими функціонували також печатки наділених судочинною владою війта або лави. Хоча у Жовкві прерогативою війта були «криваві справи», а бурмістри і райці розглядали поточні (Крип'якевич, 1935, 46). Звично на війтівських чи лавничих печатках наносилася або видозміна міського знаку, як це було у Львові, Перемишлі, Самборі, Яворові, Городку, Стрию та ін., або фігурував зовсім інший символ. На згаданих війтівських печатках Жовкви другої половини XVII ст. використовувалося зображення св. Івана Богослова. Відомі два типи таких печаток із майже однаковими коловими написами та розмірами, але невеликими відмінностями у зображеннях. Детальніше обстеження цих печаток дає можливість висловити припущення про причини вибору саме такого сюжету. Наведемо їхні докладніші характеристики, які подано за такою схемою: 1) зображення; 2) легенда (коловий напис); 3) форма і розмір; 4) техніка відбитку; 5) відомі роки використання; 6) місце зберігання.

Тип. I. Війтівська печатка (іл. 1).

1. *Сюжет*: постать святого Івана Богослова з німбом навколо голови, у правиці він тримає чашу, у лівиці – змію; обабіч постаті літери та цифри, вгорі – S I, нижче – A D, під ними – 16 50(?).

2. *Легенда*: • SIGILLVM • ADVOCAT • CIVIT • ZOLKIE •

3. *Форма, розмір*: овальна, 24х31 мм.

4. *Матеріал*: паперово-воскова.

5. *Дата*: 1653–1658 рр.

6. *Місце зберігання*: ЦДІА України, м. Львів. Ф. 52, оп. 2, спр. 179, с. 1600 (1653 р.); Ф. 52, оп. 2, спр. 318, с. 1057 (1658 р.); Ф. 52, оп. 2, спр. 487, с. 641 (1656 р.).

Тип. II. Війтівська печатка (іл. 2).

1. *Сюжет*: постать святого Івана Богослова з німбом навколо голови, у лівиці він тримає чашу; обабіч постаті літери – S I, нижче – щось подібне на цифри 16 [...].

2. *Легенда*: • SIGILLVM • ADVOCAT • CIVIT • ZOLKIE •

3. *Форма, розмір*: овальна, 24х31 мм.

4. *Матеріал*: паперово-воскова.

5. *Дата*: 1675–1689 рр.

6. *Місце зберігання*: ЦДІА України, м. Львів. Ф. 52, оп. 2, спр. 193, с. 317, 601,

605 (1688–1689 pp.); Ф. 52, оп. 2, спр. 323, с. 352 (1668 p.); Ф. 52, оп. 2, спр. 548, с. 253 (1675 p.).

Як бачимо, обидві печатки овальної форми, розміром 24x31 мм. Обидві мають однаковий скорочений напис по колу: • SIGILLVM • ADVOCAT[IALE] • CIVIT[ATIS] • ZOLKIE[VIENSIS] • (= в'їтївська печатка міста Жовкви). Відмінність полягала у зображенні святого – на одній печатці він тримає у лівій руці змію, у правій – чашу, а на іншій – чашу тримає лівицею. Змія і чаша – це традиційні атрибути св. Івана Богослова. Таку ідентифікацію підтверджують і ініціали обабіч постаті – S I (Sanctus Ioannes). На давнішій печатці з документів за 1653–1658 pp. добре читаються літери A D (Anno Domini = року Божого) та дві перші цифри дати – 16, а дві наступні, як видається, це 50, тобто ймовірна дата «1650». Переважно в такий спосіб фіксували дату виготовлення штемпеля. Через погану якість відтисків другої печатки з документів за 1668–1689 pp., окрім ініціалів S I, більше позначень обабіч постаті святого не видно, хіба що внизу щось схоже на число 16.

Використання фігур різних святих патронів на міських і в'їтївських чи лавничих печатках не є рідкісним. У той же час в Луцьку на раецькій печатці фігурував св. Миколай, а на лавничій було зображення янгола (можливо, архангела Михаїла).

Звідки ж на в'їтївській печатці Жовкви постать св. Івана Богослова? На нашу думку, цей святий появився на ній також з волі власників. Син Станіслава Жолкевського Ян був його єдиним нащадком по чоловічій лінії. Після загибелі батька 1620 р. у битві під Цецорою Ян фактично став власником Жовкви, хоча лише до своєї смерті 1623 р. На виконаному в 1630-х pp. надгробку в пресбітерії костелу св. Лаврентія, крім скульптур Станіслава і Яна Жолкевських, встановлені також постаті їхніх святих покровителів – Івана Богослова та св. Станіслава.

Варто зазначити, що традиція св. Івана як патрона власників Жовкви на цьому не завершилася. Після смерті Яна Жолкевського місто перейшло до його сестри Софії та її чоловіка Івана Даниловича (помер 1628 p.). Їхня донька Софія Собеська народила 1629 p. сина Яна, обраного 1674 p. королем Польщі, який також був власником Жовкви.

Якщо наразі нижньою датою використання зображення св. Івана Богослова на в'їтївських печатках Жовкви можемо вважати 1653 p. чи 1650 p., то трактування його початкового значення як покровителя власників міста з імене Іван / Ян, видається доволі переконливим.

У 1997 p. серед історичних знаків, вживаних у давнину Жовквою, найбільш придатним до використання в теперішніх умовах був саме символ св. Івана Богослова. Інші ж відображали лише окремі вузькі епізоди з історії міста й претендувати на роль герба сучасного міста не надавалися. Зобра-

ження Апостола є одним із найдавніших відомих жовківських символів, правдоподібно впроваджених ще засновниками міста Жолкевськими. Крім того, слід зазначити, що постать євангеліста є дуже популярною в традиції української ікони та книжкової гравюри. Проведений порівняльний аналіз з іконографією апостола Івана на гербах польських, німецьких, чеських, словацьких та австрійських міст показав самотність символу Жовкви, де св. Іван зображений із чашею і змією, у той час як на інших гербах його подають у дещо відмінному вирішенні. Тому запропонований проект не мав аналогів не тільки серед українських міських гербів, але й у сусідніх країнах. Цей герб продовжує традицію найдавнішого жовківського символу, який глибоко шанується і використовується в українській культурі. Він підкреслює й значення Жовкви як духовного і культурного центру в Україні.

Зрештою VIII сесія Жовківської міської ради II скликання затвердила розроблені нами нові символи рішенням № 7 від 2 вересня 1997 р. (Гречило, 2004, 71).

Герб міста: у золотому полі св. Іван Богослов у синьому хітоні та червоному плащі із німбом навколо голови, тримає у правиці золоту чашу, а в лівій руці – чорну змію. Щит вписано в декоративний картуш, увінчаний срібною мурованою короною, що вказує на міський статус поселення (іл. 3).

Прапор Жовкви: квадратне жовте полотнище, в якому проходять дві діагональні та посередині одна вертикальна сині смуги (ширина смуг становить по 1/5 ширини прапора); у центрі перетину смуг – герб міста як щит без картуша й корони (іл. 4).

Іл. 3. Герб міста Жовкви, затверджений 1997 р.

Іл. 4. Прапор міста Жовкви, затверджений 1997 р.

Використана література:

1. Гречило, А. (1997). До питання про герб і прапор м. Жовкви. *Відродження*, 18 (5 березня).
2. Гречило, А. (2004). *Герби та прапори міст і сіл України*. Львів, 1.
3. Гречило, А. (2014). Символи міста Жовкви. *Наша спадщина*, 1, 29–30.
4. Крип'якевич, І. (1935). З історії міста Жовкви. *Записки Чина св. Василя Великого*, 6, 40–69.
5. Wařacz, S. (1852). *Pamiątki miasta Żółkwi*. Lwów: P. Piller.

Олена Жукова,
кандидат історичних наук, доцент,
запрошений дослідник культурної спадщини,
Уппсальський університет, Швеція
<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-5932-1461>

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ МІСТ (НА ПРИКЛАДІ ÖREBRO ТА NORRKÖPING В ШВЕЦІЇ)

Olena Zhukova
Doctor PhD, associate professor
researcher Kulturvård
Uppsala Universitet
<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-5932-1461>

INNOVATIVE TECHNOLOGIES FOR THE REVITALISATION OF HISTORIC CITIES (ON THE EXAMPLE OF ÖREBRO AND NORRKÖPING IN SWEDEN)

Анотація

В сучасних політиках *sustainability* ревіталізація як процес інтеграції спадщини до соціального, культурного та економічного життя громади є важливим аспектом культурної політики та розвитку територій, оскільки сприяє збереженню культурної ідентичності і різноманітності, підтримуючи розвиток суспільства.

Але чи буде ревіталізація ефективною? Який шлях ревіталізації обрати для тих чи інших об'єктів спадщини, історичних міст? Як ревіталізація співвідноситься з сучасними уявленнями про управління впливами спадщини? Дослідження технологій ревіталізації, реалізованих в різних історичних містах, дозволяє продемонструвати розмаїття застосованих рішень,

виокремити інструменти посилення впливів спадщини, зрозуміти взаємозв'язок між поставленими цілями і завданнями та досягнутими ефектами і результатами, сформувані доказову базу для політик sustainability, що дозволяє приймати рішення інвестицій у спадщину на основі повного спектра аналізу вигод і витрат.

У статті розглядаються підходи до ревіталізації історичних міст, які базуються на застосуванні музейних технологій посилення культурних та соціальних впливів спадщини.

Спільним чинником, що об'єднує різноманітну спадщину міст Оребрю (Örebro) та Норрчепінг (Norrköping) у Швеції, є комплексність, коли ревіталізується не окремий об'єкт чи ансамбль, а цілісний індустріальний (Norrköping) чи музейний (Örebro) ландшафт.

Досвід Норрчепінгу демонструє, як завдяки переосмисленню індустріальної спадщини можна вдихнути нове життя в помираюче місто. А застосування технологій та інструментів посилення впливів спадщини дозволило запустити подорож, створити нові актуальні музеї, стимулювати розвиток креативних індустрій, а головне – привести людей, нові потоки в, здавалосьь, мертві індустріальні ландшафти.

Оребрю демонструє інші ефекти від застосування музейних технологій посилення впливів спадщини, коли місто «спілкується» зі своїм відвідувачем, змушує затримуватися на різних точках, потрапляти до середини спеціально визначених будівель, співпереживати та рефлексувати, самостійно взаємодіяти з міським контентом.

Інтеграція до соціального, культурного та економічного життя громади спадщини Norrköping та Örebro заснована на складній концептуальній основі посилення впливів спадщини, і стала результатом не лише архітекторів, а спільної роботи з фахівцями управління спадщиною.

Abstract

In today's sustainability policies, revitalisation as a process of integrating heritage into the social, cultural and economic life of a community is an important aspect of cultural policy and territorial development, as it helps to preserve cultural identity and diversity, supporting the development of society.

But will revitalisation be effective? Which revitalisation path should be chosen for certain heritage sites and historic cities? How does revitalisation relate to modern ideas about managing heritage impacts? The study of revitalisation technologies implemented in various historic cities allows us to demonstrate the diversity of solutions applied, identify tools for improving heritage impacts, understand the relationship between the goals and objectives set and the effects and results achieved,

and form an evidence base for sustainability policies that allows us to make decisions on heritage investments based on a full range of benefit-cost analysis.

The article discusses approaches to the revitalisation of historic cities based on the use of museum technologies to enhance the cultural and social impact of heritage.

The common factor that unites the diverse heritage of the cities of Örebro and Norrköping in Sweden is complexity, when not a single object or ensemble is revitalised, but an integral industrial (Norrköping) or museum (Örebro) landscape.

Norrköping's experience demonstrates how rethinking industrial heritage can breathe new life into a dying city. And the use of technology and tools to improve the impact of heritage allowed to launch a journey, create new relevant museums, stimulate the development of creative industries, and most importantly, bring people and new flows to dead industrial landscapes.

Örebro demonstrates other effects of the use of museum technologies to improve the impact of heritage, when the city 'communicates' with its visitors, makes them linger at different points, get inside specially designated buildings, empathize and reflect, and interact with urban content on their own.

The integration of Norrköping and Örebro's heritage into the social, cultural and economic life of the community is based on a sophisticated conceptual framework for enhancing the impact of heritage, and was the result of not only the architects, but also of joint work with heritage management specialists.

Постановка проблеми

В ХХІ ст. управління культурною спадщиною переживає процес змін, де в центрі уваги більше не управління пам'ятками, групами будівель, місцями чи музейними колекціями, а культурне значення, яке вони передають.

Про це пишуть Ana Tarrafa Silva (Silva A., 2012), Ian Strange (Strange I., 2003), Throsby David (Throsby D., 2002) та багато інших науковців. Управляючи спадщиною – формують, посилюють, переосмислюють її соціальні, культурні, економічні впливи, взаємообумовлені та взаємопов'язані між собою (Ian Strange. *The Changing Roles and Purposes of Heritage Conservation in the UK*, 2003; Roberto Bolici, Matteo Gambaro, Andrea Tartaglia. *Design and technologies for cultural heritage*, 2012).

Використовуючи унікальну здатність об'єктів спадщини впливати на економічні, соціальні, культурні та екологічні покращення територій, спадщину інтегрують до сучасного життя громади (Macdonald Sh., 2013). Цей процес отримав назву ревіталізації.

Але чи буде ревіталізація ефективною? Який шлях ревіталізації обрати для тих чи інших об'єктів спадщини, історичних міст? Які рішення призведуть до успіху?

Дослідження науковців в сфері ревіталізації спадщини спрямовуються на вивчення багатовимірних впливів інвестицій у культурну спадщину, щоб переконатися в її здатності сприяти підвищенню локальної економіки, загальної місцевої продуктивності, поліпшення добробуту мешканців та залученню фінансування з державного, приватного та приватно-соціального секторів.

Мета дослідження: виокремити засоби посилення впливів спадщини в проектах ревіталізації історичних міст, зрозуміти взаємозв'язок між поставленими цілями і завданнями та досягнутими ефектами і результатами, посилити існуючі технології ревіталізації новими рішеннями, що дозволить приймати рішення інвестицій у спадщину на основі повного спектра аналізу вигод і витрат.

Методологія

Стаття зроблена на основі польових досліджень ревіталізації і засобів посилення впливів спадщини історичних міст в Оребрю (Örebro) та Норрчепінгу (Norrköping) Швеція, проведених у 2023 р.:

- відвідування об'єктів спадщини та їхнього оточення для безпосереднього спостереження та аналізу;
- вивчення зібраних даних з використання та розвитку спадщини зазначених міст у контексті соціального та культурного значення об'єктів;
- об'єднання даних з різних джерел для створення цілісної картини взаємодії об'єктів спадщини з середовищем;
- аналіз отриманих результатів та визначення сукупності знань і прийомів, які впорядковано застосовуються для досягнення мети посилення впливів спадщини на культурний, соціальний та економічний розвиток територій.

В процесі проведення дослідження використовувалася методика, що базується на індикаторах оцінки культурних впливів спадщини, розроблених Франческою Нокка (Nocca F., 2017) та індикаторах оцінки впливів спадщини на стійкий туризм, розроблених командою фахівців під керівництвом Доротеї Оттавіані (Ottaviani D., 2023).

Виклад основного матеріалу дослідження

Досвід ревіталізації історичного центру шведського міста Норрчепінг (Norrköping) та його трансформації в культурно-освітній кластер.

Норрчепінг - старе промислове місто на південному заході Швеції в історичній провінції Естергетланд на річці Мутала. Історія міста почала-

ся із середньовічного поселення, а перша письмова згадка відноситься до XII ст. (освячення міської церкви на честь Святого Олафа).

Завдяки тому, що Норрчепінг став місцем кількох битв у наступні століття, до сьогодні середньовічної забудови не збереглося. Тож сучасного вигляду місто набуло лише у XVIII ст., коли в Норрчепінгу почала розвиватися текстильна промисловість. Вже в XIX ст. місто стало одним із великих промислових центрів, де виготовляли переважно тканини (сайт музею Norrköpings stadsmuseum).

Взагалі, ткачі облюбували собі будинки біля річки Мутали ще на початку XVII ст., але тільки через два століття в місті з'явилися фабрики з виробництва тканин, які сприяли стрімкому розвитку міста. У XIX столітті Норрчепінг став найбільшим індустріальним містом Швеції, за що отримав назву «шведський Манчестер».

Як і в більшості міст індустріальної епохи, в середині XX ст. розвиток промисловості в Норрчепінгу зменшив свої оберти, місцями навіть повністю зупинився і перед містом постали стратегічне питання – куди рухатися далі та що робити зі спадщиною індустріальної епохи.

Згідно з дослідженням від Lulea Institute of Technology, переосмислення цінності індустріальної спадщини та розробка концепту її ревіталізації відбувалася в декілька етапів: від 50-х та 60-х рр., коли старий індустріальний квартал вважався виключно промисловою зоною без будь-якої культурної цінності (наприкінці шістдесятих більшість промисловості була закрита, а целюлозно-паперове виробництво Holmen East тривало до середини вісімдесятих років) до кінця 80-х та сьогодні, коли «унікальний промисловий краєвид» розглядається як очевидна та природна передумова, що дозволили перезапустити розвиток міста (Ranhagen U., 1996, с. 7-8).

Муніципалітет Норрчепінгу у 1987 р. влаштував міжнародний архітектурний конкурс. І вже в 1990-х рр. почалася ревіталізація індустріального кварталу на основі попереднього обстеження, нового генерального плану території та переможної пропозиції фінського архітектора Кая Вартайнена.

Велика кількість фабрик у центрі Норрчепінгу не дозволила застосувати до них одну модель трансформації у нову функцію. Тому були задіяні модель музейного розмаїття, модель торгового центру (зробленого з тютюнової фабрики та млина), модель зони мистецтв (Зала концертів і конгресів Луї Де Гіра, постійним резидентом якого є симфонічний оркестр). Але головним «локомотивом» стала модель розміщення в Норрчепінгу університетського містечка а створення наукового парку (як стале партнерство між містом та університетом сусіднього Лінчепінгу) (Legnég M., 2008. с. 110).

З цього моменту Норрчепінг став розвиватися як культурно-освітній кластер. Згідно інноваційних концептів збереження індустріальної спадщини та сталого розвитку, формування впізнаваного «обличчя» місця та

використання територіального капіталу як місцевого активу – будівлі індустріальної епохи набули нового функціоналу:

- старий склад і машинний зал, спочатку спроектовані відомим архітектором Іваром Тенгбомом (Ivar Tengbom) – перетворені на сучасну офісну будівлю для телефонної компанії Telia;
- зал папероробної машини та цех підготовки целюлози та паперу, також спроектовані Тенгбомом, – перетворені на концертний зал, поєднаний з конференц-залом;
- одна з найбільш знакових визначних пам'яток міста та одна з найвідоміших пам'яток Швеції періоду індустріальної епохи – колишня ткацька фабрика 1917 р., відома Strykjärnet (що перекладається зі шведської як «праска») – Arbetets museum, музей праці;
- господарчий та заводський комплекс – міський музей Norrköpings stadsmuseum;
- будівля колишнього машинного цеху з чотирма високими трубами – туристично-інформаційний центр;
- інші будівлі індустріального кварталу були обладнані під бібліотеки, музеї та концертно-виставкові зали, корпуси Наукового парку (Norrköping Science Park), центру візуалізації та кіно (Visualiseringscenter C och Cnema), навчальні центри, приміщення для стоматологів та фізіотерапевтів тощо;
- вздовж річки Мутала створили креативну та екологічну зону для відпочинку, покращивши екології від індустріального забруднення.

У 1995 р. місто Норчепінг отримало престижну нагороду від Ради міського середовища за успішне перетворення промислового ландшафту (Legnér M., 2008. с. 111).

Але, реновація та ревіталізація історичної забудови – явище доволі розповсюджене в усьому світі. Лише пристосування старих споруд під нові функції не гарантують культурної чи соціальної успішності реалізованого проекту. Що відрізняє ревіталізацію індустріального кварталу Норчепінгу від багатьох інших ревіталізаційних проектів в світі?

1. По-перше, комплексний підхід, коли ревіталізується не окрема будівля чи комплекс споруд, а цілісний промисловий ландшафт, що сформувався протягом XVIII – кінця 80-х рр. XX ст. Індустріальний ландшафт Норчепінгу складається з 34 активних об'єктів показу та відвідування (іл. 1).

2. По-друге, співвіднесення якостей історичних будівель з завданнями посилення емоційно-естетичного навантаження на відвідувачів.

Так, концертний зал відкрили у колишньому цеху паперової фабрики, у холі якої досі стоять верстати, а з широких вікон відкривається чудовий краєвид на водоспад, що забезпечило постійну увагу відвідувачів до цього об'єкту.

Труби Вьормеширкан (Värmeugkan - будівля колишнього машинного цеху

з чотирма височенними трубами) у передріздвяну пору прикрашають під свічки, що робить споруду одним з найбільших у світі свічником – адвент календарем.

Семиповерховий будинок-праска (Strykjärnet) пов'язали з концептом Музею праці, який збирає не експонати, а спогади про роботу промислових підприємств та подає їх широкому загалу у вигляді тимчасових виставок.

Висота стель, великі поверхні та сувора індустріальна атмосфера Yllefabrik надихнули колекціонера Мікаеля Столя для розміщення тут музею сучасного мистецтва Ståhl Collection. Приміщення колишньої фабрики підкреслюють яскраві твори та формують цікаві художні враження.

3. По-третє, актуалізація річкового ландшафту Мутали як зв'язуючого ланцюга та сенсового стрижня індустріального району.

Автори концепту актуалізували Муталу, що свого часу вплинула на розвиток міста, утворивши прогулянкову тропу між шлюзами і потоками по настилах із сталевих ґрат, через які видно воду (іл. 2). В окремих місцях вода оточує відвідувачів з трьох сторін, що формує враження повного занурення до річкового ландшафту.

Цей проект робить найцікавішим у промисловому районі не будови, а набережні над руслом Мутали та водоспади. Водоспади переважно штучні, невеликі, побудовані на колишніх природних річкових порогах.

Серед усіх водоспадів на Муталі найпримітнішим є навпроти колишньої Прядильної фабрики (Bomullsspinneriet), який підсвічується в туристичний сезон. Від головного русла річки відвели маленький струмок, в якому плескаються діти.

4. З метою формування унікальної пропозиції, посилення емоційно-естетичного навантаження, самостійної взаємодії зі спадщиною місця при ревіталізації індустріального кварталу Норрчепінгу застосовані засоби посилення впливів спадщини (improving impacts): експозиційна подорож, точки огляду, сценарії показу архітектурних об'єктів, інтеграція музейних експозицій в загальний туристичний маршрут.

При розробці проекту актуалізації річкового ландшафту була використана технологія експозиційної подорожі – спеціально спланований та реалізований маршрут направленої руху в просторі, в процесі якого відбувається самостійний огляд запропонованих експонатів (об'єктів спадщини чи їх інтерпретацій) та взаємодія з ними.

Таким маршрутом стала прогулянкова стежка по настилах із сталевих ґрат між шлюзами і потоками – Стрьоммен (Strömmen), яка автоматично поєднується з оглядом гребель, водоспадів та промислових споруд. Тут можна побачити старі дерев'яні будинки, збудовані прямо поверх каналу, а якісь фрагменти маршруту навіть «вбудовані» до старих споруд, які не стали демонтувати.

Дослідження маршруту Стрьоммен дозволяє говорити про використання **сценаріїв показу** об'єктів індустріальної архітектури – показ переважно з води та протилежного берегу, коли краса будівель сприймається більш ефектно.

Лл. 1. Мапа індустріального ландшафту, м. Норрчепінг, Швеція.

Лл. 2. Прогулянкова тропя по настїлах із сталевих ґрат, м. Норрчепінг, Швеція.

Відразу за порогами відкривається краєвид на Норрчепінгський концертний зал та конференц центр імені де Геєра, “домашній зал” для одного з найкращих симфонічних оркестрів країни.

Архітектор Уве Хідемарк застосовував сценарій показу споруди бавовнопрядильної фабрики для того, щоб розкрити техніку будівництва (дуже сучасну для свого часу) і дати вільний простір на музейну діяльність Arbetets museum (музей праці), щоб він міг розвиватися в майбутньому (сайт музею Arbetets museum norrköping). Розташована на крихітному острові Лаксхольмен, ця 7-поверхова будівля немов виростає з води і має форму неправильного семикутника. Колись це був зразок сучасних технологій, як усередині, так і зовні. Великі вікна, рідкість для цехів, були збудовані за рахунок використання бетонних конструкцій. Обладнання всередині відповідало останньому слову техніки, а жовтий колір вирізнявся яскравою плямою на тлі червоних цегляних будов. До речі, цей будинок Карл Міллес вважав одним із найкрасивіших у Швеції. За нестандартну семикутну форму будинок отримав прізвисько Дім-праска (Strykjärnet) та став ще одним символом міста (іл. 3).

Задля актуалізації важливих об’єктів показу на експозиційному маршруті застосовуються *точки огляду* (так звані Fotopoint) – виділені та організовані в просторі майданчики, що дозволяють спостерігати за об’єктами спадщини та з яких об’єкти показу сприймаються найліпшим чином (іл. 4)

Іл. 3. Дім-праска (Strykjärnet), м. Норрчепінг, Швеція.

Іл. 4. Організація експозиційної подорожі з точками огляду, м. Норрчепінг, Швеція.

З містка Бергсбрун (Bergsbron) розкритий вид на напівзатоплений димар – дітище сучасного скульптора Яна Свенунгссона (Jan Svenungsson), який спеціалізується на таких димарах, розміщуючи їх по всьому світу.

З території парку Kärleksparken, що двома терасами спускається до русла Мутали, організований огляд на Дім-праску.

Організована на експозиційному маршруті точка огляду між колишніми складськими приміщеннями (зараз ресторан Enoteket) та колишньої Прядильної фабрики (зараз – гімназія Kunskapsgymnasiet) дозволяє милуватися найбільшим штучним водоспадом на Муталі, який підсвічується в туристичний сезон (іл. 5).

5. Ще однією складовою успішності ревіталізаційного процесу індустріального кварталу Норрчепінгу стало *стратегування музейного розвитку* (іл. 6).

На загальній території близько 40 гектарів розміщено чотири музеї та музейних комплекси, арт-об'єкти просто неба (сайт музею Norrköpings stadsmuseum).

Іл. 5. Об'єкт показу – водоспад на Муталі, м. Норрчепінг, Швеція.

Іл. 6. Музейний ландшафт індустріального кварталу, м. Норрчепінг, Швеція.

Міський музей Норрчепінгу, Norrköpings stadsmuseum, займає кілька будівель колишньої ткацької фабрики, що розташовані вздовж Мутали та вважаються одним з найцікавіших пам'яток промислової архітектури, що найбільш добре і повно збереглися в Європі.

Постійна експозиція Міського музею Норрчепінгу розповідає про розвиток текстильної промисловості у цьому місті. Колекція музею налічує близько 40 тисяч різноманітних експонатів. Частина демонструються у складі постійних експозицій, інші – витягуються лише з нагоди організації тимчасових тематичних виставок.

Частина експозиції Міського музею розповідає про історію шведського судноплавства та про найважливіші події, що відбувалися у Норрчепінгу.

Музейна модель поєднує риси колекційного та інтерпретованого музею, що робить його надзвичайно цікавим для відвідування, оскільки таким чином Norrköpings stadsmuseum пропонує різноманітний досвід для освіти, насолоди, роздумів і обміну знаннями. Відвідувачі Міського музею можуть як привести в дію ткацькі верстати та інше обладнання, так і опинитися на відновленій міській вулиці, де виділяються кондитерська та ремісничі майстерні, магазинчики та звичайні будинки місцевих жителів різних соціальних верств (іл. 7).

Іл. 7. Міська вулиця в експозиціях Norrköpings stadsmuseum, м. Норрчепінг, Швеція.

Острівець на річці Мутала повністю зайнятий будівлею колишньої паперової фабрики – зараз це унікальний музей праці Arbetets Museum. Музей дозволяє дізнатися якою була праця шведських працівників до індустріальної епохи та занурює в історію роботи як такої. Музей включає багато елементів інтерактивних, музичних, відео.

У виставкових залах, розташованих на семи поверхах, розміщені предмети, що стосуються щоденної роботи на заводах та фабриках, а також матеріали, що оповідають про права та умови праці та життя робітників.

Музей праці збирає не експонати, а спогади про роботу промислових підприємств, які видаються широкому загалу у вигляді тимчасових виставок, що робить його одним із найцікавіших музеїв міста.

Східний корпус паперової фабрики музеєфікований і в ньому тепер музей виробництва паперу Holmens Museum та італійський ресторан.

В одній із старих великих текстильних фабрик Норчепінгу – Yllefabriken, – розташований Музей сучасного мистецтва Ståhl Collection. Це – приватна ініціатива колекціонера Мікаеля Столя, яка є частиною його чудової колекції сучасного мистецтва, що є однією з найбільших приватних колекцій у Скандинавії. В музеї Ståhl Collection представлено близько 170 творів мистецтва видатних сучасних шведських та зарубіжних художників (сайт музею Ståhl Collection).

Дорогою до туристичного центру навпроти колишньої паперової фабрики знаходиться арт-об'єкт, виконаний зі старих жорен. Жорна законсервовані та перебувають у цілком працездатному стані.

На набережній біля туристично-інформаційного центру відвідувачів зустрічає скульптура жінки – робітниці, що «вийшла на прогулянку» так само, як і будь-який інший відвідувач.

А перед острівцем Лаксхольмен – напівзатоплений димар роботи сучасного скульптора Яна Свенунгссона (Jan Svenungsson). Норчепінгський димар наполовину занурений у воду, що наводить на аналогію зі склянкою, яка чи то наполовину порожня, чи то наполовину повна. Якщо розглядати димар наполовину затонулим, то це символ промисловості в Норчепінгу, яка вже майже розвалилася. А якщо він наполовину випливає – це символ нового етапу розвитку міста як культурно-освітнього кластеру.

На площі перед найстарішим дерев'яним будиночком у місті – Гірським хутором 1750 р., – скульптурний арт-об'єкт «Золотий тілець». Пам'ять про виробництво вовни, за яку Норчепінг заробив прізвисько «шведський Манчестер».

Розмаїття музейних моделей та тем, смислових арт-об'єктів насичують територію об'єктами показу, що робить ревіталізований ландшафт цікавим не лише для інвестицій чи ведення бізнесу, а й для відвідування локальними жителями та туристами.

Підтвердженням активного розвитку туризму в місті стало створення туристичного центру, розташованого в самому центрі лабіринту індустріального кварталу, в так званій Вьормеширкан (Värmeugkan) – будівлі колишнього машинного цеху з чотирма височеними трубами.

6. Стимуляція розвитку культурно-креативних індустрій.

Трансформація колишнього промислового міста в освітньо-культурний кластер потребувала надання нових функцій, здатних стимулювати розвиток культурно-креативних індустрій. Тому були задіяно моделі зони мистецтв (Зала концертів і конгресів Луї Де Гіра) та розміщення в Норрчепінгу університетського містечка.

Результатом стали пристосування колишніх індустріальних споруд під корпуси Наукового парку (Norrköping Science Park), центру візуалізації та кіно (Visualiseringscenter C och Cnema), бібліотеки, навчальні центри тощо.

Від Індустріаландскапету вздовж Стрьоммена до Кнеппінгсборгу знаходиться серце культурно-креативного Норрчепінгу. Квартал, наповнений історією та символізмом, став сполучною ланкою між центром міста та університетським кампусом.

Назва Кнеппінгсборг (Knäppingsborg) походить від замку вікінгів, який стояв на цьому місці в середні віки. Але саме у XVIII столітті квартал був забудований жовтими оштукатуреними приміщеннями фабрик з виробництва тютюну та борошна (сайт району Knäppingsborg).

Сьогодні лабіринт переходів петляє між відомими та унікальними дизайнерськими лавками, перемешованими із креативно оформленими закладами харчування, ринками, майстернями. Тут зосереджене культурно-розважальне життя міста: від концертів та вечорів у пабах до сімейних заходів та ринків.

Таким чином, докладний аналіз процесу ревіталізації індустріального кварталу Норрчепінгу продемонстрував успішне перетворення колишніх промислових зон, що зробило індустріальне минуле важливою складовою культурної спадщини міста, притягуючи численних відвідувачів до музеїв, культурних центрів та арт-майданчиків та запускаючи аттрактивну подорож лабіринтом колишньої промислової зони.

Досвід ревіталізації музейного ландшафту Вадчепінг (Wadköping) в історичному центрі Оребрю (Örebro).

В комплексних музеєфікованих об'єктах спадщини просто неба (історичних міст, скансенів, визначних місць зі спадщиною, великих архітектурних комплексів) за допомогою інноваційних технологій ревіталізації добиваються посилення культурних та соціальних впливів спадщини, спрямовують потоки в експозиційному просторі просто неба, посилюють залучення місцевих жителів в проекти спадщини, покращують розуміння відвідувачами визначних місць зі спадщиною.

Подібний досвід ревіталізації було досліджено на прикладі історичного музейного кварталу Вадчепінг (Wadköping) в Оребрю (Örebro), Швеція.

Назва «Вадчепінг» походить від вигаданої назви рідного міста письменника Яльмара Бергмана (1883-1931). Цю назву можна знайти в романі «Markurells i Wadköping» («Маркурелли у Вадчепінгу») (сайт Wadköping).

Досвід Вадчепінгу унікальний, оскільки демонструє практику ревіталізації музейного ландшафту скансену. Вадчепінг складається із старих будинків, які були перевезені сюди з інших місць Оребрю та його околиць. Перенесення дерев'яних будинків з одного місця на інше не було чимось новим, це робилося ще в середні віки. Але до Вадчепінгу було перенесено й цілі ферми, і це була зовсім нова ідея.

В XIX ст. з розвитком промисловості в Оребрю багато людей переїхали з села до міста, щоб працювати у новій галузі, що спричинило перенаселення міста та перебудову традиційних господарських споруд під житлові приміщення.

У середині XX століття місту знадобилися нові житлові та ділові райони. Тенденція зносу старих будинків в цей період торкнулася не лише Оребрю а й багатьох міст Швеції.

В Оребрю тодішній національний антиквар Бертіль Вальден боровся за збереження для нащадків дерев'яних традиційних будівель, що добре збереглися. Він обрав кілька будинків, які були розібрані та відправлені на зберігання. Муніципалітет вирішив збудувати невеликий район із цими старими будинками на місці, де сьогодні знаходиться Вадчепінг.

У 1963 почалося фактичне будівництво, а 4 червня 1965 Вадчепінг був відкритий королем Густавом VI Адольфом. Тоді були тільки ферми на північ від вулиці через Вадчепінг, які демонстрували міську забудову XVII - XVIII століть.

Приблизно через 25 років на південній стороні вулиці були додані будинки, що відтворювали міське середовище після великої пожежі 1854 року. Південну сторону було завершено 1994 року, і Вадчепінг перетворився на цілий район із дерев'яними будинками, вузькими вуличками та кривими провулками (сайт Wadköping).

Завдяки проекту ревіталізації Вадчепінг сьогодні – жвавий міський район, де минуле зустрічається з сьогоденням.

Міська вулиця проходить через середину Вадчепінгу, з будинками з обох боків (іл. 8). З одного боку видно низькі червоні хати XVII, XVIII та початку XIX століть. З іншого боку можна побачити, як виглядав Оребрю після міської пожежі 1854 року. Подвір'я з житловими будинками, що виходять надвір, і будівлі у дворах відображають традиційну забудову та міське середовище Оребрю.

Іл. 8. Вулиця району Вадчепінг, м. Оребрю, Швеція.

Історичний квартал Вадчепінг не залишився «мертвим» музеєм, що лише демонструє зразки традиційної забудови, а був повноцінно інтегрований в соціальне, культурне та економічне життя міста (ревіталізований).

Ревіталізацію музейного ландшафту Вадчепінгу вирізняють наступні рішення:

1. Комплексний підхід, коли ревіталізується не окрема будівля чи комплекс споруд, а цілісний історичний квартал, що відображає традиційну забудову шведського міста з XVII до початку XX століть. Історичний міський ландшафт Вадчепінгу складається з 24 активних об'єктів показу та відвідування (іл. 9).

2. Застосування музейних засобів посилення впливів спадщини: інтеграція музейних експозицій в загальний туристичний маршрут.

Загальний туристичний маршрут пропонує не лише рух між об'єктами експозиційного показу (будинками), а й рух через фермерські подвір'я, внутрішні подвір'я міських будинків і навіть перші поверхи споруд, музеєфікованих за ансамблевою моделлю (іл. 10).

Лл. 9. Мапа музейного ландшафту Вадчепінга, м. Оребрю, Швеція.

Лл. 10. Інтеграція музейних експозицій в загальний туристичний маршрут, м. Оребрю, Швеція.

3. Стратегування музейного розвитку.

В історичних будинках Вадчепінгу розташовані численні експозиції, що демонструють розмаїття музейних моделей: ансамблеві (іл. 11), колекційні, меморіальні, середовищні, інтерпретовані, тематичні музеї.

Загалом, в 9 з 24 будинків Вадчепінгу музеєфіковані за тією чи іншою музейною моделлю.

Іл. 11. Експозиція ансамблевого музею в районі Вадчепінг, м. Оребрю, Швеція.

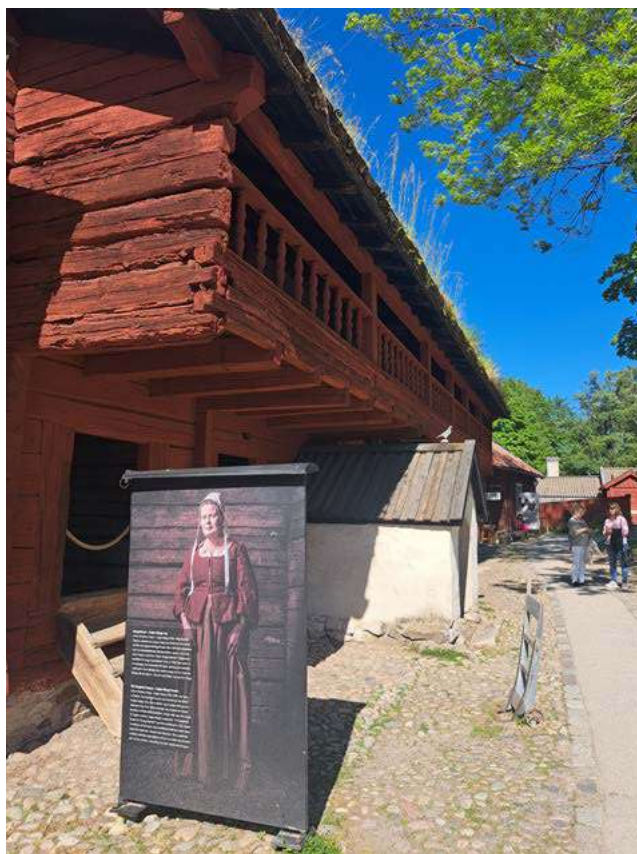
4. Стимуляція культурно-креативного сектору.

У живому музеї просто неба розташовані численні експозиції, виставки, кафе та ресторани, а також стенди з ремеслами та мистецтвом, токарна майстерня, торговий кіоск, пекарня та безліч інших цікавих магазинів та ремісничих містечок.

5. Застосування технології «музейного персонажу» (сукупність певних знань і прийомів, які впорядковано застосовуються при інтерпретації спадщини задля посилення її культурних впливів та підвищення показників сталого розвитку через концептуальне застосування прийому експозиційної розповіді від постаті обраного персонажу) (Жукова О., 2023, с. 105). Місто активно розмовляє з відвідувачами через «музейних персонажів» – колишніх і теперішніх жителів, зображених на експозиційних панелях (іл. 12). Рухаючись від одного «музейного персонажу» до іншого,

відвідувачі самостійно знайомляться з деякими людьми, які жили в будівлях Вадчепінгу в минулому, та з тими, хто живе та працює тут сьогодні.

На портретах зображено людей різних епох, від XVII до кінця XIX століття. Люди на портретах – звичайні жителі Оребрю, а не професійні моделі.

Іл. 12. Експозиційна панель з музейним персонажем в районі Вадчепінг, м. Оребрю, Швеція.

Експозиційні панелі дозволяють познайомитися з «Ліллою Фіа» Фальстремом, збіднілим брочним майстром Відмарком, вдовою Шульц, демобілізованим солдатом Хегманом та іншими жителями Вадчепінга. Застосування технології «музейного персонажа» в експозиційних панелях-світлових вивісках надають відчуття життя та історичної присутності у Вадчепінгу і роблять цей район більш привабливим та цікавим цілодобово весь рік.

Ефектами від ревіталізація історичного міста Вадчепінга стали посилення відповідальності локальних жителів за традиційну спадщину (матеріальну та нематеріальну), усвідомлення співпричетності та сприйняття спадщини як частини власного життя (іл. 13).

*Лл. 13. Простір Вадчепінгу – частина повсякденного життя
локальних жителів м. Оребрю, Швеція.*

Висновки

Дослідження успішних практик ревіталізації історичних міст, збережених як *in situ*, так і за моделлю скансену, дозволяють зрозуміти взаємовідносини між використанням культурної спадщини та сталим розвитком, здатність спадщини сприяти поживавленню креативної економіки, підвищенню місцевої продуктивності, поліпшенню добробуту мешканців та залученню фінансування.

Ревіталізувати історичне місто не лише заради збереження спадщини, а ради підвищення показників сталого розвитку – достатньо складне завдання (Storm A. 2008). Не всі сучасні проекти ревіталізації здатні впоратися з таким завданням, про що свідчать зафіксовані фейл-кейси (коли проект було реалізовано, а поставленні завдання сталості не досягнуті), невірний обраний формат музеєфікації історичних будівель (музеєфікована спадщина є баластом, а не драйвером локального розвитку), відсутність показників стійкого туризму тощо, що лише доводить актуальність наукових розвідок в даній темі та поширення отриманих результатів.

Дослідження реалізованих проектів, особливостей застосування інструментів і технологій посилення культурних, соціальних, економічних чи політичних впливів спадщини в різних країнах світу та Україні, дозволяє побачити та зрозуміти взаємозв'язок між прийнятими рішеннями та отриманими результатами щоб потім згенерувати рішення та впровадити задля ревіталізації спадщини в історичних містах України.

Досвід Норрчепінгу демонструє, як завдяки переосмисленню індустриальної спадщини можна вдихнути нове життя в помираюче місто. А застосування технологій та інструментів посилення впливів спадщини дозволило запустити подорож, створити нові актуальні музеї, стимулювати розвиток креативних індустрій, а головне – привести людей та нові змісти в індустриальні ландшафти. Цей досвід актуальний при розробці стратегій розвитку громад з компактно збереженою спадщиною.

Оребрю демонструє інші ефекти від застосування музейних технологій посилення впливів спадщини, коли місто «спілкується» зі своїм відвідувачем, змушує затримуватися на різних точках, потрапляти до середини спеціально визначених будівель, співпереживати та рефлексувати, самотійно взаємодіяти з міським контентом. Цей досвід релевантний як для малих історичних місць, де архітектурна спадщина переплетена з рядовою забудовою, так і для значних музейних комплексів, організованих за моделлю скансену, історико-культурних заповідників.

Результатами дослідження технологій ревіталізації історичних міст, які базуються на застосуванні засобів посилення культурних та соціальних впливів спадщини, можуть користуватися проектні команди, муніципалітети, адміністрації музеїв та заповідників, агенції розвитку територій, підприємці туристичного бізнесу тощо.

Використана література:

1. Жукова О.В. Експозиційні технології «музейного персонажу» в посиленні культурних впливів спадщини (на основі просторів спадщини Швеції, Чехії, Німеччини Та Польщі). Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. 2023. 105-110.
2. Legnér M. (2008). Historic rehabilitation of industrial sites: cases from North American and Swedish cities. Norrköping: Linköpings universitet. 127 p.
3. Nocca F. (2017). The Role of Cultural Heritage in Sustainable Development: Multidimensional Indicators as Decision-Making Tool. Вилучено із: https://www.researchgate.net/publication/320511923_The_Role_of_Cultural_Heritage_in_Sustainable_Development_Multidimensional_Indicators_as_Decision-Making_Tool.

4. Ottaviani D., Demiröz M., Szemz H., De Luca C.. (2023). Adapting Methods and Tools for Participatory Heritage-Based Tourism Planning to Embrace the Four Pillars of Sustainability. Вилучено із: <https://www.researchgate.net/publication/369094954>
5. Ranhagen U. (1996). Revitalization and re-use of Industrial Areas and buildings. Lulea Institute of Technology and VBB architects. 12 p.
6. Silva A., Roders P. (2012). Cultural Heritage Management and Heritage Impact Assessments. International Conference on Facilities Management, Procurement Systems and Public Private Partnership. Cape Town, South Africa. Вилучено із: https://www.researchgate.net/publication/323783537_Cultural_Heritage_Management_and_Heritage_Impact_Assessments
7. Sharon Macdonald. (2013). Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today, London: Routledge, 293 p.
8. Storm A. (2008). Hope and Rust: Reinterpreting the industrial place in the late 20th century. Stokholm: Daus, Östersund. 214 p.
9. Strange Ian. (2003). The Changing Roles and Purposes of Heritage Conservation in the UK. Planning Practice and Research. 219-229.
10. Throsby D. (2002). Cultural Capital and Sustainability Concepts in the Economics of Cultural Heritage. The Getty Conservation Institute, Los Angeles. 101 – 118.
11. Arbetets museum norrköping. Звернення. 29.05.2024. Вилучено із: <https://www.arbetetsmuseum.se/>
12. Knäppingsborg. Звернення. 29.05.2024. Вилучено із: <https://knappingsborg.se/>
13. Norrköpings stadsmuseum. Звернення. 29.05.2024. Вилучено із: <https://www.norrkopingsstadsmuseum.se/>
14. Ståhl Collection. Звернення. 29.05.2024. Вилучено із: <https://stahlcollection.se/>
15. Wadköping. Звернення. 29.05.2024. Вилучено із: <https://extra.orebro.se/wadköping/byggnaderhistorik.4.7bb58d5d154d257e2bcc695.html#Bild8>

Андрій Левик
науковий співробітник
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
Orcid.org ID 0009-0005-6767-8718

**ПРО ІСТОРИЧНІ МІСТА НА СТОРІНКАХ
НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОГО ЖУРНАЛУ
«НАША СПАДЩИНА»**

Andrii Levyk
Researcher worker
Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies of named
after M. S. Hrushevsky National
Academy of Sciences of Ukraine
Orcid.org ID 0009-0005-6767-8718

**ABOUT HISTORICAL CITIES ON THE PAGES OF
THE POPULAR SCIENCE MAGAZINE
«NASHA SPADSHCHYNA »**

Анотація

Метою даної статті є привернення уваги до історичних міст, їх охорони, збереження, реставрації та ревіталізації. Для цього може бути використано різні способи та методи. Одним з них є висвітлення на сторінках науково-популярного журналу «Наша спадщина» матеріалів, що стосуються різних подій, пов'язаних із життям історичних міст.

Реставрація, охорона та ревіталізація історичних міст є складовою збереження культурної спадщини. Використання матеріалів, що друкуються у журналі для інформування охоронців культурної спадщини, краєзнавців та дослідників є вагомим додатком для популяризації, вивчення та

використання об'єктів культурної спадщини історичних міст. На сторінках часопису неодноразово було розміщено статті, які торкаються розробки історико-архітектурних опорних планів історичних міст та визначення їх історичних ареалів. Визначення таких охоронних територій (зон) є дуже важливим для проведення господарської діяльності в історичному місті.

Ключові слова: історичне місто, культурна спадщина, реставрація, ревіталізація, історичний ареал.

Abstract

The purpose of this article is to draw attention to historical cities, their protection, preservation, restoration and revitalization. Various ways and methods can be used for this. One of them is the coverage on the pages of the magazine «Our Heritage» of materials related to various events related to the life of historical cities.

Restoration, protection and revitalization of historical cities is a component of preserving cultural heritage. The use of materials published in the magazine to inform the guardians of cultural heritage, local historians and researchers is a valuable addition to the popularization, study and use of cultural heritage objects of historical cities. The pages of the magazine have repeatedly featured articles dealing with the development of historical and architectural master plans of historical cities and the definition of their historical areas. The definition of such protected areas (zones) is very important for economic activity in the historical city.

Keywords: historical city, cultural heritage, restoration, revitalization, historical area.

Історичне населене місце - населене місце, яке зберегло повністю або частково історичний ареал і занесене до Списку історичних населених місць України. (1, Ст. 1. ЗУ «Про охорону культурної спадщини»)

До історичних місць в Україні, відповідно до Постанови КМУ від 26 липня 2001 р. N 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України» (35) належать міста і селища. Їх в Україні 401. Серед них 142 селища і 259 міст. Львівщина має найбільше в Україні історичних населених місць.

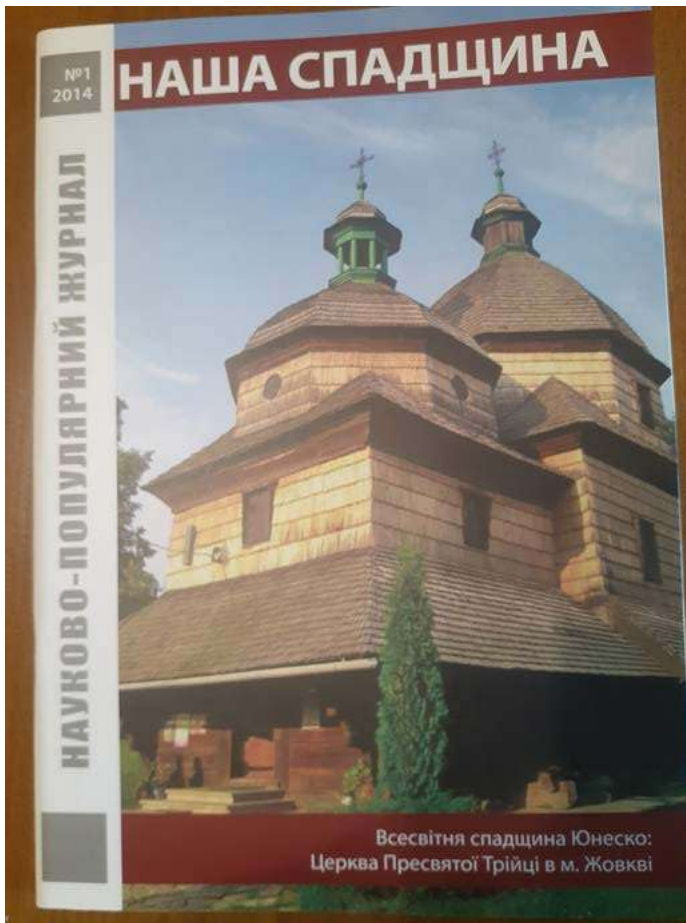
У Львівській області згідно з зазначеною постановою КМУ знаходиться 55 населених пунктів, що є історичними місцями і з них 18 - це селища і 37 - міста. Серед історичних міст Львівщини є і Жовква – «ідеальне місто» з великою кількістю пам'яток та збереженою містобудівною структурою.

Іл. 1. Підбірка випусків журналу «Наша спадщина»

Науково-популярний журнал «Наша спадщина» видається з 2014 року. І, вже у першому числі журналу вміщена в рубриці – «Обличчя міста» – стаття тодішнього директора Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовква, тепер старшого наукового співробітника відділу Львівської Національної галереї мистецтв ім. Б. Возницького «Музей-заповідник «Жовківський замок», Володимира Герича – «Жовква. Історичне місто очима небайдужого». (6, С. 18-28).

На десяти сторінках журнал автор розповідає про історію міста та особливості планувальної структури, про містобудівельні та планувальні особливості «ідеального міста», розглядає питання планування та охорони культурної спадщини. На цей час «мова йде в першу чергу про церкву Пресвятої Трійці, яка у складі місця «Дерев'яні церкви регіону польських та українських Карпат» у 2013 році внесена у Список Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО» (6, С.21-22).

Іл. 2. Перший випуск журналу «Наша спадщина»

Також у цій же статті В. Герич говорить про проблеми основних пам'яток та комплексів міста, про житлову забудову, про комплекс Василіанського монастиря, колишній комплекс Домініканського монастиря, про Жовківську синагогу та, звичайно, про Жовківський замок. Не оминуту у статті і проблеми міського середовища: реклама, кіоски. Досліджує автор і питання популяризації спадщини Жовкви. Зокрема відзначено, що «Заповідник видає власну газету, «Ідеальне місто»..., інформуємо та піднімаємо важливі проблеми. Для науковців цікавим може бути наше наукове видання «Жовква крізь століття...» (6, С. 28).

«Мистецьке та культурне життя Жовкви збагачує виставкова діяльність філії Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Возницького» (6, С. 28). Як бачимо дуже цікавий матеріал був розміщений десять років тому у журналі «Наша спадщина» і про історичне місто, і про Заповідник,

тридцять річницю створення якого ми сьогодні відзначаємо. Дуже вдалою є назва цього дослідження - «Жовква. Історичне місто очима небайдужого». Тепер, через десять років, можна порівняти, співставити, як змінилося місто і знову подивитися на нього «очима не байдужого».

У другому номері журналу за 2014 рік маємо два дослідження: Бойко О., Слободян В. «Урбаністичний розвиток Куликова в історичному контексті». (3, С.3-17) та Тихий Б. «Збереження пам'яток архітектури малих історичних міст» (34, С. 20-22). У дослідженні Бойко О. і Слободяна В. подано матеріал від найдавніших згадок про Куликів і, фактично, до наших днів. Як підсумовують автори - *«Місто Куликів зберегло дух невеличкого галицького історичного міста. Воно змінювалося на тлі історичних процесів подібно до більшості містечок Галичини. Однак відрізнялося насамперед етнічним та релігійним складом свого населення, зберігаючи впродовж історії український дух. Не змінювалася вздовж сторіч і давня структура характерного магдебурзького міста, хоча й зазнала певних спотворень. Його релігійна палітра відображалася у сакральному краєвиді, з якої вилучено храм юдейської громади. Нині Куликів вимагає прискіпливої уваги до його захисту від стихійного будівництва та безладного поводження з культурною спадщиною».* (3, С. 17).

Стаття Богдана Тихого звертає особливу увагу на збереження пам'яток архітектури історичних міст. *«Справа збереження історичної забудови передбачає характер спільних дій і спільних інтересів усіх гілок місцевої влади та місцевого самоврядування»* (34, С. 21). Ці питання стали дуже актуальними після здійснення в Україні реформи місцевого самоврядування, де значна роль і відповідальність лягає саме на органи місцевого самоврядування. Про це багато сказано у статті автора цих рядків (А. Левик) – «Адміністративна реформа і організація охорони культурної спадщини», яка розміщена у №3 (31) журналу «Наша спадщина» за 2021 р. (12, С. 37-42). Але вже тоді, у 2014 р., у своїй статті автор – Б. Тихий - наголошує – *«Треба зосередитися на комплексній інвентаризації архітектурної спадщини. Залучати до цієї роботи кошти та досвідчених фахівців спеціалізованих інститутів містобудування та архітектури, викладачів відповідних кафедр вузів та працівників музеїв просто неба»* (34, С. 21).

Не можна не згадати і про статтю, розміщену у цьому ж номері, а це інформація Б. Смереки: «Атлас українських історичних міст» Т.1: Львів / За наук. ред. М. Капралю. - Київ, ДНВП «Картографія», 2014.- 96 с.+25 оригінальних карт, 11 карт-реконструкцій, 6 видів міста». (31, С. 22-23).

Як пише автор: «2014 рік можна назвати знаковим в історії вітчизняних урбаністичних студій – вийшов у світ перший том серії «Атлас українських історичних міст», присвячений Львову» (31, С. 22). Підсумовуючи Б. Смерека вважає, що «Можна констатувати, що видання такого атласу

є відгуком на нові тенденції у пізнанні минулого, коли історичні дослідження все частіше виходять за рамки однієї лише історії, а застосування комплексного підходу є першочерговим. Це також неабиякий крок уперед у контексті інтеграції української історичної науки у західноєвропейське середовище» (31, С. 23). На сьогодні вже вийшли друком п'ять таких атласів історичних міст: Львова, Жидачева, Белза, Галича та Жовкви.

Лл. 3. Приклади видань «Атлас українських історичних міст»

В першому числі за 2015 рік вміщене цікаве дослідження О. Рибчинського «Архітектурно-містобудівний розвиток міста Жидачів» (24, С.3-11). Автор у своєму дослідженні розглянув і виділив шість етапів розвитку Жидачева, вказав про втрати, як окремих об'єктів, так і цілих діляниць.

Жидачів завжди був цікавим місцем для дослідження археологами. Саме місто і околиці досліджували: Л. Мацкевий, В. Конопля, О. Корчинський, В. Ауліх, М. Филипчук, історик О. Мацюк, архітектор М. Бевз та багато інших. Усі матеріали можна використовувати для проведення реставраційних та реноваційних робіт.

Але крім Жидачева цим автором подано було до друку і інші матеріали, які торкаються історичних міст. Так, у четвертому номері журналу за

2015 рік подана стаття: «Ресурси ревіталізації ринкових площ історичних міст України». (25, С.12-16).

Іл. 4. Стаття Рибчинського «Ресурси ревіталізації ринкових площ історичних міст України».

Як вказує автор «можливість відродження історичного міста та його економічного зростання пов'язане з ревіталізацією його центральної частини – ринкової площі. Беручи до уваги особливості сучасного розвитку економіки, слід враховувати ринкову цінність простору історичного міста України, яка створює передумови для модернізації середмістя, формування нових міських територій, стимуляції ринку нерухомості, активізації діяльності локальної влади. На якість змін історичного міста позитивно впливає культурна спадщина. Важливу роль у процесі охорони культурної спадщини та реставраційної діяльності в просторі історичного міста відіграють освітні проекти.» (25, С. 12-13) . О. Рибчинський у своєму дослідженні подає конкретні пропозиції ресурсів для конкретного міста, а це – Журавно, Мостиська, Дрогобич, Поморяни, Рава-Руська, Глиняни, Судова Вишня, Маріямполь, Єзуполь, Гусятин. Підсумовуючи дослідник каже, що «таким чином, ревіталізація ринкових площ України опиратися

288

на комплекс ресурсів. Нехтування якимсь із них може негативно вплинути на реалізацію запроєктованих змін» (9, С.16). Ще хотілося б назвати і статтю О. Рибчинського «Мітологія архітектурного простору міста Буськ». (26, С.3-8) та «Композиційні характеристики середмістя Богуслава» (27, С.16-17). З ними можна ознайомитися на сторінках науково-популярного журналу «Наша спадщина».

Важливими є дослідження історичних міст України та подальша реалізація цих результатів у планах, проєктах, містобудівній та землевпорядній документації. На сторінках часопису «Наша спадщина» у попередні роки було представлено і такі дослідження. Тут хочу назвати статтю О. Калиш «Белз – місто князівської слави і безцінних пам'яток» (9, С.9-13) та В. Петрика «Перспективи регенерації історичної забудови Белза» (20, С.13-16). Ці матеріали дають можливість чітко побачити можливості регенерації забудови ринкової площі у м. Белз. Для цього у 2005-2006 роках міська рада Белза затвердила Програму регенерації втраченої забудови ринкової площі. Як підсумовує автор статті В. Петрик: «Для реалізації програми були розроблені ряд історико-містобудівних обґрунтувань, погоджені відповідними органами охорони культурної спадщини. Нині на виконання вимог міністерства культури розробляється Концепція регенерації ринкової площі, а також готуються матеріали для розроблення Плану організації території історико-культурного заповідника у м. Белз» (20, С. 16).

Також були представлені у часописі «Наша спадщина» такі матеріали – Верхоляк О. «Регенерація архітектурного середовища історичного центру м. Золочева» (5, С. 3-7); Тимець І. «До історії міста Винники: від першої письмової згадки до кінця 18 ст.» (34, С. 3-11); Сварник І. «Найдавніші документи з історії Трускавця» (28, С. 3-5); Слободян В. «Яворів» (30, С. 3-10); Сьомочкін І. «Історичний Стрий» (32, С. 48-51); Кулин О. «Стара Сіль: короткі нариси з історії» (11, С. 17-26).

Хотів би тут кілька слів сказати про заповідники, які часто є складовими історичних міст. І добре, коли фахівці і місцева влада знаходять спільне бачення щодо збереження історичного середовища через створення заповідника, як це відбулося у 2004 році у Жовкві. Автором цих рядків (Левик А.) було представлено у четвертому номері журналу за 2021 рік статтю – «Мета створення і завдання заповідників», де між іншого було сказано, що *«З метою збереження культурної спадщини проводиться ряд конкретних заходів. У першу чергу це пошуки, виявлення, інвентаризація та паспортизація об'єктів культурної спадщини. Наступними кроками є визначення територій пам'яток та їх охоронних зон, визначення меж історичних ареалів історичних населених місць. Також для охорони та з метою вивчення і збереження окремих територій, на яких розташовані пам'ятки, можуть створюватися заповідники або заповідні території.»* (13, С. 3-9). Повнова-

ження, які мають заповідники, передбачені положеннями про адміністрації історико-культурних заповідників. Отже, повертаючись до цілей і завдань, які стоять перед заповідниками при їх діяльності, необхідно наголосити на такому. Основною метою створення заповідників є збереження, вивчення, дослідження і популяризація об'єктів культурної спадщини, які там знаходяться і, залежно від того, до якого виду належать заповідники, про що йшлося вище, формуються заходи для забезпечення виконання цих завдань, які виникають з мети створення заповідника.» (13, С.7).

Рис. 5. Проект регенерації забудови ринкової площі у м. Белзі (В. Петрик, М. Каплінська, 2014 р.)

Іл. 5. Ілюстрація до статті В. Петрика «Перспективи регенерації історичної історичної забудови Белза».

У зв'язку з тим, що історичні міста є середовищами, вплив на які має бути мінімальним з точки зору господарської та іншої діяльності, законодавець в Україні передбачив ряд регулятивних нормативних та законодавчих актів для регулювання цієї діяльності.

З цією метою історичні міста України в межах розробки генеральних планів зобов'язані виготовляти науково-проектну документацію у вигляді історико-архітектурних опорних планів та визначати межі історичних аре-

алів з метою регулювання господарської діяльності, як у самому історичному ареалі, так і межах зон регулювання забудови.

На сторінках науково-популярного часопису «Наша спадщина» було представлено таку науково-проектну документацію: Оконченко О., Оконченко І., Цимбалюк С. «Броди: містобудівельна історія (додатки до історико-архітектурного опорного плану)» (19, С. 3-9); Левик А., Горницька Л. «Історичний ареал Городка» (14, С. 11-21); Рибенчук М., Могитич Р., Соломчак С., Стеців Т. «Історико-архітектурний опорний план та межі історичного ареалу Перемишлян» (22, С. 3-10); Могитич Р., Бачинська Л., Скепко Л. «Історико-архітектурний опорний план та межі історичного ареалу Дрогобича» (15, С. 14-28); Могитич Р., Скепко Л. «Історичний ареал Миколаєва» (16, С. 3-17); Дубик Ю. «Історичний ареал Скольного» (8, С. 3-12); Скепко Л., Могитич Р., Бачинська Л., «Історико-архітектурний опорний план м. Самбора» (29, С. 3-20); Рибенчук М., Рибенчук О., Соломчак С., Стеців Т., Мокрицький І. «Історичний ареал м. Пустомити» (23, С. 3-21); Петрик В., Крупа А. «Історико-архітектурний опорний план м. Судова Вишня з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів» (21, С. 3-11).

Кілька цікавих матеріалів авторства Р. Могитича було надруковано у кількох номерах за 2020 рік, які торкалися розбудови та розпланування львівського середмістя часів Руського королівства – Могитич Р. «Епоха Руського королівства у розплануванні та забудові львівського середмістя» (17, №1(21) С. 3-7), (№2(22), С. 49-52), (№3(23), С. 51-55).

Окрему увагу привертає стаття Р. Могитича – «Відбудова королівського замку у Жовкві у 1920-1930-х роках (за матеріалами архівних документів)», надрукована у третьому номері за 2022рік. (18, С. 3-17).

Заслужують на окрему увагу матеріали пов'язані з окремими територіями історичних міст. Зокрема хочу тут згадати статтю О. Бойко – «Консервація синагоги «Золота Роза» та проблеми збереження історико-архітектурного середовища середміської дільниці Львова.» (4, С. 21-31).

Про проблеми, які виникають при розробці архітектурних опорних планів у своїй статті подав у третьому номері журналу за 2021 рік професор М. Бевз – «Історичні фортифікації в архітектурно-містобудівній структурі Львова (на маргінесах документації «Історико-архітектурний план Львова». (1, С. 3-16). Автором детально проаналізовано наявність фортифікаційних споруд у Львові. На жаль, як каже автор, багато цікавих і відомих матеріалів не були використані при розробці історико-архітектурного опорного плану (ІАОП). У висновках автор пише: «На жаль, маємо дуже мало докладної інформації про укріплення міста в матеріалах ІАОП. Залишилися поза увагою не лише перші укріплення з княжих часів. Не ідентифіковано та не внесено до текстової та графічної частини роботи

багато залишків оборонних споруд від XIII до XIX ст. Невідображення в науково-проектній документації ІАОП об'єктів фортифікаційної архітектури загрожує повною втратою їх залишків вже у найближчий період.

Лл. 6. Стаття Р. Могутича «Епоха Руського королівства у розплануванні та забудові львівського середмістя»

Лл. 7. Стаття Р. Могутича «Відбудова королівського замку у Жовкві у 1920-1930-х роках (за матеріалами архівних документів)»

Зовсім обійдено увагою в матеріалах ІАОП фортифікації XIX ст. Представлено лише комплекс Цитадель.» (33, С. 14-15). Також М. Бевз зазначає, що «з наукового погляду дуже важливим окремим завданням слід вважати – визначення повного переліку пам'яток фортифікаційної культурної спадщини з різних містобудівних етапів розвитку Львова. Складання такого списку має як історико-архітектурне, так і пам'яткоохоронне значення.» (1, С. 15).

Ще одна стаття професора М. Бевза торкається впливу на сформоване історичне середовище в історичному місті, в даному випадку йдеться про Львів, а саме будівництво в межах буферної зони території ЮНЕСКО – «Площа Міцкевича: руйнація замість збереження» за 2023 р. (2, С. 3-7). Це фактично інтерв'ю, в якому вчений ставить питання в доцільності будівниц-

тва готелю та підземного паркінгу, руйнуючи культурну спадщину: Жодне дослідження чи часткове збереження знахідок на території нового паркінгу, яке нібито обіцяють, не може виправдати його будівництва»(2, С.5). І продовжує у висновках: «Сьогодні перед нами і далі непросте рішення: що ж чекає історичний Львів і зокрема площу Міцкевича у перспективі? Продовження руйнування оригінальних форм, стилів та пропорцій, споживацьке ставлення до архітектурно-просторової спадщини – чи все ж толерантне ставлення до пам'яток та історичного середовища? Хочу зазначити, що зараз на рівні центральних органів ІКОМОС (Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць) обговорюють нові критерії якості в роботах з реставрацією: від рівня урбаністики до найдрібнішого рівня» (2, С.6-7).

Іл. 8. Аналіз історичних фортифікацій Львова в дослідженні М. Бевза

Також гостро ставить питання про вплив урбанізації у Львові на ситуацію зі збереженням пам'яток і з транспортним колапсом, який негативно впливає на життя історичного міста архітектор І. Кузьмак: «Урбанізм по-львівськи» (10, №2(34) С. 12-15) та (35, №3(34) С. 42-43).

Заслуговує на увагу і цікава стаття професора С. Терського «Культур-

на спадщина княжого Володимира: виклики сьогодення та перспективи дослідження» подана у третьому числі журналу за 2023 р. (33, С.3-5), де автор наголошує, *«що в умовах руху України до Європи проблема збереження та використання історико-культурної спадщини княжого Володимира, як і інших історичних центрів краю набуває не лише всеукраїнської, але і всеєвропейської значущості»* (33, С. 5).

Не можна оминати і символи історичних міст, якими є їх герби, міські печатки. В кожному номері журналу «Наша спадщина», починаючи з 2014 року ми друкуємо матеріали, пов'язані з символами історичних міст. Матеріали готує д.і.н. Андрій Гречило. Також ним було запропоновано, у зв'язку з проведенням адміністративної реформи в Україні цікавий, корисний і методологічний матеріал – «Проблеми муніципального та районного герботворення після проведення адміністративно-територіальної реформи» (7, С. 10-12).

Висновки

Як бачимо, науково-популярним журналом «Наша спадщина» проводиться велика робота з поширення та популяризації наукових, дослідницьких та інших матеріалів, пов'язаних з реставрацією, реновацією та ревіталізацією історичних міст України. Окремі числа часопису є доступними і в міських бібліотеках історичних міст, і у наукових бібліотеках України. Матеріали, надруковані у журналі можуть бути використані як для наукових досліджень, так і для краєзнавчих студій.

Кожен новий номер журналу «Наша спадщина» надсилається до 12 найбільших наукових бібліотек України. Серед них Державна науково-педагогічна бібліотека, м. Київ; Державний комітет телебачення і радіомовлення, м. Київ; Національна бібліотека ім. Вернадського, м. Київ; Національна парламентська бібліотека України, м. Київ; Національна історична бібліотека України, м. Київ; Харківська національна бібліотека, м. Харків та інші.

Основною метою часопису «Наша спадщина» є і залишається привернення уваги науковців, дослідників, краєзнавців до охорони, збереження та популяризації культурної спадщини України. Тому і надалі на сторінках часопису будуть друкуватися матеріали про дослідження, охорону, збереження, реставрацію та ревіталізацію об'єктів культурної спадщини в історичних містах України.

Використана література:

1. Бевз М. «Історичні фортифікації в архітектурно-містобудівній структурі Львова (на маргінесах документації «Історико-архітектурний план Львова». Наша спадщина». №3(27) 2021. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
2. Бевз М. «Площа Міцкевича: руйнація замість збереження». Наша спадщина». №2(34) 2023. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
3. Бойко О., Слободян В.. урбаністичний розвиток Куликова в історичному контексті. «Наша спадщина». №2 2014. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів
4. Бойко О. «Консервація синагоги «Золота Роза» та проблеми збереження історико-архітектурного середовища середміської дільниці Львова. Наша спадщина». №4(28) 2021. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
5. Верхоляк О. «Регенерація архітектурного середовища історичного центру м. Золочева». «Наша спадщина». №3(5) 2015. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів
6. Герич В. «Жовква. Історичне місто очима небайдужого». «Наша спадщина». №1 2014. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів
7. Гречило А. «Проблеми муніципального та районного горотворення після проведення адміністративно-територіальної реформи». Наша спадщина». №1(25) 2021. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
8. Дубик Ю. «Історичний ареал Скольного». Наша спадщина». №1(17) 2019. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
9. Калиш О. «Белз – місто князівської слави і безцінних пам'яток». «Наша спадщина». №2(4) 2015. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів
10. Кузьмак І. «Урбанізм по-львівськи». Наша спадщина». №2(34) 2023. с.60.; №3(34) 2023. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
11. Кулин О. «Стара Сіль: короткі нариси історії з історії». «Наша спадщина». №3(23) 2020. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
12. Левик А. «Адміністративна реформа і організація охорони культурної спадщини». «Наша спадщина». №3(31) 2022. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів

13. Левик А. «Мета створення і завдання заповідників». «Наша спадщина». №4 (28) 2021. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів
14. Левик А. Горницька Л. «Історичний ареал Городка». Наша спадщина». №1(9) 2017. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
15. Могитич Р., Бачинська Л., Скепко Л. «Історико-архітектурний опорний план та межі історичного ареалу Дрогобича». Наша спадщина». №1(13) 2018. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
16. Могитич Р., Скепко Л. «Історичний ареал Миколаєва». Наша спадщина». №4(16) 2018. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
17. Могитич Р. «Епоха Руського королівства у розплануванні та забудові львівського середмістя». Наша спадщина». №1(21) 2020. с.60; №2(22) 2020. с.60; №3(23) 2020 с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
18. Могитич Р. «Відбудова королівського замку у Жовкві у 1920-1930-х роках (за матеріалами архівних документів). Наша спадщина». №3(31) 2022. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів
19. Оконченко О., Оконченко І., Цимбалюк С. «Броди: містобудівельна історія (додатки до історико-архітектурного опорного плану». Наша спадщина». №2(8) 2016. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
20. Петрик В. «Перспективи регенерації історичної історичної забудови Белза». «Наша спадщина». №2(4) 2015. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів
21. Петрик В., Крупа А. «Історико-архітектурний опорний план м. Судова Вишня з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів». Наша спадщина». №4(24) 2020. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
22. Рибенчук М., Могитич Р., Соломчак С., Стеців Т. «Історико-архітектурний опорний план та межі історичного ареалу Перемишлян». Наша спадщина». №4(12) 2017. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
23. Рибенчук М., Рибенчук О., Соломчак С., Стеців Т., Мокрицький І. «Історичний ареал м. Пустомити». Наша спадщина». №2(22) 2020. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
24. Рибчинський О. «Архітектурно-містобудівний розвиток міста Жидачів». «Наша спадщина». №1(3) 2015. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів

25. Рибчинський О. «Ресурси ревіталізації ринкових площ історичних міст України». «Наша спадщина». №4(6) 2015. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів
26. Рибчинський О. «Мітологія архітектурного простору міста Буськ». «Наша спадщина». №3(11) 2017. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів
27. Рибчинський О. «Композиційні характеристики середмістя Богуслава». «Наша спадщина». №1(25) 2021. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів
28. Сварник І. «Найдавніші документи з історії Трускавця». «Наша спадщина». Спеціальний випуск № 1 2018. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
29. Скепко Л., Могитич Р., Бачинська Л., «Історико-архітектурний опорний план м. Самбора». «Наша спадщина». №3(19) 2019. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
30. Слободян В. «Яворів». «Наша спадщина». №2(14) 2018. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
31. Смерека Б.: «Атлас українських історичних міст» Т.1:Львів За наук. ред. М. Капралю . Київ, ДНВП «Картографія», 2014.- 96 с.+25 оригінальних карт, 11 карт-реконструкцій, 6 видів міста». «Наша спадщина». №2 2014. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів
32. Сьомочкін І. «Історичний Стрий». «Наша спадщина». №3(15) 2018. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
33. Терський С. «Культурна спадщина княжого Володимира: виклики сьогодення та перспективи дослідження». «Наша спадщина». №3(34) 2023. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
34. Тимець І. «До історії міста Винники: від першої письмової згадки до кінця 18 ст.». «Наша спадщина». №2(10) 2017. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів.
35. Тихий Б. Збереження пам'яток архітектури малих історичних міст. «Наша спадщина». №2 2014. с.60. Науково-популярний журнал. Видавництво «РАСТР-7». Львів
36. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>.
37. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF#Text>.

*НАКОПАЛО Володимир,
архітектор-реставратор*

**ВІЙСЬКОВА СПОРУДА СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.
КІННИЙ МАНЕЖ У М. ЖОВКВА.
ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ДАХОВИХ
КОНСТРУКЦІЙ МАНЕЖУ – КРОКВЯНИХ ФЕРМ**

*NAKOPALO Volodymyr,
architect-restorer*

**MILITARY BUILDING OF THE MID-XIX CENTURY.
HORSE RIDGE IN M. ZHOVKVA. RESEARCH OF
THE ELEMENTS OF ROOF STRUCTURES OF THE
PLAYGROUND - RAFTER FARMS**

Анотація

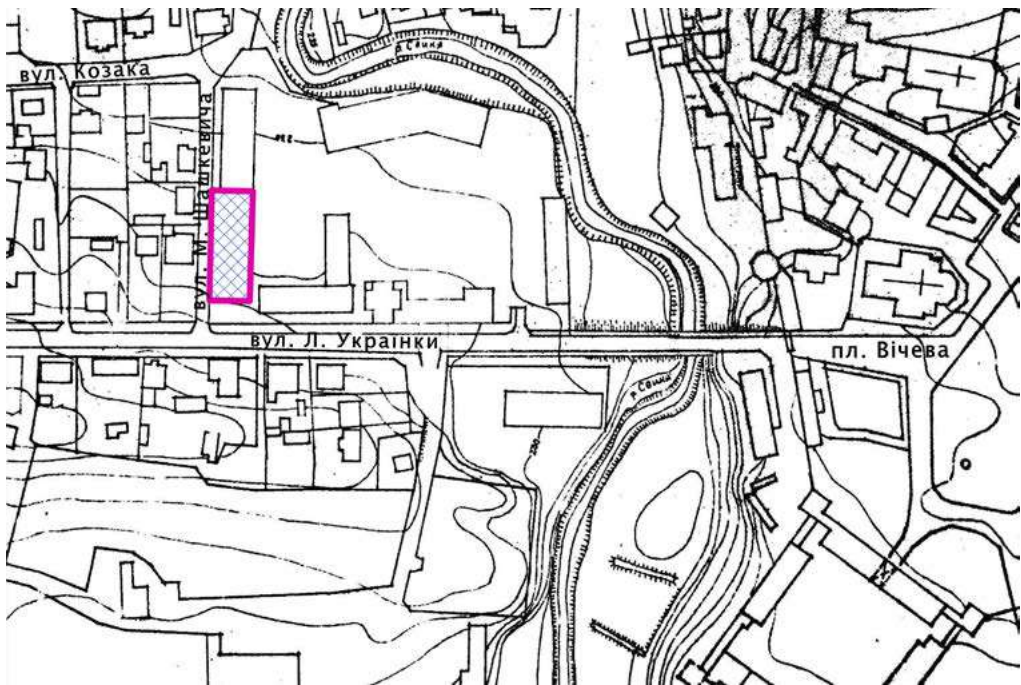
Стаття присвячена дослідженню історії появи у Жовкві споруди кінного манежу кавалерійського полку, що є цінним збереженим взірцем військових споруд Австро-Угорській імперії сер. ХІХ ст., архітектурно-конструктивним особливостям цього об'єкту, зокрема, вцілілим до нашого часу елементам дахових конструкцій цієї споруди - кроквяним фермам.

Abstract

The article is dedicated to the investigation of the history of the construction of the cavalry regiment's horse riding arena in Zhovkva, which is a valuable preserved example of military structures from the Austro-Hungarian Empire of the mid-19th century. It focuses on the architectural and structural features of this building, in particular the roof elements that have survived to this day, namely the truss frameworks.

Територія, на якій побудований манеж

У XVI ст. ділянка, в межах якої розташована споруда манежу, входила в межі села Винники (8). У 1543 р. дідич Винник Андрій Висоцький побудував на цій території костел. У 1672 р. костелом почали опікуватись монахині ордену Домініканок, що переїхали у Жовкву на запрошення короля Яна III Собеського. У 1687 р. львівський архієпископ Липський затвердив передачу костелу монахиням – домініканкам, а король Ян III надав монастирю землю і збудував дерев'яний корпус монастиря (7). У 1772 р. відбувся перший поділ Речі Посполитої. Тоді Жовква потрапила в межі Австрійської імперії. В рамках Йозефінських реформ, на підставі декрету 1782 р., будівлі костелу і монастиря Домініканок передали війську. Спочатку тут розмістили військові казарми, а у 1787 р. передали під військовий шпиталь (7).

Гл.1. Ситуаційна схема

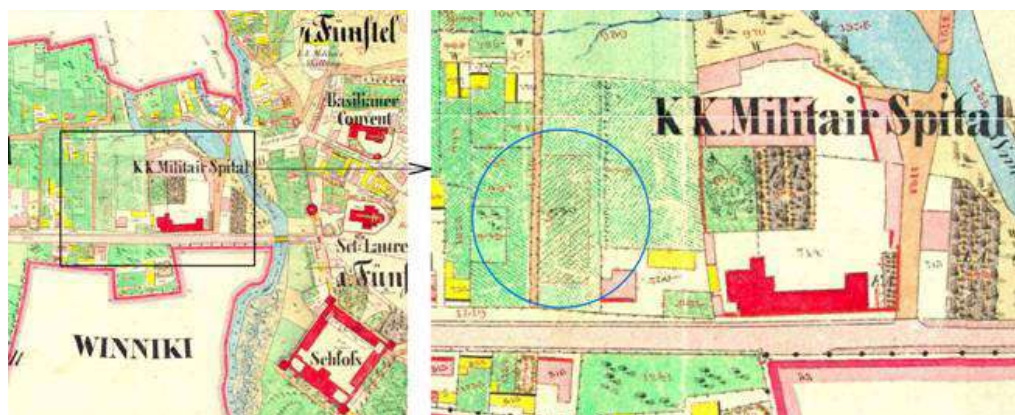
Датування споруди манежу

Час будівництва кінного манежу вдалось з'ясувати завдяки співставленню картографічних джерел – Брульон-плану Жовкви 1841 р. (9), кадастрових планів міста 1854 р. (10) та 1872 р. (11).

Іл.2. Брульонплан Жовкви 1841 р. (фрагмент)

На брульонплані Жовкви 1841 р. нанесені будівлі військового шпиталю. Західну частину території шпиталю займають дерев'яні будівлі, зелені партери. І саме в цій частині комплексу шпиталю на наступному зображенні - кадастровому плані 1854 р. - вже нанесена кам'яна споруда.

Іл.3. Кадастровий план Жовкви 1854 р. (фрагмент)

На кадастровому плані Жовкви 1854 р. територія шпиталю поділена на дві частини – східну і західну, що відмежовані стінами будівель та споруд, також - мурованою огорожею. В західній частині території, на примиканні до провулку, вже на завершеному плані червоним кольором нанесене доповнення - контур споруди, що за своїми конфігурацією і габаритами відповідає споруді манежу.

На кадастрі 1854 р. можемо побачити також інші військові об'єкти. На зображенні фронтального корпусу замку нанесений напис – *k.k. kreisamt* (імператорсько-королівський військовий штаб командування – нім.). На місці колишніх фортифікацій Жовкви - на території північно – західного бастиону нанесений напис - *k.k. militair stallung* (імператорсько-королівські військові стайні – нім.).

Іл. 4. Кадастровий план Жовкви 1872 р. (фрагмент)

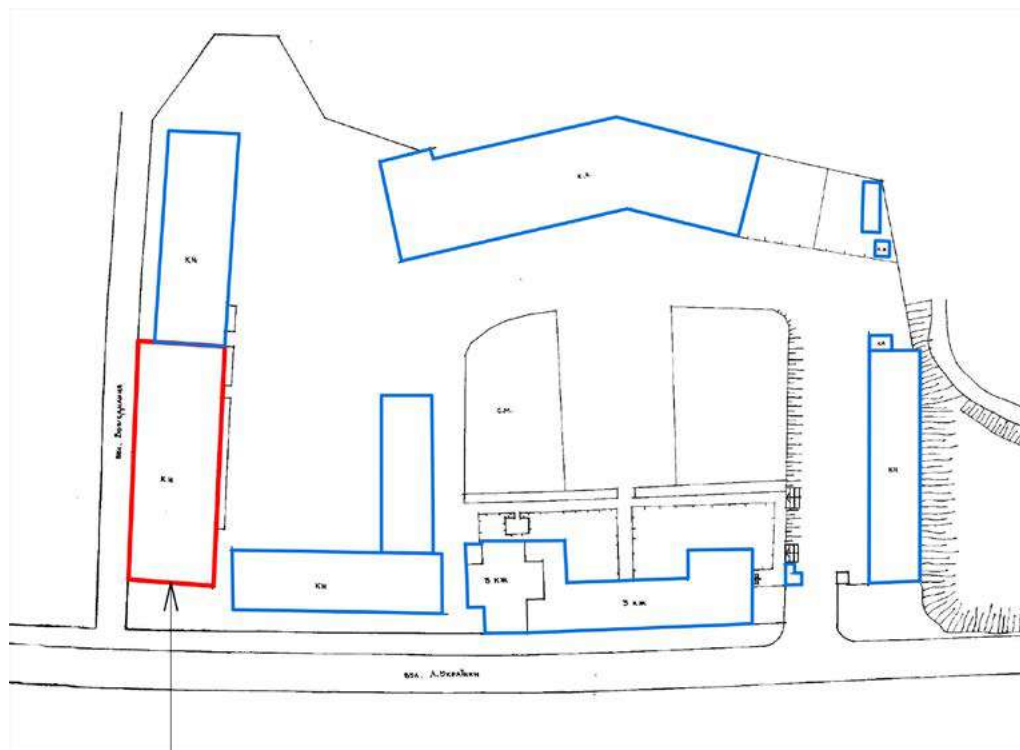
На кадастровому плані 1872 р. територія, на якій розташована будівля манежу, підписана словом *s.k. ujezdzalnia* (царсько-королівський манеж – пол.); На проміжку між спорудою манежу і огорожею військового шпиталю розташований великий плац.

Отже, можемо зробити припущення, що споруду кінного манежу звели на проміжку між 1854 р. та 1872 р..

Манеж і дислокація у Жовкві кавалерійських підрозділів

Жовква ще у XVIII ст. стала місцем дислокації кавалерійських підрозділів збройних сил Австрійської (після 1867 р. – Австро-Угорської) імперії. Так, у 1780 – 1787 рр. у Жовкві дислокувався 8-й полк уланів цісарської кавалерії. Дислокація у Жовкві кількох кавалерійських полків відбувалась впродовж XIX ст. і поч. XX ст. У 1812 – 1814 рр. у Жовкві дислокувався той самий 8-й полк уланів цісарської кавалерії, у 1815 р. та у 1857 – 1859 рр. - 7-й полк уланів ерцгерцога Карла-Людвіга, у 1860 – 1865 рр. - заснований у Трансільванії гусарський полк «Фрідріх Леопольд Пруський» №2, у 1871 – 1884 рр. 11-й полк уланів, у 1894 – 1912 рр. - 4-й полк уланів ціса-

ра Франца Йосипа I, у 1914 р. - штаб і два дивізіони 15-го полку драгунів ерцгерцога Йосифа (3, 4, 5).

історична споруда манежу -
механічний цех заводу "Автомат"

*Іл. 5. Схема території, будівель та споруд заводу «Автомат»
станом на кінець 1970 - х років*

Припускаємо, що будівництво манежу поруч військового шпиталю могло бути пов'язане з підготовкою до розміщення у Жовкві в 1857 р. 7-го полку уланів ерцгерцога Карла-Людвіга чи до розміщення у 1860 р. гусарського полку «Фрідріх Леопольд Пруський» №2.

Використання історичної споруди манежу в ХХ ст. – поч. ХХІ ст.

У міжвоєнний час споруду манежу використовував кавалерійський підрозділ польської армії (6).

В радянський період в історичних будівлях колишнього військового

шпиталю і споруди манежу розмістили військову частину. Наприкінці 1970-х років їх пристосували під адміністративні та виробничі корпуси заводу «Автомат». В споруді колишнього манежу розмістили механічний цех заводу.

*Лл. 6. Корпус механічного цеху заводу «Автомат». Головний (південний) фасад.
Фото автора, 1993 р.*

В 1992 р. на базі заводу був створений ПуАТ «Автомат». На даний час споруда історичного манежу не використовується. В 2020 р. власник споруди виконав ремонт частини дахових конструкцій та покрівлі.

Іл.8. Споруда історичного манежу. Фото автора, 2020 р.

Споруда історичного манежу має ознаки стилю класицизм, вираженого у формах, характерних для австрійської «урядової архітектури» (2).

Іл.9. Споруда історичного манежу. Цокольна частина західного фасаду, виціліла ділянка прилеглого до споруди цегляного мощення вулиці (суч. вул. М. Шапкевича). Фото автора, 2020 р.

В цокольній частині стіни історичного манежу виконані з блоків, тесаних з каменю-вапняку. Лицева поверхня блоків оброблена в техніці бучардування.

Головний (південний) фасад почленований лопатками на три поля, в межах кожного з яких влаштовані перекриті лучковими перемичками віконні прорізи. Головний фасад завершений трикутним фронтоном. В межах фронтону, на його центральній осі, влаштоване кругле віконечко (на даний час замуроване) з профільованим обрамленням. У верхній частині бічних полів влаштовані виконані з розчину розети.

Бічні фасади почленовані лопатками на вісім полів. В межах кожного поля влаштовано вісім перекритих лучковими перемичками віконних прорізів. Вікна оздоблені брусковими обрамленнями та лучковими сандриками, тягнутими з розчину по випусках цегли. Бічні фасади завершені в рівні піддашшя масштабними профільованими карнизами, тягнутим з розчину по випусках цегли.

Іл. 10. Споруда історичного манежу. Елементи оздоблення головного фасаду – лопатки, обрамлення круглого віконечка, розети, профільована тяга в піддашші Фото автора, 2020 р.

*Іл.11. Споруда історичного манежу.
Бічний східний фасад.
Автентичне обрамлення вікна.
Фото автора, 2020 р*

*Іл.12. Споруда історичного манежу.
Бічний західний фасад. Профільована
тяга карнизу в піддашші.
Фото автора, 2020 р*

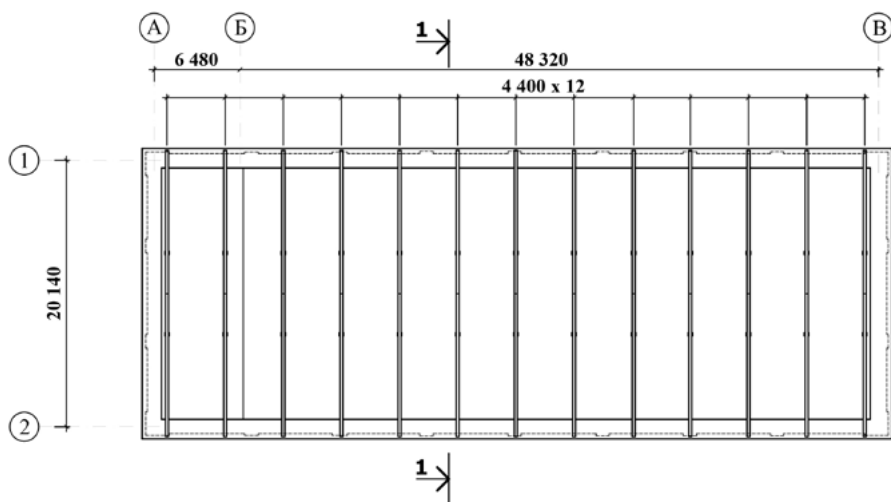
*Іл. 13. Споруда історичного манежу.
Бічний західний фасад. Зондаж мурування
стіни. Розміри цегли 65÷68 x 145÷150 x
288÷305 мм. Фото автора, 2020 р.*

*Іл. 14. Споруда історичного манежу.
Таврована цегла, з якої споруджені
муровані стіни споруди.
Фото автора, 2020 р.*

Дахові конструкції споруди історичного манежу

Для перекриття велетенського прольоту споруди манежу шириною 19 м застосували кроквяні ферми (чи підвісні крокви). Встановили тринадцять дерев'яних ферм. 2 ферми примкнули до стін фронтонів головного і тильного фасадів, 11 ферм оперли на стіни бічних фасадів. Дахові конструкції з боку інтер'єру протягом періоду використання споруди за призначенням залишались відкритими.

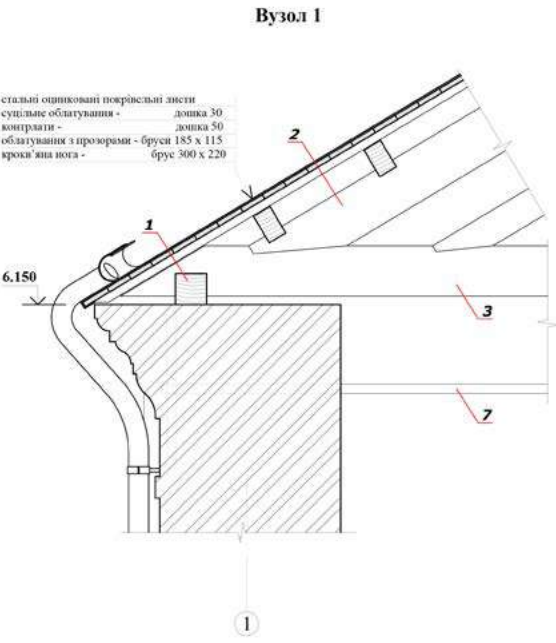
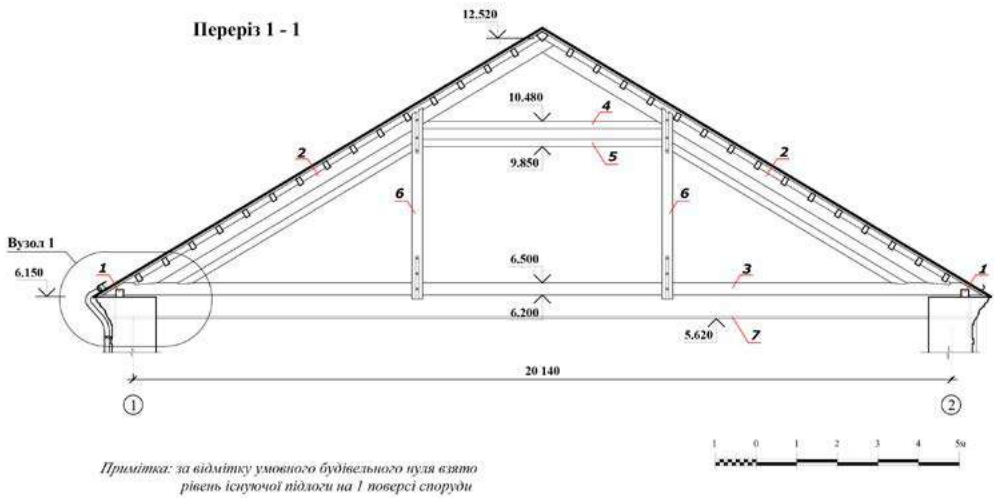
Іл. 15. Споруда історичного манежу. План кроквяних ферм. Креслення автора

Іл. 16. Споруда історичного манежу. Дахові конструкції. Фото автора, 2020 р.

Конструкції кроквяних ферм встановлюються лише на дві точки опори. Верхній пояс цих ферм працює на стиск, а нижній – затяжка – на розтяг, сприймаючи розпір від кроквяних ніг (1).

В конструкцію ферм включили ригелі – для зменшення розміру розпопу, підвісні бабки, що працюють на розтягування, зменшують провисання затяжок, і підкоси, що працюють на стиск і запобігають прогину кроквяних ніг. Підвісні бабки защемлені вгорі між кроквяними ногами, внизу підвішені до затяжок при допомозі металевих кріплень (1).

Іл. 17. Перелік позначень елементів конструкції: 1. бруси мауерлату; 2. бруси кроквяних ніг; 3. брус затяжки; 4. брус ригеля; 5. брус розпірки; 6. бруси підвісних бабок; 7. металева затяжка, заанкерена із зовнішнього боку стін по осі 1 та осі 2.

Іл. 18. Споруда історичного манежу. Дахові конструкції. Кроквяна ферма. Брус підвісної бабки закріплений до бруса зтяжки залізними хомутами і болтами. Фото автора, 2020 р.

Іл. 19. Споруда історичного манежу. Дахові конструкції. Кроквяна ферма. Брус підвісної бабки закріплений до бруса кроквяної ноги залізними хомутами і болтами. Фото автора, 2020 р.

Ремонтні роботи 2020 р

10 лютого 2020 р. поривами вітру було зірвано покрівлю на обох схилах даху площею біля 200 м. кв. Після цього випадку протягом 2020 р. власник споруди виконав ремонт частини дахових конструкцій та покрівлі.

В ході цих робіт демонтували попередню покрівлю та суцільне облагування, встановили бруси крокв, плівку гідробар'єру, бруски контрлат, дошки облагування з прозорами, влаштували покрівлю з профнастилу, встановили підвісні жолоби та стояки системи дощовідведення з даху.

Іл. 20. Ремонтні роботи на дахових конструкціях та покрівлі. Фото автора, 2020 р.

Висновки

Споруда манежу сер. XIX ст. у Жовкві належить до числа цінних збережених взірців військових споруд періоду Австрійської імперії. В цій історичній споруді до наших днів збереглися цінні конструктивні елементи дахових конст - рукцій – 13 кроквяних ферм, що перекривають проліт шириною 19 м.

Історична споруда манежу на вул. Л. Українки у м. Жовква вимагає відповідного ставлення до себе, зокрема, дотримання в ході виконання ремонтних робіт вимог збереження автентичності, недопущення спотворення первісного вигляду.

Аматорські ремонтні роботи 2020 р. вже призвели до спотворення автентичності цієї історичної споруди – встановлені елементи даху та покрівлі, яких до цього там не було. Так, зокрема, замість дощок контрлат встановлені крокви, на ділянці звису даху ці крокви винесені далеко за обріз карнизу. Покрівля з фальцованих покрівельних листів замінена на профнастил, накладні жолоби замінені на підвісні жолоби.

Таким чином, те що зробили тепер, необхідно змінити в ході наступного ремонту, вже професійного ремонту, виконаного згідно проектних рішень, розроблених з дотриманням пам'яткоохоронного законодавства, методичних засад реставрації пам'яток, після відповідних погодження і дозволу державного органу охорони культурної спадщини.

Використана література:

1. Дрьомова Л. В. Архітектурні конструкції – Харків – ХНАМГ – 2007 – стор. 61-62
2. Архітектура Львова. Час і стилі XII – XXI ст. Видавництво «Центр Європи» - Л. 2008 – стор.186
3. [https://uk.wikipedia.org/wiki/7-й_уланський_полк_\(Австро-Угорщина\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/7-й_уланський_полк_(Австро-Угорщина))
4. [https://uk.wikipedia.org/wiki/2-й_гусарський_полк_\(Австро-Угорщина\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/2-й_гусарський_полк_(Австро-Угорщина))
5. [https://uk.wikipedia.org/wiki/15-й_драгунський_полк_\(Австро-Угорщина\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/15-й_драгунський_полк_(Австро-Угорщина))
6. Неопубліковані опитування старожилів м. Жовква (зокрема, спогади
7. В. А. Нестерука. Бібліотека запов. ЖДІАЗ/П-1)
8. Petrus J.T. Kościoly i klasztory Żółkwi – Kraków 1994 – 169-171s.
9. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich Tom XIV, Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880-1914 - 819s.
10. ЦДІА у Львові, ф. 146, оп. 88, спр. 1139. Брульон-план Жовкви 1841 р.
11. ЦДІА у Львові, ф. 186, оп. 5, спр. 234. Кадастрова карта Жовкви 1854 р.
12. Кадастрова карта Жовкви 1872 р. із змінами 1913 р.

*НАКОПАЛО Володимир,
архітектор-реставратор*

**ДО ПИТАННЯ ДАТУВАННЯ ПАМ'ЯТКИ
АРХІТЕКТУРИ ЖИТЛОВОГО БУДИНКУ
НА ПЛ. ВІЧЕВА, 8 У М. ЖОВКВА**

*NAKOPALO Volodymyr,
architect-restorer*

**REGARDING THE DATING OF THE ARCHITECTURAL
MONUMENT OF THE RESIDENTIAL BUILDING ON THE
SQUARE VICHEVA, 8 IN THE CITY OF ZHOVKVA**

Анотація

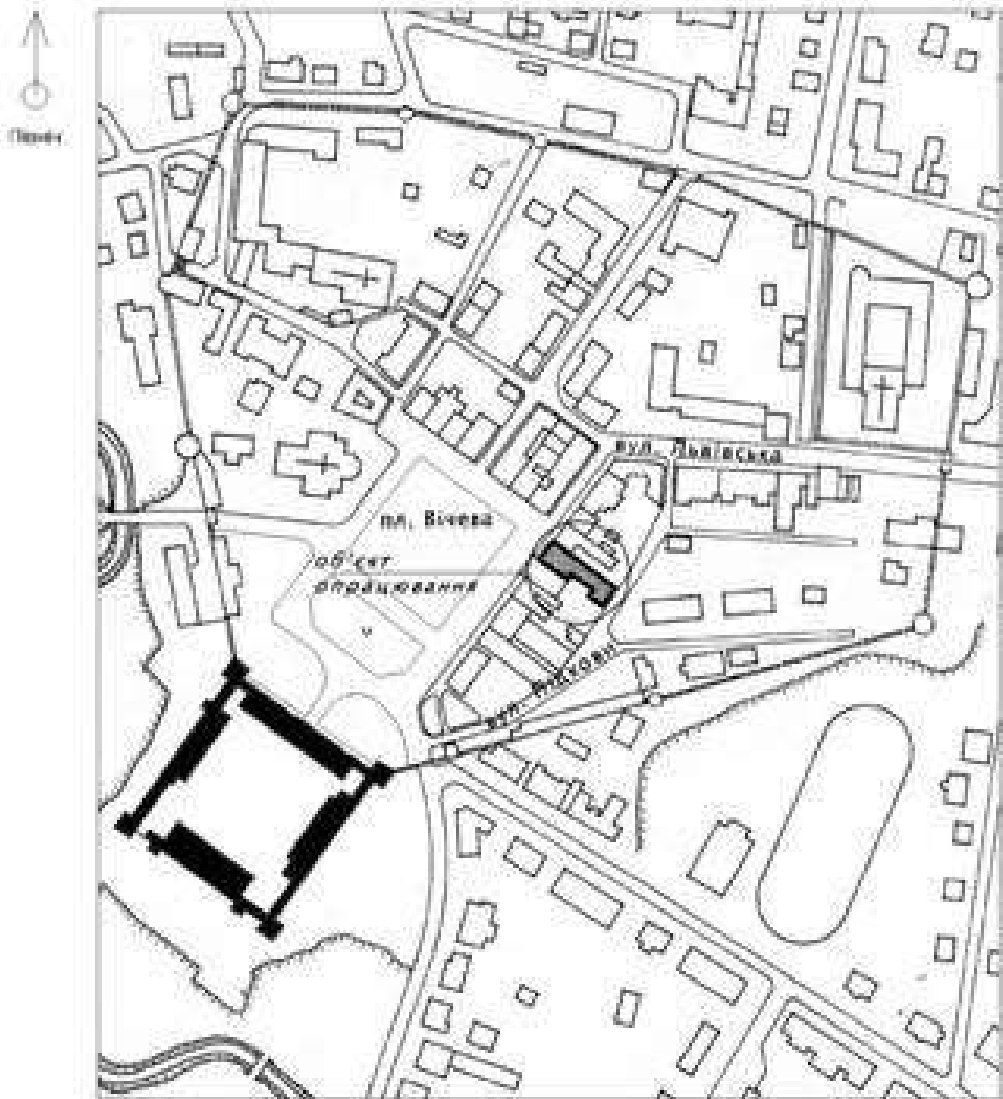
В даному дослідженні мова йде про уточнення часу побудови пам'ятки архітектури житлового будинку на пл. Вічева, 8 у Жовкві (охор. № 394/10) на підставі натурних та бібліографічних досліджень, виконаних автором статті протягом 2016 – 2020 рр.

Abstract

In this study, we are talking about clarifying the time of construction of the architectural monument of the residential building on the square. Vicheva, 8 in Zhovkva (security number 394/10) on the basis of field and bibliographic research carried out by the author of the article during 2016-2020.

Характеристика об'єкту дослідження

Пам'ятка розташована в центральній частині Жовкви, в забудові історичного східного приринкового кварталу. Будинок з північно - східного та південно - західного боків зблокований із суміжними кам'яницями.

Іл. 1. Ситуаційна схема

Будинок мурований частково у змішаній техніці - з цегли і каменю, частково - з цегли. Будинок Г – подібний в плані, утворює внутрішнє подвір'я, двоповерховий, вкритий дво – та односхилими дахами, покрівля - з

314

металевих оцинкованих листів. Планувальна структура фронтальної частини будинку тритрактова, дводільна – в межах I тракту та тридільна – в межах III тракту.

Під частиною будинку з боку пл. Вічевої є підвали з двома окремими входами. Камери підвалів перекриті виконаними з цегли склепіннями.

Іл. 2. Головний фасад пам'ятки. Фото автора, 2016 р.

Лл. 3. Інтер'єр пам'ятки – приміщення на 1 поверсі фронтальної частини будинку, вхідний коридор, сходовою клітка. Фото автора, 2016 р.

Приміщення в рівні 1 та 2 поверхів перекриті плоскими залізобетонними збірними перекриттями. З боку площі в будинок влаштований центральний вхід та наскрізний коридор, що веде до сходової клітки та у внутрішнє подвір'я.

Головний фасад зберіг стилеве архітектурне вирішення у формах історизму. Почленований міжповерховою профільованою тягою. В рівні 2 поверху влаштовані чотири великі прямокутної форми вікна, оздоблені профільованими наличниками і сандриками на кронштейнах. Фасад завершений антаблементом з багатим ліпним декором. У фризовій частині, між стриховими віконечками, виконані ліпні маскарони на щитах. Вінцевий карниз оздоблений сухариками, модульонами та кронштейнами, завершений профільованою тягою, виконаною з цинкових листів (5).

Відомості про пам'ятку до початку виконання досліджень 2016 р.

Дану пам'ятку прийнято датувати як і більшу частину кам'яниць, що формують забудову історичної ринкової площі, XVII – XVIII століттями.

Будинок зазнав перебудов у XIX ст. – поч. XX ст. (4, 10). В др. чв. XIX ст. тильну частину історичної парцелі замкнула будівля офіщини (8, 9).

В міжвоєнний період в будинку знаходились шинок та магазин українця Моцовського. На 2 поверсі розташовувалось його помешкання (6).

В радянський період будинок став комунальною власністю. Тоді його пристосували під багатоквартирний житловий будинок. Деякий час частину приміщень на 2 поверсі будинку займало ательє.

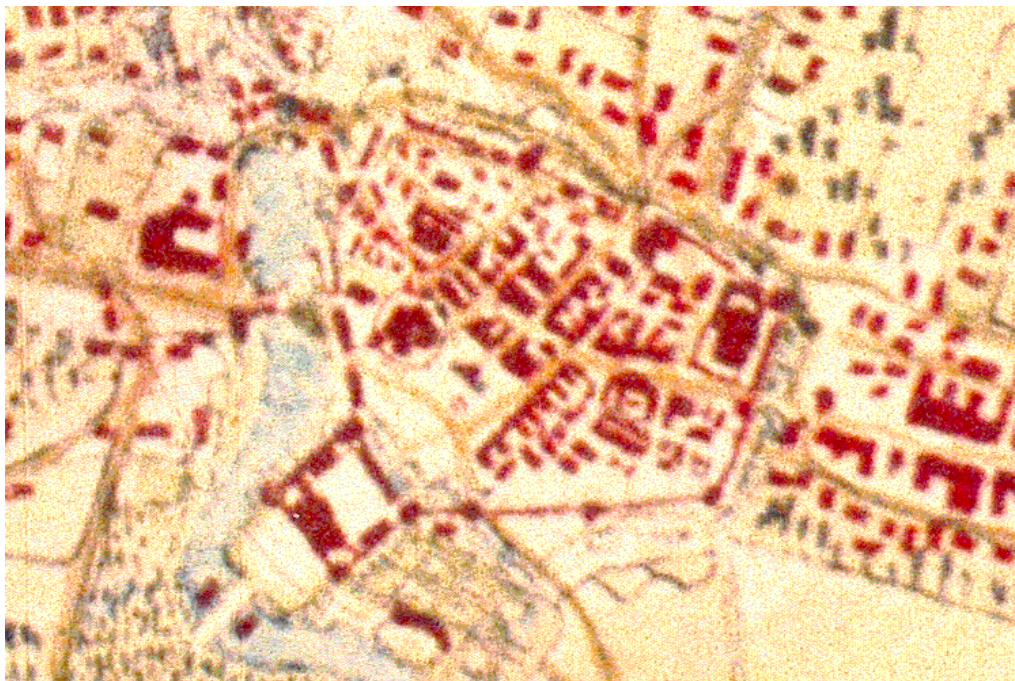
Відбулось кілька капітальних ремонтів будинку – 1965 р., 1979 р. (фронтальна частина) та 1989 р. (тильна частина – історична офіцина). Зокрема, в 1979 р. виконали нові збірні залізобетонні перекриття, перепланували квартири, влаштували світловий колодязь (10).

В 1979 р. будинок отримав статус пам'ятки архітектури державного значення.

На даний час у приміщеннях, розташованих у фронтальній частині будинку, функціонують кафе та магазин промтоварів.

Іконографічні матеріали

- *Жовква на карті фон Міга 1782 р. (7)*. На карті червоним кольором позначена капітальна (мурована) забудова міста, зокрема, східного приринкового кварталу. На карті видно, що у фронтальній частині ділянки, в тому місці, де знаходиться будинок за сучасною адресою пл. Вічева, 8, розташована кам'яниця, зблокована із суміжними кам'яницями східного приринкового кварталу.

Іл. 4. Карта фон Міга, 1782 р. (фрагмент)

- **Панорама Жовкви. Акварель. Худ. Е.-К. фон Кронбах, 1826 р.** На акварелі Кронбаха кам'яниці східного приринкового кварталу зображені з розташованими в рівні 1 поверху аркадовими галереями (підсінями).

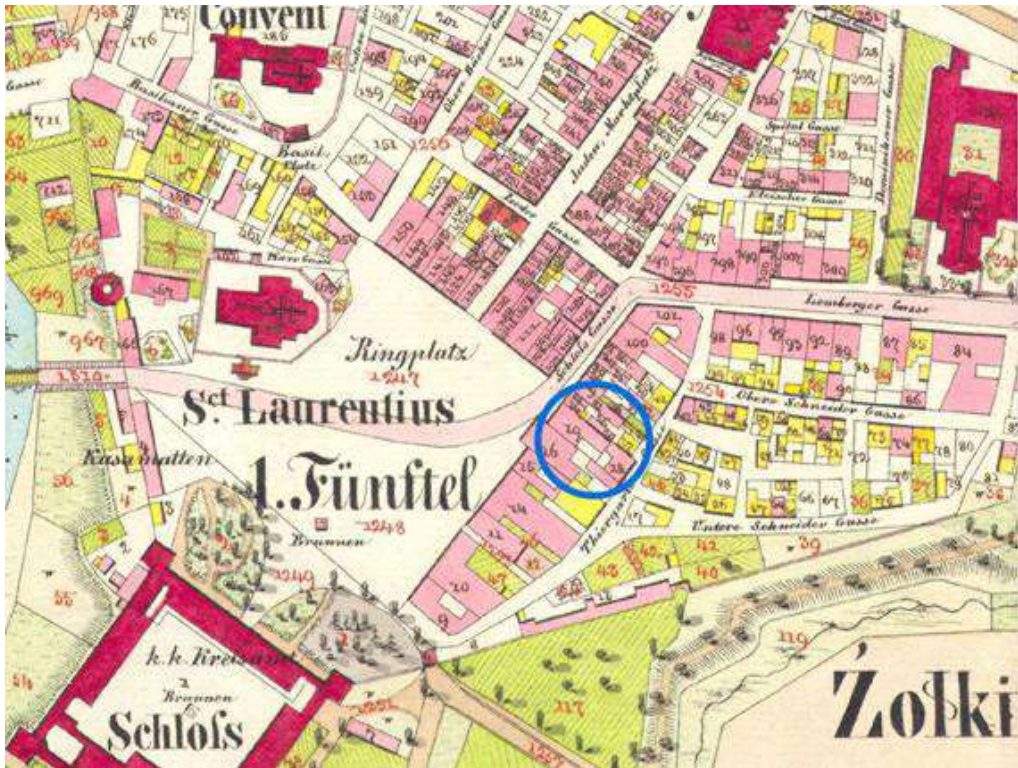
Лл. 5. Панорама Жовкви на акварелі художника Е.-К. фон Кронбаха, 1826 р. (фрагмент)

- **Брульон-план Жовкви, 1841 р. (8).** На брульон-плані аркадові галереї у кам'яницях східного приринкового кварталу вже відсутні. У фронтальній частині ділянки, де знаходиться будинок за сучасною адресою пл. Вічева, 8, розташована мурована кам'яниця.

Лл. 6. Брульон-план Жовкви, 1841 р. (фрагмент)

- *Кадастровий план Жовкви, 1854 р. (9).* На кадастровому плані на тому місці, де знаходиться будинок за сучасною адресою пл. Вічева, 8, так само зображена кам'яниця у фронтальній частині історичної парцелі. Окрім цього, в тильній частині цієї ділянки нанесена будівля офіщини, якої на брульон-плані ще не було і яка, припускаємо, могла бути збудована на проміжку 1841 – 1854 років.

Іл. 7. Кадастровий план Жовкви, 1854 р. (фрагмент)

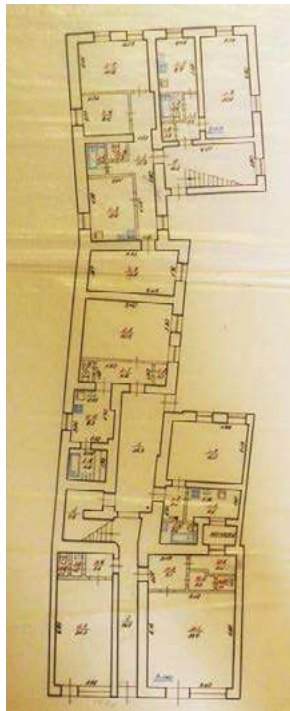
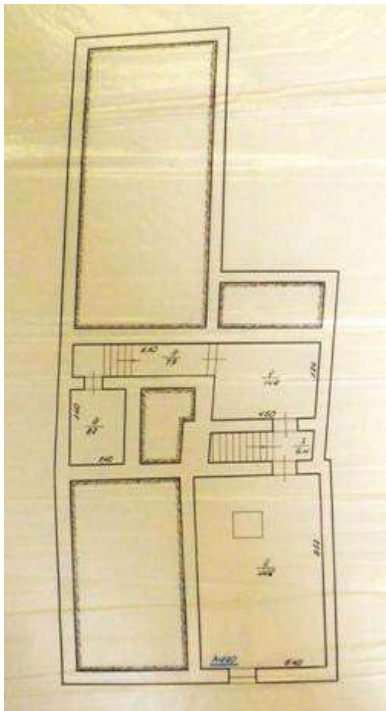
- *Поштівка пер. пол. XX ст. із зображенням приринкової забудови у Жовкві.* На поштівці можемо побачити частину фасаду будинку за сучасною адресою пл. Вічева, 8 з великим прорізом в рівні 1 поверху, заповненим вітриною, високими вікнами - в рівні 2 поверху. Тобто у такому вигляді, у якому, загалом, фасад дійшов до нашого часу.

Іл. 8. Забудова історичної ринкової площі у Жовкві. Поштівка пер. пол. ХХ ст.

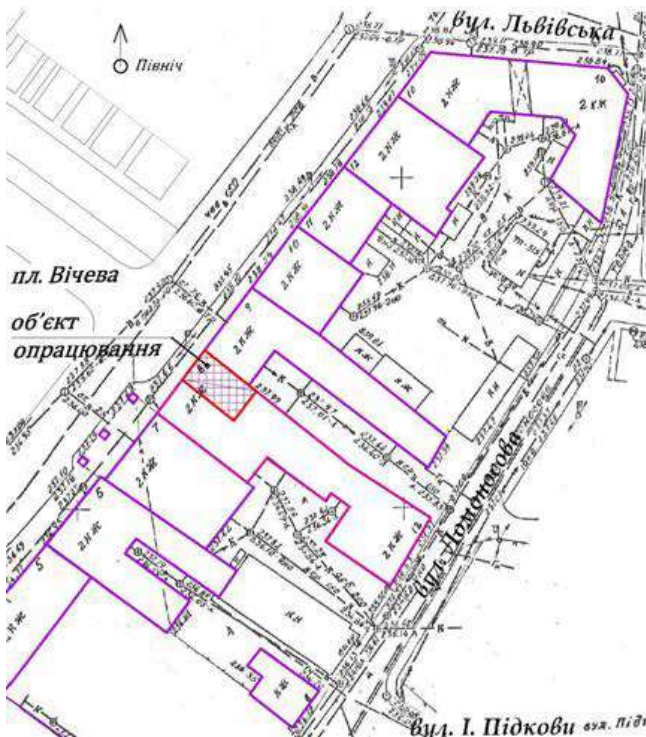
- **Інвентарні плани будинку на пл. Вічева 8, 1990 р. (10).** Інвентарні плани зафіксували зміни, що відбулись в ході реконструкції фронтальної частини будинку 1979 р. та перебудови тильної частини будинку 1989 р. Тоді будинок перепланували, влаштували в ньому десять квартир, у фронтальній частині в рівні 2 поверху та горища збудували світловий колодязь.

Іл. 9. Інвентарні плани підвалу та першого поверху будинку, 1990 р.

Натурні дослідження пам'ятки 2016 – 2020 рр.

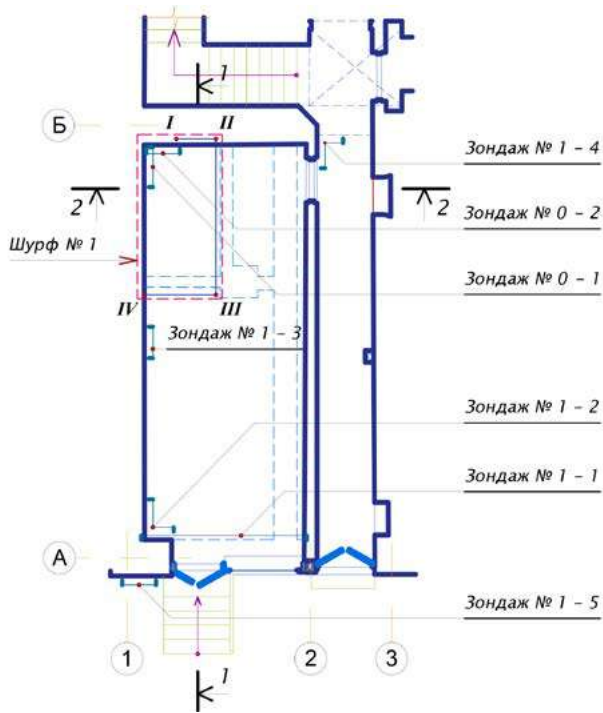
Дослідження пам'ятки виконав автор статті в рамках розділу «Комплексні наукові дослідження». Метою досліджень пам'ятки стало вивчення матеріальної структури будинку, встановлення періодів його будівництва для обґрунтування проектних рішень з реставрації та пристосування частини пам'ятки – приміщень, розташованих на 1 поверсі, на північ від центрального входу в будинок (приміщення 11-1, 11-2, 11-3 та 11-4 згідно маркування на інвентарному плані 1 поверху, 1990 р.). Предметом натурних досліджень стали мурування фундаментів, стін і тинків в межах цих приміщень, мурування стін головного фасаду та північної межевої стіни в рівні 1 поверху. В ході дослідження був виконаний 1 шурф в межах приміщення, розкрито 6 зондажів в інтер'єрі, 1 зондаж - на стіні головного фасаду пам'ятки.

Лл. 10. План забудови кварталу, локалізація об'єкту дослідження в межах контуру будинку на пл. Вічева, 8

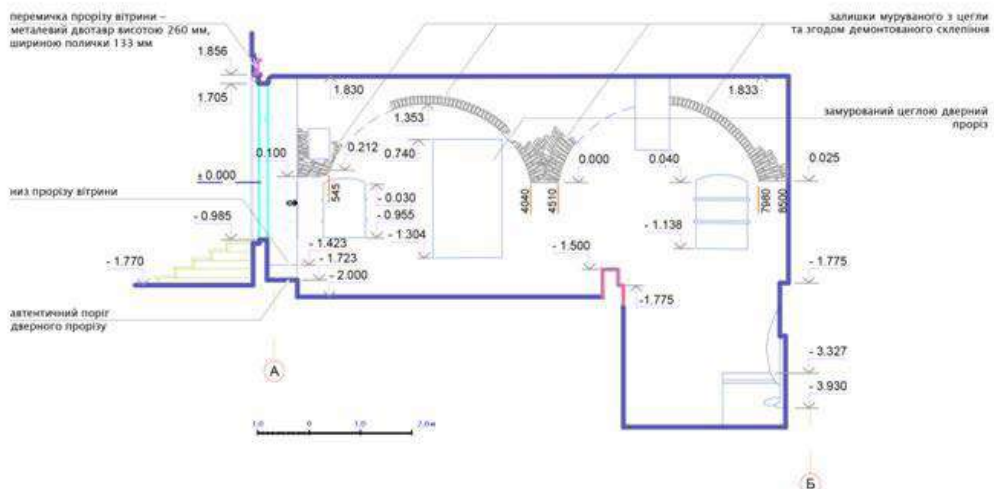
Лл. 11 Приміщення до початку натурних досліджень. Фото автора, 2016 р

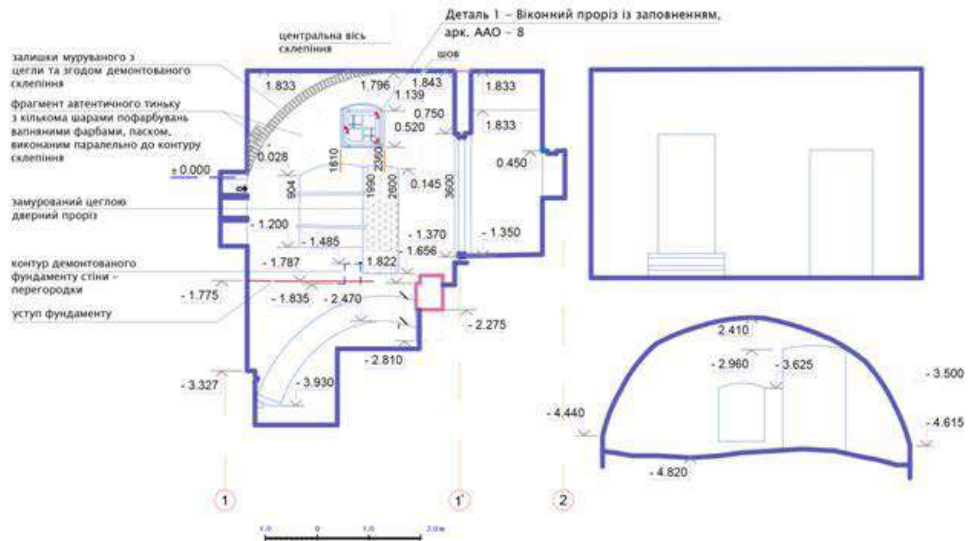
Іл. 12. Схема маркування шурфа та зондажів

Іл. 13. Приміщення в ході натурних досліджень. Фото автора, 2016 р.

Іл. 14. Архітектурно-археологічні обміри, Розріз 1 – 1. Креслення автора

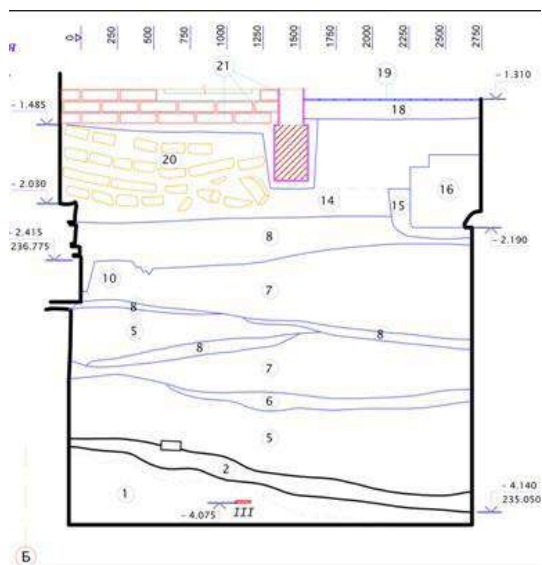

Лл. 15. Архітектурно-археологічні обміри, Розріз 2 – 2 та розріз суміжних приміщень.
Креслення автора

Результати дослідження культурного шару

Шурф розмірами 1,6 x 2,7 м заклали в кутовій частині приміщення, на примиканні стін по осі 1 та по осі Б, довшою стороною - попри стіну по осі 1. В межах шурфа були досліджені та зафіксовані три стратиграфічні стінки. Межі стратиграфічних стінок промаркували на плані приміщення римськими цифрами I – II, II – III та III – IV. В ході дослідження культурного шару в межах приміщення автор дійшов до наступних висновків:

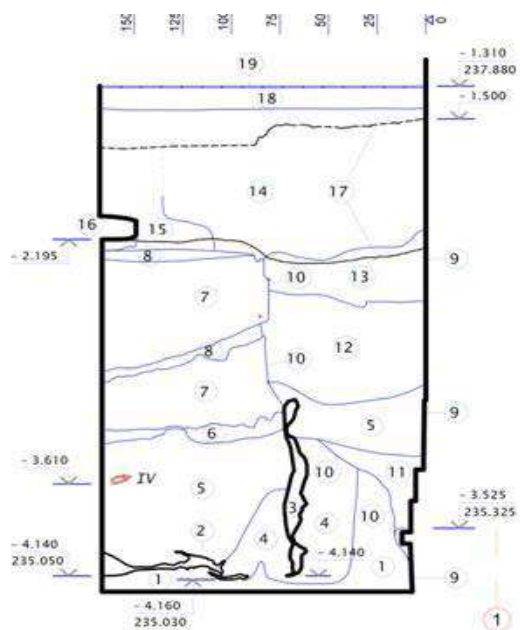
- приміщення, в якому виконані дослідження, єдине в межах I та II трактів кам'яниці, де не була влаштована камера пивниці;
- шурф розкритий до рівня материка – шару світло-жовтого піску – в якому слідів будівельної діяльності не виявлено;

Іл. 16. Стратиграфічна стінка II – III. Шар, позначений цифрою 1 – материковий шар, шар, позначений цифрою 2 - шар згарища товщ. до 150 мм. Креслення автора

Іл. 17. Стратиграфічна стінка II – III В нижній частині фото – материковий шар, вище - шар згарища. Фото автора, 2016 р.

Іл. 18. Стратиграфічна стінка III - IV. Елемент, позначений цифрою 3 – згорілий брус, контур позначений цифрою 10 – контур краю фундаментного рову. Креслення автора

Іл. 19. Стратиграфічна стінка III -IV. Фото автора, 2016 р

- в межах приміщення зберігся потужний культурний шар глибиною 2,9 м відносно сучасної підлоги;

- до часу будівництва кам'яниці на цьому місці була будівля, що згоріла в пожежі, внаслідок чого утворився товстий шар згарища (до 150 мм) з деревного вугілля, ґрунту та сажі на відм. 235.05, нижче рівня шару згарища слідів будівельної діяльності не простежується;

- окрім горизонтально розміщеного шару згарища зафіксовані залишки двох згорілих, розміщених вертикально, дерев'яних брусів;

- згарище засипане шарами ґрунту з вмістом будівельного сміття, зокрема, з фрагментами битої кераміки, з уламками цегли (один із фрагментів цегли має товщ. 63 мм), з фрагментом дошки, з фрагментом кованої завіси;

- фундаментний рів фундаменту стіни по осі 1 перерізає всі шари до низу, сягає глибше рівня шару згарища, в нижній частині фундаментний рів засипаний залишками від згарища - фрагментами деревного вугілля, тобто мурування існуючих конструкцій кам'яниці виконане після пожежі;

- будівництво нової кам'яниці на місці згарища розпочате не відразу – на момент закладення її фундаменту шари засипки відносно рівня згарища сягали вже біля 2 м.

Результати досліджень мурувань фундаментів і стін

Мурування фундаменту стіни по осі 1 на проміжку між підшовою та полицкою фундаментного уступу виконали у змішаній техніці - з рядів бутового каменю - пісковика та каменю - вапняку в переміжку з рядами різнорозмірної цегли на вапняно - піщовому розчині світло - коричневого кольору, з вмістом переважно дрібних гранул вапна - $1 \div 2$ мм, дрібних кристалів піску - до 0,5 мм.

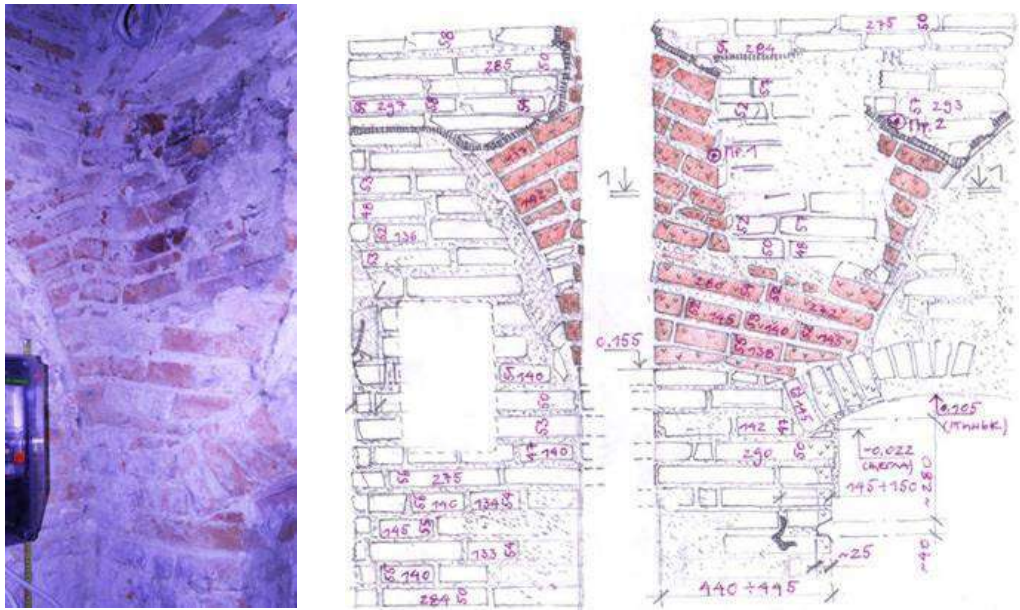
Мурування стіни по осі 1 вище фундаментного уступу виконали цеглою розм. $50 \div 54 \times 140 \div 144 \times 280 \div 288$ мм на вапняно - піщовому розчині світло – коричневого кольору, з вмістом переважно дрібних гранул вапна - $1 \div 2$ мм, дрібних кристалів піску - до 0,5 мм (Зондаж № 0–1).

Виявилось, що поперечні стіни приміщення (стіна головного фасаду по осі А і тильна стіна по осі Б) не мають стрічкового фундаменту, і опираються на мурувані з цегли підпружні арки. У свою чергу підпружні арки опираються на поздовжні стіни і передають на них навантаження (Зондаж № 0–2, Зондаж № 1–1).

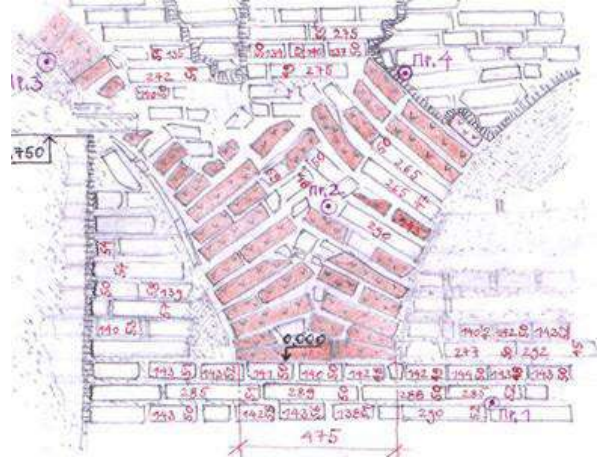

Лл. 20. Підпругна арка в основі тильної стіни приміщення. Фото автора, 2016 р.

В приміщенні були виявлені залишки мурованого з цегли хрестового склепіння, виконаного в один будівельний період що і мурування стін. В кутовій частині приміщення, на примиканні стіни по осі 1 та стіни по осі А, виявлені зрубані випуски мурування кутової п'яти склепіння (Зондаж № 1–2), на поверхні стіни по осі 1 – випуски мурування проміжної п'яти склепіння (Зондаж № 1 – 3).

Лл. 21. Зрубані випуски мурування кутової п'яти склепіння. Зондаж № 1–2. Фото і графічна фіксація автора, 2016 р.

Іл. 22. Зрубані випуски мурування проміжної п'яти склепіння. Зондаж № 1–3. Фото і графічна фіксація автора, 2016 р.

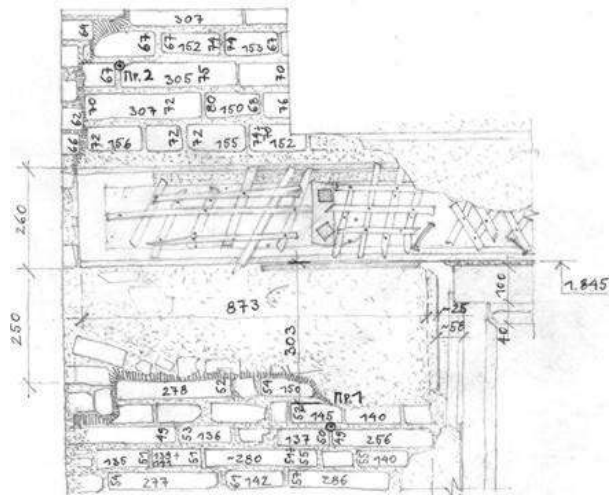
Іл. 23. Тильна стіна приміщення. Залишки мурування склепіння. Фото автора, 2016 р.

Іл. 24. Розгортка тильної стіни з нанесеним контуром втраченого склепіння. Креслення автора, 2016 р.

Наприкінці XIX ст. головний фасад кам'яниці реконструювали, зокрема, в рівні 2 поверху - демонтували стіну фасаду, а в рівні 1 поверху в стіні розширили прорізи і встановили в них вітрини. Прорізи перекрили металевими двотарами висотою 260 мм. Вище двотаврів вимувували нову стіну фасаду з цегли розм. 70 ÷ 75 x 150 ÷ 156 x 305 ÷ 307 мм на вапняно-пісковому розчині світлого сіро-вохристого кольору, з вмістом гранул вапна розм. 1 ÷ 2 мм, кристалів піску - до 0,5 мм (Зондаж № 1–5).

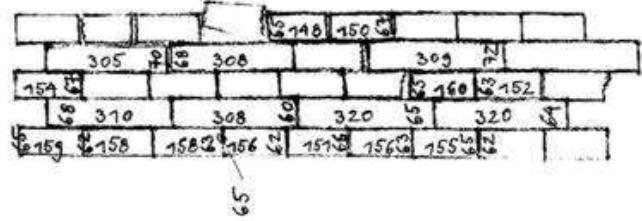

Пл. 25. Дослідження мурувань стіни головного фасаду пам'ятки. Зондаж №1–5. Фото та графічна фіксація автора, 2016 р.

Окрім досліджень фасаду 2016 р., автор виконував його дослідження ще задовго перед цим. В ході ремонтних робіт 2000 р. вдалось зафіксувати мурування стіни фасаду в рівні 2 поверху - на ділянках міжвіконних простінків стіну вимувували з цегли розм. $60 \div 70 \times 155 \div 160 \times 310 \div 320$ мм, на ділянці між сандриком та вінцевим карнизом – з цегли розм. $65 \div 70 \times 145 \div 150 \times 300$ мм (4).

Мурування північної межової стіни будинку

Зондаж мурування межової стіна будинку на пл. Вічевій, 8 був виконаний на ділянці саморозкриття мурування з боку подвір'я будинку на пл. Вічева, 9. На цій ділянці стіна мурована з цегли розм. $62 \div 70 \times 150 \div 158 \times 305 \div 320$ мм, що різниться з типорозмірами цегли, з якої муровані фундаменти і стіни в рівні 1 поверху у фронтальній частині пам'ятки, де розміри цегли становлять $50 \div 55 \times 140 \div 143 \times 275 \div 290$ мм.

Іл. 26. Зондаж мурування межової стіни будинку на пл. Вічевій, 8 на ділянці саморозкриття мурування з боку подвір'я будинку на пл. Вічева, 9. Фото та графічна фіксація автора, 2016 р.

Артефакти

В ході дослідження пам'ятки було виявлено ряд історичних знахідок, що можуть допомогти більш точно встановити будівельну історію об'єкту. Серед знахідок – фрагменти керамічного посуду, кафлів (в т.ч. - з високою румпою), кована завіса. Однак, зазначимо про такі знахідки:

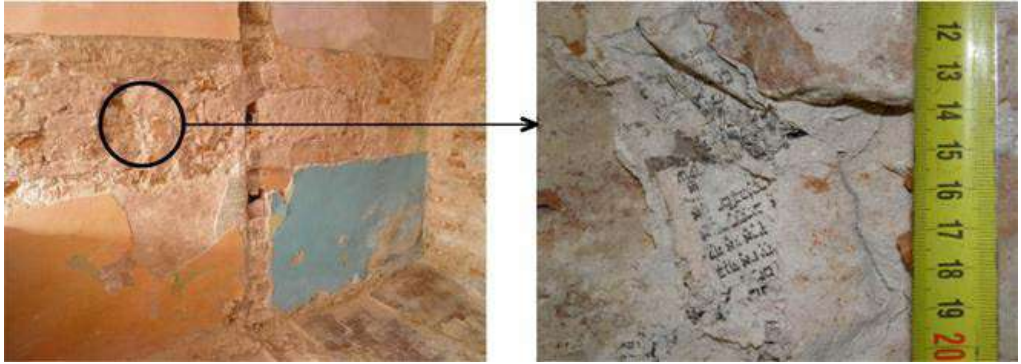
- монета номіналом 15 крейцерів, датована 1851 р., виявлена в межах шурфа, дещо нижче полички фундаментного уступу стіни по осі Б.

- монета номіналом 15 крейцерів, виявлена в приміщенні за межами шурфа, поруч брусу лаги втраченої дерев'яної підлоги;

Іл. 27. Виявлена в ході дослідження монета номіналом 15 крейцерів. Фото автора, 2016 р.

- залишки частини друкованого орієнтовно в середині XIX ст. на мові іврит молитовника, встромленого в мурувальний розчин на ділянці доличкування поверхні стіни по осі 1, поруч західного краю тильної ніші.

Лл. 28. Виявлені в ході дослідження фрагменти молитовника сер. XIX ст. Фото автора, 2016 р.

Порівняльний аналіз мурувальних розчинів

В процесі дослідження відібрані проби мурувальних розчинів зі стін об'єкту опрацювання як в межах розкритих зондажів так і поза ними, зокрема, з північної межевої стіни будинку на пл. Вічева, 8 в рівні 1 поверху з боку подвір'я будинку на пл. Вічева, 9, а також зі стін інших будівель, зокрема, з тильної стіни в рівні 1 ярусу західного крила аркадової галереї замку у Жовкві, збудованої в 1751 р. (2).

Результати порівняльного аналізу наступні:

- мурувальний розчин фундаменту стіни по осі 1, стін по осях А, 1 та Д, а також склепіння – ідентичний, це розчин світло – коричневого кольору, з вмістом переважно дрібних гранул вапна розм. 1 ÷ 2 мм, дрібних кристалів піску розм. до 0,5 мм, лише розчин в муруванні склепіння дещо (на 1 – 2 тони) світліший; отже згадані конструкції виконані в один – перший будівельний період;

- мурувальний розчин фасадної стіни вище відмітки двотавра - розчин світло – сірого кольору, з незначним вмістом гранул вапна розм. сер. 1 ÷ 2 мм, кристалами піску розм. 0,5 мм - ідентичний з розчином із замурування дверного прорізу в стіні по осі Б та з мурувальним розчином на ділянці доличкування поверхні стіни по осі 1 із встроєними в стіну залишками молитовника сер. XIX ст.; отже в конструкціях будинку виявлені перебудовані частини, що належать вже до нового будівельного періоду – періоду перебудови будинку в другій половині XIX століття;

- мурувальний розчин з тильної стіни в рівні 1 ярусу західного крила втраченої аркадової галереї замку у Жовкві являє собою вапняно – пісковий розчин світло – коричневого кольору, з вмістом гранул вапна розм. сер. 2 ÷ 3 мм, з кристалами піску до 0,5 мм, тобто цей розчин схожий з мурувальним розчином, на якому вимурувані досліджені в будинку на пл. Вічева, 8 стіни в рівні 1 поверху, по осях А, 1 та Д, різниться хіба що світлішим від-

тінком кольору і містить більші за розміром гранули вапна; таке порівняння може свідчити про застосування одних і тих же будівельних матеріалів і методів, тобто - один і той же період будівництва – сер. XVIII ст.

Дослідження головного фасаду будинку на пл. Вічева, 11

Цей будинок - пам'ятка архітектури XVII – XVIII ст. - має схожу історію будівництва з об'єктом даного дослідження.

В ході ремонту фасаду у 2000 р. розкрили від штукатурки мурування стіни головного фасаду в рівні 1 поверху. Тоді були виявлені залишки зрубаних старих цегляних перемичок прорізів висотою в 1,5 цегли. Натомість, припускаємо - на початку XX ст., влаштовані нові перемички з металевих двотаврів вище на 0,63 м відміток п'ят цегляних перемичок (1).

В ході реконструкції у 2003 р. центральної площі міста, виконали пониження її денної поверхні до історичних відміток. Тоді відкрилась можливість детальніше глянути на мурування приземної ділянки стіни головного фасаду. В нижній частині стіни фасаду, в межах 0,64 м вище відмітки верху фундаменту, була виявлена мурована цеглою ...x140x65 мм частина стіни фасаду XVII ст. На північній стратиграфічній стінці шурфа, виконаного біля існуючого південного входу в будинок, зафіксовані два потужних шари згарища, що свідчать про пожежі, які, можливо, стали причиною перебудови цієї та прилеглих кам'яниць. Стіна фасаду вище описаного рівня, в межах 1 поверху, виступає на 17 см відносно лицевої поверхні нижньої стіни, мурована цеглою 55÷50 x 140 x 260 мм наприкінці XVIII – поч. XIX ст. (4).

Іл. 29. Будинок на пл. Вічева, 11. Головний фасад. Фото автора, 2000 р.

В цей період перебудували фронтальну частину будинку, стіну головного фасаду. Тоді, зокрема:

- демонтували в приміщеннях в межах I тракту хрестові склепіння, влаштували натомість пласкі перекриття;
- демонтували стару сходову клітку, що примикала до південної межевої стіни, влаштували нову сходову клітку вже на примиканні до північної межевої стіни;
- перепланували в межах колишніх I та II трактів приміщення, збудували новий фрагмент коридору, перекритий лучковим склепінням;
- в рівні 2 поверху демонтували стіну головного фасаду, в рівні 1 поверху прорубали широкі прорізи вітрин, перекрили їх металевими двотаврами висотою 260 мм, в рівні 2 поверху вимурували нову стіну з цегли розм. $70 \div 75 \times 150 \div 156 \times 305 \div 307$ мм на вапняно - пісковому розчині світло – сірого кольору, з незначним вмістом гранул вапна розм. сер. $1 \div 2$ мм, кристалами піску розм. 0,5 мм;
- головний фасад кам'яниці оздобили багатим ліпним декором в стилі історизму; в такому, загалом, вигляді головний фасад дійшов до нашого часу.

III будівельний період – незначні перебудови та ремонти міжвоєнного часу.

IV будівельний період – капітальні ремонти радянського періоду.

Капітальні ремонти будинку виконували у 1965 р., 1979 р. (фронтальна частина) та 1989 р. (тильна частина). Під час капремонту фронтальної частини будинку 1979 р. виконані нові збірні залізобетонні міжповерхові та, частково, горищані перекриття, переплановані квартири та приміщення магазинів, влаштований світловий колодязь, розібрана та вимурувана з нової цегли на старому фундаменті стіна – перегородка прохідного коридору.

V будівельний період - ремонтні та ремонтно-реставраційні роботи поч. XX ст. В 2000 р. проведені ремонтні роботи на головному фасаді будинку.

У 2007 р. коштом власника приміщень п. Б. Клепача виконана фрагментарна реконструкція частини стіни головного фасаду, приміщень, розташованих на південь відносно центрального входу в будинок, та їх пристосування під кафе.

Протягом 2019 – 2021 р. коштом п. К. Цибульської, власника приміщень, розташованих на північ відносно центрального входу в будинок, виконана їх реставрація, влаштування приміщення в рівні підвалу, пристосування під магазин промтоварів.

Висновки

В державному реєстрі пам'яток архітектури будинок на пл. Вічева, 8 датується XVII – XVIII століттями (5). Однак, за результатами даного дослідження, в конструкціях фундаментів і стін пам'ятки не виявлено жод-

них мурувань, які можна було б датувати XVII століттям.

Будівля, що розташовувалась колись на цьому місці - вщент згоріла під час пожежі середмістя у 1717 р.. До будівництва тепер існуючої кам'яниці приступили не відразу, а через кілька десятиліть після пожежі – в середині XVIII століття.

Відому нам тепер об'ємно-планувальну структуру будинок отримав після ґрунтовної реконструкції в другій половині XIX ст. та в ході перепланувань будинку радянського періоду.

Дане дослідження може започаткувати в майбутньому роботу з більш точного датування забудови історичної ринкової площі та середмістя Жовкви і коригування такого датування в реєстрі об'єктів культурної спадщини країни.

Використана література:

1. Бойко О., Слободян В. Втрачені кам'яниці східної частини північного приринкового кварталу XVII – XX ст. // Жовква крізь століття. Науковий збірник. Випуск 3. – Жовква, 2014. – С. 192-219.
2. Кубай М. Жовківський замок: історична довідка// Жовква крізь століття. Науковий збірник. Випуск 2. – Жовква, 2012. – С. 82-108.
3. Мартинюк А. Ренесансна житлова архітектура Жовкви // Народознавчі Зошити. Двомісячник Інституту народознавства Національної Академії Наук України, ч. – Львів, 2000
4. Накопало В. Матеріали до Концепції реставрації та відтворення приринкових кам'яниць у Жовкві за результатами натурних досліджень // Жовква крізь століття. Науковий збірник. Випуск 1. – Жовква, 2010. – С. 196-220.
5. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 3 – К., 1985
6. Неопубліковані матеріали опитування жовків'ян – Ляйнера З. С., квітень 1994 ., Нестерука В. А., червень 1997 р., рукопис, архів Накопала В. Й.
7. Карта фон Міга 1779-1783 рр.. Державний архів у Відні. ВІХа 390 sect.234 col. XXI
8. Брульон-план Жовкви 1841 р.. ЦДІА у Львові, ф. 146, оп. 88, спр. 1139
9. Кадастрова карта Жовкви 1854 р.. ЦДІА у Львові, ф. 186, оп. 5, спр. 234
10. Технический паспорт на здание на пл. 1 Мая, дом № 8 – 1969 г., Загальні відомості про будинок 1969 р., Інвентарні плани підвалу, 1 та 2 поверхів будинку 1990 р. - зберігаються в архіві КП «Жовківське міське виробниче управління житлово-комунального господарства»

Олексій Радзей
Аспірант кафедри Теорії та історії архітектури
і синтезу мистецтв (ТІАСМ)
Національної академії образотворчого мистецтва
і архітектури (НАОМА) м. Київ
ORCID ID: 0009-0009-1947-6109

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ СІЛ ТА СЕЛИЩ КИЇВЩИНИ. ЇХ ПРИНАЛЕЖНІСТЬ ДО ОТГ

Oleksii Radzei
PhD student of Department of Theory, History of Architecture and
Synthesis of Arts National Academy
of Fine Arts and Architecture, Kyiv
ORCID ID: 0009-0009-1947-6109

CRITERIA FOR DETERMINING HISTORICAL VILLAGES OF KYIV REGION. THEIR BELONGING TO UNITED TERRITORIAL COMMUNITIES

Анотація

З огляду на низку негативних факторів, найвизначнішим з яких є руйнівні наслідки повномасштабної агресії росії проти України, особливо гостро постає проблема захисту історико-культурної спадщини регіонального та національного значення. В контексті її вирішення, маємо на меті закцентувати увагу на збереженні та регенерації історичного сільського поселення, як середовища існування пам'яток культури та археології, так і самоцінного документа історії розвитку регіону. Однак, тут ми безпосередньо зіштовхуємося з проблемою визначення історичного сільського поселення. Критерії, прописані в українському законодавстві (постанова Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 р. № 909. Верховна Рада України. Документ 909-

2006-п, чинний, поточна редакція – Редакція від 28.04.2019, підстава - 367-2019-п.) недосконалі, позаяк залишають поза увагою певні важливі характеристики та параметри поселення і такі, що низку цінних урбаністичних утворень ми ризикуємо втратити як не в результаті російської агресії, так по причині нерегламентованої сільськогосподарської діяльності.

З моменту набуття чинності Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності органів місцевого самоврядування і районних державних адміністрацій» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2021, № 4, ст.31), місцеві органи самоврядування, якими є об'єднані територіальні громади (ОТГ) набули ширших повноважень щодо управління земельними та іншими ресурсами, зокрема об'єктами археології та культурної спадщини. За правильної політики управління ними та необхідних заходів з охорони, ОТГ здатні реалізувати свій економічний потенціал, закладений в популяризації історичних сільських поселень та наявних пам'яток культури та археології в їх складі. У даній статті проведемо порівняльний аналіз об'єднаних територіальних громад Київщини згідно чинного адміністративно-територіального поділу (Додаток до розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 червня 2020 р. № 715-р.) з огляду на кількість історично та культурно цінних об'єктів у сільських поселеннях, що перебувають у них на обліку.

Мета: виявити та систематизувати критерії визначення історичних сіл та селищ Київщини у складі об'єднаних територіальних громад. Виявити та порівняти історико-культурний потенціал місцевих ОТГ.

Об'єкт: історичні сільські поселення Київщини.

Предмет: критерії визначення історичних сільських поселень Київщини та історико-культурний потенціал об'єднаних територіальних громад.

Застосовані методи: історичний, системно-порівняльного аналізу, соціологічний (опитування вибірки респондентів).

Основні результати і висновки: в процесі дослідження було виявлено та систематизовано деякі основні критерії визначення історичних сіл та селищ Київщини у складі об'єднаних територіальних громад. Був наближено визначений та порівняний історико-культурний потенціал місцевих ОТГ.

Ключові слова: історичне селище, Київщина, регенерація, аутентичний, охоронний ареал, пам'ятка.

Abstract

Given a number of negative factors, the most significant of which is the devastating consequences of Russia's full-scale aggression against Ukraine, the problem of protecting historical and cultural heritage of regional and national

significance is particularly acute. In the context of solving this problem, we aim to focus on the preservation and regeneration of the historic village, both as a habitat for cultural and archaeological monuments and as a valuable document of the region's development history. However, here we are directly confronted with the problem of defining a historic rural settlement. The criteria set out in Ukrainian legislation (Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 3 July 2006, No. 909. Verkhovna Rada of Ukraine. Document 909-2006-p, current, current edition - Edition of 28.04.2019, basis - 367-2019-p.) are imperfect, as they leave out certain important characteristics and parameters of a settlement, and we risk losing a number of valuable urban formations, both as a result of Russian aggression and unregulated agricultural activities.

Since the entry into force of the Law 'On Amendments to Certain Laws of Ukraine on the Regulation of Certain Issues of Organisation and Operation of Local Self-Government Bodies and District State Administrations' (Bulletin of the Verkhovna Rada (VRU), 2021, No. 4, art. 31), local self-government bodies, such as amalgamated territorial communities (ATCs), have acquired broader powers to manage land and other resources, including archaeological and cultural heritage sites. With the right management policy and necessary measures, ATCs are able to realise their economic potential, which lies in the promotion of historic rural settlements and the existing cultural and archaeological monuments within them. In this article, we will conduct a comparative analysis of the amalgamated territorial communities of the Kyiv region according to the current administrative-territorial division (Додаток до розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 червня 2020 р. № 715-р), taking into account the number of historically and culturally valuable objects and rural settlements registered in them.

Objective: to identify and systematise the criteria for identifying historic villages and towns in the Kyiv region as part of amalgamated territorial communities. To identify and compare the historical and cultural potential of local ATCs.

Object: historic rural settlements of the Kyiv region.

Subject: criteria for determining the historical rural settlements of the Kyiv region and the historical and cultural potential of amalgamated territorial communities.

Methods: historical, morphological, systemic and comparative analysis, sociological (survey of a sample of respondents).

Main results and conclusions: The study identified and systematised some of the main criteria for identifying historical villages and towns in the Kyiv region as part of amalgamated territorial communities. The historical and cultural potential of local ATCs was identified and compared.

Key words: historic village, Kyiv region, regeneration, authentic, protected area, monument.

Постановка проблеми

В контексті даної тези було проведено анонімне онлайн-опитування з приводу ставлення громадян до питання регенерації історичних сільських поселень. Близько 91% респондентів, будучи представниками різних вікових категорій та різного рівня освіти вважають, що в Україні постала гостра проблема зі збереженням історичних сільських поселень (іл. 1), що, за переконанням майже 90% опитаних, відіграють значну роль у регіональному розвитку (іл. 2). Які основні проблеми збереження історичних сільських поселень?

Перш за все, слід зацентувати увагу на визначенні поняття «історичного сільського поселення». Близько 75% учасників опитування вважають, що таким може називатися лише таке село, в якому збереглися пам'ятки культури або археології, а третина взагалі переконана, що історичним сільським поселенням слід вважати виключно музей народної архітектури та побуту просто неба (скансен)! Згідно офіційного визначення, прописаного у Порядку визнання «населеного місця» (населеного пункту будь-якої категорії згідно чинної класифікації) історичним, «це місце, селище чи село, яке зберегло повністю або частково свій історичний ареал з об'єктами культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку та занесене до Списку історичних населених місць, якщо вони відповідають, щонайменше, двом з таких критеріїв: 1) наявність історичних, архітектурних, ландшафтних та садово-паркових об'єктів культурної спадщини, які мають містобудівне значення; 2) розпланування відповідно до минулих історичних епох (до початку XX століття); 3) збереження основних композиційних центрів та композиційних осей населених місць; 4) наявність рядової історичної забудови». Однак такі критерії унеможливають комплексну оцінку сільського поселення задля визначення його історичним, лишаючи поза увагою ряд інших важливих аспектів, наприклад, аутентичну топоніміку, специфічні звичаї місцевого населення, характерні види народних ремесел або образотворчого мистецтва, зв'язок даної сільської місцевості з визначними подіями чи постатями абощо. У викладі основного матеріалу проаналізуємо, якими саме можуть бути ці аспекти та охоронні активи, для більш повної оцінки, регенерації та охорони історичних сільських поселень.

Чи є, на Вашу думку, в Україні проблема зі збереженням або відродженням історичних сільських поселень? / Do you think there is a problem in Ukraine with the preservation or revival of historic rural settlements?

143 ответа

Гл. 1. Результати онлайн-опитування щодо регенерації історичних сільських поселень – пит.1.

Чи погоджуєтесь Ви із твердженням: "Сільське середовище відіграє значну роль у регіональному розвитку"? / Do you agree with the statement: 'The rural environment plays a significant role in regional development'?

143 ответа

Гл. 2. Результати онлайн-опитування щодо регенерації історичних сільських поселень – пит.2.

Методологія статті ґрунтується на таких методах:

Історичний, що сприяє цілісному сприйняттю об'єкта дослідження в історичному та культурному контексті регіонального та загально національного розвитку.

Метод порівняльного аналізу виявляє характер розвитку та стан дослідженості історичних сільських поселень Київщини в контексті вітчизняних та закордонних досліджень сільських історичних поселень і практику їх регенерації.

Статистичний. Ґрунтується на зборі статистичних даних шляхом опитування певної вибірки респондентів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Щодо критеріїв визначення історичного сільського поселення, що складають проблематику даної теми, більш вичерпним, на нашу думку, є положення з британських пам'яткоохоронних актів і законів (Радзей О. В. 23.05.2024) стосовно визначення охоронного активу історичного сільського поселення. Там зазначається, що історичний сільський ландшафт з усіма його складовими є самоцінною пам'яткою. Поняття «сільське середовище» включає широкий спектр охоронних активів: від характерних форм ландшафту, що збереглися до наших днів, до історичних будівель об'єктів археології та традиційних видів сільськогосподарської діяльності, що збереглися і побутують по сьогодні. Поняттям «сільського поселення» у Великій Британії позначають населені пункти з чисельністю населення не більше 3 тис. осіб. Сільська місцевість являє собою численні громади, розташовані у різноманітних ландшафтних умовах - від острівних до приміських сіл, від рибальських і прибережних поселень до високогірних або низинних фермерських господарств, від сіл з активною торгівлею та розвиненими місцевими ремеслами до бідних постіндустріальних громад. Термін «збереження» означає активний процес підтримки та управління змінами. З метою захисту історичного сільського середовища в Об'єднаному Королівстві діють такі законодавчі акти: Закон «Про історичні будівлі та старовинні пам'ятники» (1953 р.), який передбачає складання реєстру парків і садів, а також полів битв, Закон «Про захист затонулих пам'яток» (1973 р.), що забезпечує захист затонулих місць, що представляють археологічний або містобудівний інтерес (цей акт є актуальним в українських реаліях, позаяк маємо низку історично цінних поселень вздовж русла Дніпра, затоплених при спорудженні гідроелектростанцій за часів УРСР), Закон «Про стародавні пам'ятки та археологічні райони» (1979 р.), Закон «Про планування (будівлі та заповідні території)» (1990 р.), який забезпечує особливий захист будівель і територій, що представляють архітектурну чи історичну цінність. Як бачимо із дат затвердження перерахованих законів, вони оновлюються що десятиліття задля того, аби бути завжди актуальними та відповідними сучасним викликами пам'яткоохоронної діяльності.

В Україні пам'ятки охороняються та класифікуються згідно з Законом України «Про охорону культурної спадщини» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 39, ст.333) . Згідно з ним, пам'ятки поділяються на такі типи:

1. Пам'ятки археології: об'єкти, які містять залишки діяльності людини, що відображають культурні процеси минулих епох, наприклад, городища, кургани, стоянки, поселення тощо.

2. Пам'ятки історії: об'єкти, пов'язані з важливими історичними подіями, видатними діячами або визначними фактами історії, наприклад, будинки, споруди, місця битв.
3. Пам'ятки мистецтва: об'єкти образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, що мають високу художню цінність, наприклад, картини, скульптури, інтер'єри.
4. Пам'ятки архітектури та містобудування: будівлі, споруди, комплекси або ансамблі, що мають архітектурну, історичну, художню або наукову цінність.
5. Пам'ятки ландшафтної архітектури та садово-паркового мистецтва: об'єкти, які є результатом взаємодії природних і штучних елементів, що мають естетичну, історичну або наукову цінність, наприклад, парки, сади, ландшафтні комплекси.
6. Пам'ятки науки і техніки: об'єкти, що мають наукову або технічну цінність і пов'язані з розвитком науки, техніки та виробництва, наприклад, старі заводи, лабораторії, наукові установи.

Кожен з цих типів пам'яток має свої особливості охорони, збереження та використання відповідно до чинного законодавства. Проте загальна наукова інвентаризація пам'яткових активів, зокрема, Київщини, провадилась аж у 70-х – 80-х роках минулого століття. (Прибега Л. В. 23.05.2024). За результатами досліджень були укладені Зводи пам'яток за областями. (Тронько П. Т. та ін. 1971). Зокрема в них містилися відомості пам'яток, розташованих у сільських поселеннях. Проте актуальність викладених даних потребує ретельного перегляду та переоцінки, позаяк переважна частка описаних об'єктів (передусім – пам'ятників та меморіальних комплексів) носить ідеологічний характер, властивий радянській добі. Також оновлення даних потребує адміністративна приналежність згадуваних сіл та селищ. Однак, задля реалізації одних із цілей нашої статті, а саме визначення історико-культурного потенціалу об'єднаних територіальних громад, пропонуємо послуговуватись саме зводом пам'яток Тронько П. Т., як найповнішого дослідження пам'яток сільської місцевості. Допоміжні джерела, на які покликатимемось – наукові та краєзнавчі праці, зокрема «Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.» (Г. В. Болотова [та ін.], 1989), «Давньоруські городища на правобережжі Київщини» (Кучера М. П. URL: <http://surl.li/tzccw>), «Укріплені поселення середини XIII-XV ст. на правобережжі київської землі» (Капустін К. М., 2013), «Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся» (Похилевич Л. І., 1864).

Підсумки аналізу історико-культурного потенціалу ОТГ Київської області згідно сукупності пам'яток представлено у гістограмі (іл. 3). Зазначимо, що даний аналіз включає в себе лиш три категорії охоронного активу сільського середовища Київщини, згідно відомостей у використаних інформаційних джерелах. А саме – пам'ятки археології (городища, оборонні земляні вали, кургани різних історичних епох і підмурки або фундаменти зруйнованих церков або маєтків), пам'ятні місця (урочища, поля битв або місця, пов'язані з життям видатних особистостей), пам'ятки архітектури (представлені у сільському середовищі Київщини, переважно, культовими спорудами, віком, щонайменше, двісті років). Також слід зазначити, що результати носять наближений характер і є підґрунтям для подальших досліджень, насамперед, у сільських поселеннях, підпорядкованих зазначеним пріоритетним територіальним громадам.

ОТГ	Пам'ятки			ОТГ	Пам'ятки		
	археології	визначні місця	архітектури		археології	визначні місця	архітектури
1 Фастівська				36 Феодосіївська			
2 Вільшанська				37 Чабанівська			
3 Узинська				38 Бишівська			
4 Фурсівська				39 Макарівська			
5 Богуславська				40 Мпронівська			
6 Медвинська				41 Козинська			
7 Вороньківська				42 Українська			
8 Гірська				43 Дівичківська			
9 Золочівська				44 Студенківська			
10 Пристолічна				45 Ташанська			
11 Бородянська				46 Циблівська			
12 Немішайвська				47 Поліська			
13 Пісківська				48 Рокитнянська			
14 Велшкошмерська				49 Сквирська			
15 Зазимська				50 Ставищенська			
16 Калитянська				51 Таращанська			
17 Калнівська				52 Тетіївська			
18 Глевахівська				53 Кожанська			
19 Гребінківська				54 Томашівська			
20 Калнівська				55 Яготинська			
21 Ковалівська				56 Березанська			
22 Вишгородська				57 Білоцерківська			
23 Димерська				58 Бориспільська			
24 Петрівська				59 Броварська			
25 Пірнівська				60 Бучанська			
26 Володарська				61 Васильківська			
27 Згурівська				62 Гостомельська			
28 Іванківська				63 Ірпінська			
29 Кагарлицька				64 Коцюбинська			
30 Білогородська				65 Обухівська			
31 Борщагівська				66 Переяславська			
32 Боярська				67 Ржищівська			
33 Вишнева				68 Славутицька			
34 Гатненська				69 Фастівська			
35 Дмитрівська							

Іл. 3. Аналіз історико-культурного потенціалу ОТГ Київської області

Висновки

На сьогоднішній день особливо гостро та актуально постає проблема збереження та регенерації історичних сільських поселень, як документів регіональної та національної історії. Надто - в контексті повномасштабної російської агресії, через що є ризик втрати пам'яток культури, їх пошкодження або порушення первісного вигляду середовища існування (сільського ландшафту, який також є важливою пам'яткою історії становлення регіону).

Серед суспільства проявляється істотний запит на дослідження пам'яток культури Київщини, зокрема сільського середовища.

Більшість респондентів соціального опитування вважає, що в Україні існує значна проблема збереженості історичних сільських поселень, зокрема, на Київщині.

Норми визначення історичного населеного пункту в українському законодавстві вкрай обмежені та не враховують ряду аспектів, характерних для історичного поселення, а у списку «історичних населених місць Київщини» взагалі відсутні села!

Аналіз сільського поселення, як документа історії, повинен мати систематичний комплексний характер. Спираючись, зокрема, на британський досвід пам'ятоохоронної діяльності, вважаємо обов'язковими такі предмети дослідження сільського поселення:

1. топоніміка
2. дата заснування (вік села, що задля історичної цінності має скласти, щонайменше, сто років)
3. фігурування на архівних мапах
4. відповідність планувальної структури і ландшафту
5. наявність пам'яток або їх слідів
6. зв'язок з визначними подіями та постатями
7. наявність збережених традиційних специфічних форм побуту, ремесел, мистецтва, святкувань, вірувань.

Відповідність, принаймні, будь-яким двом із цих критеріїв є важливим аргументом на користь подальшого вивчення та надання відповідного охоронного статусу із розробленням програм розвитку даного сільського поселення.

Здійснення прямого контролю охорони та регламентованої експлуатації пам'яток та розвитку історичного сільського поселення має стати безпосереднім обов'язком органів самоврядування місцевих об'єднаних територіальних громад за активної підтримки (зокрема фінансової) з боку держави.

Перспективи подальших досліджень

Викладеним матеріалом маємо на меті скласти вагоме обґрунтування подальших досліджень історичних сільських поселень, зокрема в інших областях України. Це важливо як для доповнення загальної цілісної історіографічної картини в регіонах так і для виявлення історико-культурного потенціалу місцевих об'єднаних територіальних громад. Облік і належна охорона історичних сільських поселень унеможливають їх повну втрату як документів історії регіонального або національного значення.

Використана література:

1. Кабінет Міністрів України (2006, 3 липня). Про затвердження порядку визнання населеного місця історичним (Постанова № 909). URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kp060909?an=45&ed=2019_03_27 (дата звернення: 25.05.2024).
2. Верховна Рада України (2021). Про внесення змін до деяких законів України щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності органів місцевого самоврядування і районних державних адміністрацій (Закон України № 1009-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009-20#Text> (дата звернення 25.05.2024).
3. Кабінет Міністрів України (2020, 12 червня). Адміністративні центри та території територіальних громад Київської області (Постанова № 715-р). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/715-2020-%D1%80#Text> (дата звернення 25.05.2024).
4. Радзей, О. В. (2024, 23-24 травня). Засади регенерації історичних свільських поселень Великої Британії. У III Міжнародна науково-практична конференція «Інновації в архітектурі, дизайні та мистецтві: до 100-річчя факультету архітектури НАОМА».
5. Прибега Л. В. (2024, 23-24 травня). До питання охорони пам'яткових надбань у сільських поселеннях України. У III Міжнародної науково-практичної конференції «Інновації в архітектурі, дизайні та мистецтві: до 100-річчя факультету архітектури НАОМА».
6. Верховна Рада України (2000). Про охорону культурної спадщини (Закон № 39, ст. 333). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення 28.05.2024).
7. Тронько П. Т. та ін. (1971). *Історія міст і сіл Української РСР. Київська область*. Головна редакція Української радянської енциклопедії Академії наук УРСР. Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009360>и (дата звернення 28.05.2023).

8. Болотова Г. В. та ін. (1989). *Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.* Наукова думка.
9. Кучера М. П. *Давньоруські городища на правобережжі Київщини.* URL: <http://surl.li/tzzcw> (дата звернення 27.05.2024).
10. Капустін К. М. (2013) *Укріплені поселення середини XIII-XV ст. на правобережжі київської землі.* Археологія і давня історія України. Вип. 11. С. 71-81. URL: <http://surl.li/tzzdw> (дата звернення 27.01.2024).
11. Похилевич Л. И. (1864) *Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся.* Киево-Печерская лавра. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002928> (дата звернення 20.08.2023).

*Ірина Сергіюк,
к. арх., доцент кафедри архітектури та середовищного дизайну,
Національний університет водного господарства
та природокористування, м. Рівне
<https://orcid.org/0000-0002-5286-5546>*

**РЕВІТАЛІЗАЦІЯ ДИСОНАНСНОЇ ПРОМИСЛОВОЇ
АРХІТЕКТУРИ В ІСТОРИЧНОМУ МІСТІ А. ААЛТО
(НА ПРИКЛАДІ КУЛЬТУРНОГО ЦЕНТРУ KALEVAN
NAVETTA В М. СЕЙНЯЙОКІ, ФІНЛЯНДІЯ)**

*Iryna Serhiuk,
Candidate of Architecture,
Associate Professor of the Department of Architecture
and Environmental Design,
National University of Water and Environmental Engineering, Rivne
<https://orcid.org/0000-0002-5286-5546>*

**REVITALIZATION OF DISSONANT INDUSTRIAL
ARCHITECTURE IN THE HISTORICAL TOWN OF
A. AALTO (ON EXAMPLE OF KALEVAN NAVETTA
CULTURAL CENTER IN SEINÄJOKI, FINLAND)**

Анотація

У статті висвітлюється підхід до ревіталізації у історично сформованому громадському центрі міста Сейняйокі (Фінляндія), що був повністю запроектований і реалізований Алваром Аалто та має статус пам'ятки архітектури місцевого значення. Будучи найбільш значимим для країни містобудівним комплексом архітектора, в ХХІ столітті він зазнав певного втручання і трансформації. Проте застосовані методи і будівлі (зокрема,

нова бібліотека «Appila» та культурний центр Kalevan Navetta), що з'явилися як їх результат, відображають ширше бачення місцевої влади розвитку не лише центральної частини, а й міста в цілому, його туристичної привабливості всередині країни та за її межами.

Приклад ревіталізації абсолютно дисонансної промислової будівлі у культурно-мистецький центр Kalevan Navetta яскраво демонструє специфіку фінських архітекторів у сприйнятті існуючої спадщини, раціональних підходах до її трансформації і використання з користю для міста та його мешканців. Цей проект, розроблений місцевим архітектурним бюро, відображає характерний гуманістичний підхід А. Аалто до будівель та простору навколо них, що є продовженням фінської архітектурної традиції.

Annotation

The article highlights an approach to revitalization in the historically formed Public center of the Seinäjoki city (Finland), which was completely designed and built by Alvar Aalto and has the status of an architectural monument of local importance. Being the architect's most significant city-planning complex for the country, it underwent some intervention and transformation in the 21st century. However, the methods and the buildings (in particular, the new Appila library and the Kalevan Navetta cultural center) that have emerged as a result reflect the broader vision of the local government for the development not only of the central part, but also the city as a whole, its tourist attraction within the country and beyond.

The revitalization example of an absolutely dissonant industrial building into the cultural and artistic center Kalevan Navetta vividly demonstrates the specificity of Finnish architects in the perception of the existing heritage, rational approaches to its transformation and use the benefit for the city and its residents. This project, developed by a local architectural bureau, reflects Aalto's humanistic approach to buildings and the space around them, which is a continuation of the Finnish architectural tradition.

Постановка проблеми

Місто Сейняйокі досить молоде і розташоване на плоских рівнинах Південної Остроботнії в західній Фінляндії. Воно утворилося навколо чавунного і порохового заводів, заснованих у 1798 році, та стало муніципалітетом 1868 року. (Niskanen, 2022, 49) Будівництво залізничного вузла посприяло розвитку торгівлі та збільшенню населення, і з 1960 року Сейняйокі стає повноцінним містом, що було відзначено проектуванням повноцінного громадського центру, який у підсумку став головним репрезентативним архі-

тектурним комплексом Алвара Аалто. Відповідно, постає питання: як в місті з найбільшим надбанням архітектурної спадщини архітектора у Фінляндії – громадським центром Сейняйокі – поруч було ревіталізовано колишню складську будівлю у культурний центр, що зумовило перетворення цілого району міста у привабливий громадський простір, який став невід’ємною частиною життя місцевих мешканців і туристичної програми? Який вплив це мало на розвиток міста, архітектурну спадщину та її сприйняття?

Виклад основного матеріалу дослідження

Архітектурні конкурси та створення громадського центру. 1951 року було проведено архітектурний конкурс на проект будівлі церкви в центрі міста Сейняйокі, де переможцем став А. Аалто. А 1958 року його архітектурному бюро дісталась перемога у другому конкурсі на проект будівлі міської ратуші. Таким чином, архітектор отримав можливість створити повноцінний міський громадський центр з усією номенклатурою будівель та власним цілісним баченням (іл. 1). (Penttilä, 2011, 4) «Сейняйокі не задовольниться лише одним чи двома громадськими будівлями, він [А. Аалто] запланував групу громадських будівель, які об’єднують людей разом у духовному центрі для міста». (Penttilä, 2011, 6)

Іл. 1. Розташування м. Сейняйокі та досліджуваних об’єктів на його території

А. Аалто та місто уже пов’язувала попередня «співпраця» у проекті триповерхової будівлі Корпусу оборони Південної Остроботнії, зведеної ще у 1924-1925 роках у стилі, притаманному неокласичному періоду ар-

хітектора. На сьогодні комплекс використовується як музей та виставкові приміщення, а з 2002 року охороняється згідно із законом про охорону архітектурної спадщини.

Відправною точкою для А. Аалто у проектуванні своїх громадських центрів, зокрема і у Сейняйокі, було місце зустрічі громадян – громадська площа. З неї повинен був проглядатися театр як алегорія вистави за участю громадян у соціальному житті міста. (А. Niskanen, 2020, 48) Будівлі театру у архітектора нагадують класичні вхідні колонади і форми аудиторій. Фасади були здебільшого облицьовані світлою керамічною плиткою, яку студія розробила ще на початку 1950-х років для облицювання як внутрішніх, так і зовнішніх поверхонь, оскільки білий каррарський мармур був дорогим матеріалом у Фінляндії. Саме у громадському центрі найбільше прослідковується захоплення А. Аалто античною та італійською архітектурою, метафоричне перенесення і переосмислення класичної агори або форуму у модернізм 1960-х років та їх прочитання в контексті фінської традиції.

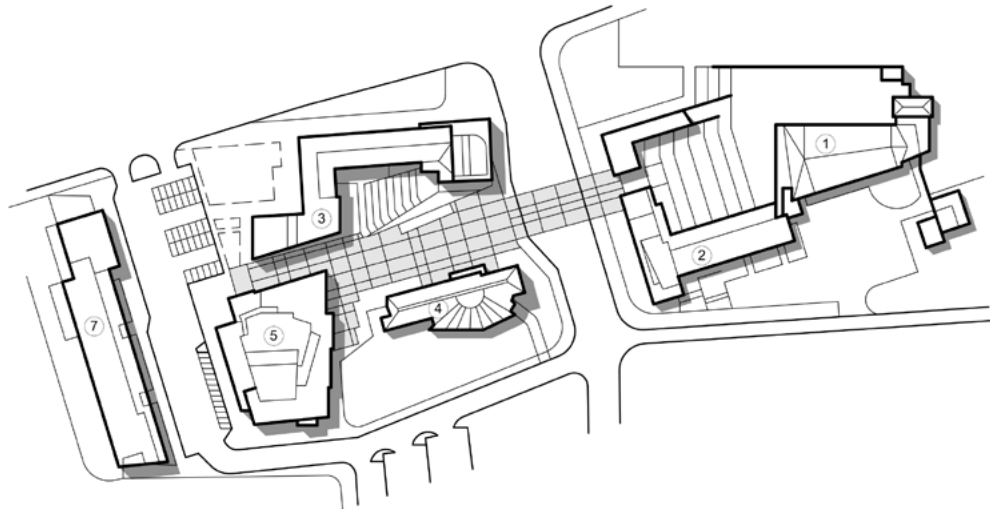
Насправді Алвар Аалто спроектував безліч міських громадських центрів, але багато з них залишилися лише на папері. У випадку Фінляндії – це великі адміністративні та культурні центри для міст Сейняйокі, Рованіємі та Ювяскюля. Перші два були втілені фактично повністю, у Ювяскюля – реалізація часткова. (Niskanen, 2022, 48) Архітектор зазначав, що культурні та адміністративні будівлі повинні бути відправними точками для міського планування і мають створювати ідентичність, якої бракувало центрам міст 1960-х.

Громадський центр Сейняйокі, який сьогодні називають центром А. Аалто, був ізольований від решти міста зеленим поясом. Оскільки жодні комерційні функції не були його частиною, центр залишався тихим місцем більшість часу, а громадське життя, про яке говорив архітектор, було відсутнє. (А. Niskanen, 2022, 52)

Центр Аалто є комплексом з шести будівель, у центрі яких розташована площа Kansalaistori (Громадська площа), вистелена гранітною плиткою та бруківкою, виконаною за проектом автора (іл. 2). До складу архітектурного ансамблю входять: церква Lakeuden Risti (Хрест рівнини) з дзвіницею 65 м (1960); архітектором розроблені також її інтер'єр, текстиль і головний вітраж; будівля ратуші (1962); міська бібліотека (1965) з типовим «віяльним вирішенням» плану; парафіяльний центр (1966) та прилеглий церковний парк; будівля державної контори із залом суду (1968); міський театр (1987); на стінах фойє на верхньому та нижньому поверсі є рельєфи зігнутого дерева від Аалто. (City of Seinäjoki, 2005) У 2005 році Міністерство навколишнього середовища офіційно внесло до переліку охоронюваних пам'яток будівлі ратуші (мерії), бібліотеки, театру, державної контори та парк (іл. 3).

Іл. 2. Хронологія проектування і будівництва Громадського центру А. Аалто

Іл. 3. Схема забудови Громадського центру: 1) церква; 2) парафіяльний центр; 3) ратуша; 4) бібліотека; 5) театр; 6) будівля державної контори

Церква, Парафіяльний центр і парк. Біла церква Lakeuden Risti (Хрест рівнини) з парафіяльним центром фактично заклали початок формування Громадського центру міста. Процес проектування розпочався з простих ескізів: контур силуету дівчини в плані зображувався трьома основними трапецієподібними формами, які стояли поруч. Потім цей тридільний план був адаптований до простішого трапецієподібного плану з повторюваними проміжками вздовж усього церковного простору. Будівля орієнтована приблизно вздовж осі схід-захід, її трапецієподібний план пізніше був поєднаний із загальним розплануванням внутрішнього двору. (Charrington and Nava, 2011) Крім зміни матеріалу фасаду церкви, з чорного граніту на білу штукатурку, після конкурсної ідеї інших суттєвих змін у проекті церкви не було. (Ando, 2018, 242)

У кінцевому результаті будівля храму має дещо клиноподібну форму і є симетричною в середині, може вмістити 1200 прихожан в основній залі

та 124 на галереї. З північного боку знаходиться 65-метрова дзвіниця у формі стилізованого хреста, яка є пам'яткою місцевого значення.

По обидві сторони від храму розташовані одно- та двоповерхові флігелі білого кольору, що слугують офісами та квартирами. Внутрішній двір виконаний терасами з невеликими перепадами висот, проте чітко простежується концепція античного амфітеатру як у дизайні, так і функціональній задумці автора. Сам двір є частково відкритим до вулиці та Головної площі, зберігаючи символічний зв'язок релігії та державної влади (іл. 4а).

Ратуша. Будівництво ратуші було завершено в 1962 р. Монументального характеру будівлі надає високий асиметричний зал засідань міської ради, який одночасно виконує функції концертної зали. А також колони на головному фасаді облицьовані синьою плиткою, розробленою автором будівлі спеціально для цього проекту. Західне крило спочатку було спроектоване як житло (наприклад, для мера) та в 1970-х і 80-х роках переобладнане на робочі приміщення. У вестибюль зали ради також можна потрапити з терасових майданчиків на південній стороні будівлі, які обрамлені квітковими клумбами та фонтаном (іл. 4б).

Бібліотека. Південною межею адміністративно-культурного центру є біла бібліотека, завершена в 1965 році. Будівля у плані має характерну для А. Аалто віялоподібну форму, що є її найвиразнішою візуальною характеристикою. Жалюзі на південній стіні захищають від сонця та утворюють стильний фасад, крізь який денне світло чудово відбивається у всередині та помірно спрямовується на полиці. Згодом міська бібліотека стала переповненою, і 2012 року поруч побудували нову головну бібліотеку, поєднавши їх підземним тунелем (іл. 4в).

Будівля державної контори. Початковий намір архітектора полягав у тому, щоб завершити будівництво нового адміністративного центру міста триповерховою офісною будівлею з білою штукатуркою. Його ідея була в тому, щоб спроектувати завершення осі, що починалася від церкви і проходила через Громадську площу. Сам архітектор називав її «мирною фоновою будівлею».

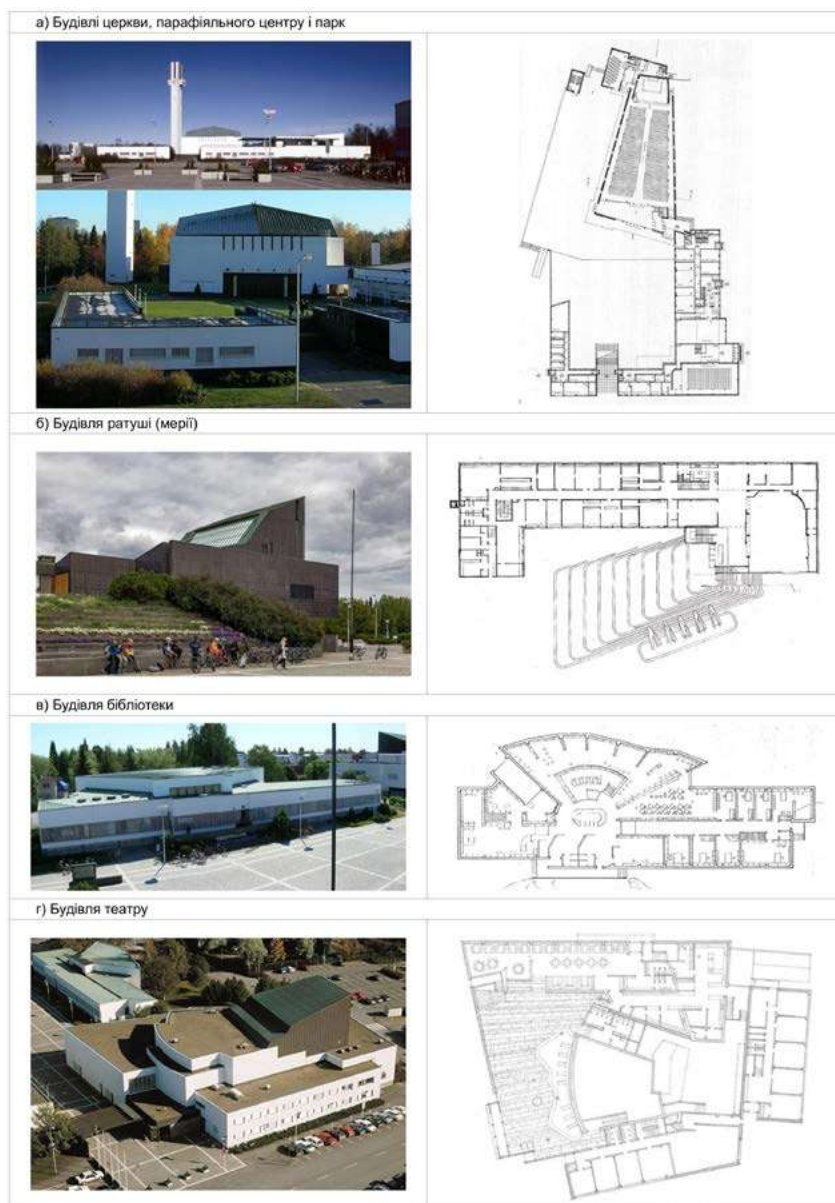
В архітектурному відношенні найважливішою частиною будівлі є зала суду. Її використання змінювалося з роками, і зараз це приміщення використовується як кімната для переговорів. Тут також розміщувалися податкова та поліцейська станція. Будівля була передана місту у власність у 2003 році, і сьогодні вона використовується переважно міськими установами.

Театр. А. Аалто розробив попередній проект для театру Сейняйокі ще 1968 року. Пізніше він був дещо оновлений до вимог сучасної театральної діяльності, але при спорудженні точно дотримувалися генерального плану архітектора після його смерті і завершили 1987 року під керівництвом Елісси Аалто. Фасад виконано з білої матової керамічної плитки, внутрішня підлога зроблена з вапнякової плитки з Еланду, на якій зображені

риб'яча кістка та скам'янілість. Просторі світлі вестибюлі прикрашені дизайнерськими виробами Artech, а у фойє виставлена унікальна колекція А. Аалто з шести барельєфів із зігнутого дерева.

Театр складається з чотирьох основних частин: основна сцена «Alvar» на 429 місць; мала сцена «Elissa» на 100-120 місць; Verstasteatteri – театр-майстерня має 60 місць і ресторан на 120 місць (іл. 4г).

Іл. 4. Основні будівлі Громадського центру: зовнішній вигляд і планування

Центральна площа. Центральна роль у дизайні міського центру Аалто відводиться монументальним і громадським площам, оточеним громадськими будівлями. Як відображення захоплення античністю, вона виглядає як форум, але на її фоні є «вітальня» в італійському стилі. Ратуша, бібліотека та театр утворюють простір, який згідно з пропозицією автора, має стати місцем зустрічі жителів Сейняйокі, а також для проведення літніх подій тощо. Архітектор сподівався, що такий громадський простір буде сприяти новому відродженню, формуванню та обміну думками і соціальним відносинам.

Центр Аалто будувався поступово, а Громадська площа, її фонтани та облаштування були завершені останніми – у 1988 році. Мощення площі продовжується через вулицю зі східної сторони, таким чином з'єднуючи адміністративні та культурні будівлі з культовими та утворюючи єдиний мистецький комплекс.

У громадському центрі Сейняйокі жодна з окремих будівель не домінує над комплексом: усі елементи відрізняються один від одного своєю архітектурою, таким чином уникаючи повторення і симетрії та створюючи діалогічну напругу між ними. Незважаючи на відсутність чіткої домінанти, між будівлями існують ієрархічні відносини. Наприклад, 65-метрова дзвіниця церкви Lakeuden Risti розташована на краю комплексу будівель. Замість того, щоб бути домінуючою спорудою, вона більше нагадує витончений орієнтир у рівнинному ландшафті. Ще одну ієрархію створює темно-синя керамічна плитка на фасаді Ратуші. Характерний, урочистий колір символізує гідність демократичного прийняття рішень у громаді Сейняйокі. На відміну від Ратуші, будівля Державної канцелярії має більш приземлений дизайн з прямокутними формами, білим кольором і розташуванням на задньому плані комплексу. З іншого боку, він відіграє важливу роль у цілісності, оскільки створює міцну обмежувальну стіну для цілого будівельного блоку. (Нунунен, 2022, 101)

Значення спадщини для регіону, побудови і втручання у простір

Перше «втручання» в історичний центр Аалто було здійснено у 2012 році будівництвом нової бібліотеки, спроектованої архітектором Асмо Яаксі. Архітектурний конкурс 2008 року поставив перед учасниками завдання доповнити історичну бібліотеку Алвара Аалто великим простором, який можна було б гнучко використовувати. Такою будівлею став проєкт «Apila» (Конюшина) від JKMM Architects, що поєднав різні функції обслуговування клієнтів. Роль бібліотеки як сховища книг і музики, а також місця тиші було переосмислено і розширено у зв'язку із цифровізацією. Сьогодні фінські бібліотеки пропонують різні послуги, від безкоштовних

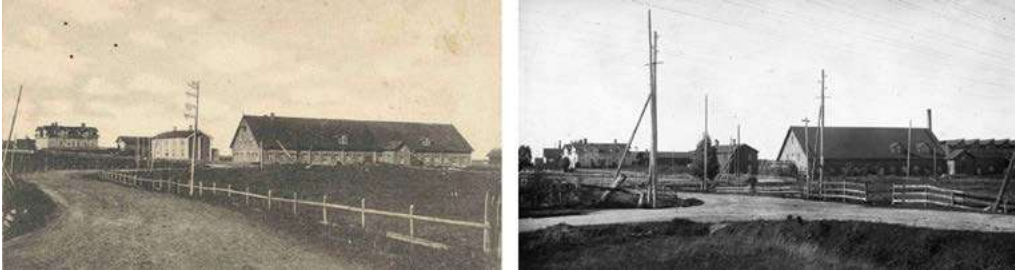
робочих місць до послуг 3D-друку, а також прокату музичних інструментів і фітнес-обладнання. Найновіші бібліотеки прагнуть до невимушеної атмосфери. Саме таку концепцію було закладено у нове приміщення – рух у майбутнє, при цьому будівля, спроектована А. Аалто, зберегла автентику бібліотеки у класичному значенні. (JKMM, 2012)

Процес проектування був надзвичайно складним через розташування в безпосередній близькості від історичної будівлі. Проте новобудова не сприймає знамениту архітектуру як ідеальний зразок і авторитет, не наслідує її та не підкоряється. Нова бібліотека «Ariela» створює яскравий діалог між старим і новим за допомогою абсолютно різних форм, матеріалів і колірних схем. Хоча співіснування, здавалося б, різних будівель дещо напружене, воно є плідним і позитивним, оскільки візуальна різниця забезпечує незалежність і простір для обох в рівній мірі. У цьому сенсі її можна вважати досить простим продовженням модерністського дизайну А. Аалто в Сейняйокі, а відсутність симетрії та домінуючих ліній комплексу забудови дозволяє новій добудові увійти до нього як рівноправний елемент. (Нунупен, 2022, 101)

Цей підхід дав змогу зрозуміти, що втручання у історично сформований, навіть дещо культовий простір, є можливим і дає позитивні результати. Тому розвиток і забудова середовища навколо центральної частини міста уже не сприймалися як зазіхання на архітектурно-культурний спадок фінського архітектора, а як прагнення вдосконалювати своє місто, відповідати світовим тенденціям циркулярної економіки та розумного використання. Тому ревіталізація будівлі колишньої фабрики та військового складу у культурно-мистецький центр не стало неприємним сюрпризом, а скоріше було логічним продовженням містобудівної стратегії Сейняйокі.

Центр Kalevan Navetta: історія, проект реновації, сучасне використання

Історія будівлі починається з 1890-х років, коли на фермі Естерміра було збудовано новий сарай-корівник, проте через банкрутство він так і не був використаний. Пізніше вся власність була передана страховій компанії Kaleva, яка зберігала наміри продовжувати фермерство на цій території, але назва Kalevan Navetta (Сарай Калева) залишилася в ужитку. У 1909 році будівля отримала нового власника – Гуго Гренлунда, який облаштував тут текстильну фабрику, що виробляла ковдри з байки, фризу та вовни. Зала фабрики розташовувалася на першому поверсі будівлі, займаючи майже всю її довжину, а в машинному відділенні з південного боку знаходився двигун. Проте через економічну депресію 1920-х років вся виробнича діяльність занепала і 1929-го фабрику закрили (іл. 5).

Лл. 5. Будівля Kalevan Navetta на початку ХХ ст. Фото: Seinäjoen museot

Наступний важливий етап в історії будівлі почався на початку 1930-х років, коли її було реконструйовано для потреб оборонних сил Фінляндії. У 2000-х роках армія згорнула свою діяльність у Kalevan Navetta, але будівля продовжувала слугувати державним складом; на першому поверсі одночасно працював сільськогосподарський магазин з продажу комбикормів та іншого приладдя. (Kalevan Navetta, n.d.)

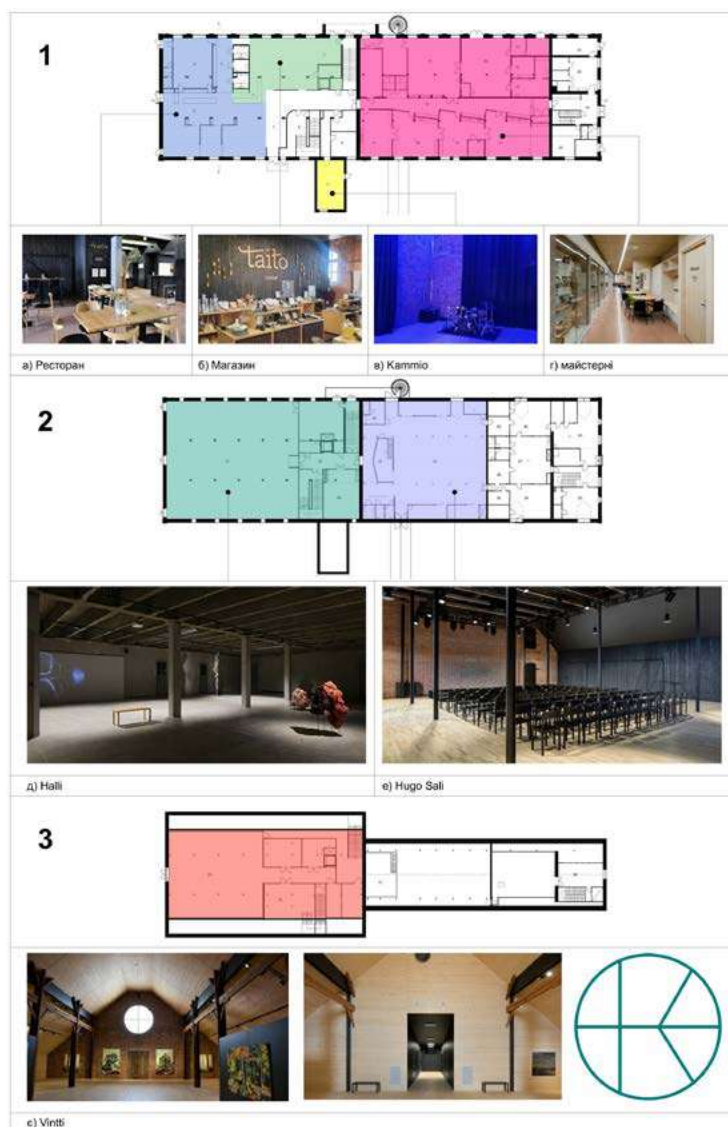
2011 року було розроблено новий генеральний план району Ітіканмякі, в якому компанія Peab Ltd викупила частину територій, знесла старі будівлі м'ясокомбінату поруч та побудувала нові житлові будинки. 2018 року підприємець Петрі Піхладжаниємі придбав будівлю колишнього складу, щоб перетворити її на центр мистецтва та культури. Перепланування та реновацію виконала архітектурна компанія Hirvilammi Oy (архітектори Teemu Hirvilammi та Anne Kaivo-Oja), і у березні 2020 року Kalevan Navetta був відкритий для відвідувачів.

За словами авторів проекту ревіталізації, мистецько-культурний центр Kalevan Navetta – це поєднання різних об'єктів в одній будівлі. Вестибюль є своєрідною прелюдією до решти приміщень. Темні, розташовані в центрі сходи готують до переживання театральної зміни атмосфери, структур і матеріалів між основними просторами, ніби сільська симфонія. Таким чином, будівля стає надзвичайно чуттєвим досвідом, схожим на прослуховування музики, яку одночасно виконують народні скрипалі, стругальні верстати та концертне фортепіано. (ArchDaily, 2020) Приміщення Kalevan Navetta справді унікальне, а його деталі відображають історію будівлі: різні життєві цикли були враховані під час її реконструкції. Однією з деталей є те, що у інтер'єрах було використано металеві фрагменти залізничних колій як елемент декору, а також як конструктивні об'єкти. (Visit Seinäjoki, 2022)

Фактично будівля складається з двох повноцінних поверхів та мансардного, кожен з яких виконаний у своєму матеріалі, що відображає як функціональне призначення, так і локальну традицію та різноманітність фінської культури. Увесь перший поверх відкритий для відвідувачів: тут розташовані ресторан Äärellä, магазин Taito, який пропонує широкий ви-

бір сувенірів місцевого виробництва, виробів декоративно-прикладного мистецтва і матеріалів для власних рукодільних проєктів, художні та ремісничі майстерні. Вони пропонують заняття та курси з різноманітних навичок рукоділля: обробки металу та дерева, живопису і рисунку, текстилю тощо. Внутрішні перегородки є скляними вітринами, що дозволяють споглядати процеси у майстернях, не беручи в них безпосередню участь, та ознайомитись із прикладами мистецьких робіт. (іл. 6)

Іл. 6. Функціональне зонування Kalevan Navetta після ревіталізації

Також на першому поверсі знаходиться простір для музичної практики/виступів Kammiö (закритий для вільного відвідування). Це невелике приміщення з червоної цегли, з металевими стовпами та балками із залізничних рейок, колись було котельнею за часів фабрики.

На другому поверсі розташовано декілька великих просторів. Halli – це темне суворе приміщення з низькою стелею та суворими бетонними поверхнями навколо. Утилітарний вигляд доповнюють двері, розташовані з рівними інтервалами вздовж стіни, на кожній з яких є номер часів військового складу. Однак це також надає цьому виставковому залу гнучкості як щодо розміру експонатів, які можна виставити, так і щодо кількості світла, яке можна впустити всередину. Конференц-зала Hugo Sali названа на честь Гуго Гренлунда – власника фабрики з виробництва сукна з 1909 року. Хоча вона зазвичай не відкрита для публіки, проте доступна для оренди для проведення заходів і виступів.

На верхньому поверсі Kalevan Navetta розташований виставковий простір Vintti, що в перекладі означає «мансарда». Він є повною протилежністю простору Halli внизу, з високою стелею, покритою світлими дерев'яними панелями та стінами з червоної цегли. Тут також повторюється використання сталевих залізничних колій як стовпів і балок для підтримки стелі, що є натяком на залізничну лінію неподалік від Kalevan Navetta. Ці особливості надають приміщенню церковної атмосфери та відчуття спокою. Велике кругле вікно, вмонтоване в цегляну стіну, займає почесне місце (не лише у Vintti, а й в усій будівлі). Воно більше, ніж здається на фотографіях, і послугувало натхненням для створення логотипу мистецького центру Kalevan Navetta. (Wiltshear, 2021)

Вплив ревіталізації на місто, його розвиток і туристичну привабливість. Через своє функціональне призначення, відповідні архітектурно-просторові рішення та економічні складнощі ця будівля поруч із центром міста Сейняюкі тривалий час була незатребуваною та занедбаною. Переходячи від власника до власника, від функції до функції впродовж століття невиразний склад зумів зберегти свою особливу автентичність. Насправді, жодної архітектурної чи мистецької цінності ця будівля не несе, особливо у порівнянні з громадським центром Аалто поруч. Проте її збереження та ревіталізація у мистецький центр, створення навколо неї затишного простору для місцевих мешканців і туристів, визначає бережний підхід місцевої влади та громадськості як до спадщини (хоч і дисонансної), так і впровадження підходів стабільності (sustainable architecture) та кругової економіки (circular economy).

Будівля зростала поетапно, але раціонально впродовж усього свого життя на основі ситуаційних потреб. Наприклад, у проміжку між 1893 –1930 роками був піднятий і подовжений дах, що утворив додатковий

простір. Оскільки жодна історична епоха не є по-справжньому оригінальною, кожне минуле десятиліття має свою історію, неможливо було просто відновити певну епоху. Тому архітектори не концентрувались на відновленні автентичного вигляду, а зберігали наявне та імплементували сучасне.

Хоча зовнішній вигляд корівника займає помітне місце в міському пейзажі Сейняйокі, однак інтер'єр будівлі залишався недоступним і загалом невідомим для громадськості (іл. 7). У дизайнерів ця парадоксальна ситуація між суспільним визнанням і браком інформації породила уяву та натхнення у відповідь.

*Іл. 7. Kalevan Navetta у просторовій структурі міста Сейняйокі.
Фото: Hirvilammi Architects*

Громадський центр міста пропонує замкнутий квадратний простір у контексті модерного руху. Площа певним чином ідеалізована модерністським рухом, має свою парадигму відкритості, яка відкидає традиційні обмеження, визначені за розмежуванням простору площа в Сейнайокі нав'язує себе модерністській парадигмі, хоча слід зазначити, що залишається просторова плинність, яку навряд чи можуть утримувати побудовані структури, таким

чином становлячи явну відмінність від італійської моделі Мікеланджело XVI ст. (A. R. da Costa, V. Sainz and F. B. Alves, 2013, 195-196)

У той же час, поруч проглядається абсолютно промислова дисонансна будівля складського призначення, яка при розумному підході та виваженому переплануванні як всередині, так і простору навколо, створила певну альтернативу і контраст до «білої античної» спадщини А. Аалто. Таке поєднання дуже тонко передає фінську культуру і особливості: мінімалізм, природні матеріали, максимальна ефективність у використанні.

Висновки

Втручання у сформований архітектурний простір громадського центру Сейняйоки демонструє приклад виваженої і сучасної ревіталізації, із розумінням цінності історичного надбання і майже культовості персони Алвара Аалто для Фінляндії. У той же час не відбувається сліпого повторення «класики», відновлення втраченого чи зруйнованого, а скоріше переосмислення простору та розвиток у майбутнє.

Як у громадському центрі А. Аалто, так і при ревіталізації Kalevan Navetta, основна ідея базувалась на соціальному, а не образному. Архітектура обох комплексів мала на меті бути гуманістичною та людиною, а не просто будівлями заради будівель.

Ще одним важливим аспектом ревіталізації є масштабність. Зважаючи на розташування міста та невелику кількість населення, автори врахували функціональну наповненість згідно необхідності та затребуваності мешканцями, чітко розділили локації за доступність (постійно відкриті або лише для оренди). Саме такий підхід відображає «розумну ревіталізацію», яка відмовляється від гігантоманії і створення некомфортного простору із великими площами, високими стелями, а навпаки, ставить на перше місце людину як споживача цієї будівлі і функцій у ній.

Реноваційні роботи – це безперервний пошук балансу, підтвердження та переосмислення будівлі. Відповідальне архітектурне втручання має запропонувати засоби для винаходу та створення чогось нового, зберігаючи при цьому сліди історії. Що і зробили автори проекту ревіталізації Kalevan Navetta, поєднавши історичне місто, наявну спадщину (хоч і дисонансну), фінські архітектурні традиції та сучасні світові практики з кругової економіки (circular economy) і стабільності (sustainable architecture).

Використана література:

1. ArchDaily. (04.11.2020). *Art and Culture Center Kalevan Navetta / Hirvilammi Architects*. Дата звернення 21.05.2024, https://www.archdaily.com/950767/art-and-culture-center-kalevan-navetta-hirvilammi-architects?ad_source=search&ad_medium=projects_tab
2. Charrington, H. and Nava, V. (2011). *Alvar Aalto: The mark of the hand*. Helsinki: Rakennustieto.
3. City of Seinäjoki. (2005). *Alvar Aalto in Seinäjoki* [Брошура]. http://www.seinajoki.fi/material/attachments/seinajokifi/seinajoenkaupunki/alvaraalto/6GG0yyiRp/Alvar_Aalto_Seinajoki.pdf
4. Da Costa, A. R., Sainz, V., and Alves, F. B. (2013). Alvar Aalto and Michelangelo: The emergence of synthesis in urban design. *URBAN DESIGN International*, 18, 185–199. <https://doi.org/10.1057/udi.2012.33>
5. Hynynen, A. (2022). Seven Steps to Organic Modernism: Alvar Aalto's Civic Centre in Seinäjoki Seen through the Lenses of Bruno Zevi. *Athens Journal of Architecture*, 8(2), 91-112. <https://doi.org/10.30958/aja.8-2-1>
6. JKMM (2012). Seinäjoen kaupunginkirjasto / Seinäjoki Main Library. *Arkkitehti*, 8, 43–51.
7. Kalevan Navetta. *The story of Kalevan Navetta*. Дата звернення 21.05.2024, <https://www.kalevannavetta.fi/en/about-us/the-story-of-kalevan-navetta/>
8. Mihoko, A. (2018). Reprise and Continuity in Alvar Aalto's Design Process for Three Churches. *Journal of Asian Architecture and Building Engineering*, 17:2, 237-244. <https://doi.org/10.3130/jaabe.17.237>
9. Niskanen, A. (2022). Alvar Aalto and Cultural Memory. *JOELHO – Journal of Architectural Culture*, 13, 45-66. https://doi.org/10.14195/1647-8681_13_3
10. Niskanen, A. (2020). Teatterirakennukset 1945–2000. *Museovirasto*. Дата звернення 21.05.2024, <http://surl.li/tuvbk>
11. Penttilä, J. (2011). *Seinäjoen kaupunkikeskus. Seinäjoki Cultural and Administrative Centre*. Architecture by Alvar Aalto 16. Jyväskylä: Alvar Aalto Museum.
12. Visit Seinäjoki. (22.03.2022). *Kalevan Navetta combines traditional and modern elements*. Дата звернення 21.05.2024, <https://visitseinajoki.fi/en/stories/kalevan-navetta-combines-traditional-and-modern-elements/>
13. Wiltshear, M. (26.05.2021). *A Guided Tour of Art & Culture Centre Kalevan Navetta*. Explore Finland Podcast. <https://explorefinlandpodcast.com/2021/05/26/a-guided-tour-of-art-culture-centre-kalevan-navetta/>

ДЛЯ ПОДАТОК

Наукове видання

ЖОВКВА КРІЗЬ СТОЛІТТЯ

Випуск VII

Львівська національна галерея мистецтв ім. Б.Г. Возницького
Вул. Стефаника 3, 79005 м. Львів
Тел. + 38 032 261 44 48
E-mail: lv.artgallery.info@gmail.com

Додрукарська підготовка – *Кучеренко Яна*

Підписано до друку 15.11.2024 р.
Формат 70×100/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 29,41. Обл.-вид. арк. 24,88.
Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач: ТОВ «РАСТР-7»
79005, м. Львів, вул. Кн. Романа, 9/1
тел./факс: (032) 235-72-13 E-mail: rastr.sim@gmail.com
www.rastr-7.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ЛВ №22 від 19.11.2002 р.

РАСТР-7

ISBN 978-617-8537-23-4

9 786178 537234